

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 37

2020

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Stichting Erfgoed Brabant

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

ISBN: 978-90-831218-0-2
ISSN: 0923-5817
NUR: 693

2020
deel 37

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2020

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2020 -
i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

Redactie

Prof. dr. A.J.A. (Arnoud-Jan) Bijsterveld, voorzitter
Mr. E.J.M.F.C. (Erik-Jan) Broers
Dr. C.M.A. (Charles) Caspers
Drs. F. (Florian) Daemen
Mw. dr. K. (Klaasje) Douma
Drs. Rogier van Kooten
Dr. K.A.H.W. (Karel) Leenders
Drs. L. (Lauran) Toorians
Dr. M. (Mark) Vermeer

Eindredactie

Drs. J.J. (Jan) Brouwers

Redactieadres

Drs. J.J. (Jan) Brouwers
Tel: +31 (0)6-24697563
jan@janbrouwers.eu

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Uitgeverij Zuidelijk Historisch Contact

Drs. J.J. Brouwers
Tel: +31 (0)6-24697563
stichtingzhc@xs4all.nl

www.uitgeverij-zhc.nl

Inhoud

Ten geleide	8
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld</i>	
In memoriam dr. Willem Adriaan van Ham (1937-2020)	11
<i>Karel Leenders</i>	
Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch. Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400 – (deel II)	15
<i>Hans Witmer</i>	
's-Hertogenbosch vanaf 1170 tot 1400 – <i>discussiedossier</i>	37
Saer, Saert: een Zuid-Nederlandse veldnaam van onzekere oorsprong	67
<i>Peter Alexander Kerkhof</i>	
RECTIFICATIE	
Het patronaatsrecht en het pastoorsbeneficie van de parochiekerk Erp van de veertiende tot de zeventiende eeuw (NHJ 2019)	85
<i>Wim Cöp</i>	
De strafrechtspraak door officiaal en bisschop van 's-Hertogenbosch, 1559-1631	89
<i>Jan Sanders</i>	
Godsdienstvrede in Eindhoven en de vrijheid van de ambachtsgilden	133
<i>Gerard van Gurp</i>	
'Laten wij vereenigd blijven onder den scepter van Nassau' Een vergelijkend onderzoek naar de visies van Noord-Brabantse kranten en kranten uit andere Noord-Nederlandse provincies op de Belgische Opstand, 1830-1832	157
<i>Judith Geudens</i>	
De pioniersfase van Omroep Brabant Van experiment naar volwassen mediabedrijf	187
<i>Christ van den Besselaar</i>	
Kroniek	
ARCHEOLOGIE, BOUWHISTORIE, LANDSCHAPSGESCHIEDENIS EN HISTORISCHE GEOGRAFIE	
- Ronald van Genabeek, Eddie Nijhof en Frederike Schipper, red., <i>'s-Hertogenbosch. Stad op de schop. 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch (Arnoud-Jan Bijsterveld)</i>	215
- Paul Maas en Daniël Vangheluwe, <i>De toponymie van Best. Met de geschiedenis van het grondbezit en impressies van de herdgangen uit de jaren '50 en '60 (Martien van Asseldonk)</i>	217

MIDDELEEUWEN EN NIEUWE TIJD

- Alois van Doornmalen, *De Herlaars in het Midden-Nederlands rivierengebied, ca. 1075 - ca. 1400*
(Mark Vermeer)..... 219
- Tracy Chapman Hamilton, *Pleasure and Politics at the Court of France. The Artistic Patronage of Queen Marie of Brabant (1260-1321)*
(Mark Vermeer)..... 220
- Johan H. Winkelman, ed., *De Vlaamse ‘Aiol’. Fragmenten van een middeleeuws riddergedicht uit het begijnhofarchief van Breda*
(Remco Sleiderink)..... 222
- Nadia Thérèse van Pelt, *Drama in Medieval and Early Modern Europe: Playmakers and their Strategies*
(Florian Daemen) 223
- Kees Kuiken, *Rural salvation markets. Medieval memoria in Dutch village parishes. Historia Agriculturae 49*
(Arnoud-Jan Bijsterveld) 225
- Jan van Oudheusden, *Geloven in vriendschap - 700 jaar Zwanenbroeders in ’s-Hertogenbosch*
(Karlijn van Blom) 227
- Christel Theunissen, *Koorbanken in Brabant 1425-1550 ‘Van goeden houte gemaekt’. Het werk van laatmiddeleeuwse schrijnwerkers en beeldsnijders*
(Karlijn van Blom) 228
- Ger Jacobs en Hans van de Laarschot, *Lucas Gassel. Meester-schilder uit Helmond*
- Anna Koopstra, red., *Lucas Gassel van Helmond. Meester van het landschap*
(Arnoud-Jan Bijsterveld) 229
- Bram Caers, *Vertekend verleden. Geschiedenis herschrijven in vroegmodern Mechelen (1500-1650)*
(Lauran Toorians) 231
- Tom Gribnau, Pim Boer, Leo Nellissen, Paul Begheyn en Charles Caspers, *Martiaal en teatraal. De jezuieten in Ravenstein (1643-1772)*
(Mark Vermeer) 233

NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW

- Ton Wagemakers en Ronald Peeters, *Tilburg textiel in 50 verhalen. Een stalenboek met brieven, liedjes, toespraken, officiële verslagen, dagboeken, politierapporten, pamfletten, vakbladen, anekdoten, reglementen, krantenartikelen, memoires en interviews*
(Rogier van Kooten) 234
- F.A.A. Voermans, *Kartelvorming in een verdwenen industrie. Collectieve belangenbehartiging in de Nederlandse strohulzenindustrie, 1905-1960*
(Giel van Hooff) 235
- Marieke Smit, *In deugd en wijsheid groeien. Drie door zusters geleide meisjeslycea, 1914-1968*
(Ton Kox) 238
- J.J.G.M. Rutten, *De leesvader van Nederland. Frater Caesarius Mommers en zijn betekenis voor het leesonderwijs*
(Bram Noot) 240
- Mariet Paes, *Een eigenzinnige pionier. De biografie van Piet Willems*
(Lou Keune) 242

ALGEMEEN

- Wies van Leeuwen en Marc Bolsius, *De mooiste kastelen en voornamen huizen van Noord-Brabant (Klaasje Douma)* 245
- Cees van Caulil, Hans de Jong, Piet Lauwereijssen, Jos Vermunt, Rien Voermans en Ton Wauters, beeldredactie Bea Hoeks-de Laat, *Uythof Bovendonk. Centrum van West-Brabant (Charles Caspers)* 245
- *Jaarboek 79 [2019] De Ghulden Roos.*
(Lauran Toorians) 246
- *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda ‘De Oranjeboom’ 72 (2018)*
(Lauran Toorians) 247
- Janick Appelmans, red., *Premonstratenzers en premonstratenserinnen in Brabant (= Eigen Schoon & De Brabander 102 nr. 1 (2019))*
(Lauran Toorians) 248
- Summaries** 250
- Auteurs** 254
- Index van persoons- en plaatsnamen** 256

Ten geleide

De coronapandemie die ons dit jaar treft, heeft veel werkzaamheden en maatschappelijke activiteiten tot stilstand gebracht. Dat geldt niet voor het schrijfwerk van historici en historisch geïnteresseerden: velen benutten de vrijgekomen tijd om hun onderzoek op schrift te stellen. Zoals ook bij andere tijdschriften het geval is, ontving de redactie van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* in 2020 veel kopij. Dat is verheugend, des te meer omdat zich enkele jonge auteurs meldden met een interessant artikel. Daaruit stelden we opnieuw een gevarieerd aanbod aan bijdragen samen van wetenschappelijk niveau of gebaseerd op gedegen bronnen- en literatuuronderzoek. Ze hebben betrekking op de geschiedenis van Brabant, waaronder we hier het ‘aloude hertogdom’ verstaan. Dat gebied omvat het huidige Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de provincies Waals-Brabant, Vlaams-Brabant, Antwerpen en Noord-Brabant. De bijdragen in deze jaargang bestrijken de geschiedenis vanaf de middeleeuwen tot en met het recente verleden.

Hans Witmer vervolgt in het tweede en laatste deel van zijn studie over de oudste geschiedenis van ’s-Hertogenbosch de uiteenzetting van zijn hypothese over een mogelijke ommuring van de Markt als onderdeel van het ‘jachthuis’ of de versterking van de hertog. Indien juist, heeft deze hypothese grote consequenties voor ons inzicht in de ouderdom en oudste ruimtelijke structuur van de stad. In een discussiedossier reageren enkele collega’s met archeologische, bouwhistorische en geschiedkundige kennis op Witmers stellingen.

De oude discipline van de naamkunde krijgt een nieuwe impuls nu jongere wetenschappers met nieuwe inzichten naar plaats- en akkernamen kijken. Dr. Peter Alexander Kerkhof analyseert aan de hand van voorbeelden uit de regio rond Roosendaal het voorkomen van het element *saer(t)* in Brabantse toponiemen. Kerkhof beargumenteert dat dit element een ontlening aan het middeleeuwse Frans kan zijn, namelijk het woord *sart*, dat ontgonnen terrein betekent. Dat leert ons iets over de bestuurlijke en administratieve betrekkingen tussen noord en zuid in de middeleeuwen.

Het lang veronachtzaamde archief van de oudste bisschoppen van ’s-Hertogenbosch over de jaren 1559-1632 bevat onder meer een bisschoppelijk vonnisregister over de jaren 1597-1615. Het getuigt van de rechterlijke bevoegdheid van bisschop Masius en zijn gedelegeerden in zaken die huwelijkswetgeving en moraliteit betreffen. Dr. Jan Sanders put uitgebreid uit deze bron en geeft hiermee een levendig beeld van de overtredingen van kerkelijke voorschriften en het arsenaal aan straffen dat de bisschop tot zijn beschikking had.

Dr. Gerard van Gurp heeft zich als kenner van de verhoudingen tussen katholieken en gereformeerden en van de lokale economie in Brabant ten tijde van de Republiek verdiept in het hoogoplopende geschil tussen de katholieke en protestantse leden van het stadsbestuur in Eindhoven aan het begin van de achttiende eeuw. In de regel konden die goed met elkaar overweg omdat ze een (economisch) belang hadden bij religievrede. De vijf ambachtsgilden stelden vijf leden van de schepenbank ter benoeming door de stadsheer voor. Dat waren steeds katholieken omdat maar vier procent van de bevolking Nederduits gereformeerd was. Toen de schepenbank in 1715 besloot dat de ambachtsgilden voortaan drie protestantse en twee katholieke kandidaten moesten voordragen, was Eindhoven te klein. Uiteindelijk werd de zaak in 1717 in der minne geschikt en keerde men terug naar de situatie ervoor. Deze casus is wederom een mooi voorbeeld van de religieuze accommodatie die zo kenmerkend is voor Noord-Brabant in de generaliteitsperiode.

De geschiedenisstudente Judith Geudens werkte haar bachelorthesis om tot een artikel over de vraag of men er in Noord-Brabant aan het begin van de jaren 1830 andere meningen over de toenmalige ontwikkelingen in België opna hield dan in de noordelijke provincies. Hiervoor vergeleek zij de berichtgeving en commentaren in twee Brabantse kranten en twee kranten van boven de rivieren naar aanleiding van de Belgische omwenteling in 1830, de Tiendaagse Veldtocht in 1831 en het beleg van Antwerpen in 1832. Zij ziet dat de Noord-Brabantse positie zich gaandeweg ontwikkelde van angst over het verlies van de zuidelijke provincies naar een keuze voor de kant van de noordelijke gewesten. Het artikel draagt bij aan onze kennis van de Nederlandse natievorming in de negentiende eeuw. Het laat iets zien van de lastige weg die Noord-Brabant doormaakte om zijn plaats te vinden in het nieuwe, kleinere Koninkrijk der Nederlanden.

Omroep Brabant begon in 1976 vanuit een studio in Eindhoven met de eerste radio-uitzendingen voor de regio Zuidoost-Brabant. Dit experiment had een lange aanloop en ook de daaropvolgende ontwikkeling naar een volwaardige radio- en televisiezender was er een van lange adem. Christ van den Besselaar, zelf oud-medewerker van 'd'n Omroep', beschrijft de pioniersfase van het mediabedrijf, met veel aandacht voor de politieke en financiële hindernissen die moesten worden genomen en voor de betekenis van netwerken en personen, bovenal de eerste directeur-hoofredacteur, Jacques Grippink (1925-2003). Hij liet bij zijn vertrek in 1986 een volwassen organisatie achter. Desondanks, en ondanks een snelle populariteit en een trouw luisteraarspubliek, vonden regionale uitzendingen in andere regio's pas in 1989 plaats; in 1997 volgde Omroep Brabant TV.

Ik vervolg met nieuws vanuit de redactie. In 2019 en 2020 vonden daarin enkele wijzigingen plaats waarvan we u graag op de hoogte stellen. Mw. dr. Kitty de Leeuw, mr. Karlijn van Blom en dr. Joost Rosendaal namen afscheid. Drs. Jan Brouwers heeft mw. De Leeuw als redactiesecretaris vervangen. Drs. Rogier van Kooten, promovendus aan de Universiteit van Antwerpen, trad in 2019 toe tot de redactie.

Dan zijn er enkele zaken die we moeten rechtzetten. Door een technisch probleem is in het artikel van dr. Wim Cöp in de vorige jaargang van het *NHJ* in de tabellen steeds de eerste kolom met bronverwijzingen weggefallen. Het hele artikel met de correcte tabellen is terug te vinden op p. 85. Hier drukken we alleen de tabellen opnieuw af. Bij de foto op p. 12 ontbreekt de naam van de fotograaf: Gerard Monté, 's-Hertogenbosch. Bij de prent op p. 80 moet de volgende datering worden toegevoegd: de tekenaar Valentijn Klotz (circa 1645-1721) maakte de tekening waarschijnlijk begin 1676 (zie www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/een-gezicht-op-erp-uit-1676).

Normaliter zouden in de volgende jaargang 38 (2021) de handelingen worden opgenomen van het XIXde Colloquium 'De Brabantse stad', dat in oktober 2020 in Brussel had moeten plaatsvinden en gewijd zou zijn aan het thema 'Stad en territorium. De perceptie en representatie van stad en vorstendom in Brabant'. Vanwege de coronacrisis is dit congres uitgesteld en zal de komende aflevering wederom bestaan uit een keur aan artikelen. We hopen wederom op uw gewaardeerde aandacht hiervoor. De redactie bedankt de betrokken uitgevers voor hun voortgezette vertrouwen, de redactiesecretaris voor zijn nauwgezette werk en vormgever Kees Kanters voor zijn fraaie ontwerp van omslag en binnenwerk.

Namens de redactie,

Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, *voorzitter*

Karel Leenders

In memoriam dr. Willem Adriaan van Ham (1937-2020)

Op 3 juni 2020 overleed dr. Willem A. van Ham, oud-archivaris van Bergen op Zoom en groot kenner van de heraldiek en de geschiedenis van het markiezaat van Bergen op Zoom. Hij werd op 13 januari 1937 in Fijnaart geboren, groeide op in het polderdorp De Heen, verhuisde in 1950 naar Steenberg en in 1975 naar Bergen op Zoom: van dijkwoning tot stadse flat. Hij begon in 1954 als eenvoudig ambtenaar – klerk ofwel typist – bij de gemeente Steenberg. Hij raakte er al snel zo geboeid door historische sporen in en om die stad dat hij stilletjes opschoof naar het archief. Bij het streekarchivariaat Nassau-Brabant leerde hij het vak van archivaris, eerst onder dr. Frans A. Brekelmans (1917-2012) en weldra onder de controversiële Albert Delahaye (1915-1987). In 1964 werd hij daar assistent-archivaris. Het jaar erop volgde zijn aanstelling in Bergen op Zoom bij Jan H. van Mosselveld (1926-2020), die enkele weken na Willem overleed. In 1965-1966 volgde Van Ham de opleiding tot wetenschappelijk archiefambtenaar der tweede klasse op de Rijks Archiefschool te Den Haag. In 1988 volgde hij Van Mosselveld op als gemeentearchivaris. In 1994 had Willem, toen 57 jaar jong, er veertig dienstjaren opzitten en maakte hij gebruik van de VUT-regeling. Hij leverde elf inventarissen af, waarvan de vijfdelige *Inventaris van de archieven van de Raad en Rekenkamer van de Markiezen van Bergen op Zoom* en de inventaris van de stadssecretarie de belangrijkste zijn.

Willem van Ham kwam via zijn historische belangstelling in het archiefwezen terecht. Zijn grootste interesse ging uit naar de heraldiek, speciaal de vlaggenkunde, de militaire werken rond de stad en ten plattelande, de stedelijke geschiedenis van Bergen op Zoom en vooral van de gebouwde monumenten aldaar en, via zijn studie van het markiezaatse domeinbeheer, de plattelands- en poldergeschiedenis. Hij ontwikkelde een fenomenale kennis op historisch-geografisch en cartografisch gebied. Deze op eigen kracht opgebouwde kennis rondde hij in 1994 af met een doctoraalscriptie en werd in 2000 bekroond met een mooi proefschrift, verdedigd aan de universiteit in Nijmegen.

Al die kennis hield hij niet voor zichzelf. In de periode 1957-2020 verschenen er 579 publicaties van zijn hand, waaronder 34 boeken, 35 boekjes en 77 bijdragen in boeken en bundels alsmede artikelen in vijftig verschillende tijdschriften; *De Waterschans* publiceerde er negentig. Hij verrichtte jarenlang redactiewerk voor de *Studies uit Bergen op Zoom* en *De Waterschans*. Ruim 150 artikelen gingen over de stad Bergen op Zoom, waarbij de gebouwde monumenten ruime aandacht kregen maar ook het overzicht niet vergeten werd. Zo verzorgde hij in 2003 het deel over Bergen op Zoom voor de *Historische stedenatlas van Nederland* en maakte hij in 2010 de aloude *Beknopte historie van de stad Bergen op Zoom* van Johan Faure uit 1761 toegankelijk voor een breed publiek. Zijn belangrijkste boeken worden hieronder opgesomd. Bij zijn overlijden was een studie over de Bergse markies Jan IV van Glymes nog niet verschenen; die staat voor eind 2020 op de rol. Onzichtbaar maar

Willem van Ham bij zijn promotie in 2000. (Foto G. van Dijk)

onmisbaar was zijn medewerking aan het deel II van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, over de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom, uit 2000.

Naast al dit gedegen wetenschappelijk werk beijverde Van Ham zich ook voor het onder de mensen brengen van zijn kennis. Opmerkelijk is zijn reeks van 87 artikelen in het huis-aan-huisblad *West-Brabantse Koerier* (1979-1986). Ook hield hij talloze lezingen ter popularisering van de geschiedenis en de meer wetenschappelijke belichting daarvan, in Bergen op Zoom en ver daarbuiten. Voor zijn inzet ontving hij in 1981 de Sakkocultuurprijs van Bergen op Zoom. In 1995 werd hij benoemd tot erelid van de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom, in 2007 tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau en in 2018 tot erelid van de Nederlandse Vereniging voor Vlaggenkunde, in 1966 door hemzelf opgericht.

In zijn laatste jaren werd hij geplaagd door een afnemende gezondheid, maar hij bleef steeds actief, mede dankzij de steun en zorg van zijn vriend Han Bos. Zijn historische nalatenschap zal nog lang de basis vormen voor nieuwe generaties onderzoekers.

Belangrijkste publicaties

Het doorluchtig huis van Bergen op Zoom. Een overzicht van de geschiedenis van de heren en markiezen van Bergen op Zoom, hun verwanten en hun bezittingen (1287-1795) (Zaltbommel 1977).

Het Markiezenhof te Bergen op Zoom. Een overzicht vanuit de bronnen van zijn geschiedenis tot 1795 (Bergen op Zoom 1986).

Wapens en vlaggen van Noord-Brabant. Wapens en vlaggen van de provincie, gemeenten en waterschappen (Zutphen 1986).

Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583) (Hilversum 2000).

(met K.A.H.W. Leenders), *Polders in kaart - Noord-West Brabant 1565-1590* (Zwolle 2018).

(met B. van Eekelen en J. Spijkers), *Goed en geld, geld en goed. Jan IV van Glymes als domeinheer. Jan IV van Glymes, markies van Bergen op Zoom (1528-1567). Leven en nalatenschap van een (on)fortuinlijk edelman aan de vooravond van de Nederlandse Opstand* (ter perse).

'Beschrijving van het Markiezaat van Bergen op Zoom' in: J.H. van Mosselveld, red., *Het Markiezaat van Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom 1978) 5-59.

'Plaatselijk bestuur en rechtspraak in West-Brabant vóór 1795' in: J.-M. Goris en A.C.M. Kappelhof, red., *Organisatie en indeling van de Kempen op politiek en religieus gebied tijdens het Ancien Régime* (Hapert 1981) 31-55.

'Vorming en voortbestaan van het middeleeuws stadsbeeld' in: W.A. van Ham, red., *Bergen op Zoom gebouwd en beschouwd* (Alphen aan den Rijn 1987) 73-104.

'Ontstaan door strijd. De territoria op het gebied van de tegenwoordige provincie Noord-Brabant tussen 1572 en 1795' en 'Polders en waterschappen' in: J.G.M. Sanders, red., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996) 13-36 en 190-213.

'Semi-soevereine overheden. Casus: Breda en Bergen op Zoom (11de eeuw-1795)' en 'Polders in Brabant (12de-19de eeuw)' in: R. van Uytven e.a., red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (2 bdn., Brussel 2000) 691-711 en 796-830.

'Het domein in zuidwestelijk Noord-Brabant' in E. Houtman, red., *Een kaartboek van de Sint-Bernardsabdij Hemiksem 1666-1671* (Brussel 2005) 64-76.

De volledige bibliografie zal worden gepubliceerd in een nog te verschijnen gedenkboek over Willem van Ham.

Hans Witmer

Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch

Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400 – (deel 2)

1. Hertog Jan I. Chromolitografie door Georges Severeijns, midden negentiende eeuw. (Wikimedia Commons)

In het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) verscheen het eerste deel van dit artikel. Hierin beschreef de auteur de ontwikkeling van de stad 's-Hertogenbosch tot 1222. Hij concludeerde onder meer dat de beschrijving die de middeleeuwse geschiedschrijver Molius van de vroegste geschiedenis van Den Bosch gaf, nauwkeuriger is dan tot nu toe werd aangenomen.

In het tweede deel wordt de ontwikkeling van de stad besproken na 1222 en de overstromingen en ophogingen na 1250. Vervolgens komen de bouw van de lakenhal, het vleeshuis, het broodhuis en de waag aan het einde van de dertiende eeuw aan de orde. De daaropvolgende paragraaf behandelt de start van de bouw van de eerste stadsmuur na 1318, gevolgd door het 'raadsel' van de drie snel opeenvolgende locaties van het raadhuis van de stad. Het tweede deel van het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch wordt afgerond met conclusies.

De ontwikkeling van de stad na 1222

Nu we ons een beeld hebben gevormd van de staat waarin de stad rond 1222 verkeerde, kan de vraag gesteld worden of we de verdere stedenbouwkundige ontwikkelingen binnen en buiten de vergrote vesting nader kunnen duiden. Kroniekschrijvers helpen ons voor de eerste decennia niet veel verder. Zij maken in de periode tussen 1222 en 1280-1290 alleen melding van de reeds genoemde vestiging van het Minderbroedersklooster op het terrein van het hertogelijk jachtverblijf in 1228. In de slag bij Woeringen (1288) versloeg hertog Jan I van Brabant (1267-1294) de bisschop van Keulen. Dit had als gevolg dat na 1288 de rol van de aartsbisschop in onze streken is uitgespeeld.

Terugkerende overstromingen zullen zeker een vertragende rol hebben gespeeld bij de ontwikkeling van de stad tot rond 1300. Na 1300 lijkt er een versnelling in de ontwikkeling van de stad te ontstaan. De redenen hiervoor zijn onduidelijk.

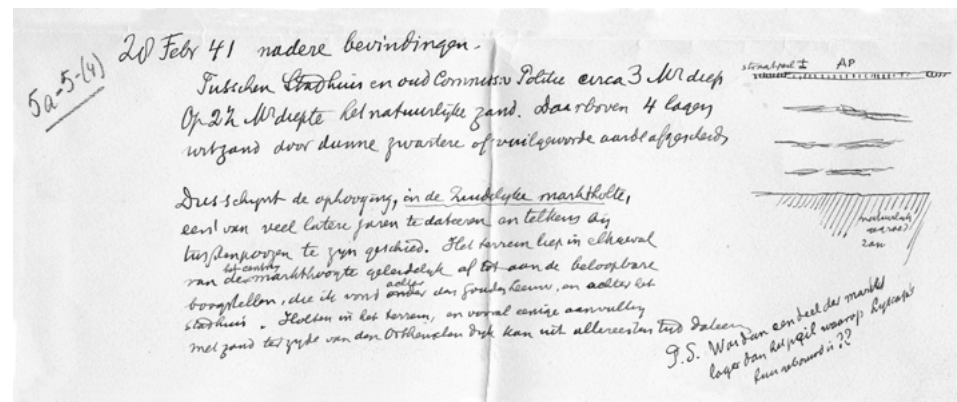
Intussen breidde de *ville neuve* 's-Hertogenbosch zich uit langs de toen nieuwe Vughterstraat tussen de eerste en tweede Vughterpoort (zie afbeelding 7 op pagina 20).

Overstromingen en ophogingen

In de tweede helft van de dertiende eeuw kreeg 's-Hertogenbosch steeds meer te maken met wateroverlast. Dat kwam doordat het water vanuit de Meierij sneller werd aangevoerd. Oorzaken hiervan waren ontginningen en boskap daar. Ook de Maas kende steeds vaker hoge waterstanden door de ontginningen in het stroomgebied van die rivier en de afdam-

ming van de Maas bij Heusden in 1270. Daardoor werd een natuurlijke overloop naar het westen afgesloten. Al deze ontwikkelingen leidden tot hogere waterstanden rondom de stad en ook steeds vaker tot overstromingen.¹ Via de vele vertakkingen van de drie stromen – Dieze, Dommel en Aa – drong het water gemakkelijk tot in het hart van de stad door.

Ophogen van het maaiveld was het antwoord op dit probleem. Dit is bij archeologisch onderzoek vast te stellen aan de gelaagdheid van de bodem ter plekke. Mosmans gaf in 1941 op een schets een profiel aan van een gegraven put voor het stadhuis en een aanduiding van de diepte van de oorspronkelijke zandlaag (zie afbeelding 2). Bij het uitgraven van een schuilkelder met een oppervlakte van dertig vierkante meter voor de panden De Lelie (Markt 3) en het stadhuis op 28 februari 1941 zijn mogelijk archeologische gegevens verloren gegaan. Onduidelijk is of de schuilkelder de 'structuurlijn' tussen het blok op de Markt en de Ridderstraat heeft doorsneden en mogelijke resten heeft beschadigd.

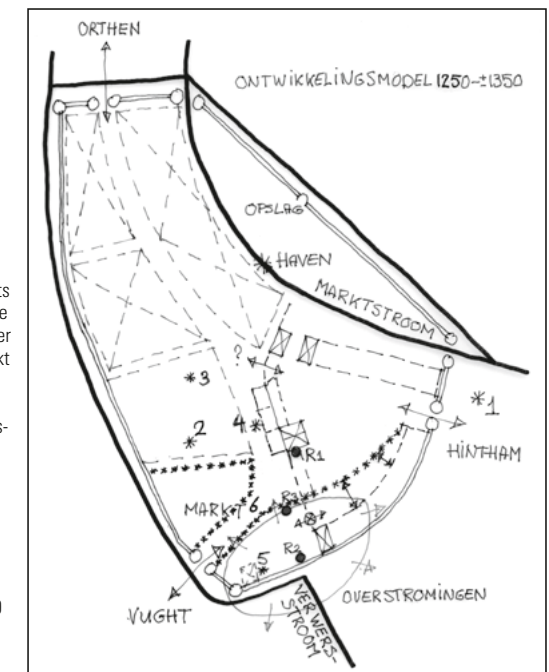
2. Tekening 5a-5-4) van J. Mosmans (28 februari 1941). Tussen het stadhuis en het toenmalige politiebureau in het blok op de Markt is in februari 1941 een put gegraven voor een schuilkelder van drie meter diep. Op 2,5 meter diepte bevond zich het witte zand, daarboven bevonden zich vier lagen wit zand afgedekt met dunne zwarte of vuil geworden aarde. Een archeologische datering en fasering van deze ophogingen ontbreken tot op heden. Tekening J. Mosmans. (Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Bij andere opgravingen in het centrum van 's-Hertogenbosch zijn eveneens ophogingen geconstateerd. Het artikel 'Markt' van H.L. Janssen laat zowel aan de zuid- als de noordzijde van de opgravingsput op de Markt ter plaatse van de waterput een ophogingsprofiel zien. De oudste middeleeuwse woonlaag (eind twaalfde eeuw), humeus vuil zand (laag 9), is zeker met twee meter opgehoogd. Aan de bovenzijde van deze laag 9 zijn afdrucken van hoeven en karrensporen aangetroffen. Bij de lagen 8, 7, 6 en 5 wordt een grove tijdsaanduiding aangegeven. Er is afwisselend schoon zand, stadsvuil en puin aangebracht.² Bij de opgraving van Heesters op het Geertru-terrein ten westen van de afgebroken Sint-Pieterskerk kon zelfs een ophoging van drie meter worden geconstateerd. Oud stuifzand met daarboven het vroegmiddeleeuwse maaiveld bevindt zich op 3 meter +NAP (laag C). Vervolgens laat het profiel ophogingen tot 4.15 meter +NAP zien (laag D), binnen de vergrote vestingmuur van 1222. Het betreft hier een laat middeleeuws loopvlak. Laag E is een vijftiende-eeuwse puinlaag van meer dan twee meter dik. Het huidige maaiveld bedraagt hier 6.20 meter +NAP.³ Ook het archeologisch onderzoek ter plaatse van de panden Pensmarkt 13-15 leverde vergelijkbare resultaten op. In de kelder van Pensmarkt 13 is in een opgravingsput de oorspronkelijke podzollaag aangetroffen. Het vroegmiddeleeuwse maaiveld lag hier op

4,30 meter +NAP. De ophoging tot het huidige maaiveld bedraagt hier ongeveer 2,30 meter (zie 'Het verborgen verleden', deel 1, afbeelding 12 op pagina 31).

Voor het zuidelijk gebied van het ommuurde gedeelte van de stad ondervond veel overlast. Men hoogde daarom het getroffen gebied in verschillende fases op met behulp van zand en huisvuil (zie afbeelding 2). Door deze ophogingen is een deel van de vroegste structuur van de *ville neuve* behouden. De vertrekken op de begane grond van veel dertiende-eeuwse panden, zoals de panden Pensmarkt 13 en 15, hadden een forse hoogte. Deze ruimtes werden na de ophogingen van het maaiveld heringedeeld in een kelderruimte en een nieuwe entree met aangepaste hoogte. De kelderruimtes zijn in de loop van de tijd minder onderhevig geweest aan aanpassingen en vertellen dus het verhaal van de vroegste geschiedenis van de stad. Het is goed mogelijk dat de vele overstromingen na het midden van de dertiende eeuw leidden tot verschuiving van de oude rooilijn van de bebouwing aan de zuidzijde van de huidige Markt in noordelijke richting (zie afbeelding 3). De maaiveldverhogingen zullen eveneens de entree van de kleine vesting bij de Ridderstraat hebben beïnvloed. Waarschijnlijk is deze poort daarom in onbruik geraakt en afgebroken.

3. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch 1250-1350.
Overstromingen die na 1250 en rond 1300 hebben plaats gevonden, leidden tot ophogingen in het centrum van de stad. Het gebied binnen de ommuring werd tot 2,5 meter opgehoogd en de zuidelijke rooilijn van de huidige Markt werd verplaatst. Gelet op de wateroverlast zal de loop van de Verwersstroom door de vesting zijn gedompt. Tussen de vesting van de hertog en het Minderbroeders-terrein werden aan het eind van de dertiende eeuw het Broodhuis, de Lakenhal en het Vleeshuis gebouwd.
1. 'Kasteel' van de Hertog (rond 1222)
2. Vestiging minderbroeders (1228)
3. Huis van de Lombarden (na 1250)
4. Broodhuis, Vleeshuis en Lakenhal (na 1287)
5. Vermoedelijke locatie Waag (1290)
6. Ontwikkeling Sadelstraat (nu Schapenmarkt) na 1300
R1, R2 en R3: opeenvolgende locaties van het stadhuis.
(tekening auteur)

Lakenhal, Vleeshuis, Broodhuis, Waag en Markt

De eerste vermeldingen van de Lakenhal, het Vleeshuis en het Broodhuis treffen we in de archieven aan na 1287.⁴ In het pand Pensmarkt 15 werden resten van een zeer oude dakconstructie teruggevonden. Naar aanleiding van de resultaten van het dendrochronologisch onderzoek van de sporenkap van de panden Pensmarkt 13-15, uitgevoerd door E. Jansma van het Instituut voor Prae- en Protohistorische Archeologie (I.P.P.) te Amsterdam, heeft A. van Drunen in 1988 een monumentenbericht geschreven in *Bulletin KNOB*.⁵ Door

1 Zie de paragraaf Geografie 'Het verborgen verleden', deel 1, 23-27.

2 Janssen, *Van Bos tot Stad*, Markt, 53-63, afbeelding 4.

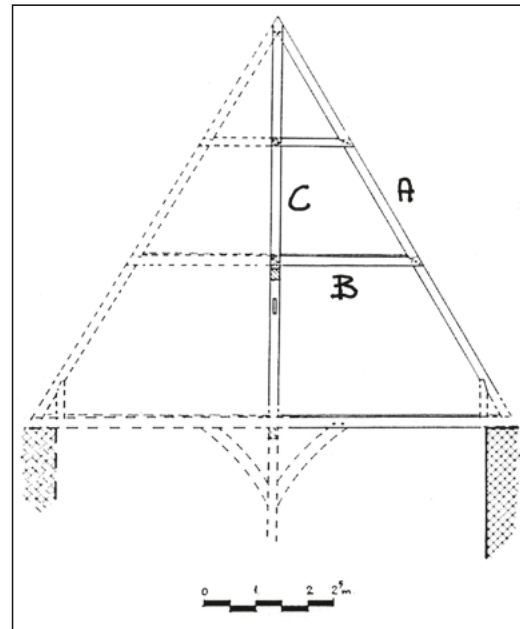
3 Heesters, *Graven in het Bossche verleden*, 7.

4 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 42-45.

5 Dendrochronologisch of jaarringen-onderzoek bepaalt de datering van het hout aan de hand van het patroon van dikke en dunne jaarringen. Van Drunen, 'De kap van Pensmarkt 13 en 15'.

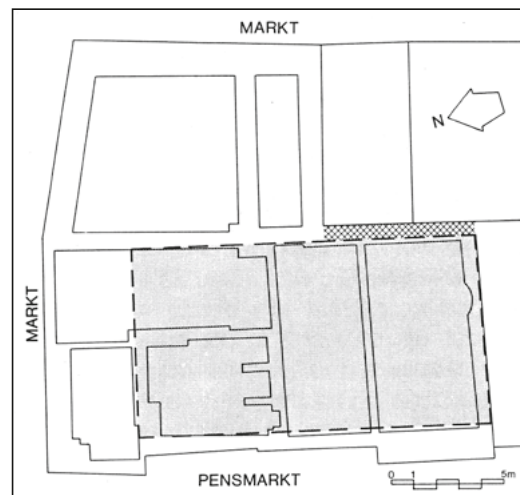
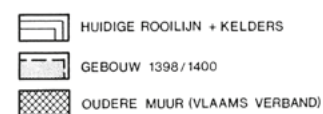
de aanwezigheid van telmerken op de nog aanwezige sporen kon een reconstructie worden gemaakt van de oorspronkelijke kapvorm. Uitgaande van het feit dat het met VII gemerkte spant een nokstijl heeft, kon met enige zekerheid worden aangenomen dat het eerste, het dertiende en mogelijk ook het negentiende spant eenzelfde opbouw hebben gehad (zie afbeelding 4).

4. Dakconstructie panden Pensmarkt 13-15. Dwarsdoorsnede zevende kappant met nokstijl van de sporenkap. De gestippelde delen zijn gereconstrueerd. A: spoor of span B: hanenbalk C: nokstijl Tekening P. Manuhutu naar een opmeting van H. Karsemeijer van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en gegevens van A. van Drunen. (Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Als we aannemen dat er strijkspanten zijn toegepast, kunnen we tot een reconstructie komen van de gehele kap, die moet hebben toebehoord aan de Tweede Lakenhal.⁶ De vermoedelijke Tweede Lakenhal heeft dan een omvang gehad van 8,50 × 11 meter (mogelijk 15,50 meter). De maatvoeringen van de nu nog aanwezige kelders van de panden Pensmarkt 17, 15 en 13 stemmen hiermee overeen. Slechts één van de zes houtmonsters kon gedurende het dendrochronologische onderzoek door Jansma worden gedateerd. De meeste monsters boden te weinig aanwijzingen voor een goede datering. Jansma kon door het ontbreken van enkele spintringen de veldatum van de boom op 1398 stellen. We kunnen dus geen al te stellige uitspraken doen over de datering van de kapconstructie.⁷ De kap van de panden Pensmarkt 13-15 lijkt omstreeks 1400 te zijn geconstrueerd (zie afbeelding 5).

5. Plattegrond van de vermoedelijke Tweede Lakenhal. Reconstructie naar gegevens van A. van Drunen van de plattegrond van het lateveertiende-eeuwse gebouw, weergegeven in de huidige bebouwing. De situering van het oude metselwerk ter plaatse van de achterwand van de panden Pensmarkt 13 en 15 is op de tekening aangegeven. Tekening R. Glaudemans (Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

De Waag werd volgens Van Drunen gebouwd tussen 1286 en 1299.⁸ Geschiedschrijver Jacob van Oudenhoven (1601-1690) vermeldt zonder een bron te noemen dat de hertog in 1286 een verordening op de waag uitvaardigde. Van Oudenhoven, die in de zeventiende eeuw leefde, zal zich waarschijnlijk hebben vergist en de oorkonde uit 1299 bedoeld hebben die in meerdere afschriften bewaard is gebleven. Hierin geeft de hertog de waag in of kort voor 1299 aan Agnes, dochter van Jacob Ulrichs, en stelt hij het tarief vast in oude Leuvense penningen. Dat betekent dat de waag in of voor 1299 is gebouwd, vermoedelijk kort voor 1299 omdat de waag niet geëxploiteerd kon worden als er niet eerst een tarief was vastgesteld. De hertog bepaalde dat ook voor goederen die niet in de waag gewogen werden, waagrecht moest worden betaald. Het was dus een monopolie.⁹ De Waag werd vermoedelijk opgetrokken tegen de vestingmuur in de nabijheid van de Vughterpoort aan het toenmalige marktterrein, dat wil zeggen het gebied rond de huidige Schapenmarkt. De Sadelstraet (de huidige Schapenmarkt) wordt al in 1320 in oorkonden genoemd.¹⁰ Waarschijnlijk werd het marktterrein ter plaatse van de huidige Schapenmarkt kort na de bouw van het Vleeshuis, het Broodhuis en de Lakenhal opgeheven en werd het terrein verkaveld. Daardoor ontstonden nieuwe rooilijnen tussen de eerste Vughterpoort van 1222, de latere Pensmarkt en de Markt (zie afbeelding 5).¹¹ In de archieven is geen informatie te vinden over de wijze waarop het vestinggebied van de hertog aansloot op het overige gebied binnen de vergrote vesting van 1222. Gelet op de gezamenlijke inspanning van de hertog en de kooplieden is het goed denkbaar dat alleen de eigendomsrechten een rol hebben gespeeld bij de indeling van het gebied binnen de vergrote vesting.

In een akte van 1293 wordt het Lombardenhuis genoemd, gesitueerd aan de *Foro* (Markt). Het blok op de markt heeft een ligging op de grote driehoekige ruimte gekregen, gevormd tussen de drie hoofdstraten, de Orthenstraat/Hooge Steenweg, de Vughterstraat en de Hintamerstraat.¹² De benaming Pensmarkt voor dit deel van de Markt zal later zijn ontstaan in verband met de vroegere verkoop van pens door pensvrouwen op straat voor het Vleeshuis.¹³ Op 26 maart 1328 verleende hertog Jan III de stad toestemming om een vrije weekmarkt te houden.¹⁴ Werd deze markt gehouden op de Windmolenberg of al op de huidige Markt? De archeologische dienst van de gemeente heeft in 1977 ter plaatse van de put op de Markt onderzoek verricht en is tot de conclusie gekomen dat dit gebied in de tweede helft van de veertiende eeuw zijn definitieve vorm en mogelijk ook zijn 'nieuwe' functie als marktgebied heeft verkregen.

Gelet op de economische voorspoed van 's-Hertogenbosch, mede vanwege de ontwikkeling van een nieuw havengebied ten westen van de Orthenstraat, ontstond in de veertiende eeuw de behoefte aan uitbreiding van de handelsgebouwen. Daarin voorzagen de zogeheten Corte Cameren aan de oostelijke zijde van het blok op de Markt (zie afbeelding 6).

6 Strijkspant: een spant direct tegen een gevel aangebracht.

7 Van Drunen, 'De kap van Pensmarkt 13 en 15'.

8 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 45.

9 Vriendelijke mededeling T. Kappelhof.

10 NL-HtSA, Collectie Oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1320.04.21 (Schapenmarkt).

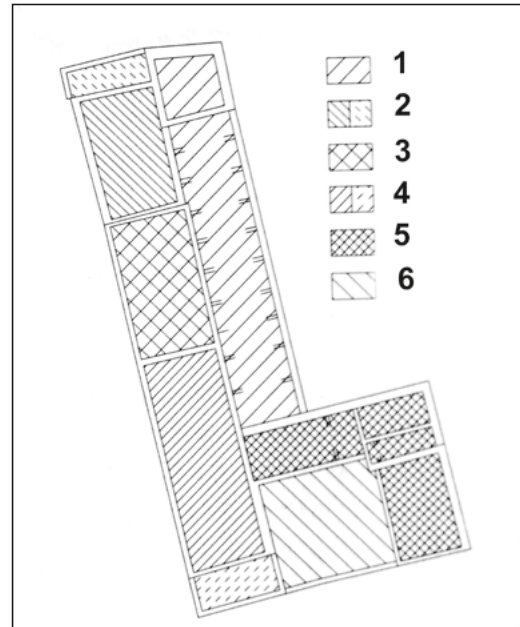
11 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 300, 301, 303, 327, 329, 330.

12 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1293(?).09.20(?).

13 Sasse van Ysselt, *De voorname Huizen*, 507.

14 NL-HtSA, OSA inv.nr. 3876 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 45), Brussel, 1328 mrt 26.

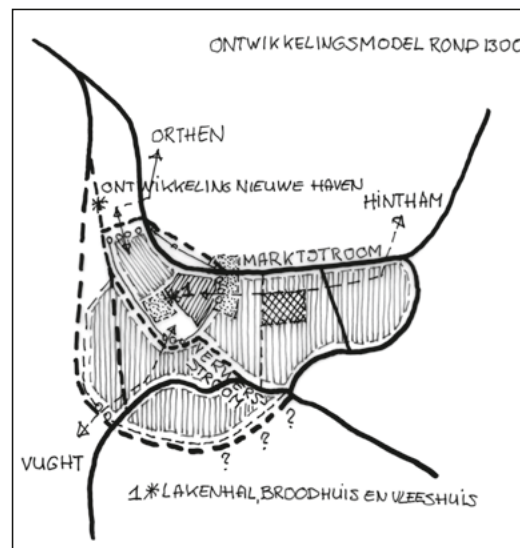
6. Reconstructie van de oude indeling van het bouwblok op de Markt:
1. Korte of Kleine Cameren
 2. Tweede Lakenhal, later Vleeshuis?
 3. Broodhuis
 4. Eerste Lakenhal, later Vleeshuis
 5. Locatie raadhuis 1348 volgens Van Drunen
 6. Lange of witte Cameren, locatie raadhuis/huis van de Schepenen 1348 volgens Hans Witmer.
- (tekening Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

De bouw van de veertiende-eeuwse stadsmuur

Nijhof bericht in een artikel in *Bos-sche Bladen* (2008) over een bijzondere vondst in de 'tweede stadsmuur' tussen het Sint-Jansbolwerk en de Wilhelminabrug.¹⁵ Nijhof noemt deze muur 'tweede stadsmuur', maar in de terminologie van dit artikel spreken we met goede redenen liever van de veertiende-eeuwse stadsmuur. Op basis van een aangetroffen schuin verlopende bouwnaad en afwijkende metselverbanden in de stadsmuur van de veertiende eeuw kon geconcludeerd worden hoe en waar de aanleg van deze muur van start ging. De tweede Vughterpoort tussen de Berewoutstraat en Kuipertjeswal is met zijn hoefijzervormige torens nog geënt op de vormgeving van de stadspoorten van de uitgebreide vesting van 1222. De vraag waar deze eerste fase van de veertiende-eeuwse stadsmuur aan heeft gesloten op de uitgebreide vestingmuur van rond 1222 is door Nijhof in het artikel niet beantwoord, onder andere omdat het metselwerk ter plaatse van de Kruisbroedershof en Spinhuiswal niet onderzocht kon worden op de aanwezigheid van Vlaams verband. Aannemelijk is dat deze muur in noordoostelijke richting heeft doorgelopen tot aan de kruising van de Zuidwal en de Dieze (afbeelding 7). Dit gebied kan dus als een eerste uitbreiding van de *ville neuve* aangeduid worden. Het gebied langs en rond de 'nieuwe' Vughterstraat zal een zodanige toeloop van nieuwe bewoners en handelaren gekend

7. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch rond 1300. Door de nieuwe route naar Vught ontwikkelde het zo ontsloten gebied aan de zuidwestkant van de stad zich voorspoedig. Vanwege de permanente dreiging van aanvallen vanuit Holland en Gelre werd in het eerste kwart van de veertiende eeuw besloten het gebied te ommuren en een tweede Vughterpoort te bouwen. De waarschijnlijke aansluiting op de *ville neuve* tot aan de kruising van de Zuidwal, de Dieze en de Verwersstroom is archeologisch niet vastgesteld. (tekening auteur)

hebben dat bescherming door middel van een stadsmuur en gracht noodzakelijk werd. Daarbij speelde de nog altijd aanwezige dreiging van plundering en verwoesting door de legers van Holland en Gelre een rol.¹⁶

Op 13 september 1318 gaf hertog Jan III van Brabant (1312-1355) de schepenen en de schout van 's-Hertogenbosch op hun verzoek toestemming om de stad te versterken en de kosten naar eigen goeddunken om te slaan. De transcriptie van het eerste gedeelte van de oorspronkelijke tekst luidt:

'Wij, Jan bij de genade van God, hertog van Lotharingen, van Brabant en Limburg groet al diegenen die deze brief zien of horen voorlezen, als bekrachtiging van de waarheid. Want de aan ons getrouwe schepenen en raad van onze stad 's-Hertogenbosch hebben ons onlangs bekend gemaakt dat zij grote problemen hebben door schulden, verkregen door het onlangs aanleggen van vestingwerken in 's-Hertogenbosch, onze stad en ook over de zorgen die zij tevoren hadden en die ons deels bekendgemaakt zijn door Rogier Levendale, onze Drost, die deze problemen voorzien had, nadat de schepenen en de raad hun plannen hadden bekendgemaakt. En diezelfde schepenen en raad van onze stad 's-Hertogenbosch wensden dat zij onze stad mogen versterken en vestingwerken mogen aanbrengen als stadsbestuur en verzekeren dit uit te voeren zonder kwader trouw.'¹⁷

Het lijkt zeer aannemelijk dat hertog Jan III hier het eerste deel van de toekomstige 'eerste' stadsmuur aanduidde. Dit deel van de muur werd nog uitgevoerd in Vlaams verband.¹⁸ De stad werd in 1304 aangevallen door een leger afkomstig uit Dordrecht. Molijs vermeldde in zijn *Kroniek*:

'In het jaar des Heren 1303 (Molijs vermeldde niet het juiste jaartal, HW) woedde er een wrede bloederige oorlog tussen graaf Gwijde van Vlaanderen en de graven Jan en Willem van Holland. De graaf van Vlaanderen werd geholpen door hertog Jan van Brabant, omdat deze verwant was aan de graaf. Dertig dagen lang belegerde hij samen met de Brabanders Dordrecht, schoot vuurpijlen op de stad af en zette deze voor het grootste deel in brand. De Dordrechtenaren deden een uitval, verdreven de Brabanders uit de belegering, doodden er velen en joegen de rest op de vlucht. Zij achtervolgden hen tot 's-Hertogenbosch, waarbij ze alle gehuchten en dorpen tot aan 's-Hertogenbosch in de as legden. Tenslotte vuurden zij vuurballen af op de stad om de poorters te belagen, wanneer zij hun brandende huizen trachtten te redden. Nadat de Dordrechtenaren 's-Hertogenbosch door plunderingen en brandstichting grote schade hadden toegebracht, keerden zij met buit beladen naar huis terug.'¹⁹

De aanval van de Dordrechtenaren in 1304 is wellicht de aanleiding geweest voor het stadsbestuur om de bouw van de vestingwerken te starten. De hertog gaf het stadsbestuur toestemming de werkzaamheden voort te zetten en belastingen te heffen om de vestingwerken te bekostigen. In *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin tot het Privilegium Trinitatis*

15 Nijhof, 'Nieuws van de BAM', 152-154.

16 Vanaf de Zuidwal is de bouw van de vestingwerken in oostelijke richting verder gegaan tot uiteindelijk het Sint-Jansbolwerk. Vriendelijke mededeling E. Nijhof, Erfgoedhuis.

17 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1318.09.13. Rogier Levendale is in 1306 als drost benoemd.

18 Vriendelijke mededeling E. Nijhof, Erfgoedhuis.

19 Hoekx e.a., *Kroniek van Molijs*, 155.

door H.P.H. Camps wordt een privilege beschreven van hertog Jan III van 11 januari 1330, waarin hij een aantal vroeger verleende voorrechten, sommige daarvan in gewijzigde vorm, bevestigde en enkele nieuwe toevoegde. In dit privilege noemde de hertog 's-Hertogenbosch een 'veste en een slot'. Het deel van de veertiende-eeuwse stadsmuur dat de poorters tussen 1318 en 1330 realiseerden, was voor de hertog kennelijk nog te beperkt om van een stad met een stadsmuur te kunnen spreken. In latere jaren hebben de opeenvolgende hertogen het stadsbestuur de mogelijkheid geboden extra belastingen te heffen om verdere vestingwerken te bekostigen:

- De hertog stond de stad in 1321 verkoop van het bos Deuteren toe op voorwaarde dat de opbrengst besteed werd aan de vestingwerken.²⁰
- De hertog bepaalde in 1338 dat om de kosten voor de bouw van de vestingwerken te betalen iedereen die een ploeg had vier jaar lang met Kerstmis 4 oude Tourse groten zou betalen en wie geen ploeg had naar evenredigheid.²¹
- In verband met de aanslag opgelegd aan de inwoners van de stad en de Meierij voor de ommuring van de stad, beval hertog Jan aan de schout van Den Bosch in 1345 om de achterstalligen tot betaling te dwingen, het geld aan te wenden voor de ommuring en daarvan rekening te doen.²²
- Hertog Wenceslaus en hertogin Johanna verleenden in 1357 aan de stad in verband met de ommuring dat zij gedurende tien jaar maalgeld mocht instellen op koren en mout en een heffing op vreemd bier. Gedurende die periode moest uit elk huis van de dorpen in de Meierij één man gedurende één dag per jaar komen werken aan de ommuring op een boete van 40 schellingen.²³

Door het afnemen van de dreiging vanuit Holland en Gelre werd het minder noodzakelijk het hertogelijke gebied zwaar te verdedigen.²⁴ De veertiende-eeuwse stadsmuur van de stad 's-Hertogenbosch zal rond 1360/1370 in opzet gereed zijn geweest. Op 9 september 1387 gelastte hertogin Johanna de inwoners van de Meierij nog behulpzaam te zijn bij de aanleg van schansen en blokhuizen,²⁵ noodzakelijk voor de voltooiing van de verdediging van de stad.²⁶ Door deze stadsmuur kwam ook de rest van de centrale hoogte van 's-Hertogenbosch binnen de muren te liggen. Op die hoogte stond intussen de kerk van Sint-Jan. Daar liep ook de weg naar Hintham en verder naar het oosten (Oss) of zuidoosten (Helmond).

De raadhuizen van 's-Hertogenbosch

Van Drunen beschreef de drie raadhuizen die de stad heeft gekend. Hij gaf geen nadere verklaring waarom het raadhuis tweemaal verplaatst werd.²⁷ Het eerste raadhuis situeerde hij in het uitstekende gedeelte van het blok op de Markt (1348): een logische locatie in het hart van de vroegste nederzetting tussen de belangrijkste gebouwen.²⁸ Het tweede raadhuis had volgens hem gelegen aan de buitenzijde van de stadsmuur van rond 1222, naast de Verwersstroom en was in gebruik tussen 1348(?) en 1366. In 1366 werd het woonhuis van Gijs Lysscep aan de Markt aangekocht. Het veertiende-eeuwse stenen huis kreeg hierna de naam 'herenhuys', waaruit kan worden afgeleid dat hier de heren schepenen vergaderden. Dit was dus het derde raadhuis.

De transcriptie van de akte uit 1348 waarop Van Drunen zich voor de ligging van het eerste stadhuis baseerde, luidt:

'Schepenen, gezworenen, rentmeesters, dekens van de ambachten en een deel van de burgers hebben namens de stad gegeven aan hun medepoorter Gozewijn van de Steenweg een ledige plaats van een vak in de lakenhal, op het eind naar Gijsbert Lysscep toe aan de zijde van het raadhuis, voor de hertogijns en voor 32 schellingen.'²⁹

De tekst van deze akte vormt hier een aanwijzing voor de mogelijke eerste locatie van het raadhuis, direct naast de Lakenhal, tegenover het huis van Gijsbrecht Lysscep. Waarschijnlijk stelde de hertog dit pand ter beschikking aan de schout en schepenen, het gemeentebestuur van de stad, om hier te vergaderen en te overleggen met vertegenwoordigers van de hertog. De locatie die Van Drunen aangeeft in *'s-Hertogenbosch, van straet tot stroom* lijkt echter niet overeen te stemmen met de strekking van de tekst van deze akte. De locatie van de Lange of Witte Cameren ligt meer voor de hand, gelet op de positie van dit pand tegenover het huis van Gijsbert Lysscep dat dan aan de zuidzijde van de Markt moet hebben gelegen (zie afbeelding 6 op pagina 20).³⁰

Wie was Gijsbert Lysscep en waar lag zijn huis precies? Gijsbert was een telg uit een vooraanstaande Bossche familie. Vijf schepenen uit de familie Lysscep hebben van 1306 tot en met 1380 deel uitgemaakt van het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch:

- Jan Lysscep, genoemd als schepen in aktes van 1306, 1307, 1310, 1311 en 1316. Gestorven in 1317.³¹
- Gijsbert Lysscep, genoemd als schepen in aktes van 1316, 1317, 1318, 1320, 1322 en 1324, gestorven in 1340. Zijn zoon Jan woonde in het huis aan de Markt. Trude, zijn zus, heeft in 1340 afstand gedaan van haar recht op een deel van het huis.³²
- Jan Lysscep, genoemd als schepen in aktes van 1335, gestorven in 1352. Jan was getrouwd met Katharina, had een zoon Gijsbrecht en vier dochters Truda, Oda, Katharina en Beatrijs. De zussen van Gijsbrecht hebben in 1352 en 1358 afstand gedaan van hun recht op een deel van het huis.³³
- Gijsbert Lysscep, genoemd als schepen in aktes van 1351, 1355, 1360 en 1367.³⁴
- Gijsbert junior Lysscep, genoemd als schepen in aktes van 1371(?), 1371 en 1380.

De teksten van deze oorkonden tezamen maken het aannemelijk dat de familie Lysscep al vóór 1317 woonde in het pand Markt 1, midden. Gedurende bouwhistorisch onderzoek in april 2015 in de kelders van het pand Markt 1 (het middelste deel van het stadhuis) is in de 'gelagkelder' in het oorspronkelijke achterhuis van het woonhuis metselwerk in

20 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1321.06.24.

21 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1338.10.09.

22 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1345.10.09.

23 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1357.01.31.

24 Hoekx en Paquay, *Inventaris 's-Hertogenbosch*, 63.

25 Schans: versterkt werk in het veld opgeworpen, veelal met behulp van aarden wallen of met behulp van takkenbossen. Blokhuis: oude benaming voor een verdedigingswerk, dat kan variëren van een eenvoudig bouwsel van halve boomstammen tot kasteelachtige bouwwerken.

26 Van Bavel, e.a., *De Kroniek van het St. Geertruijklooster te 's-Hertogenbosch*, folio 21v, 29-30.

27 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 39-42.

28 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 40.

29 NL-HtSA, OSA inv.nr. 3120 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 109), 1348 aug.27.

30 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 42.

31 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629; NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1317.07.17.

32 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629; NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1340 (Markt 1).

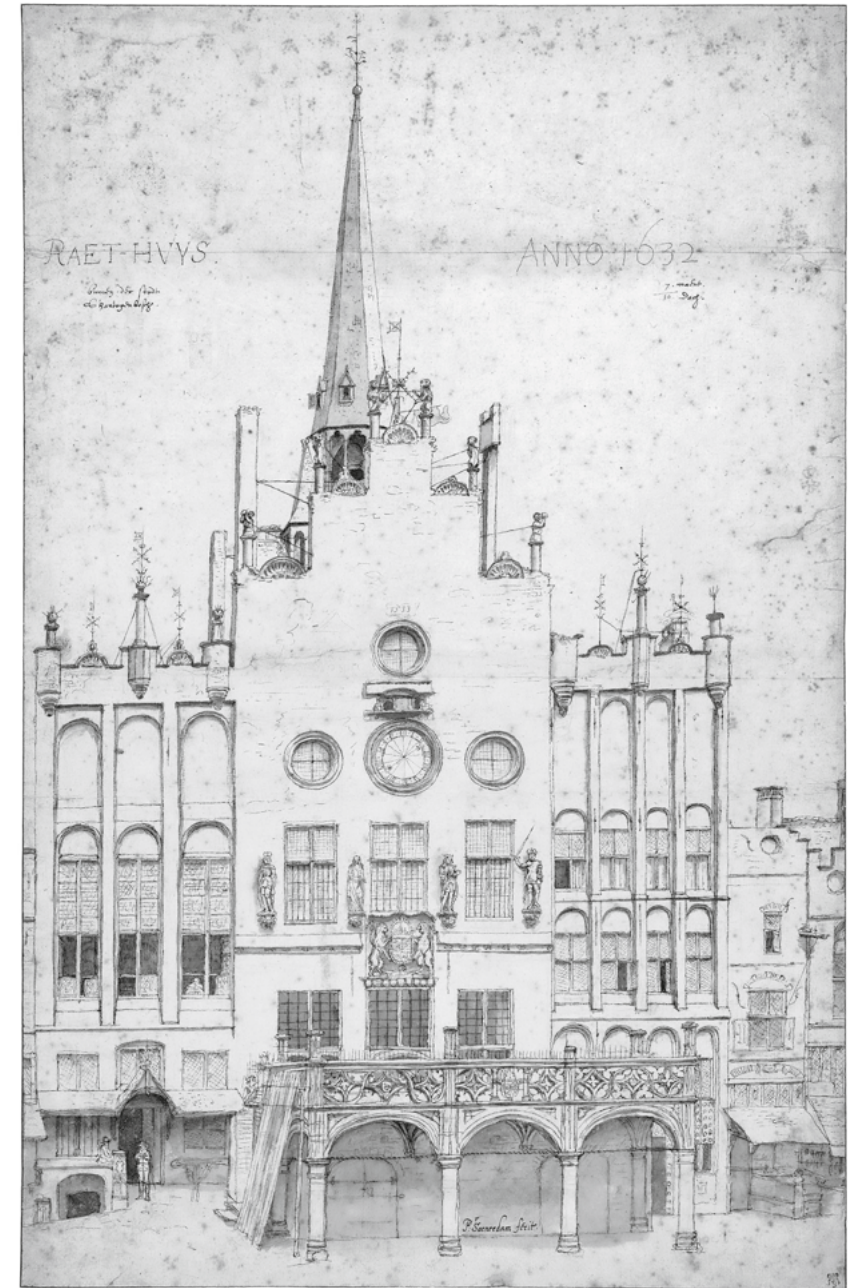
33 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629; NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1352.07.02 en 1358.03.10.

34 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629.

Vlaams verband aangetroffen.³⁵ Dit wordt gedateerd rond 1300.³⁶ Op basis van onderzoek van de steenformaten kon geconcludeerd worden dat het pand in het eerste kwart van de veertiende eeuw is opgetrokken. Dit metselwerk loopt door tot in de kap. Het pand is dus altijd zo hoog geweest.³⁷

8. Het stadhuis (Markt 1, midden) van 's-Hertogenbosch aan de Markt, eind zestiende eeuw. De opbouw van het bordes voor het stadhuis is goed zichtbaar. Rechts naast het bordes in de hoek met het pand Markt 1 rechts is de toegang zichtbaar van de poortweg van Lyssepe om zijn achtererf te kunnen bereiken. Detail van het rechtergedeelte van een gravure door G.J. de Huyser uit 1776 van het Schermersoproer in Den Bosch uit 1579, naar een schilderij van Jan van Diepenbeeck (1573-1621). Vermoedelijk geeft de gravure de situatie weer van het stadhuis iets na het oproer van 1579. (Gravure in bezit van auteur; schilderij collectie Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch)

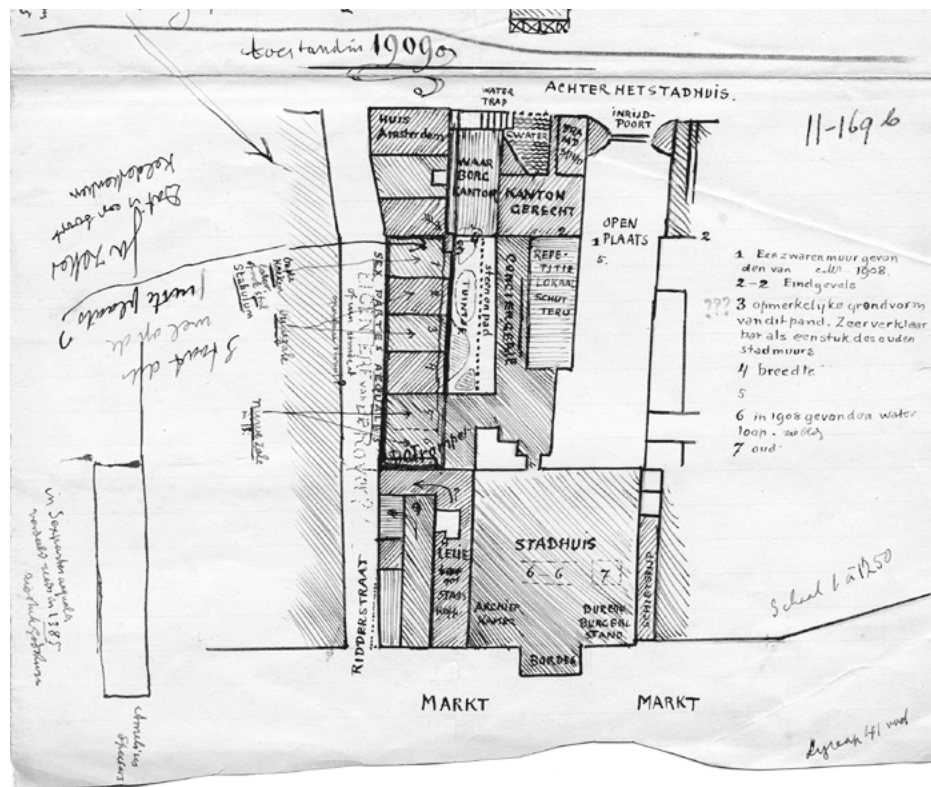

9. Het stadhuis van 's-Hertogenbosch in 1632. Het grote middelste pand heeft nog een middeleeuwse trapgevel, waaraan in 1529-1531 renaissance-elementen zijn toegevoegd. De beide zijpanden hebben gelede schermgevels met uitkragende hangtorentjes. De linker gevel dateert uit het midden van de vijftiende eeuw. De rechter gevel is vermoedelijk in 1607 gerealiseerd.* Schets Raethuys 's-Hertogenbosch 1632, door Pieter Saenredam (1597-1665) (collectie Rijksmuseum Amsterdam)

* Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 128.

- 35 De afmetingen daarvan zijn: 27,5/28,5 x 13/13,5 x 6,5/7,5 centimeter, 10-lagenmaat 81-83 centimeter.
36 Vriendelijke mededeling bouwhistoricus M. Enderman uit 'Bouwnotities raadselders april 2015'.
37 [www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuys/algemeen/bouwhistorisch onderzoek](http://www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuys/algemeen/bouwhistorisch%20onderzoek).

Van Drunen schrijft vervolgens dat de stad 's-Hertogenbosch op 12 juni 1357 aan Gijsbert Lysscep een erf verkocht dat lag achter zijn huis en erve waar hij in woonde (het middelste pand van het huidige stadhuis). Het ging om een stuk grond van $46 \frac{1}{3}$ voet (= 13,29 meter) breed dat achter diens huis en erf lag buiten de oude muren van de stad, tussen de muur en de palen in de stroom.³⁸ De koper moest waar toen de palen stonden een goede stenen kade maken en mocht desgewenst een brug over de stroom bouwen. Het betrof dus een stukje grond tussen de muur en de oever van de stroom.³⁹ De tekst 'buiten de oude muren van de stad' slaat op de ommuring van rond 1222.

10. Plattegrond stadhuis 's-Hertogenbosch. Tekening van J. Mosmans uit 1909 met daarop aangegeven de plattegrond van het Stadhuis van 's-Hertogenbosch, een deel van de ommuring van rond 1222 en de situatie van de bebouwing aan de Ridderstraat, grenzend aan het terrein van het Stadhuis. Onder 3 schrijft Mosmans 'opmerkelijke grondvorm van dit pand. Zeer verklaarbaar als een stuk des ouden stadsmuurs'. (Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Na aankoop van een stuk grond achter zijn pand van de stad verwierf Gijsbert nog meer onroerend goed en grond in de nabijheid van zijn pand Markt 1, midden. In 1359 heeft Jacob van Boxtel zijn huis en erf, gelegen aan de Markt en grenzend aan het huis en erf van Gijsbert Lysscep, vanaf de straat tot de stadsmuur verkocht en overgedragen aan Gijsbert Lysscep. Het gaat hier om het pand Markt 1, links. Een jaar later verkreeg Gijsbert van diezelfde Jacob van Boxtel ook een stuk van de stadsmuur van 23,5 voet (bijna 6,75 meter) en een stuk van het erf, strekkende van de muur tot aan de palen in de stroom, die gelegen zijn achter het erf dat Van Boxtel hem al eerder had verkocht.⁴⁰

In 1363 kwam een regeling met de eigenaar van het andere buurpand (het pand Markt 1, rechts) tot stand. In dat jaar sloten Gijsbert Lysscep en Gerard Schilder een overeenkomst over de bebouwing op beider erven aan de Markt. Schilder mocht zijn voorgenomen bebouwing in de stenen muur van het huis van Gijsbert ankeren. Het is $42 \frac{2}{3}$ voet (= 12,24 meter) diep en $28 \frac{1}{3}$ voet (= 8,13 meter) hoog. Gijsbert behield een poortweg langs de muur van ongeveer 5 voet min $\frac{1}{2}$ duim breed (ongeveer 1,40 meter) en een hoogte van minstens 11 voet (iets meer dan 3 meter). Schilder mocht onder deze poortweg een kelder maken.⁴¹ Op afbeelding 8 op pagina 24 is rechts van het pand Markt 1, midden (het raadhuis) in de hoek van het bordes en het pand Markt 1, een kleine aangepaste aanbouw zichtbaar met de toegang van deze poortweg.

Drie jaar later, in 1366, verkocht Gijsbert Lysscep zijn stenen huis en erf aan de Markt aan de stad. Het perceel strekte van de Markt uit tot aan het water en er hoorde een achterhuis bij.⁴² Waarschijnlijk was dit achterhuis een losstaand huis op het achtererf. Van Drunen noemt het opmerkelijk dat de stad in 1366 het gehele bezit van Gijsbert Lysscep kocht om er het raadhuis te vestigen. Gijsbert verkocht echter alleen het pand Markt 1, midden. De aankoop in 1359 van pand Markt 1, links, door Gijsbert Lysscep kan mogelijk gezien worden als een eerste stap tot de verkoop van zijn pand Markt 1, midden. Het pand Markt 1, links, heeft hij vermoedelijk aangehouden als woonhuis.

In de oudst bekende stadsrekening van 1399/1400 wordt een als 'oude raethuijs' aangeduid pand genoemd dat op het achtererf van het huis van Gijsbert Lysscep was gebouwd. Van Drunen vermeldt dat de cijns ervan rustte op het huis De Gaffel aan de Markt (het pand Markt 1, links).⁴³ Zoals we hierboven zagen was dit pand vanaf 1359 inderdaad eigendom van Gijsbert Lysscep. Uit meerdere posten in de stadsrekeningen blijkt dat dit 'oude raethuijs' aan de Binnendieze stond. Er is sprake van een 'boge boven de Dieze after doude raethuijs' en van een brug, een watertrap en toiletten tegen het gebouw, die op het water loosden.⁴⁴ Van Drunen komt in zijn boek naar aanleiding van de omschrijving 'buiten de oude muren' tot de conclusie dat het 'oude raethuijs' in het midden van de veertiende eeuw buiten de stadsmuur van rond 1222 moet zijn gebouwd. Maar is het aannemelijk dat het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch een raadhuis zou optrekken buiten het centrum van de stad en dan ook nog buiten de muren?

We weten dat Gijsbert Lysscep tussen 1357 (het jaar dat hij een stuk grond achter zijn pand Markt 1, midden, verwierf) en 1366 (het jaar dat hij dat pand met de grond erachter aan de stad verkocht) op eigen terrein achter zijn woonhuis (Markt 1, midden) een losstaand achterhuis gebouwd heeft. Het is goed mogelijk dat dit achterhuis werd gebruikt als vergaderlocatie voor de schout en schepenen. Gijsbert was immers tussen 1351 en 1367 meerdere malen als schepen actief. Dit achterhuis was wellicht ook via een brug over de stadsgracht te bereiken.

Tijdens de verbouwing en de nieuwbouw van het stadhuis in het begin van deze eeuw is ook een gedeelte van de ommuring van rond 1222 aangetroffen (zie afbeelding 10). Deze bevindt zich tegen het achterhuis op het perceel van het pand Markt 1, midden (zie Witmer, 'Het verborgen verleden', deel 1, afbeelding 24 op pagina 51). Behalve dit deel is de ommu-

38 Een Bossche voet is 0,287 meter.

39 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1357.08.12.

40 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1359.04.26 en inv. nr. 1360.04.30.

41 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1363.08.25.

42 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1366.06.03.

43 Van Drunen, 's-Hertogenbosch', 41.

44 NL-HtSA, OSA inv.nr. 3066 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 128), 1357 juni 12; Van Drunen, 's-Hertogenbosch', 77-78.

ring van rond 1222 op het achtererf van de panden Markt 1 afgebroken. Dit is een aanwijzing dat Gijsbert het achterhuis na het midden van de veertiende eeuw tegen die stadsmuur liet bouwen. De opening voor de Verwersstroom in de stadsmuur naast deze locatie werd dichtgezet in het laatste kwart van de dertiende eeuw, wat op te maken valt uit de baksteenformaten.⁴⁵

Maar waarom werd het raadhuis verplaatst van de oude locatie in het blok op de Markt (zie R1 op afbeelding 3 op pagina 17)? De schout en schepenen zochten vermoedelijk naar een ruimte of gebouw met een eigen uitstraling voor het stadsbestuur, nadat het hertogelijk bestuur rond het midden van de veertiende eeuw aangegeven had zich terug te trekken uit de stad. De hertogen verkochten in die tijd geleidelijk aan steeds meer van hun rechten aan de stad, zoals het recht om accijnzen te heffen. De rentmeester van de domeinen bleef echter in de stad wonen en hield daar kantoor. De herencijnzen die rustten op bijna alle huizen en huiserven in de stad, werden nog altijd geheven. De waag, de landtol en de tol genaamd 'lood en geleide' bleven domein tot na 1795.⁴⁶

De al eerder genoemde akte van verkoop van *stalli fori*, gedateerd op 27 februari 1365 (zie Witmer, 'Verborgen verleden', deel 1, 35), duidt aan dat de eerste locatie voor het raadhuis 'het huis van de Schepenen' gefunctioneerd heeft tot 1366, toen het pand Markt 1, midden, van Gijsbert Lysscep verkocht werd aan de stad en als raadhuis in gebruik werd genomen. Maar waarschijnlijk hield daar intussen toch vooral de rentmeester van de hertog kantoor. De schout en schepenen vonden een tijdelijk onderkomen in het achterhuis van Gijsbert. Dat diende als voorlopige vergaderlocatie tot de overstap gemaakt kon worden naar een representatiever gebouw voor het stedelijk bestuur: het in 1366 aangekochte pand Markt 1, midden. De schout en schepenen hebben wellicht in de oudst bekende stadsrekening van 1399/1400 hun eerste eigen vergaderruimte (los van de hertog) 'postuum' opgewaardeerd door het achterhuis 'het oude raethuijs' te noemen.

Men kan zich ook de vraag stellen of Gijsbert Lysscep het pand Markt 1, links, heeft gekocht met de expliciete bedoeling zijn oorspronkelijk woonhuis het pand Markt 1, midden, later aan de stad te verkopen. Gelet op het vrij geringe aantal jaren tussen de aankoop en verkoop van beide panden, lijkt er sprake van een vooropgezet plan. Is het pand Markt 1, midden, na 1359 geschikt gemaakt voor zijn toekomstige functie? Is het dan vreemd te veronderstellen dat wellicht de voltooiing van de veertiende-eeuwse stadsmuur is samengevallen met de ingebruikname van het pand Markt 1, midden, als raadhuis in 1366?

Dit alles levert voor de drie raadhuisen die 's-Hertogenbosch in de veertiende eeuw heeft gekend dus de volgende zeer waarschijnlijke locaties op: een deel van het hertogelijk verblijf aan de zuidzijde van het bouwblok op de Markt vanaf circa 1200, het losstaande achterhuis tegen de stadsmuur achter het pand van Gijsbert Lysscep Markt 1, midden, als tussenfase en vanaf 1366 het door de stad aangekochte pand Markt 1, midden (zie R1, R2 en R3 op afbeelding 3, pagina 17).

Hoe ontwikkelde het stadhuis zich verder? In 1481 heeft de stad het pand Markt 1, links, De Gaffelkamer, aangekocht, maar dat werd pas in 1606 officieel onderdeel van het stadhuis.⁴⁷ In 1599 kocht de stad het pand Markt 1, rechts, Sinter Claes, dat wel vrijwel meteen bij het stadhuis werd gevoegd.⁴⁸ In de jaren 1529 tot 1533 werd de voorgevel met het bordes vernieuwd (zie afbeelding 8 en 9 op pagina 24 en 25).⁴⁹ Het stadhuis werd eind 1669 getroffen door een kleine brand. In 1670 kregen de drie oorspronkelijke panden samen één nieuwe voorgevel in classicistische stijl en werd vervolgens het interieur verbouwd. De middeleeuwse kelders bleven bewaard, evenals een deel van het oude muurwerk.⁵⁰

Conclusie

Dit artikel is geschreven om een andere denkwijze over de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch te introduceren. De oudste fase van de stad was tot nu toe vooral een blinde vlek. Door archeologische gegevens over het (jacht)verblijf van de hertog en de Markt, bouwhistorische gegevens over de panden in het centrum van de stad en latere schriftelijke bronnen (de kronieken) met elkaar in verband te brengen, is getracht een samenhangend beeld te construeren van de vroegste stedelijke structuren. Het in dit artikel geschetste, ten opzichte van eerdere aannames gewijzigde ontwikkelingsbeeld van de stad 's-Hertogenbosch geeft een duidelijk antwoord op de in de Inleiding gestelde vragen en opgeworpen kwesties.

De vraag of er een oudere stedelijke ontwikkelingsfase vooraf ging aan de tot nu toe bekende fase van de 'eerste' stenen stadsmuur van circa 1222 lijkt bevestigend beantwoord te kunnen worden. De in de panden Pensmarkt 13 en 15 aangetroffen muur in Vlaams verband met een hoogte van bijna zes meter bleek een belangrijke, maar niet de enige directe aanwijzing. De op één lijn gesitueerde achtermuur van de panden aan de Ridderstraat, grenzend aan het huidige stadhuis van 's-Hertogenbosch en natuurlijk ook de doorlopende muur in het blok op de Markt, zijn bewaard gebleven door de ophogingen van het maaiveld in de tweede helft van de dertiende eeuw ter bescherming tegen hoge waterstanden. Deze muurdelen verwijzen naar de oudste fase van de stad. Nader archeologisch onderzoek op de Markt kan wellicht meer zekerheid geven over de wijze waarop deze muurdelen met elkaar verbonden waren.

De vondst van een doorlaat van de Verwersstroom door de vergrote vestingmuur van 1222 achter het huidige Stadhuis is eveneens een verwijzing naar de oudste opzet van 's-Hertogenbosch. De loop van de Verwersstroom binnen de muren van de vergrote vesting kon niet met zekerheid vastgesteld worden. Door de waarnemingen van waterlopen bij het Minderbroederklooster en de Orthenpoort en de beschrijving van Molius over een 'omgrachting van het jachtverblijf van de hertog' ontstond wel een duidelijker beeld van het oorspronkelijke terrein binnen de muren, dat afweek van het tot nu toe gangbare.

De afwijkende situering van de eerste Vughterpoort en de bijzondere verkaveling van het gebied tussen deze poort, de Pensmarkt en de Markt kunnen verklaard worden door de mogelijk eerste functie van dit terrein, namelijk een markt, binnen de ommuring van de in 1222 vergrote vesting. De bouw van de Waag aan dit terrein aan het eind van de dertiende eeuw is hier een duidelijke aanwijzing voor.

Het feit dat hertog Hendrik I een deel van de stad in 1222 beleende aan de aartsbisschop van Keulen is begrijpelijk, aangezien hij veel geld had besteed aan de realisatie van de vergrote vesting. Zijn behoefte aan financiële middelen voor de verdediging, maar ook voor de verdere ontwikkeling van zijn hertogdom, moet groot geweest zijn. Na de slag bij Woeringen in 1288, die door hertog Jan I van Brabant gewonnen werd, eindigde de invloed van de aartsbisschop op de stad en verviel waarschijnlijk deze belening.

De drie locaties van het raadhuis van 's-Hertogenbosch hebben deels te maken met de eigendomssituatie van gronden binnen de vergrote vesting, maar nog veel meer met de

45 Vriendelijke mededeling R. van Genabeek, archeoloog gemeente 's-Hertogenbosch.

46 Vriendelijke mededeling T. Kappelhof.

47 Molhuizen, 'De zesde wethouder'; Van Drunen 's-Hertogenbosch, 40-42, 334-335.

48 Molhuizen, 'Het huis van Sint Claes'; Van Drunen 's-Hertogenbosch, 40-42, 334-335.

49 Hupkens, 'Drie huizen samengevoegd'.

50 Molhuizen, 'Markt 1'.

verzelfstandiging van het stadsbestuur ten opzichte van het hertogelijk bestuur in de veertiende eeuw. Daarom zocht het stadsbestuur naar een eigen representatieve ruimte, los van de hertogelijke gebouwen. De door Hertog Jan III in 1330 gebruikte aanduiding voor 's-Hertogenbosch, namelijk 'stat van den Bosch, die een veste ende een slot es' is heel verklaarbaar, als ervan uit wordt gegaan dat 's-Hertogenbosch reeds voor 1202 werd gevormd als een *ville neuve* met een jachtverblijf en een ommuurde kleine vesting en rond 1222 werd uitgebreid en voorzien van een nieuw slot. Dit nieuwe slot is door hertog Hendrik I aan het begin van de Hinthamerstraat gebouwd, vermoedelijk tegelijkertijd met de vergrote vestingmuur, om de poorters te overtuigen van zijn vertrouwen in de nieuwe stad en van zijn wil om van 's-Hertogenbosch een succes te maken.

Op basis van dit artikel kan het ontwikkelingsmodel worden geconstrueerd waarin wordt aangegeven hoe we ons het *novum oppidum* 's-Hertogenbosch moeten voorstellen. In de vroegste fase ging het om een hoge zandrug in het moeras met een hertogelijk jachtverblijf als pre-stedelijke kern, met ten oosten daarvan een vroege kerkloze nederzetting waarvan het westelijke deel bij het jachtverblijf als eerste omweld en van poorten voorzien werd,

terwijl in het oostelijke deel een markt was. Daartussen werd ruimte voor een kerk gereserveerd. Alles werd onspoeld en doorspoeld met het water van de Dieze, de Dommel en de Aa. In 1185 was er een kleine vesting, voorzien van een aarden wal en drie poorten. Deze werd vanwege militaire dreiging en plundering al vrij snel, in 1196, ommuurd. Na een aanval door Hollandse en Gelderse troepen in 1202 werd begonnen met de bouw van de vergrote vesting die rond 1222 klaar was en alleen was bestemd voor de hertog, zijn gevolg en de rijke kooplieden. Deze kooplieden hadden veel invloed op de beveiliging van de stad die uiteraard ook een zekerstelling van hun bezittingen betekende (zie afbeelding 11).

De ontwikkeling van de slechts deels ommuurde *ville neuve* tot geheel ommuurde stad werd voltooid op initiatief van het stadsbestuur door de start van de bouw van de veertiende-eeuwse stadsmuur (afbeelding 11). Het stadsbestuur stelde zich meer en meer zelfstandig op tegenover het hertogelijk bestuur. Door de bouw van de stadsmuur was de stad voor de verdediging steeds minder afhankelijk van het hertogelijk leger. Dit leidde in 1366 tot de vestiging van het stadsbestuur in het representatieve pand Markt 1, midden, het voormalige woonhuis van Gijsbert Lysscep, een van de schepenen van de stad. Het maakt nu nog altijd onderdeel uit van het huidige stadhuis.

Het hier geschetste ontwikkelingsmodel betekent een herwaardering van de beschrijving van de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch door de priester Molius. Zijn *Kroniek* bleek nauwkeuriger en waarheidsgetrouwer dan door velen werd gedacht. Het ontwikkelingsmodel bouwt echter vooral voort op de kennis die door diverse deskundigen in de laatste honderd jaar is vergaard. Hun inzet heeft deze studie mede mogelijk gemaakt.

Tegelijkertijd roept het ontwikkelingsmodel ook weer nieuwe vragen op. Hoe was de relatie tussen de kleine vesting en het buiten de wal en later buiten de muur gelegen gedeelte van de *ville neuve* dat door de vroegste inwoners van de stad bewoond werd tussen de Verwersstroom en de Marktstroom? Is er een vrij schootsveld aangehouden tussen de ommuring en de woon- en werkbebauwing? Is er een waterloop geweest direct ten zuiden van de ommuring van de kleine vesting tussen de Verwersstroom en de Marktstroom? En als deze waterloop aanwezig is geweest, hoe is er dan met deze waterloop omgegaan bij de realisatie van de vergrote vesting, mede gelet op de bouw van het verblijf van de hertog aan de Hinthamerstraat bij de Gevangenpoort?

Antwoorden op deze vragen kunnen de inzichten over de ontwikkeling van steden in de vroege middeleeuwen in het algemeen en 's-Hertogenbosch in het bijzonder verbeteren. De auteur hoopt dan ook dat zijn visie op de ontstaansgeschiedenis van *novum oppidum* 's-Hertogenbosch stof tot nadenken zal geven en aanleiding zal zijn tot verder onderzoek.

11. Ontwikkelingsmodel van *novum oppidum* 's-Hertogenbosch. Op de plattegrond van 's-Hertogenbosch rond 1400 zijn de voorgaande stadia aangegeven:
1. De *ville neuve* 's-Hertogenbosch met aan de noordwest kant de ommuurde kleine vesting ter plaatse van de huidige markt (1196);
 2. De vergrote vesting van rond 1222;
 3. De uitbreiding van de *ville neuve* voor 1300 tussen de eerste Vugtherpoort (Antwerpse poort) en Tweede Vugtherpoort (Heilige Kruispoort);
 4. Het eerste deel van de veertiende-eeuwse stadsmuur, vermoedelijk gerealiseerd tussen 1304 en 1318;
 5. Tot 1370/1380 is de veertiende-eeuwse stadsmuur afgebouwd. Het laatste deel werd gebouwd ten westen van de nieuwe haven tussen de huidige Smalle Haven en Brede Haven;
- (tekening R. Glaudemans, Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch, naar gegevens van Hans Witmer)

Bijlage

Archeologisch onderzoek in de panden Pensmarkt 13-15

Archeologische gegevens over de Markt zijn bekend door een beperkt archeologisch onderzoek, dat in 1977 is uitgevoerd ter gelegenheid van de vervanging van de riolering en het aanbrengen van een nieuwe sierbestrating. De resultaten van dit onderzoek zijn in 1983 gepubliceerd.⁵¹ Uit dit onderzoek kunnen de volgende conclusies getrokken worden:

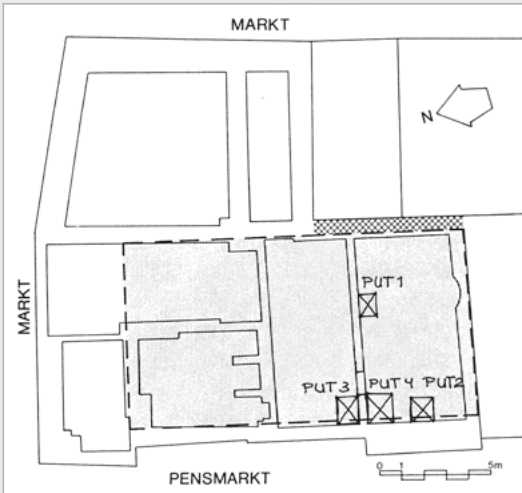
‘De natuurlijke ondergrond van de Markt bleek te bestaan uit een hoge dekzandrug aan de noordzijde, parallel aan de Marktstroom. Op deze hoge oever heeft zich in de IJzertijd en de Romeinse periode (ca. 700 voor Christus tot ca. 200 na Christus) een nederzetting bevonden. Deze nederzetting is rond 200 na Christus verlaten. De Markt is niet bij de stichting van de stad aangelegd in zijn huidige vorm en functie, maar bereikte pas de driehoekige vorm in de tweede helft van de veertiende eeuw, na grootscheepse ophogingen noodzakelijk geworden door een verslechtering van de waterstaatkundige situatie vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw.’

Door overstromingen en de diengtevolgde hoge waterstanden werd in de tweede helft van de dertiende eeuw met name het zuidelijk deel van het Marktterrein zo drassig, dat besloten werd het terrein met een pakket van 1,5 tot 2 meter schoon zand en stadsafval op te hogen (zie ook de sub-paragraaf Overstromingen en ophogingen, pagina 15-17). Gedurende het archeologisch onderzoek kon geconstateerd worden dat pas na deze ophogingen de Markt voor het eerst voorzien werd van een bestrating van veldkeien. Aangenomen kan worden dat na de ophogingen de rooilijnen van de bebouwing aan de Markt niet meer gewijzigd zijn. Op archeologische gronden kon ook het marktterrein gedateerd worden in de tweede helft van de twaalfde eeuw. 's-Hertogenbosch is ontstaan op een hooggelegen dekzandrug in een drassig deltagebied, begroeid met bomen en struikgewas.

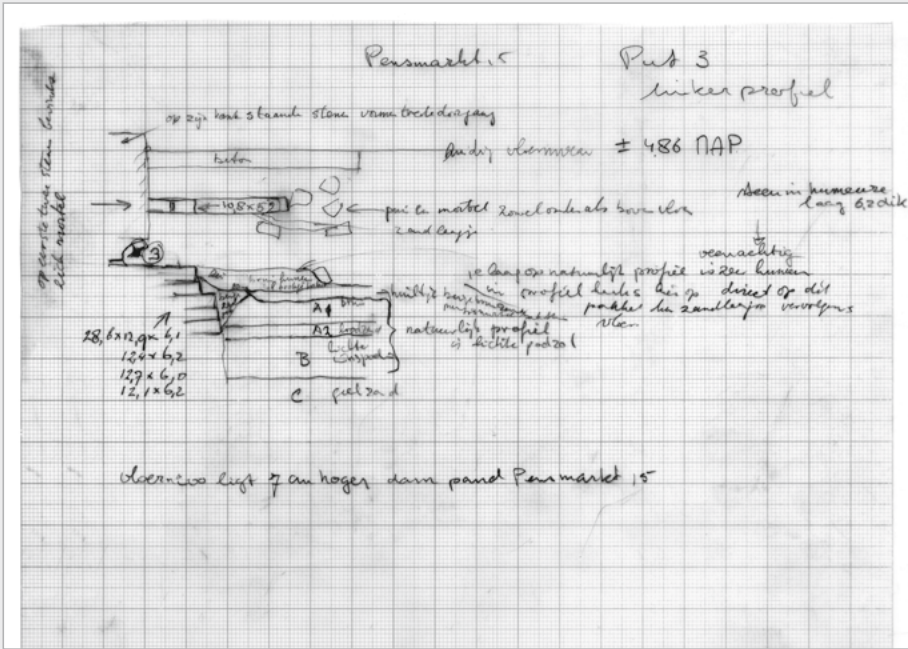
De archeologische dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch heeft om haar kennis over het marktterrein te vergroten tijdens het bouwhistorisch onderzoek in de kelders van de panden Pensmarkt 13-15 vier putten gegraven (afbeelding 12). Het ging om twee putten tegen de binnenzijde van de voorgevel van het pand Pensmarkt 13 en een put eveneens tegen de binnenzijde van de voorgevel van het pand Pensmarkt 15. Verder is er nog een put gegraven tegen de tussenmuur van de beide panden in het pand Pensmarkt 13. De profielen zijn getekend door de bouwhistorisch onderzoeker en gecontroleerd en tekstueel aangevuld door de archeologen H. Janssen en E. Nijhof.

12. Kelderplattegrond van de panden Pensmarkt 13-15 met daarop aangegeven de vier putten van de Archeologische Dienst 's-Hertogenbosch.

- HIJDIGE ROOILIJN + KELDERS
- GEBOUW 1398/1400
- OUDERE MUUR (VLAAMS VERBAND)

Deze profielen geven aanleiding tot de volgende opmerkingen. In het profiel aan de westzijde van put 1 tegen de tussenmuur in het pand Pensmarkt 13 is op ongeveer 40 cm. onder de aangetroffen keldervloer op +4.79 m. NAP een ouder vloerniveau, behorende bij de kelder, aangetroffen, bestaande uit bakstenen met het formaat 22 x 5 cm. en 11 x 5 cm. In het profiel aan de noordzijde van put 2 tegen de voorgevel van het pand Pensmarkt 13 zijn humeuze sporen aangetroffen in een hellende richting. Deze kunnen mogelijk wijzen op de aanwezigheid van een oever. In het profiel aan de zuidzijde van deze put zijn op dezelfde hoogte eveneens humeuze sporen gevonden, maar zijn er geen aanwijzingen van een hellende richting geconstateerd. In het profiel aan de noordzijde van put 3 tegen de buitenmuur van het pand Pensmarkt 15 is een karakteristieke opbouw van een podzollaag aangetroffen op + 4,16 m. NAP, 70 cm onder de bestaande vloer (+4,86 m. NAP) van de kelder van het pand (afbeelding 2). Het gereconstrueerde bijbehorende maaiveld lag op circa 4,25-4,30 m. +NAP. Dit is het maaiveld dat aanwezig was voor de eerste activiteiten van de ontginning in de middeleeuwen. De podzollaag heeft zich ontwikkeld na het verlaten van de Romeinse nederzetting ongeveer 200 na Christus.

13. Profiel van put 3 in het pand Pensmarkt 15 aan de noordzijde (het 'linker' profiel op de tekening) met een karakteristieke opbouw van een podzollaag.

Afkortingen

BAM	Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten
DE	afschrift kroniek Molius van schrijver E
NAP	Nieuw Amsterdams Peil
NL-HtSA	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
OSA	Oud Stadsarchief
T	afschrift kroniek Molius van de Abdij van Tongerlo

51 Janssen, 'Markt', in: Janssen, *Van Bos tot Stad*, 53-63.

Archivalia

Archief Erfgoedhuis, 's-Hertogenbosch	
Aantekeningen bouwhistorisch onderzoek	inv. nr. 1345.10.09.
Blok 1.11, Markt 12, 14, 18, 28,	inv. nr. 1352.07.02
30-32, 40-42 en Pensmarkt 17	inv. nr. 1357.01.31.
Blok 1.13, Markt 5, Ridderstraat 9 en 11	inv. nr. 1357.08.12.
Bouwhistorische waarnemingen	inv. nr. 1358.03.10.
Blok 1.11, pand Markt 28	inv. nr. 1359.04.26
	inv. nr. 1360.04.30.
	inv. nr. 1363.08.25.
	inv. nr. 1366.06.03.
Stadsarchief 's-Hertogenbosch (NL-HtSA)	
Collectie oorkonden M.W.J. de	
Bruijn (periode 1293-1380)	Oud Stadsarchief (OSA)
inv. nr. 1293(?)09.20(?).	inv. nr. 3066 (= Sassen, <i>Inventaris</i> ,
inv. nr. 1317.07.17.	nr. 128), 1357 juni 12.
inv. nr. 1318.09.13.	inv. nr. 3083 (= Sassen, <i>Inventaris</i> ,
inv. nr. 1320.04.21 (Schapenmarkt).	nr. 118), 1365 febr. 27.
inv. nr. 1321.06.24.	inv. nr. 3120 (= Sassen, <i>Inventaris</i> ,
inv. nr. 1333.08.26.	nr. 109), 1348 aug.27.
inv. nr. 1338.10.09.	inv. nr. 3876 (= Sassen, <i>Inventaris</i> ,
inv. nr. 1340 (Markt 1).	nr. 45), Brussel, 1328 mrt 26.

Literatuur en gedukte bronnen

Asseldonk, M.M.P. van, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832* (Oosterhout 2002).

Bavel, H. van, A.C.M. Kappelhof, G.M. van der Velden en G. Verbeek, *De Kroniek van het St. Geertruiklooster te 's-Hertogenbosch. Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch. Een tekstuitgave* ('s-Hertogenbosch 2001).

Bijsterveld, A.J., en F. Theuws, 'Vroege stadswording in Nederland. Een Romeinse erfenis, Karolingische impulsen en een stroomversnelling in de twaalfde eeuw' in: E. Taverne, L. de Klerk, B. Ramakers e.a., red., *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing* (Rotterdam 2012) 91-107.

Boekwijt, H.W., 'Kolperstraat 23, een huis tegen de oudste stadsmuur' in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen, red., *Kroniek van Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek 's-Hertogenbosch* 1 (1988) 51-57.

Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, deel 1: tot 1300 (Franeker 2011).

Camps, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord Brabant tot 1312*, Deel I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert), eerste stuk (690-1294) ('s-Gravenhage 1979).

Camps, H.P.H., *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1330)* (Hilversum 1995).

Camps, H.P.H., en G. van Synghel, *Digitaal Oorkondeboek Noord-Brabant*, www.donb.nl/database.

Demets, L., *In omni terra potentatis mei. Naar en consolidatie van macht? Een diplomatische discoursanalyse met betrekking tot de macht en autoriteit van de vorsten en vorstinnen te Brabant in de twaalfde en eerste helft van de dertiende eeuw*, MA-thesis Faculteit Letteren en Wijsbegeerte Universiteit Gent (Gent 2013).

Dillo, M., G.A.M. van Synghel, m.m.v. E.T. van der Vlist, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II, de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).

Drunen, A.H. van, 'De kap van Pensmarkt 13/15 te 's-Hertogenbosch', *Bulletin KNOB* 87 (1988) 278-279.

Drunen, A.H. van, *'s-Hertogenbosch, van straet tot stroom* (Zeist/Zwolle 2006).

Glaudemans, R., red., m.m.v. H. Boekwijt, M. Enderman en J. Viguurs, *De Stad van Bosch, Bossche bouwhistorie in nieuw perspectief* ('s-Hertogenbosch 2016).

Gudde, C.J., *'s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten* ('s-Hertogenbosch 1974).

Hall, F. van, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten*, Maaslandse Monografieën 74 (Hilversum 2011).

Heesters, W., *Graven in het Bossche verleden* ('s-Hertogenbosch 1977).

Heurn, J.H. van, *Historie der stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, deel I (Utrecht 1776-1778).

Hoekx, J.A.M., G. Hopstaken, A.M. van Lith-Drooglever Fortuijn en J. Sanders, red., *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van de stad* ('s-Hertogenbosch 2003).

Hoekx, J.A.M., en V. Paquay, *Inventaris 's-Hertogenbosch. Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, deel A en B, Publicaties van het Stadsarchief te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch 2004).

Hoogma, D., "s-Hertogenbosch hoog en droog, de Binnendieze en de historische bouwlocaties' in: H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben, e.a., red., *De onderste steen boven, 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2000) 190-196.

Hoogma, D., en A. Steketee, *'s-Hertogenbosch Waterstad, een historische waterbouwkundige verkenning* ('s-Hertogenbosch 1996).

Huijbers, A., 'Central places in the confluence area of the rivers Dieze, Dommel and Aa in the Roman period and the Middle Ages. A longterm perspective', *Medieval and Modern Matters* 1 (2010) 197-268.

Hundertmark, H., 'De "primitieve" stadsmuur, de eerste stenen ommuring van de stad 's-Hertogenbosch', in: H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben, e.a. (red.), *De onderste steen boven: 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2000) 104-113.

Hupkens, E., 'Drie huizen samengevoegd', *Stadsblad*, 20 augustus 2014, www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis.

Janssen, H.L., *Van Bos tot Stad: Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983).

Janssen, H.L., *De opgravingen aan de Orthenstraat* ('s-Hertogenbosch 1984).

Janssen, H.L., "s-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca. 1200-1350', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10 (2007) 95-140.

Janssen, H.L., 'De infrastructuur van de stedelijke ruimte van 's-Hertogenbosch' in: H.L. Janssen en J.R. Treling, red., *Van Penningen en Groten. De schatvondst achter Het Verguld Harnas* (Utrecht 2011) 13-43.

Janssen, H.L., en A.J.J. Thelen, *Tekens van Leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch*, deel I en II (Utrecht 2007).

Janssen, H.L., en J.R. Treling, red., *Van Penningen en Groten. De schatvondst achter Het Verguld Harnas* (Utrecht 2011).

Kappelhof, A.C.M., 'Vught in de middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken', www.academia.edu, dec. 2015.

Kiesow, G., *Wege zur Backsteingotik. Eine Einführung* (Bonn 2003).

Kruisheer, J.G., 'Stadsrechtbeoorkonding en stedelijke ontwikkeling' in: E.H.P. Cordfunke e.a., red., *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Zutphen 1988).

Kuijer, P.Th.J., *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* ('s-Hertogenbosch/Zwolle 2000).

Leenders, K.A.H.W., 'Zoe lanck ende breedt alst oijt hadde geweest bij staende lande'. Het landschap van de Grote Waard vóór 1421' in: Wikaart e.a. *'Nijet dan water ende wolcken'. De onderzoekscommissie naar de aanwassen in de Verdrongen Waard (1521-1523)* (Tilburg 2009) 32-43.

Molhuizen, H., 'Markt 1', *Brabants Dagblad*, 8 juli 1993, www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis.

Molhuizen, H., 'De zesde wethouder', *Brabants Dagblad*, 28 april 1994, www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis.

Molhuizen, H., 'Het huijs van Sint Claes', *Brabants Dagblad*, 23 november 1996, www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis.

Nijhof, E., 'Nieuws van de BAM, Nieuwe gegevens tweede stadsmuur', *Bossche Bladen* 4 (2008) 152-154.

Orsel, E.D., 'Stenen van de Graaf. Vroege baksteen in Leiden en Rijnsburg', *Westerheem* 60 (2011) 184-192.

Rutte, R., *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen, 12^e en 13^e eeuw* (Zutphen 2002).

Sasse Van Ysselt, A.F.O., *De Voornamen Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch*, deel III, ('s-Hertogenbosch 1911).

Sassen, J.N.G., *Inventaris der Archieven van de Stad 's-Hertogenbosch B. Charters en Privilegiebrieven van het jaar 1191-1826* ('s-Hertogenbosch 1865).

Synghel, G. van, *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis. De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).

Uitterhoeve, A., *Annales Egmondenses: de jaarboeken van Egmond* (Alkmaar 1990).

Uytven, R. van, 'Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant. Het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binen de geschiedenis der Nederlanden*, Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland 54 (Tilburg 1982) 5-63.

Velden, G.M. van der, 'Bernheze en de abdij van Berne', *Brabants Heem* 32 (1980) 3, 119-134.

Vera, H.L.M., *Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertgang, 1000-2000*, proefschrift Faculteit Rechtsgeleerdheid Nijmegen (Moergestel 2011).

Wittmer, Hans, 'Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch. Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400, deel 1', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) 15-57.

Internetbronnen

Wikipedia, https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Parijs

Wikipedia, https://nl.wikipedia.org/wiki/Phillips_II_van_Frankrijk

www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629

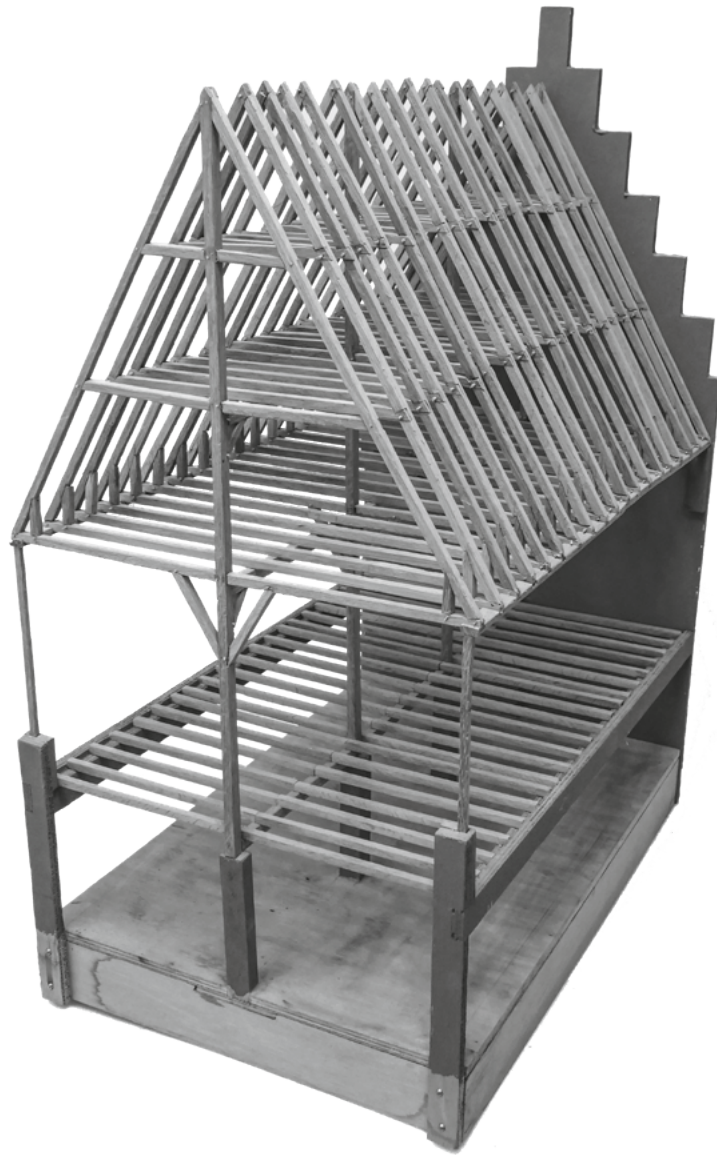
www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/algemeen/bouwhistorisch onderzoek

www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/De zesde wethouder

www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/Drie huizen samengevoegd

www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/Het huijs van Sint Claes

www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/Markt 1

1. Reconstructie van de vleeshal omstreeks 1400.
De voorgevel (rechts) en de zij(trap)gevel zijn weggelaten. De 'ruggengraat-muur' is de achtermuur (links). In de hal stonden kramen of banken. Dit waren kleine bouwsels of stalltjes, die afzonderlijk verhuurd werden. Een niet verhuurde kraam werd omschreven als een 'ledig vac of erf met bebouwing'.

Maquette gemaakt door A. Kerkhof naar ontwerp van A. van Drunen.
(Foto: B. Eikhoudt. Afdeling Erfgoed gemeente 's-Hertogenbosch)

Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch

– Discussiedossier –

De redactie van het Noordbrabants Historisch Jaarboek vroeg enkele onderzoekers om reacties op de artikelen van Hans Witmer. Deze volgen hierna met tot slot een repliek van hem.

Ad van Drunen

Met de kennis van nu...

Dit in de hedendaagse Haagse politiek veel gehoorde gezegde, kwam bij me op bij het lezen van Hans Witmers studie over *Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch*. Niet omdat ik me afvroeg of hertog Hendrik zich omstreeks 1200 in het politieke Brussel ook van dergelijk excuus-jargon moest bedienen. Integendeel zou ik zeggen, de hertog kon toen ook achteraf constateren dat hij met de stichting van 's-Hertogenbosch een vooruitziende blik had. Hendrik kon hoogstens verbaasd terugkijken op het doorslaande succes van zijn initiatief. Een ware groeistad zo bleek, die snel uit haar voegen barstte en chaotisch groeistuipe vertoonde. Is de eerste fase van deze ongebreidelde groei nu nog te reconstrueren? Witmer ondernam een zoektocht en kwam tot een voorloper van de vroeg dertiende-eeuwse bakstenen stadsmuur.

De afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch, waarin het Stadsarchief, bouw-historisch onderzoek en archeologie samengaan, onderzoekt stelselmatig het transformatieproces van de stad vanaf de vroegste periode. Veel van dit interdisciplinair onderzoek is gepubliceerd, nog veel meer ligt in de archieven en depots voor nader onderzoek, kennis van nu, voor straks.

Vanaf 1975 wordt structureel bouwhistorisch onderzoek verricht in oude gebouwen tijdens verbouwingen. Documentaties van de onderzoeken van de oudste gebouwen aan de Markt en de Pensmarkt zijn door Witmer gebruikt. Met de kennis van nu zou de bebouwing van het bouwblok verder onderzocht kunnen worden.¹ Elke verbouwing die er plaatsvindt kan nieuwe informatie opleveren, die in relatie met de bestaande documentaties een completer beeld over dit intrigerende bouwblok kan opleveren.

¹ Alle gegevens uit bouwhistorische waarnemingen tijdens verbouwingen zijn op een systematische wijze samengevoegd in bouwblocktekeningen. Op deze methodiek ben ik in 2001 gepromoveerd aan de Technische Universiteit Delft op het proefschrift *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom'* (Delft 2001). De methode is zo opgezet dat resultaten van nieuwe waarnemingen ingevoegd kunnen worden.

Het eerste door de gemeente uitgevoerde archeologisch onderzoek in 1977 op de Markt had tot doel de beginperiode en de groei van de stad te onderzoeken. Deze doelstelling is buitengewoon geslaagd en de gepubliceerde resultaten stonden ter beschikking van het onderzoek van Witmer. Het bodemonderzoek vond echter niet plaats in het tracé van de vermeende, nog uit de twaalfde eeuw stammende stadsmuur. Ook kon het bouwblok op de Markt waarin het oude muurwerk zich bevindt dat tot de hypothese van Witmer leidde, toen niet nader archeologisch gedateerd worden.

De opgraving op de Markt had in 1977 ook een praktische doel; het opzetten van structureel archeologisch onderzoek in de stad. Ook dit mag geslaagd genoemd worden. De vele systematische stratigrafische bodemonderzoeken die sindsdien zijn uitgevoerd hebben het beeld over de genesis van de stad ruimschoots aangevuld. Het 742 pagina's tellend boekwerk *'s-Hertogenbosch stad op de schop*, dat eind 2019 verscheen, is de weerslag van veertig jaar onderzoek.²

Witmer kon voor zijn onderzoek nog geen gebruik maken van deze omvangrijke synthese. De kennis uit dit boek, de kennis van nu, had hem verder kunnen helpen bij het opstellen van zijn theorieën.

Op verzoek van de redactie schrijf ik als oud-bouwhistoricus van 's-Hertogenbosch een reactie op het artikel van Witmer. Hierbij beperk ik me tot mijn vakgebied de bouwhistorie. Funderingen en kelders, tevens het onderzoeksgebied van de archeologie, bespreek ik in samenhang met elkaar. Indien er verwijzingen zijn naar archiefstukken die betrekking hebben op een bouwkundig onderwerp komen deze eveneens aan de orde.

Eerst bespreek ik kort de bouwhistorische bronnen, hoe ze gebruikt moeten worden en wat ze ons wél en niet kunnen leren. Vervolgens maak ik een denkbeeldige rondgang langs de door Witmer veronderstelde 'kleine ronde stadsmuur', zoals Molius die omstreeks 1550 voor ogen gehad zou hebben. In mijn tekst duid ik die allereerste stadsmuur aan als 'de twaalfde-eeuwse stadsmuur', ter onderscheiding van de algemeen aanvaarde dertiende-eeuwse stadsmuur die nog op een aantal plaatsen in de stad fragmentarisch aanwezig is. Ik sta stil bij enkele gebouwen en plaatsen waar Witmer zijn theorie op baseert, om aan te tonen dat ze niet tot een twaalfde-eeuwse stadsmuur kunnen behoren.

Gezien de beperkte ruimte voor een reactie op het artikel van Witmer ga ik tot slot kort in op enkele interessante aspecten van zijn ontwikkelingsmodel van het middeleeuwse 's-Hertogenbosch.

Bouwhistorische bronnen

Het onderzoeken van oude gebouwen is in de praktijk vaak erg lastig. Ze zijn meestal in gebruik als woning, winkel of bedrijfspand. Pleisterwerk en behang onttrekken de oude bouwelementen aan het oog. Hakken en breken is uit den bozen, constructies mogen niet instorten. Bouwhistorisch onderzoek beperkt zich zodoende meestal tot kleine kijkoperaties zonder een vooropgezet onderzoeksplan. Alleen als er verbouwd wordt kan de bouwhistoricus zijn onderzoek doen. Maar dan zijn er ook bouwvakkers druk aan het werk en dat botst soms.

In die moeilijke omstandigheden moest ook Hans Witmer zijn werk in 1984 doen in Pensmarkt 13-15. Zijn onderzoek is daardoor fragmentarisch. Ook de andere in zijn tekst genoemde gebouwen: het 'jachtkasteel' van de hertog (Pensmarkt 20-24), het 'huis van de ridder' (Ridderstraat 7), de Moriaan en de Roodenburg en het stadhuis zijn slechts in beperkte mate onderzocht door de gemeentelijke bouwhistoricus.

De gebouwen uit de vroegste periode van de stad zijn schaars. Ze zijn bovendien in de loop der eeuwen sterk verbouwd. Slechts delen van bakstenen muren en kelders en enkele houten balklagen en kapconstructies dateren nog uit de periode die Witmer behandelt. De relatieve ouderdom ervan is meestal wel te bepalen, de exacte ouderdom slechts binnen bepaalde marges. Alleen jaarringonderzoek van houtconstructies geeft exacte resultaten. De oudst gedateerde houtconstructies uit de hier besproken huizen zijn uit het begin van de veertiende eeuw en spelen geen rol in het vroegste geschiedenis van de stad en de bouw van de stadsmuur.

Metselwerk is in de praktijk slechts bij benadering te dateren. Dit gebeurt meestal op stilistische gronden zoals de afmetingen van de stenen, metselverbanden, metseltechnieken en mortelsamenstelling. Een wezenlijk verschil is het gebruik van natuursteen, meestal tufsteen, dat gebruikt werd totdat stenen van gebakken klei vervaardigd konden worden. De oudste bakstenen zijn het grootst: in 's-Hertogenbosch gemiddeld 27-29 × 13-14 × 7,5-8 cm. afhankelijk van de temperatuur waarin ze gebakken zijn. Het baksteenformaat wordt in de loop van de tijd kleiner. Uit archeologische contexten is geen baksteen van voor het jaar 1200 in 's-Hertogenbosch bekend.

Alleen als de fundering archeologisch onderzocht wordt is een exactere stratigrafische datering van metselwerk mogelijk. De fundering van het muurwerk dat Witmer in zijn theorie aanwijst als zijnde dertiende-eeuws, kon niet worden onderzocht. We weten daarom niet wanneer en op welke wijze de fundering is aangelegd.

De dertiende-eeuwse stadsmuur heeft een fundering met zogenaamde grondbogen. Dit is een oude constructiewijze die werd toegepast als de draagkrachtige grondlaag dieper onder het maaiveld lag. Dat scheelde in graafwerk en bakstenen. Naast grondbogen kende men voor het bovengrondse metselwerk zogenaamde spaarnissen die aan de bovenzijde een boog hadden. Deze boognissen dienden om bakstenen te sparen. Zijmuren van huizen kregen spaarbogen, zoals huis De Moriaan. Weergangsbogen tot slot, zijn toegepast bij stadsmuren om een hooggelegen looppad te creëren voor de soldaten. Er is in het artikel sprake van deze drie soorten bogen. Ze kunnen in dezelfde bouwwerken gelijktijdig zijn toegepast, maar ze moeten wel in de juiste context beschouwd worden.³

Bij het beoordelen van het metselwerk moeten we voor de indicatie van de ouderdom ook letten op de wijze waarop het gemaakt is, hoe de stenen in verband met elkaar gemetseld zijn. Oudere dikkere muren zijn vaak als zogenaamd kistwerk uitgevoerd, waarbij de harde stenen aan de buitenschillen van de muur als een soort kist de zachtere binnenste vulling van gebroken stenen, vermengd met mortel, omhullen. Dergelijke muren zijn in zogenaamd Vlaams verband gemetseld, waarbij de twee buitenschillen met elkaar 'in verband' gebracht zijn. Latere muren zijn over de volle dikte van even hard gebakken stenen gemetseld en kunnen in eenvoudigere steenverbanden gemetseld worden. Het vergelijken van metselverbanden is een globale dateringsmogelijkheid, maar voor een juiste beoordeling moet ook gekeken worden hoe het binnenste van de muur is samengesteld. Hak- en breekwerk in de vermeende stadsmuur was niet mogelijk. Het slordiger uitvoeren van het Vlaams metselverband, zoals op de Pensmarkt, is een teken van jonger metselwerk.

Tot zover de toepassing van bouwhistorische bronnen en hoe voorzichtig we er mee om moeten gaan. We gaan nu langs de vermeende twaalfde-eeuwse muur lopen en beginnen onze tocht op de Pensmarkt, bij het 'jachtkasteel' van de hertog, zoals Witmer dat aanduidt.

2 Genabeek, Ronald van, Eddie Nijhof en Frederike Schipper, red., *'s-Hertogenbosch, stad op de schop. 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch*. ('s-Hertogenbosch/Woudrichem 2019).

3 J. Mosmans kende het onderscheid tussen spaarbogen en grondbogen niet. In zijn reconstructietekening van de stadsmuur in het Rosemarijnstraatje (deel 1, afbeelding 22) tekent hij extra segmentbogen. Op andere tekeningen van dezelfde muur laat hij deze bogen weer weg. Mosmans was steeds bezig zijn hypothesen verder te onderbouwen en heriep zijn reconstructies steeds weer.

Pensmarkt 20-22-24

De studie van Witmer vangt aan in het jaar 1170, een jaartal dat niet de stichting van de stad markeert. Uit zijn tekst zou je op kunnen maken dat hij uitgaat van een archeologische datering van funderingen van het vermoedelijke 'jachtkasteel van de hertog' (Deel 1, NHJ 2019, p. 28). Hiervan is een zware tufstenen muur aangetroffen van zogenaamd kistwerk. Deze funderingsmuur stond direct op het dekzand en kon zodoende niet met behulp van grondsporen exact gedateerd worden. In aangrenzende kelders is hergebruikte tufsteen verwerkt. Ook is ongeveer 15 m achter de voorgevel een uitbraaksleuf van een muur aangetroffen die gevuld was met puin van tufsteen en baksteen. Waarschijnlijk stond hier de achtergevel. Het lijkt er op dat het 'kasteel' in fasen is ontstaan. Het is het enige bekende gebouw in de stad dat geheel van tufsteen was. Bouwhistorische aanknopingspunten voor een exacte datering ontbreken. De ondertitel van Witmers artikel zou minder vraagtekens opleveren als het zou luiden: 'Een ontwikkelingsmodel van de stad van circa 1170 tot 1400'. Op de einddatum kom ik hierna nog terug.

Pensmarkt 13-15

Tegenover het 'jachtkasteel' staan de panden waar het oude muurwerk is aangetroffen en waarmee Witmer zijn studie begon. De omstandigheden waarin het onderzoek plaatsvond waren verre van gunstig. De aannemer en de eigenaar wilden niet meewerken zodat er slechts delen van de panden onderzocht konden worden. De hoge bakstenen achtermuur, waarmee de hypothese over een voorgaande fase van de vroegste stadsmuur aanving, is maar voor een klein deel ontlest en in het zicht geweest. De achtermuur liep niet in één stuk door achter de buurpanden. De 'ruggengraatmuur', zoals Witmer die plastisch noemt, bestaat uit verschillende afzonderlijke gedeelten. De muurdelen liggen niet precies in elkaars verlengde. Ze behoorden tot verschillende gebouwen, die samen het bouwblok op de Markt vormen.

Op zijn documentatietekening (afb. 12) heeft Witmer het metselwerk ter plaatse precies ingetekend. De bakstenen zijn met de afmetingen van $26 \times 12,5-13 \times 7$ cm, zeker niet de grootste die in de stad zijn aangetroffen. De bakstenen van de stadspoorten en de dertiende-eeuwse stadsmuur zijn veel groter. Ook het zogenaamde Vlaams verband waarin de achtermuur is gemetseld, vertoont onregelmatigheden. Het verder zorgvuldig uitgevoerde metselwerk duidt niet op zogenaamd kistwerk, maar dat was niet vast te stellen. Er is geen tufsteen in de muur aangetroffen.

Deze bouwhistorische gegevens duiden erop dat de 'ruggengraatmuur' jonger is dan de stadsmuur uit het begin van de dertiende eeuw, die nog op verschillende plaatsen aanwezig is. Witmer stelt daarentegen dat de 'ruggengraatmuur' de voorloper is van de bekende stadsmuur. Hij dateert de voorloper op 1195, op grond van vergelijkbaar baksteenwerk in de toren van de kerk te Rijsburg. Dat is wel ver weg en deze toren heeft bovendien veel grotere bakstenen.⁴ In 's-Hertogenbosch is bij stratigrafisch archeologisch onderzoek nog nooit baksteenwerk van vóór 1200 aangetroffen.

De fundering van de 'ruggengraatmuur' kon niet archeologisch onderzocht worden. We weten zodoende de aanlegdiepte niet, noch de datering en de relatie met de aangrenzende bebouwing en de grondlagen. De fundering van de voorgevel van het gebouw, die op ongeveer 9 m parallel aan de achtermuur loopt, is gemetseld met bakstenen van een iets groter formaat ($28 \times 12-13 \times 6-6,5$ cm). Niet duidelijk is of de voor- en achtermuur uit dezelfde

bouwtijd stammen. Ze vormden zeker op enig moment wel samen één groot gebouw, de Vleeshal. De grote kapconstructie van die hal waarvan het eikenhout in circa 1399 gerooid is, zal later op de achtermuur geplaatst zijn.

De voorgevel van de Vleeshal was op circa 4 m boven NAP gefundeerd, ongeveer gelijk aan de aanlegdiepte van het 'jachtkasteel' van de hertog aan de overkant van de straat. De hoogte van het dekzand op de Pensmarkt ligt op circa 4.30 m boven NAP, ongeveer 1,5 m lager dan op het hoogste punt van de stad. De hertog koos dus niet de meest droge plek voor zijn onderkomen en het Vleeshuis tegenover zijn 'kasteel'. Het regenwater van de Pensmarkt vloeiende zodoende naar het zuiden af. Witmer interpreteert deze waterloop als eerste stadsgracht. Het water kan gezien de hoogte van het dekzand niet naar het noorden gestroomd hebben. De waterloop zal gegraven moeten zijn, mogelijk als omgrachting van het jachtkasteel'.⁵

Ridderstraat

Volgen we de denkbeeldige loop van de twaalfde-eeuwse stadsmuur naar het zuiden dan ligt de fundering van de achtermuur van Ridderstraat 5 ongeveer in het verlengde ervan. De vermeende stadsmuur zou een kleine knik moeten maken. Bij het gecombineerde bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in 1978 in de kelder van dit huis is een zware bakstenen muur aangetroffen. Deze muur is op zware grondbogen gefundeerd, zoals dat in natte ondergrond gebruikelijk was in de stad. De fundering is gezien het grote formaat van de bakstenen ($27,5-28 \times 12,5-13,5 \times 6-7$ cm) en het metselwerk, in zuiver Vlaams verband, in de eerste helft van de veertiende eeuw te dateren. De tegenhanger van de muur zal ergens midden onder het plaveisel van de Ridderstraat liggen. Het moet een groot stenen huis geweest zijn met een overwelfde kelder. Onder de fundering is ouder muurwerk aangetroffen. Dit is een bakstenen fundering die haaks staat op de zware muur met grondbogen. De denkbeeldige eerste stadsmuur kan dus niet parallel aan de Ridderstraat naar het zuiden hebben gelopen.

De bakstenen muurresten, er komt geen tufsteen in voor, in Ridderstraat 5 kunnen ook niet tot de mysterieuze derde stadspoort uit de late twaalfde eeuw behoren, door Witmer, naar Molijs, de 'Heilige Mariapoort' genoemd. De Ridderstraat kreeg pas in de zeventiende eeuw zijn huidige breedte. Voorheen was het een smallere inrijpoort die oorspronkelijk op een 41 Bossche voet breed particulier terrein lag. Het 11,73 m brede perceel is later in tweeën gesplitst, zo blijkt uit de cijsboeken.⁶ Het smalle, pas later openbare straatje zal oorspronkelijk geen uitgang door de dertiende-eeuwse stadsmuur aan de zuidkant van de stad gehad hebben. Deze stadsmuur was nog gedeeltelijk in tufsteen gebouwd, wat ook wijst op een jongere bouwdatum van de geheel in baksteen uitgevoerde achtermuur van Ridderstraat 5.

4 Het baksteenformaat van de herstelwerkzaamheden van de kerktoren van Rijsburg is $29-30 \times 13-14 \times 9-10$ cm, 10 lagenmaat 101-110 cm, veel groter dan in Pensmarkt 13-15. Groter zelfs dan de grootste bakstenen die in 's-Hertogenbosch zijn aangetroffen. Het is overigens niet zekere of de archiefgegevens van Rijsburg niet alleen op het kerkgebouw, maar ook op de toren betrekking hebben. De ontwikkeling van de baksteenformaten verschilt nogal in de verschillende streken van de Nederlanden. Het vergelijken van baksteenformaten voor het dateren is daarom een hachelijke onderneming. Zie hierover: G. Berends, 'Baksteen in Nederland in de Middeleeuwen', *Restauratievademecum*, (1989) RV blad 02-1 tot 18.

5 Witmer brengt de waterloop op Pensmarkt in verband met de wateruitlaat in de stadsmuur achter het Stadhuis. Dit is een interessante zienswijze gezien de problematiek van de waterafvoer in de omgeving van het stadhuis en de Schapenmarkt. Van Genabeek e.a., *'s-Hertogenbosch, stad op de schap*, 112 laten het water van de Pensmarkt afstromen naar het westen richting stadsmuur in de Snellestraat via archeologisch vastgestelde waterlopen.

6 Drunen, A. van, *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom* (Zwolle/Zeist 2006), 331.

De knik in de rooilijn van de Ridderstraat geeft nog de plaats aan van de dertiende-eeuwse stadsmuur. In de zijmuur van het naastgelegen huis Ridderstraat 17 zijn grote bakstenen hergebruikt. De zijmuur lijkt gefundeerd te zijn op de restanten van de stadsmuur. Van een stadspoort of rondeeltoren zijn geen resten of bouwsporen aangetroffen.

De Moriaan en de Roodenburg

Laten we nu de 'ruggengraatmuur' naar het noorden volgen. Witmer trekt de achtermuur in Pensmarkt 13-15 met een knik erin, door naar de linkerzijmuur van het huis De Moriaan. (deel 1, afb. 15) In de kelder van dit grote huis is de muur voorzien van spaarbogen. Of de fundering onder de keldervloer grondbogen bevatte is niet bekend. Waarschijnlijk was de muur direct op het dekzand aangelegd, dus zonder grondbogen. De linkerzijmuur is gemetseld met grote bakstenen en in een slordig Vlaams verband. De andere zijmuur heeft dezelfde opbouw en detaillering. Beide muren behoren tot één huis. Bij de restauratie in de jaren zestig is dit onomstotelijk vastgesteld. Tijdens mijn studie in Delft heb ik alle gegevens over De Moriaan en het naastgelegen huis Roodenburg, samengevoegd en een reconstructie van beide huizen gemaakt.⁷ In 1996 heeft mijn opvolger, Ronald Glaudemans een vervolgstudie over De Moriaan gepubliceerd.⁸ Uit beide onderzoeken komt naar voren dat het een van de vroegste gebouwen uit de stad betreft met een imposante kelder die deels boven het maaiveld ligt. In het huis zijn enkele hergebruikte natuurstenen zuiltjes en losse basementen en kapiteeltjes aangetroffen die stilistisch gezien mogelijk nog van vóór 1200 kunnen dateren. In het baksteenwerk is geen tufsteen aangetroffen, wel trachietsteen, eveneens een vroeg toegepaste natuursteensoort. Het bakstenen huis De Moriaan is te dateren in het begin van de dertiende eeuw. Het bouwhout van het huis is vervaardigd van eikenbomen die een eeuw later, omstreeks 1310 gekapt zijn, zo blijkt uit het jaarringonderzoek. De houtconstructies zijn later in het pand aangebracht. Er zijn in de Moriaan geen bouwsporen van een stadspoort waargenomen, evenmin in het naastgelegen huis Roodenburg.

Noordzijde van de Markt langs de Marktstroom

We vervolgen de denkbeeldige twaalfde-eeuwse stadsmuur op het achterterrein van de huizen aan de noordzijde van de Markt. Hier worden de aanwijzingen voor een eerdere stadsmuur nog vager. Bij de nieuwbouw van hotel Central aan het Burgemeester Loeffplein zijn tijdens het bouwrijp maken van het terrein oude bakstenen funderingen waargenomen en opgetekend. Het zijn te gefragmenteerde en onduidelijke waarnemingen zodat ze niet in de bouwblaktekeningen zijn opgenomen. Er heeft geen archeologisch onderzoek plaatsgevonden zodat de muurresten niet stratigrafisch zijn in te passen. Het bouwblok-onderzoek heeft aangetoond dat op de achterterreinen veel bouwwerken bestaan hebben die bij de huizen aan de Markt hoorden. Door grootschalige nieuwbouw en sloop van de bebouwing aan de noordzijde van de Markt, die tot de oudste van de stad gerekend moet worden, zijn helaas alle bouwsporen uitgewist. Ik heb zodoende ook niet kunnen waarnemen dat de Marktstroom ten behoeve van de verbouwing van de Waterpoort aan het H. Moerkerkpleintje omstreeks 1222 iets naar het zuiden vergraven zou zijn. Witmer verwijst hier in noten 105 en 108 naar mijn publicatie.⁹ Op de betreffende pagina is een bouwblaktekening afgedrukt die gebaseerd op de kadastrale kaart. In de tekst maak ik, terecht, geen opmerkingen over de Marktstroom.

Gesteld kan worden dat een oudere, nog uit de twaalfde eeuw daterende stadsmuur, op de achterterreinen van de huizen aan de Markt langs de Marktstroom niet is aan te tonen.

Dat wil niet zeggen dat er op enig moment, voordat de noordelijker gelegen dertiende-eeuwse muur gebouwd is, er aan de noordzijde van de Markt een tijdelijke stadsgrens geweest kan zijn. Archeologisch, noch bouwhistorisch kan dit hier, door de rigoureuze sloop en grootschalige nieuwbouw in de jaren zeventig van de twintigste eeuw, nog worden aangetoond. Mogelijk kunnen archivalische gegevens nog iets duidelijk maken. De aanwezigheid van het straatje Achter het Hert en de aansluiting ervan op de openbare straat Achter het Raam langs de Marktstroom, zijn aanknopingspunten voor een dergelijke studie.

Bij de waterpoort aan het Herman Moerkerkpleintje heeft in 2018 een archeologisch onderzoek plaatsgevonden, dat een faseverschil in de beide torens van de waterpoort laat zien. Een aansluiting op een oudere stenen stadsmuur langs de Marktstroom in de richting van de Moriaan is daarbij niet aangetroffen.

De aansluitende stadsmuur in de richting van de Gevangen- of Leuvensepoort dateert uit het eerste kwart van de dertiende eeuw. Witmer veronderstelt dat de Gevangenpoort ouder zou zijn. Het metselwerk van de nog aanwezige noordelijke poorttoren kon op archeologische gronden gedateerd worden in de dertiende eeuw.

De wandeling rond de twaalfde-eeuwse 'ronde' stadsmuur van Molius, zoals Witmer die voor ogen heeft, is hiermee rond. Slotsom is, dat op grond van de hier vermelde bouwhistorische bevindingen de theorie over een dergelijke rondlopende laat twaalfde-eeuwse stadsmuur niet langer houdbaar is.

Meer vraagtekens

In de tijd vóór de dertiende-eeuwse muur zal er wel een vorm van verdediging en ook een pre-stedelijke ontwikkeling geweest zijn. In deze reactie op de ontwikkelingsmodel van Witmer heb ik mij beperkt tot de stadsmuur. Over de vroege stedelijke structuur komen in zijn betoog meer stellingen voor die om een reactie vragen en die ook nieuwe vragen oproepen. Bijvoorbeeld over de terreinen en de gebouwen, die grenzen aan de twaalfde-eeuwse stadsmuur, de 'ruggengraatmuur', of vragen over het terrein naast De Moriaan, waar het cijsregiem afwijkt van de rest van de stad. De percelen waren belast met een cijs die in natura, in was en peper, werd berekend. Was dit het terrein van de kerk dat in 1222, buiten het leen aan de bisschop van Keulen werd gehouden? Dan zou hier de kerk gestaan kunnen hebben.¹⁰ En vragen over een vermeende marktplaats ter plaatse van de huidige Schapenmarkt, waar de waag¹¹ en het stadhuis¹² gevestigd werden. En ook vragen over de plaats van het oudste raadhuis en de andere gebouwen van het bouwblok op de Markt.

7 Drunen, Ad van, 'De Moriaan en de Roodenburg', *Boschboombladeren* 17, (1975) 1-40.

8 Glaudemans, Ronald, 'Van oudste tot nieuwste bakstenen woonhuis van Nederland? De Moriaan te 's-Hertogenbosch als blijvende bouwhistorische bron', *Monumenten en Bouwhistorie, Jaarboek Monumentenzorg 1996*, 247-253.

9 Van Drunen, 's-Hertogenbosch van straat tot stroom 180, 193. Het verleggen van de Marktstroom op die plek is nooit vastgesteld.

10 Van Drunen 's-Hertogenbosch van straat tot stroom, 189. Dit terrein strekte zich aan het huidige Scheidingsstraatje uit. Het heeft na oorlogsschade tientallen jaren braak gelegen totdat grootschalige nieuwbouw het bodemarchief volledig heeft verstoord.

11 Witmer verwijst voor de waag naar mijn publicatie uit 2006, 's-Hertogenbosch van straat tot stroom, pag. 45. Het huidige gebouw is echter in 1860 geheel vernieuwd zodat er geen oude bouwhistorische gegevens zijn. De bouwdatum van de waag is zodoende niet bekend en ook niet door mij vermeld. Wel wijs ik op de bijzonder verkaveling en rooilijnenbeloop van het gebied. Wanneer deze kavels gevormd zijn is niet helemaal duidelijk.

12 In twee artikel in *Bosssche Bladen* heb ik uiteengezet hoe de verplaatsing van het stadhuis verband hield met de ontmanteling van de stadsmuur in het midden van de veertiende eeuw. A. van Drunen, 'Plaats van de Bossche stadhuizen: Nieuwe gegevens', *Bosssche Bladen* 3 (2002) 75-79 en 'Het oude (tweede) stadhuis', *Bosssche Bladen* 4 (2002) 121.

Bij het verhaal van Witmer zijn veel vraagtekens te plaatsen, maar hij stelt ook vragen die tot nadere beschouwing en verder onderzoek aanzetten. De vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch blijft nog steeds een spannend terra incognita.

Slotvragen

Ik vraag me af: hoe zou Molius in circa 1550, met de kennis van nu, de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch verwoord hebben? Het onderzoek van Witmer stopt in 1400. Was het niet beter geweest om de einddatum te verleggen tot de tijd waarin Molius zelf leefde? Tot die tijd duurde de bloeiperiode en breidde de stad zich uit. De kroniek van Molius is als contemporaine bron echter weinig mededeelzaam wat betreft de ruimtelijke ontwikkelingen zoals de stadsuitbreiding van het Hinthamereinde. Uit de vijftiende en zestiende eeuw zijn rijke archiefbronnen voorhanden, vooral de fiscale administraties leveren een goed beeld van de sociale geografie van de stad. Gegevens die node gemist worden in Witmers ontwikkelingsmodel.

Tot slot nog een vraag die opkomt: hoe zullen historici, archeologen en bouwhistorici 'met de kennis van straks' de vroegste stadsgeschiedenis gaan beschrijven? Hopelijk zijn straks de historische gegevens die nu nog in de bodem, de gebouwen en de archieven verborgen zitten, niet door sloop, graafwerkzaamheden of andere calamiteiten verloren gegaan.

Ronald van Genabeek en Ronald Glaudemans

Reactie van de afdeling erfgoed 's-Hertogenbosch op de visie over de vroegste ontwikkeling van de stad door Hans Witmer

In het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* van 2019 en van 2020 is een tweetal artikelen opgenomen over de oudste ontwikkelingsgeschiedenis van 's-Hertogenbosch. De auteur Hans Witmer combineert daarin diverse historische, bouwhistorische, archeologische en fysisch geografische bronnen. In de artikelen komt hij tot een andere ontwikkelingsgeschiedenis van de oudste fase van de stad dan in de gangbare literatuur wordt beschreven.¹³ Zijn aanpak waarbij hij bestaande, soms nog niet gepubliceerde, bronnen met een frisse blik opnieuw bekijkt is lovenswaardig. Soms is het nodig vanuit een andere invalshoek naar gegevens te kijken en levert dit verrassend nieuwe visie op. Het is dapper dat Hans Witmer zich bij zijn studie richt op de oudste periode van het ontstaan van de stad want hiervan is zowel het archeologische als het (bouw)historische bronnenmateriaal erg schaars. De belangrijkste historische bron die Witmer in zijn studie gebruikt is de kroniek van Molius die in de zestiende eeuw de ontwikkeling van 's-Hertogenbosch heeft beschreven. Wellicht beschikte Molius in zijn tijd nog over inmiddels verloren gegane schriftelijke bronnen of mondelinge overleveringen en bevat zijn kroniek meer waarheden dan wij soms geneigd zijn aan te nemen. Het opnieuw bekijken van andere beschikbare bronnen met de beschrijving van Molius in het achterhoofd kan dus nieuwe inzichten opleveren.

De andere belangrijke verzameling bronnenmateriaal, die Witmer gebruikt, betreft bouwhistorische en archeologische gegevens die vanaf 1975 door bouwhistorici en archeologen van de gemeente (nu ondergebracht bij de afdeling Erfgoed) zijn verzameld. Hij begint zijn betoog bij muurresten die zijn aangetroffen aan de achterzijde van het pand Pensmarkt 13-15. Witmer heeft in 1984 zelf aan het onderzoek daarvan meegewerkt.

Witmer analyseert soms tot op detail de beschikbare gegevens maar gaat bij de interpretatie daarvan soms de mist in waardoor hij de richting een beetje kwijtraakt en tot andere theorieën komt dan we vanuit de afdeling erfgoed hanteren. Zonder zijn betoog stap voor stap te herhalen willen we hier enkele interpretaties noemen waarbij Witmer ons inziens onjuiste conclusies trekt of aannames doet.

Als belangrijke aanwijzing voor het bestaan van een oudere stadsmuur gebruikt Witmer muurwerk dat op diverse plaatsen is aangetroffen. Muurwerk kan vooral worden gedateerd op basis van de gebruikte bakstenen en de manier waarop deze zijn gemetseld. We gaan hier wat dieper in op de technische details omdat baksteen een belangrijk argument is dat door Witmer wordt gebruikt ter onderbouwing van zijn visie.

Op basis van veel bouwhistorisch en archeologisch onderzoek hebben we inmiddels een redelijk beeld van de ontwikkeling van baksteenformaten en metselverbanden in 's-Hertogenbosch. Daaruit weten we onder andere dat de vroegste bakstenen rond of kort na 1200

¹³ Vergelijk onder andere de beschrijvingen in R. van Genabeek, E. Nijhof en F. Schipper, *'s-Hertogenbosch. Stad op de Schop. 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch* (Woudrichem 2019).

verschijnen. En ook dat de oudste bakstenen zo'n $27/29 \times 13/14 \times 7,5/8$ cm groot zijn en dat de oudste muren (van enige dikte) zijn opgebouwd als kistwerk. Bij kistwerk bestaat de muur uit twee 'netjes' gemetselde buitenschillen waartussen slordig gelegde brokken baksteen en mortel zijn aangebracht. Het gebruikte metselverband is zogenaamd Vlaams verband waarbij in dezelfde laag koppen en strekken voorkomen. Rond 1300 is het gemiddelde steenformaat afgenomen tot $26/29 \times 11,5/14 \times 6/7,5$. De gemiddelde maat neemt dus iets af maar grote uitschieters komen nog steeds voor. Kistwerk komt rond 1300 waarschijnlijk niet meer voor maar Vlaams verband wordt dan nog steeds toegepast (tot ongeveer 1325 of 1350), zij het soms wat minder regelmatig.

De absolute dateringen van deze ontwikkeling zijn gebaseerd op archeologisch onderzoek, historische dateringen en dendrochronologie. Eén van de oudste goed gedateerde gebouwen is de toren van de Sint Jan die gebouwd is tussen 1230 en 1240. De baksteenmaten van de toren zijn: $28/29 \times 13,5/14 \times 7,5/8,5$ cm; 10 lagen=92cm. Deze dateringen zijn niet altijd heel scherp dus er is altijd sprake van een onzekerheidsmarge. Wat wel duidelijk is, is dat de ontwikkeling van bakstenen muurwerk een lokaal fenomeen is dat niet per definitie parallel loopt met de ontwikkeling in andere steden. Helaas neemt Witmer de bestaande kennis en de onzekerheidsmarges niet altijd mee in zijn betoog. Soms zelfs gebruikt hij ze verkeerd bijvoorbeeld door te stellen dat een bepaald steenformaat of metselverband een aanwijzing is voor een vroege datering, terwijl juist een veel ruimere datering mogelijk is. Ook doet hij voorkomen dat muurwerk in Vlaams verband een zeldzaam verschijnsel is. In de dertiende eeuw komen we op veel plaatsen in de stad dergelijk muurwerk tegen en dus niet alleen maar op de plaats van het door hem verondersteld tracé van de oudste ommuring. Witmer gebruikt het voorkomen van vroeg muurwerk dus alleen als het past in zijn theorie. Andere plaatsen waar het voorkomt laat hij buiten beschouwing.

Een andere bron die Witmer gebruikt bij het onderbouwen van zijn theorie zijn de hoogtegegevens van de natuurlijke ondergrond. Hij gebruikt hierbij de studie van Hoogma die een reconstructie heeft gemaakt van het natuurlijke reliëf voorafgaand aan de stichting van de stad.¹⁴ Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat dit reliëf grote invloed had op de keuze van de plek waar men ging wonen of waar men grachten of waterlopen groef. Het is dan ook vreemd dat Witmer de oudste fase van de stad niet op het hoogste punt van de zandkop plaatst maar op de iets lager gelegen oostelijke uitloper daarvan. Daarbij gaat hij ook voorbij aan het feit dat juist op het hoogstgelegen deel de vroegste archeologische vondsten zijn gedaan terwijl binnen de door hem veronderstelde oudste muur maar weinig vroege vondsten bekend zijn. Het is ook vreemd dat hij een gracht reconstrueert die precies over het hoogste punt van de zandrug in noordwestelijke richting loopt, min of meer parallel aan een natuurlijke loop van de Dommel die maximaal 200 meter westelijker stroomde.

Tenslotte moet er nog iets gezegd worden over het gebruik van Molijs als belangrijke historische bron. Zoals al eerder gezegd kan het zijn dat Molijs over bronnen beschikte die wij nu niet meer hebben en moet zijn werk dus serieus beschouwd worden. Daarbij is een kritische blik wel op zijn plaats en moet de kroniek gelezen worden in het perspectief van de tijd waarin deze tot stand is gekomen. Hans Witmer kijkt terecht op sommige plaatsen wel kritisch naar de tekst van Molijs, maar helaas doet hij dat vooral waar Molijs iets anders noemt (of niet noemt) dan bij zijn theorie past. Bijvoorbeeld op p. 39 (Witmer, deel 1, *NHJ* 2019) als hij aangeeft dat Molijs het pand in de Ridderstraat niet noemt of als hij de term 'cirkelvormig' van Molijs verklaart als vertaalfout of vergissing.

De afdeling Erfgoed voert al sinds 1975 systematisch bouwhistorisch en archeologisch onderzoek uit in de Bossche binnenstad. Daarbij is inmiddels een enorme schat aan informatie verzameld. Het nadeel is dat het onderzoek niet altijd kan plaatsvinden op de plekken die je om wetenschappelijke redenen graag zou willen. Het onderzoek wordt namelijk alleen uitgevoerd als er toevallig bouw- of graafwerkzaamheden plaatsvinden. Daarom ontbreekt op de meeste plaatsen de informatie die de theorie van Hans Witmer zou kunnen bevestigen en falsificeren. Toch kunnen we op basis van de gehanteerde methodiek stellen dat de theorie van Witmer erg onwaarschijnlijk is. Er zijn in ieder geval wat ons betreft geen bronnen die op een dergelijke vroegere fase op die plaats wijzen. Dat neemt niet weg dat we over de oudste geschiedenis van de stad nog heel weinig weten en dat het best wel eens anders of complexer kan zijn verlopen dan wij denken. Totdat er nieuwe gegevens aan het licht komen is het wat ons betreft te vroeg om daarover te speculeren.

Ronald van Genabeek is gemeentelijk archeoloog van 's-Hertogenbosch,
Ronald Glaudemans is gemeentelijk bouwhistoricus van 's-Hertogenbosch.

14 D. Hoogma en A. Stekete, *'s-Hertogenbosch Waterstad. Een historische waterstaatkundige verkenning* ('s-Hertogenbosch 1996).

Ton Kappelhof

Commentaar bij J.W.G. Witmer 'Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch. Een ontwikkelingsmodel van de stad vanaf 1170 tot 1400', deel II

Gaarne voldoe ik aan het verzoek van de redactie van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* om het tweede deel van het artikel van Hans Witmer van commentaar te voorzien. Als historicus kan ik weinig toevoegen aan het debat over de interpretatie van het bodemarchief, ik ben niet getraind in het lezen ervan. Ik heb wel veel ervaring in het lezen en interpreteren van geschreven bronnen. Witmer gebruikte behalve het bodemarchief kronieken en oorkonden als bron. Er zijn veel oorkonden over 's-Hertogenbosch bewaard gebleven. Een deel ervan is uitgegeven in het *Oorkondenboek van Noord-Brabant*. De regesten op ongeveer 4500 oorkonden van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch zijn onlangs door mij herzien en opnieuw op internet geplaatst. Dan zijn er de door dr. Martin de Bruijn in opdracht van de vroegere afdeling Bouwhistorie, Monumenten en Archeologie (BAM) uitgegeven oorkonden met gegevens over de historische geografie van de stad binnen de muren. Deze oorkonden staan op de website van *De Bossche Encyclopedie*. Hier zijn ook de vele interne rapporten te vinden die De Bruijn voor de afdeling BAM heeft gemaakt. De gemeentesecretaris mr. J.N.G. Sassen maakte omstreeks 1860 regesten op de oorkonden in het Oud-Stadsarchief.

Aan de hand van vooral oorkonden bespreek ik een aspect van de middeleeuwse geschiedenis van 's-Hertogenbosch, dat nog niet veel aandacht kreeg, namelijk de financiering van de vestingwerken. De middeleeuwse financiële administratie van 's-Hertogenbosch is op enkele rolrekeningen van omstreeks 1400 na verloren gegaan, wel bevat het Oud-Stadsarchief veel oorkonden die vaak handelen over financiële transacties tussen de hertog en zijn stad. Wegens de coronacrisis heb ik moeten volstaan met de niet altijd betrouwbare regesten van de gemeentesecretaris mr. J.N.G. Sassen. Deze oorkonden zijn helaas nog niet gedigitaliseerd.

De gemeynte van 's-Hertogenbosch

De bouw van een lange stadsmuur met muurtorens en drie stadspoorten en ervoor een natte gracht moet veel geld en arbeid gekost hebben. Voor de stedelijke samenleving moet dit een grote belasting zijn geweest. Wanneer de werken eenmaal af waren, moesten de muren worden onderhouden en de grachten steeds weer worden uitgebaggerd. Voor een wat kleinere stad als Nijmegen gold hetzelfde. De aanleg van een eerste en een tweede omwalling, waarmee men in het begin van de vijftiende eeuw begon, verslond kapitalen. In het begin van de zestiende eeuw werd soms dertig procent van het Nijmeegse budget besteed aan versterkingswerken.¹⁵ De vraag is wie dit in 's-Hertogenbosch heeft betaald: de

hertog van Brabant als heer van de stad, de burgerij of de boeren uit de omringende Meierij, of ging het om een combinatie?

De stad had zeggenschap over een uitgestrekte gemeynte en deze heeft bij de financiering een belangrijke rol gespeeld. Vanaf 1286 verkocht de hertog van Brabant aan collectiviteiten van boeren in de Meierij gemene gronden. Vaak hadden zij deze al in gebruik maar er was niets over vastgelegd. De hertog en zijn rentmeesters zagen hierin een kans om wat bij te verdienen. De oorlog die hertog Jan I aan het voeren was om ook hertog van Limburg te worden was een dure onderneming. Doorgaans betaalden de dorpen of andere collectiviteiten aan de rentmeester van de hertog, die in 's-Hertogenbosch kantoor hield, een som gelds ineens, voorlijf genaamd, en een veel kleiner vast jaarlijks bedrag dat de naam kreeg van 'gebuurcijs'. In ruil hiervoor kregen de boeren een gebruiksrecht voor onbepaalde tijd op deze gronden. Van deze uitgifte werd een oorkonde opgemaakt en deze werd door de dorpen zorgvuldig bewaard omdat de Meierijse boeren de gemene gronden hard nodig hadden voor hun bedrijf. Ik laat de al jaren durende discussie over de juridische aspecten rond deze uitgiften rusten omdat deze voor dit betoog niet relevant zijn.¹⁶

De oudste uitgifte van een gemeynte in de Meierij is die uit 1286 aan de lieden van Oss, Berchem en Duurseind. Deze betaalden aan de hertog 10 pond Leuvense penningen per jaar, over een som ineens wordt niet gerept.¹⁷ Daarop volgen uitgiften in Lithoijen (1288) en Eersel (een *deperditum* uit 1288/89)¹⁸. In 1291 blijken de hertog en zijn stad 's-Hertogenbosch een geschil van mening te hebben over de gemeynte.¹⁹ Er zijn in naam van de hertog percelen uit de gemeynte uitgegeven onder beding van een jaarlijkse cijs of er is op een andere wijze land vervreemd. Het gaat over *de pascuis communibus que infra libertatem dicti opidi de Buscho ex parte nostra exhibita sunt sub annuo censu vel alio alienationis modo* [vertaling: 'over gemene weidegronden in het Vrijdom van genoemde stad van 's-Hertogenbosch die in naam van ons [= hertog] zijn uitgegeven voor een jaarlijkse erfcijns of op een andere wijze zijn vervreemd']. Ik vermoed dat de stad op eigen houtje begonnen is met verkavelen en verkopen en dat de hertog dit merkte en bezwaar maakte omdat zijn rechten op dit land als grondheer en vorst zouden zijn geschonden. De burgers vragen dat de gemeynte aan hen wordt overgelaten of wordt teruggegeven ten behoeve van het welzijn van de hele stedelijke gemeenschap. Er wordt melding gemaakt van het vesten en ontvesten, dat wil zeggen overdragen van land in het Vrijdom dat bezit is van de burgers. De burgers beweren dat zij de opbrengst van het land al lang in bezit hebben. Er wordt gesproken over *exhibere* en dat betekent hier uitgeven in erfcijns.²⁰

Partijen leggen dit geschilpunt en enkele andere kwesties voor aan twee scheidslieden, heer Jan van Cuijk en Wouter Volcart jr. Beide heren waren in dienst van de hertog. De familie Volcart kwam uit Antwerpen, Jan van Cuijk was heer van Grave en het land van Cuijk. Hij werd vaak door de hertog belast met diplomatiek werk.²¹ De beide heren beloven vóór 1 april 1291 (Halfvasten) hun uitspraak te doen. Een oorkonde over de uitspraak is echter niet bewaard of deze is niet beoorkond.

15 Uitterhoeven, *Atlas Nijmegen*, 20-21.

16 De meest recente publicatie is: Lia van Zaalinge-Spooren, *Gemeint en gemeenschap. Jaargeboden in Peelland, circa 1300-1795* (Hilversum, 2018).

17 OBNB, nr. 424. Ik spreek over erfcijns wanneer het gaat om geld, van erfpacht wanneer het gaat om een levering in natura. Vanuit juridisch oogpunt moet een dergelijke transactie beschouwd worden als een erfpacht.

18 OBNB, nrs. 428 en 429.

19 OBNB, nr. 458.

20 Het Latijnse woord *exhibere* betekent hier 'uitgeven'. Dit blijkt duidelijk uit de uitgifte van de gemeynte van Haaren bij Oisterwijk uit 1309 waarin vermeld wordt dat de gezworenen *de dicta communitate ad annuos et hereditarios census dare et exhibere poterunt*. Zie OBNB, nr. 778.

21 Over heer Jan van Cuijk: Van Cuyck en Lambert, 'Jan I van Cuijk'. Wouter Volcart jr. was een zoon van Wouter Volcart sr. (OBNB, I, nr. 526).

Op 14 juni 1291 staat hertog Jan I van Brabant aan de burgers van 's-Hertogenbosch toe hun 'erven' in het Vrijdom te mogen overdragen aan anderen.²² Het gaat om erven, dat wilde zeggen rechten op zaken zoals land, over gemene gronden wordt niet gesproken. Zijn opvolger hertog Jan II gaat in 1305 een stap verder. De stad heeft veel schulden en geen geldmiddelen om deze te betalen. De hertog geeft daarom verlof aan het stadsbestuur om delen uit de gemeynthe zoals die door zijn voorouders aan de stad is afgestaan te verkopen. De stad mag dit doen door in erfcijns te geven of contant te verkopen al naar gelang het de bestuurders uitkomt.²³ Niet vermeld wordt waardoor de schulden werden veroorzaakt. Deze werden in elk geval het jaar erna nog veel groter wegens een boete van 5500 pond gangbaar geld die aan de stad werd opgelegd als prijs voor een verzoening na een politiek conflict.²⁴ Voor de naleving van de verzoening staan maar liefst 117 Bosschenaren garant.

Kort daarna neemt de hertog maatregelen om de stad in staat te stellen dit enorme bedrag te voldoen²⁵. Er mogen vijf jaar lang accijnzen worden geheven. Niet vermeld wordt waarop, maar vermoedelijk gaat het om alcoholica. Om de rust en het algemeen welzijn van de stad te bevorderen staat de hertog voor altijd het vrije gebruik van de gehele gemeynthe af binnen de palen en de grenzen die al lang geleden zijn vastgelegd. Schepenen en gezworenen moeten ervoor zorgen dat er geen hofsteden en erven in erfcijns worden uitgegeven en bebouwd als de versterkingen, de gemene weidegronden en de openbare straten erdoor worden gehinderd. Het stadsbestuur krijgt dus bevoegdheden op het terrein van wat wij anno 2020 ruimtelijke ordening noemen. De stadsmuur met de gracht en het wegverkeer gaan voor.

In 1321 en 1329 staat de hertog aan de stad toe om twee bossen in Deuteren te verkopen. In 1321 wordt als voorwaarde gesteld dat de opbrengst wordt besteed aan de versterking van de stad en dat er rekening en verantwoording wordt afgelegd.²⁶ Wellicht waren beide bossen niet begrepen in de reeds aan de stad uitgegeven gemeynthe en waren zij exclusief bezit van de hertog om te dienen als jachtterrein. Gezien de localisering in Deuteren, een laaggelegen gebied dat ten dele uit veen bestond, waren dit vermoedelijk wilgen- en elzenbossen. De hertog kon deze bossen missen, want zijn favoriete jachtdomein was het ten zuiden van Brussel gelegen nog bestaande Zoniënwoud. De hertog liet zich in 's-Hertogenbosch niet vaak zien.

De vergunning om delen van de gemeynthe te gelde te mogen maken was om een of andere reden niet toereikend, want in 1335 en in 1341 gaf hertog Jan III van Brabant nogmaals verlof aan het stadsbestuur om de gemeynthe te verkopen. In 1341 ging het maar liefst om 1000 Bossche morgen oftewel 882 hectare. De stad kreeg toen ook de bevoegdheid om de accijnzen – die waren dus blijvertjes geworden – te verhogen of te verlagen.²⁷

Liquidatie van de gemeynthe

In het Oud-Stadsarchief bevinden zich geen oorkonden waarin de stad percelen uit de gemeynthe in erfcijns uitgeeft, in het archief van de Tafel van de Heilige Geest echter wel. Deze laten zien hoe dat in zijn werk ging. Op 24 september 1372 dragen schepenen, gezworenen, rentmeesters, dekenen van de ambachten, een deel van de goede knapen en de gemene stad na verkoop over aan Adam van Mierde een derde deel van een kamp in Deuteren aan de kant van Vught. De oorspronkelijke kamp is 10 morgen, dat is 8,8 hectare groot. De koper betaalt voortaan de stad een jaarlijkse erfcijns van 10 schellingen *payment* per morgen. Het perceel mag alleen vervreemd worden aan andere poorters. De nieuwe bezitter moet het perceel omheinen en hij mag het vee van anderen dat op zijn land komt laten opsluiten (het zogenaamde schutten). Hij mag de bezitter van het dier dan een boete

opleggen van 10 schellingen *payment* en die voor zichzelf houden.²⁸ De uitgegeven percelen waar ik gegevens over vond lagen ten westen, noorden en noordoosten van de stad.

De clausule dat het land alleen verkocht, geschonken of geruild mag worden met een andere burger van 's-Hertogenbosch beperkte de verhandelbaarheid van het land, maar maakte het voor mensen met wat geld aantrekkelijk om zich in de stad te vestigen en lid te worden van de club, dat wilde zeggen het poorterschap te kopen. Het in cijns gegeven land mocht door de eerste bezitter zonder verlof van de stad worden doorverkocht als het maar gebeurde aan een andere poorter. Een voorbeeld is de verkoop in 1373 door Gielis van Doorne aan Willem Coptiten van de helft van een derde van de vijfde kamp en de helft van een derde van de derde kamp tegen de grens met Vlijmen en Cromvoirt. Op de voormalige gemeynthe zijn dus kampen aangelegd variërend van 5 tot 10 morgen die later werden gesplitst. Naast het tarief van 10 schellingen *payment* per morgen komen ook andere tarieven voor met name 6 schellingen *payment*.

In 1388 verkoopt de stad erfcijnzen op uit de gemeynthe verkochte percelen aan vier debiteuren van deze cijnsen. Door deze transactie gaan de cijnsen teniet.²⁹ De bezitter hoeft nu geen rekening meer te houden met de wensen en eisen van het stadsbestuur.³⁰ Een van de kopers was de Tafel van de Heilige Geest die de erfcijnzen rustend op 31 morgen en 2 hont land [= 27,6 hectare] land afloste. In 1396 vonden weer drie transacties plaats waarbij de cijns werd terugverkocht en zo teniet ging.³¹ Voor deze constructie werd gekozen omdat erfcijnzen aanvankelijk niet aflosbaar waren. Door terugverkoop werd deze niet-aflosbaarheid omzeild. De stad kreeg zo weer geld in het laadje, maar de gemeynthe werd geliquideerd.

Uit de oudste bewaarde stadsrekening uit 1399/1400 blijkt dat de stad aan cijnsen 17 ponden 16 schellingen en 8 penningen *payment* ontving.³² In vergelijking met de inkomsten uit accijnzen was dit een schijntje. Ik neem aan dat de meeste cijnsen voortkwamen uit in erfcijns uitgegeven percelen gemeynthegrond. Als ik verder uitga van het in de oorkonden meest voorkomende een tarief van 10 schellingen *payment* per morgen uit de gemeynthe verkochte grond, dan komt dit neer op 35 morgen land. De oorspronkelijke gemeynthe moet tenminste 1000 morgen groot geweest zijn. In de rekening komen geen andere inkomsten uit de gemeynthe voor. Dat zou betekenen dat in 1399 de gemeynthe bijna helemaal geliquideerd was, maar voor de vestingwerken bleef geld nodig.

Een poging tot privatisering van bouw en onderhoud van de stadsmuur

In 1352 sluit het stadsbestuur een overeenkomst met een consortium van acht Bossche burgers waaronder de schout Jan Dicbier over de bouw en het onderhoud van een deel

22 OBNB, I, nr. 465.

23 OBNB, I, nr. 694; *ad censum dederint vel in pecunia parata vendiderint*.

24 OBNB, I, nr. 702. Over dit conflict OBNB, I, nrs. 699-701. Van Cuyck en Lambert, 'Jan I van Cuijk (overleden 1308)' maken alleen terloops melding van dit conflict zonder er nader op in te gaan. *Payment* was niet waardevast geld. Zie over de laatmiddeleeuwse monetaire geschiedenis van dit deel van Brabant: Fierst van Wijnandsbergen, *Gheinge ende gheve*.

25 OBNB, I, nr. 703.

26 Sassen, *Charters*, nr. 40, transcriptie en regest door De Bruijn (1321) en Sassen, *Charters*, nr. 50, niet in de verzameling De Bruijn.

27 Sassen, *Charters*, nrs. 68 (1335) en 91 (1341). Tot voor kort werd aangenomen dat de Bossche morgen gelijk was aan 0,99 hectare, maar nader onderzoek heeft uitgewezen dat dit 0,8826 hectare was. Vriendelijke mededeling van Karel Leenders aan ondergetekende van 27 april 2016.

28 THG nr. 716.

29 De Blécourt en Fischer, *Kort begrip*, 200-201.

30 THG nrs. 1016-1019.

31 THG nrs. 1207, 1208 en 1208a.

32 OSA inv. nr. 1348.

van de stadsmuur.³³ Het consortium staat garant voor een bedrag van 8000 pond. Dat zullen zij besteden aan het werk. Zij zullen de muur tussen de Vughterbinnenpoort en de Orthenpoort in stand houden. De muur is nog niet voltooid, het consortium neemt de muur aan zoals deze nu is. Zij staan garant voor het onderhoud. Er wordt rekening gehouden met de mogelijkheid dat de muur weer wordt afgebroken! Dan is het consortium niet langer verplicht te doen wat ze nu beloven. Het mag woningen bouwen 'op' de muur. Ik neem aan dat bedoeld wordt op de grond naast of achter de muur. Bouwen van woningen op de muur zou de defensieve waarde ervan tenietdoen. Als het tegenzit mogen zij de verplichting teruggeven aan de stad. De stad schakelt dus een consortium van Bossche burgers in om de nieuwe muur te onderhouden. De waarde van dit onderhoud is zeer groot blijkens het bedrag van 8000 pond, waaronder we vermoedelijk mogen verstaan ponden payment, dus niet-waardevast geld. In ruil daarvoor staat het recht om achter dit gedeelte stadsmuur te mogen bouwen. Zo kunnen de firmanten de kosten terugverdienen. Dat moet dan wel met harde bouwmaterialen. Het consortium hoeft over de bestedingen geen rekening en verantwoording af te leggen. Oorkonden over het onderhoud van andere delen van de nieuwe stadsmuur zijn er niet. De stad koos wellicht voor een deel van de nieuwe muur voor een constructie die lijkt op privatisering, maar ging niet op deze weg door.

Accijnzen en herendiensten uit de Meierij

In 1318 staat hertog Jan III van Brabant de stad toe deze te versterken, maar dat moet zij wel zelf betalen, de hertog draagt daar niet aan bij. De stad mag de kosten naar eigen goeddunken omslaan. Accijnzen worden daarbij als middel genoemd.³⁴ De heffing van accijnzen mocht niet zonder vergunning van de hertog en deze bedong dat een deel van de opbrengst aan hem werd uitgekeerd. In 1338 werden ook de bewoners van de Meierij ingeschakeld. De hertog verordende toen dat wie een ploeg bezat drie oude Tournooise groten zou afdragen, wie geen ploeg had betaalde al naargelang van zijn inkomen. De opbrengst van deze nieuwe belasting was gereserveerd voor het herstel van de muren van 's-Hertogenbosch.³⁵

Vanaf 1347 gaf de hertog steeds voor een zekere periode verlof aan de stad om accijnzen te heffen mits aan hem of haar een vast bedrag werd uitgeleerd.³⁶ Twee jaar later werd verlof gegeven om wede (een verfstof voor textiel), mede (een alcoholhoudende drank bereid uit honing), mosterddaad, lijnzaad, raapzaad, kaas, vlas, linnen laken en wouw (een verfstof voor textiel) met accijnzen te belasten.³⁷

In 1357 gaven de hertogen Johanna en Wenceslas voor een periode van tien jaar toestemming om accijnzen te heffen op zaken als van buiten komend bier (het Bossche bier werd nog even uit de wind gehouden) en broodgraan. Verder mocht 's-Hertogenbosch ieder jaar uit de Meierij mensen oproepen om één dag lang te werken aan de bouw van versterkingen. De opbrengst van de accijnzen was bestemd voor de bouw van versterkingswerken.³⁸ De vergunning om accijnzen te heffen werd daarna steeds verlengd waarbij de hertog een uitkering bedong van 600 gouden royalen per jaar. In 1391 mocht de stad deze aflossen met 6000 royalen, in ruil waarvoor de stad nu volledige vrijheid kreeg om haar burgers met accijnzen te belasten.³⁹ Uit de stadsrekening van 1399/1400 blijkt dat de financiën dreven op accijnzen.⁴⁰ Deze waren goed voor 96 procent van de inkomsten, het eigen vermogen waaronder de voormalige gemeente droeg maar 3 procent bij.

Vergelijking met Breda en Antwerpen

De veel kleinere stad Breda was in 1327 met het omringende land door hertog Jan III aangekocht van de laatste heer Gerard van Rasseghem en zijn vrouw Aleid van Liedekerke.⁴¹ De hertog trad hier heel anders op dan in 's-Hertogenbosch want hij nam zelf de leiding van een operatie die erop was gericht het kwetsbare oostelijk deel van de stad te beveiligen met een bakstenen muur en een ervoor liggende gracht. De rekening van deze werkzaamheden afgelegd aan de hertog is bewaard.⁴² De hertog hief een eenmalige buitengewone belasting over de stad en de er toen onder vallende dorpen terwijl de in Breda werkende Lombarden ook moesten bijdragen. De stad betaalde niet alleen 25 pond Brabantse groten als belasting maar gaf ook 15 van deze ponden aan de hertog *dat die port haer gemeente mocht utegeven ende dat wolwerke in mocht comen binnen vriheiden*

Ook hier komen we de verbinding weer tegen tussen de gemeente en de versterking van de stad terwijl het omringende land mee moest betalen. De stad bedong verder dat de hertog zijn macht zou gebruiken om de arbeidsintensieve wollenlakenindustrie naar de stad over te brengen. 's-Hertogenbosch probeerde dat ook. Overigens had de hertog al in 1331 aan de stad Breda het recht gegeven om percelen uit haar gemeente die gelegen was ten oosten en zuiden van de stad in erfcijs uit te geven.⁴³

Ook in Antwerpen, evenals 's-Hertogenbosch een hertogelijke stad, werd de gemeente geliquideerd om de aanleg van nieuwe vestingwerken te financieren. In 1250 verkocht hertog Hendrik III aan de stad alle gemene gronden zowel binnen als buiten de muren. In 1291 hernieuwde hertog Jan I de verkoop van 1250. De stad mocht de gemeente verkavelen en verkopen. De verkopen vonden plaats in 1295 en de opbrengst werd gebruikt voor de bouw van een tweede stadsmuur.⁴⁴

Conclusie

De bouw en het onderhoud van de vestingwerken van de stad 's-Hertogenbosch bestaande uit stenen muren, stadspoorten, muurtorens en natte grachten was kostbaar. Vanaf het einde van de dertiende eeuw werd om dit werk en andere uitgaven van de stad te bekostigen de gemeente, die zeer uitgestrekt was, verkaveld en in erfcijs uitgegeven. Aan het eind van de veertiende eeuw werden de meeste cijzen afgelost zodat de gemeente in 1400 vrijwel helemaal geliquideerd was. De in erfcijs uitgegeven percelen gemeentegrond werden verkocht aan Bosschenaren die geld overhielden. Dat moet echter maar een heel klein deel van de bevolking geweest zijn. De meeste inwoners van de stad verdienden met loonarbeid net voldoende om van rond te komen. Sparen was voor hen geen optie. De uitgegeven perce-

33 Bruijn, *Notitie 1352*. Kroniek Cuperinus, 45. Sassen, *Charters*, nr. 119. Ook vermeld in: *Kroniek Peter van Os*, 78-79.

34 Sassen, *Charters*, nr. 35.

35 Sassen, *Charters*, nr. 81.

36 Sassen, *Charters*, nr. 108.

37 Sassen, *Charters*, nr. 114.

38 Sassen, *Charters*, nr. 126.

39 Sassen, *Charters*, nrs. 264 en 265. De verhouding van rente staat tot hoofdsom van een op tien kwam toen veel voor.

40 OSA inv. nr. 1348.

41 Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 132.

42 Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 154. De rekening is in 1335 afgehoord op het slot Tervuren bij Brussel waar de hertog vaak verbleef.

43 Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 147. De tekst luidt: 'uutteghevene tot erfeliken cheynse ende haren vryen wille dair mede te doene'. De stad mocht ook de visrechten op de Mark te gelde maken.

44 Prims, *Antwerpen* 6-7, 143 en 198.

len mochten alleen aan Bosschenaren worden verkocht. Ondertussen had men een andere inkomstenbron aangeboden namelijk accijnzen op alle mogelijke artikelen maar bovenal wijn en bier. In de loop van de veertiende eeuw werden de accijnzen steeds belangrijker. Zij verhoogden de kosten van het levensonderhoud en drukten naar verhouding zwaarder op lage inkomens. Vanaf 1338 verplichtte de hertog als landsheer de bewoners van de Meierij om bij te dragen aan de financiering van de versterking van haar hoofdstad 's-Hertogenbosch. Een experiment in 1352 waarbij aan een consortium van burgers de bouw en het onderhoud van de stadsmuur werd opgedragen vond geen navolging. De ervaringen ermee waren kennelijk niet gunstig. In Breda trad de hertog, die van 1327 tot 1339 heer van stad en land was, veel directer op. Hij nam zelf de leiding van de bouw van het eerste deel van de stenen muur. Ook hier werd de gemeynte gebruikt om een deel van het werk te financieren en moest het land van Breda meebetalen door middel van een eenmalige belasting.

Afkortingen

OBNB	Oorkondenboek Noord-Brabant deel I
OSA	Oud Stadsarchief
THG	Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch

Bronnen en literatuur

Afdeling Erfgoed 's-Hertogenbosch
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch oorkonden
Oud-Stadsarchief

Bavel, H. van, A.C.M. Kappelhof, G.M. van der Velden en G. Verbeek *De z.g. kroniek van het St. Geertruijklooster te 's-Hertogenbosch. Een tekstuitgave* ('s-Hertogenbosch 2002); publikatie op CD-ROM.

Blécourt, A.S. de en H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Zevende druk, Groningen, 1969).

De Bossche Encyclopedie www.bossche-encyclopedie.nl

Bruijn, M.W.J. de, *Collectie oorkonden 1293-1380*. Aanwezig op afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch en opgenomen in de Bossche Encyclopedie. Het betreft een editie van oorkonden met gegevens over de geografie van de stad 's-Hertogenbosch binnen de muren.

Bruijn, M.W.J. de, *Notitie over de oorkonde van 30 september 1352 betreffende het onderhoud van de stadsmuur*. Intern verslag nr. 293 afdeling Bam gemeente 's-Hertogenbosch 24 juli 2003.

Camps, H.P.H., ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*. dl. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert) (Den Haag 1979).

Cerutti, F.F.X., *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda. Deel I Inleiding – rechtsbronnen tot 1405* (Utrecht 1956).

Cuperinus A. 'Die chronicke vander vermaerder ende vromer stadt van Tsertogenbosch, int corte van Henricus die eerste, hertoge van Brabant, tot Philippus van Oostenryck, coninck van Engellant ende hertogh van Brabant' in: Hermans, C.R., ed., *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betreffende de stad en meierij van 's Hertogenbosch* met twee vervolgen en diverse bijvoegsels ('s-Hertogenbosch 1848) p. 1-396.

Cuijk, Horst van, en Véronique Lambert, 'Jan I van Cuijk (overleden 1308). Topdiplomaat in een woelige tijd, in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 34 (2017) 13-52.

Fierst van Wijnandsbergen, Ron, *Ghenge ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middel-eeuwse monetair problematiek* (Tilburg 2013).

Hoekx, J.A.M., en G. Hopstaken, A.M. van Lith-Drooglever Fortuijn en J.G.M. Sanders, ed., *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad* ('s-Hertogenbosch, 2004).

Kappelhof, A.C.M., *Regesten van oorkonden in het archief van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch 1271 – 1619*. 19 delen. Gepubliceerd op www.academia.edu en op de website van de afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch.

Lith-Droogleever Fortuijn, A.M. van, J.G.M. Sanders en G.A.M. van Synghel, ed., *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (Den Haag 1997).

Prims, Floris, *Geschiedenis van Antwerpen. II – de XIIIde eeuw (Van de eerste omwalling tot de tweede). Boek 2 De economische orde*. (Brussel 1929).

Sassen, J.N.G., *Charters en privilegebrieven berustende in het archief der gemeente 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1862-1865).

Uitterhoeve, Wilfried, Billy Gunterman en Ruud Abma, *Nieuwe historische atlas van Nijmegen. 2000 jaar stad aan de Waal*. (Nijmegen 2018).

Hans Witmer

Repliek

In algemene zin wil ik er allereerst op wijzen dat mijn ontwikkelingsmodel gebaseerd is op traditionele bronnen, maar ook uitgaat van stedenbouwkundige inzichten. Een methodiek die in 's-Hertogenbosch nog nooit is toegepast en die aanleiding geeft tot een verrassende nieuwe kijk op een mogelijke andere ontstaansgeschiedenis van de stad. Onderzoek op traditionele wijze zal meestal leiden tot gebruikelijke resultaten. De introductie van een nieuwe methodiek kan leiden tot verfrissende inzichten. Ik hoop dan ook met mijn hypothese een discussie op gang te brengen. Het in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2019 en 2020 geschetste ontwikkelingsmodel betekent ook een herwaardering van de beschrijving van de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch, zoals die in de zestiende eeuw is opgesteld door de priester Molijs. Zijn *Kroniek* blijkt nauwkeuriger en waarheidsgetrouwer dan door velen werd gedacht. In de laatste paragraaf van dit weerwoord wordt nog extra aanvullende informatie gegeven.

Als antwoord op de reacties van Ad van Drunen, Ronald Glaudemans en Ronald van Genabeek wil graag nog even stil staan bij de volgende onderwerpen:

1. 's-Hertogenbosch, een novum oppidum of *ville neuve*;
2. De kleine vesting;
3. De aanval van 1202 op de stad en de bouw van de vergrote vesting;
4. De verbouwing van het 'huis van de Hertog' op de Markt in 1373.

1. 's-Hertogenbosch, een *novum oppidum* of *ville neuve*

In de inleiding voor Deel I van *De voornamen Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch, Aanteekeningen uit de Bossche Schepensprotocollen, loopende van 1500-1810* schrijft jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Ysselt (1852-1932):

Vreemd is het dat eene zoo groote kerk als de eerste St. Jan blijkens voormelde schepensakte van 1273 moet geweest zijn, buiten de stadsmuren gebouwd werd maar nog vreemder is het, dat ook de hertog Hendrik I buiten dien muur een hof bouwde, zoals Cuperinus dien beschrijft *om daer in te tracteren saken aengaende zijnder domeynder, welck huys noch staet in de Gasthuysstraete buiten die Gevangenpoort ende is genaemt 't Hoff van Brabant*.⁴⁵

In het boek *De Sint Jan te 's-Hertogenbosch, Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550* geeft Ronald Glaudemans aan dat het aannemelijk is dat de werkzaamheden aan de voorganger van de Sint-Jan vóór 1222 zijn gestart.⁴⁶ Het is opmerkelijk dat de situering van de vroegste Sint-Jan namelijk buiten de 'stadsmuren' niet eerder stedenbouwkundig historisch geanalyseerd is, mede gelet op de bovenstaande opmerking van Sasse van Ysselt. Hans Janssen, oud-stadsarcheoloog, beschrijft in zijn artikel "s-Hertogenbosch, een 'novum oppidum' in de Meijerij ca. 1200-1350", dat hertog Hendrik I 's-Hertogenbosch als het model beschouwde

voor al zijn nieuwe steden. De redenen van de hertog om steden te stichten worden volgens Janssen door historici op verschillende wijze uitgelegd:

1. De oudste en nog steeds prevalerende opvatting is, dat de hertog om strategische redenen steden stichtte, teneinde de grenzen van zijn hertogdom te versterken tegen de buitenwereld en om opstandige vazallen, die vanuit binnenuit tegen hem opstonden, te bedwingen.
2. Een recentere opvatting zag de *nova oppida* als de resultaten van de algehele agrarische expansie van de twaalfde eeuw, waarbij de hertogen slechts trachtten te profiteren van de onstuimige economische groei van de steden.
3. Door anderen wordt benadrukt dat de hertog op administratief, politiek en economisch gebied gebruik maakte van de nieuwe nederzettingen als structurerend element van een tot dan toe marginaal deel van zijn territorium.⁴⁷

Deze opvattingen kunnen los van elkaar, maar ook gezamenlijk aanleiding hebben gegeven tot het stichten van steden. Volgens Janssen geven geschreven bronnen nauwelijks aanleiding tot de veronderstelling dat 's-Hertogenbosch of andere steden gesticht werden als versterkte grensvesting. Slechts eenmaal noemt de chroniqueur van de abdij van Egmond de nieuwe stad 's-Hertogenbosch een *munitio* (versterking), namelijk tijdens een militair treffen tussen hertog Hendrik I en de graven van Holland en Gelre in 1202.⁴⁸ In zijn artikel licht Janssen niet toe hoe het ideale stedenbouwkundige model van een novum oppidum eruit ziet. In aangrenzende landen zoals Engeland, Duitsland en Frankrijk zijn ook vroeg-middeleeuwse steden gesticht.

F. van Hall beschrijft in 'Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten' de vorm van een gestichte stad of een *ville neuve*.⁴⁹ Een gestichte stad heeft een kasteel, burcht of vesting, een kerk en een marktgebouw of marktterrein. In 's-Hertogenbosch zijn het huidige Marktterrein, het terrein van de Sint-Jan en het terrein van de Sint-Jacobskerk de hoogste punten ten opzichte van het omringende laagland. Deze drie gebieden zijn mogelijk gefaseerd in gebruik genomen en onderscheiden zich door hun verschillende functies, namelijk gezag, kerk en handel/markt. Deze drie gebieden gelegen langs de Marktstroom worden met elkaar verbonden door de weg van en naar Hintham.⁵⁰

Naast deze drie functies diende de situering van de te stichten stad ook te voldoen aan specifieke eisen om zijn bestaansrecht succesvol te ontwikkelen, zoals de nabijheid van een doorwaadbare plaats van een rivier, de aanwezigheid van een kruispunt van hoofdwegen of zoals bij 's-Hertogenbosch de ligging langs rivieren en beken naar het binnenland en de directe bereikbaarheid van de grote waterwegen, de Maas en de Rijn.

De Latijnse benaming *novum oppidum* voor 's-Hertogenbosch kan volgens Janssen gelijkgesteld worden met de in Frankrijk gebruikte term *ville neuve* voor een gestichte stad.⁵¹ Zowel Van Drunen als Glaudemans en Van Genabeek gaan in hun reacties niet nader in op het feit dat 's-Hertogenbosch een novum oppidum was. Hadden zij dit wel gedaan, dan zouden zij minstens moeten aangeven, dat mijn hypothese over de situering van het hof, de kerk en de markt onjuist is. De kaart van 's-Hertogenbosch in het Noordbrabants Historisch Jaarboek

45 Sasse van Ysselt, *De voornamen Huizen*, deel 1, 22, 23.

46 Glaudemans, *De Sint-Jan*, 34-38; vriendelijke mededeling R. Glaudemans.

47 Janssen, *'s-Hertogenbosch, een novum oppidum*, 101.

48 Janssen, *'s-Hertogenbosch, een novum oppidum*, 101.

49 Van Hall, *Eijsden, een vrijheid*, 361.

50 Witmer, 'Het verborgen verleden 1', 39-42.

51 Vriendelijke mededeling Hans Janssen 2018.

2020, deel 2, pag. 30 geeft een overzicht van de opeenvolgende stadsuitbreidingen vanaf het begin van de stad tot ongeveer 1550. Op het hoogste punt in de omgeving – de huidige Markt – heeft de hertog zich gevestigd met een aantal getrouwen. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat hier tegen het einde van de twaalfde eeuw een bos werd gerooid.⁵² Kortom het feit dat 's-Hertogenbosch een novum oppidum is, ondersteunt mijn ontwikkelingsmodel.

2. De kleine vesting

Molius, een zestiende-eeuwse Bossche priester, schrijft rond 1550 over de ontstaansgeschiedenis van zijn stad en geeft het jaar 1185 aan als stichtingsdatum van een vesting. Hij vermeldt dat in dat jaar in een bijna cirkelvormige omtrek een aarden omwalling en drie sterke poorten (waarschijnlijk in tufsteen) werden gebouwd.

Zo konden zij zich gemakkelijk verdedigen tegen een gewelddadige aanval van hun rivalen (de Heusdenaren) en konden dezen in de toekomst hun nieuwe huizen en weer op te bouwen woonsteden niet meer verwoesten en henzelf ook niet meer van die plaats verdrijven of proberen dit te doen. Maar vooral ook was het zaak dat de steden van Brabant door deze bolwerken de Geldersen binnen hun eigen grenzen hielden en hun drieste pogingen, invallen en plunderingen, waardoor zij vaak overal het land teisterden, beteugelden en tegengingen.⁵³

Ter plaatse van de panden Pensmarkt 20-24 zijn tufstenen fundamenteën van één meter breedte aangetroffen, die op basis van vondsten tijdens het archeologisch onderzoek konden worden gedateerd omstreeks 1170.⁵⁴ Het is in 's-Hertogenbosch het enige gebouw van tufsteen. Hans Janssen gaat ervan uit dat dit gebouw onderdeel was van de residentie die de hertog zelf in 1222 zijn *curia* noemde, toen hij in ruil voor het verkrijgen van politieke steun (en financiële middelen) een aantal van zijn allodia opdroeg aan de aartsbisschop van Keulen en deze weer in leen terugkreeg. Onder de bezittingen, die in ruil worden gegeven, bevindt zich een aantal van de nova oppida (Tilburg, Dormaal, Hannut), maar in de eerste plaats: *...allodium [suum] de Orthen cum Buscho et [aliis] pertinenciis omnibus [exempta] curia sua et atrio ecclesia, in quibus [munitionem] construxerit...*⁵⁵ De hertog maakt hier dus zeer nadrukkelijk een onderscheid tussen zijn goed Orthen inclusief de nieuwe stad 's-Hertogenbosch en zijn eigen curia (hof) met het *atrium ecclesiae*. Janssen constateert:

Het is opmerkelijk dat in de oorkonde of zeer nadrukkelijk het militaire element wordt ingesloten, zoals bij Dormaal (*...[cum castro et aliis] suis appendiciis...*), en Hannut (*...[cum] astro et aliis attinentiis...*) of wordt uitgesloten zoals bij Tilburg (*...cum suis attinentiis [preter] munitionem que ab episcopo Traiectensi [tenetur]...*), waar klaarblijkelijk het kasteel al een leen was van de bisschop van Utrecht. Eenzelfde voorbehoud inzake een militair element wordt gemaakt voor zijn hof in 's-Hertogenbosch, namelijk als hij (dat wil zeggen de hertog) daarin een versterking zal hebben geconstrueerd. Dit betekent dus dat de hertog in of rond de stad of eventueel alleen rond zijn hof van plan is een versterking te construeren of daarmee bezig is en dit nog niet voltooid heeft. Als de versterking gebouwd zal worden, zal deze dus van de opdracht in leen worden uitgesloten. Deze passage zou kunnen slaan op de bouw van de nieuwe stadsmuur, maar ook op een plan voor de verbouwing van zijn curia tot een apart, binnen de ommuring van de stad opgenomen versterking.⁵⁶

De tekst van de hertog zou ook op een andere manier uitgelegd kunnen worden. Hij zou bedoeld kunnen hebben op het herstel van de in 1202 verwoeste munitio, de kleine vesting. Zijn eigen hof (*curia*) maakte onderdeel uit van de nieuwe, vergrote vesting, die de huidige Markt omvatte. Het terrein waar zijn verwoeste jachtverblijf stond, heeft hij vermoedelijk niet in de oorspronkelijke situatie hersteld. Later – in 1228 – schonk hij het grootste deel van dit gebied aan de Minderbroeders. Het resterende deel, dat gelegen was naast de kleine vesting en later binnen de vergrote vesting, heeft mogelijk gediend als kwartier voor het leger van hertog Hendrik I.

Verder merkt Hans Janssen in zijn artikel nog op dat het erop lijkt dat de hertog handig gebruik heeft gemaakt van het politieke machtsvacuüm in het noordelijke deel van Brabant om via de stichting van nova oppida zijn gezag uit te breiden ten koste van vele lokale machthebbers en daardoor zijn inkomsten te vergroten.⁵⁷ In deze situatie kregen de nova oppida de mogelijkheid om als regionaal marktcentrum te gaan fungeren en er zijn aanwijzingen in de stadsrechtsverleningen, dat hertog Hendrik in dit marktsysteem ernaar gestreefd heeft zijn eigen domein, de *civitas ducis* 's-Hertogenbosch tot meest geprivilegieerde plaats te maken. Als enige van zijn stichtingen rustte hij deze uit met tolprivileges op de Rijn en door Gelre, waardoor behalve regionale ook internationale handel mogelijk werd.

De *Kroniek van Molius* vermeldt over dit gebied ter plaatse van Pensmarkt 20-24: 'De jagers van de hertog hadden deze hut omgeven met een wal en een soort gracht om geen geweld te hoeven duchten van vijanden of van hun rivalen van elders'.⁵⁸ De Latijnse tekst van Molius vermeldt het woord *casulae*, dat 'hutje' betekent. In de tijd van Molius waren er geen sporen meer te zien van de oorspronkelijke bebouwing hier. Het gekozen woord moet dus als een interpretatie worden gezien. Van Drunen is van mening dat alleen de oudste fase van dit gebouw als een verblijf van de hertog bestempeld kan worden. Hij beschouwt de volgende bouwfases ter plaatse van de panden Pensmarkt 20-24 in de dertiende eeuw op deze locatie als een nieuwbouw voor de Lombarden.⁵⁹ Molius geeft verder aan dat op de Markt het slot van de hertog werd gebouwd⁶⁰ en dat buiten de muren een tweede gebouw van de hertog, het hof van de raad, werd gebouwd als kasteel.⁶¹

Molius zet ons met zijn beschrijving van de eerste omwalling van 1185 die korte tijd daarna in steen werd opgetrokken mogelijk op het spoor van een oudere fase. Het door Molius omschreven bijna cirkelvormige gebied met drie poorten zou overeen kunnen komen met het ommuurde gebied van de (huidige) Markt. De toevoeging 'met drie poorten' is wel een aanwijzing voor een mogelijke vorm. Over die drie poorten geeft Molius in zijn kroniek de volgende informatie:

Zo bouwde elke stad op eigen kosten haar poort en zo gaven zij vorm aan de toekomstige stad. De Leuvenaren bouwden de Gevangenpoort aan het begin van de Hinthamerstraat, de Brusselaars de poort die in de Orthenstraat is, de Kruispoort, en de Antwerpenaren de zogeheten Poort van de Heilige Maria, die toen in de buurt van het Wild Varken lag, die later bij de uitbreiding van de stad afgebroken is en opgeruimd.⁶²

52 Janssen, *Van Bos tot Stad*, Markt, 57.

53 Molius, *Kroniek*, 83-85 (citaat 85).

54 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom*, 107-108; Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 105.

55 Camps, *Oorkondenboek* I, 1, nr.123.

56 Camps, *Oorkondenboek* I, 1, nr. 123, Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 105.

57 Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 107.

58 Molius, *Kroniek*, 73-75.

59 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom*, 107-108.

60 Witmer, 'Het verborgen verleden 1', zie afb. 17 en 18, 40 en 41.

61 Witmer, 'Het verborgen verleden 1', zie afb. 19 en 21, 46 en 48.

62 Molius, *Kroniek*, 85.

Van Drunen twijfelt in zijn reactie op mijn artikel sterk aan een ommuurde kleine vesting. Ik herken die twijfels. In mijn tekst verwoord ik die twijfels ook. De rondgang die Van Drunen maakt, heb ik natuurlijk ook 'gelopen'. Redeneer je vanuit het ville-neuve model dan is een versterking ter plaatse van de Markt een logische gedachte. De vraag die dan gesteld kan worden is, hoe heeft die versterking eruit gezien? De 'doorlopende' structuurlijn tussen de Moriaan en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat kan naar mijn mening niet toevallig zijn ontstaan en beschouw ik als een aanwijzing voor de aanwezigheid van een vroegere versterking. In mijn reconstructie heeft de hertog een handelsnederzetting gerealiseerd, gecombineerd met een militaire vesting ter verdediging van 's-Hertogenbosch tegen de legers van de graven van Holland en Gelre. Het betreft hier een combinatie van huisvesting van het gezag en de handel, waarvan beide profijt hadden.

Hertog Hendrik I kon in 1197 met een gerust hart deelnemen aan de Duitse Kruistocht. Hij zou mogelijk enkele jaren wegblijven. Maar hij liet de jonge stad 's-Hertogenbosch goed verzorgd achter. Er zijn sterke aanwijzingen dat hij een te verdedigen vesting (munitio) had gerealiseerd. Daarnaast had de stad tolprivileges ontvangen van de graaf van Gelre voor het graafschap Gelre en keizer Hendrik VI had, op voorspraak van Hertog Hendrik I, toestemming verleend tot varen op de Rijn. Keizer Hendrik VI overleed echter vroegtijdig in Messina eind september 1197 aan de gevolgen van een koortsaanval. De deelnemers aan de Duitse Kruistocht hadden het Heilige Land nog niet bereikt toen zij het bericht van zijn overlijden ontvingen. Zij haastten zich terug naar huis, gelet op de te verwachten opvolgingsproblemen. Keizer Hendrik VI liet namelijk een vierjarig zoontje achter. Ook hertog Hendrik I keert in 1198 terug om zijn positie te behouden en mogelijk te versterken. Samenvattend: historische bronnen, de Kroniek van Molius en de stedenbouwkundige analyse leiden tot de conclusie dat er een kleine vesting bestaan moet hebben.

3. De aanval op 's-Hertogenbosch in 1202 en de bouw van vergrote vesting

Johan Hendrik van Heurn beschrijft in *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, deel I in 1776 de aanval op de stad in 1202:

De Graaf van Holland, brak zodra hem die tijding ter ooren kwam het beleg van Utrecht op en belegerde 's-Hertogenbosch, welke stad hij met zo veel geweld aantastte dat zij op den zevenden van September aan hem overging. Willem, Heer van Perwijs, broeder van Hertog Hendrik en Hendrik van Kuik, die zich met hun volk ter verdediging daar binnen begeven hadden, werden aldaar gevangen. Vermits den Graaf ter ooren kwam, dat de Hertog Hendrik tot hulp in aantogt was, deet hij de stad met haast plunderen, dien hij vervolgens in koolen leide.⁶³

De verwoesting van 's-Hertogenbosch in 1202 door de legers van de graven van Holland en Gelre moet voor de hertog een enorme tegenslag zijn geweest. Hij moest de burgerij en de kooplieden weer vertrouwen geven in de potenties van de nieuwe stad. De mogelijkheid bestaat dat hertog Hendrik deze smet op zijn blazoën heeft willen wegpoetsen. Mogelijk zijn constructiefouten mede de oorzaak geweest van de vernietiging van de toenmalige kleine vesting. Daarbij kan gedacht worden aan een slechte fundering en onvoldoende stabilisatiemaatregelen, zoals steunmuren.

Aan de oostzijde van het gebied van de kleine vesting, dat rond 1222 binnen de grote vesting viel, lag de Marktstroom. De relatie met het water speelde een belangrijke rol voor de tolheffing, handel en goederenopslag. Alle resten van de oude ommuring (van de kleine vesting) zullen opgeruimd zijn of het meest waarschijnlijk hergebruikt zijn. Aan de zuidzijde werd een nieuwe sterkere verdedigingsmuur gebouwd. Mogelijk is het puin van de eerste vestingmuur gebruikt voor de vulling van het kistwerk van de nieuwe tweede vestingmuur. Dit is een bouwwijze voor muren, waarbij aan binnen- en buitenzijde een dunne muur werd opgemetseld met af en toe een steen ter verankering naar binnen gericht, waarna de ruimte tussen de muurtjes werd gevuld met een betonachtige mortel van kalk, vermengd met toeslagmaterialen zoals grind, schelpen en steenpuin.

De westelijke muur van de kleine vesting lag ruim binnen het gebied van de grote vesting van rond 1222. Aan de Marktzijde is naast de ruggengraat in het blok op de Markt op meerdere locaties metselwerk aangetroffen in Vlaams verband. Alleen ter plekke van het blok op de Markt is een stuk muur aangetroffen dat door zijn hoogte en detaillering aan de Pensmarktzijde een onderdeel geweest kan zijn van de eerste kleine versterking. Sloop van de restanten was rond 1222 niet noodzakelijk, daar dit deel van de muur geen verdedigingsfunctie meer had.

De fundering kon helaas niet onderzocht worden. Tegen de achtergevel van het pand Pensmarkt 15 was een beerkelder aangebracht. De onderzijde van de beerkelder bevond zich op 2,78 meter +N.A.P. (zie afb. 2, p. 62). Een relatie met een achterliggend bouwwerk aan de Marktzijde kon ook niet aangetoond worden. De huidige achtergevels van de aangrenzende panden op de Markt zijn duidelijk deels achter het muurwerk met Vlaams verband aangebracht.

Bouwhistorisch onderzoek van het pand Markt 28, gelegen aan de oostzijde van het blok op de Markt, heeft aangetoond dat de achterzijde van het pand gebouwd was tegen een 0,70 meter dikke muur van een oudere structuur. Deze muur is bij de sloop van de panden Markt 28 en Pensmarkt 7 en 9 geheel verwijderd.⁶⁴

Van Drunen benoemt ook het terrein naast de Moriaan tot en met het eerste pand (Hoge Steenweg 1/1a) na het Scheidingsstraatje in zijn reactie. De percelen waren belast met cijzen in natura, namelijk was en peper. Hij oppert de mogelijkheid dat dit het terrein van de kerk was dat in 1222 buiten het leen aan de bisschop van Keulen werd gehouden. Dan zou hier een kerk gestaan kunnen hebben.⁶⁵ Ronald Glaudemans geeft in zijn studie aan dat het zeer aanneemelijk is dat met de voorganger van de Sint-Jan al voor 1222 gestart is. In de opzet van de *ville neuve* was de huidige locatie voor de kerk van de stad gereserveerd.⁶⁶ Mogelijk is dit terrein naast de Moriaan (dus buiten de kleine vesting) gebruikt voor het begraven van de doden die zeker zijn gevallen tijdens de aanval op 's-Hertogenbosch en die snel begraven moesten worden. De aanwezigheid van een kapel of kerk ter plekke lijkt mij zeer onwaarschijnlijk.

Van Sasse van Ysselt neemt aan dat het bouwen van de Sint-Jan en het hof van Brabant alleen te verklaren is als hertog Hendrik I het voornemen had om ook die aanzienlijke gebouwen binnen de stadsmuren te trekken. Hij leidt dat af de aanwezigheid van een stuk vestingmuur in de tuin van het huis 'De Wildeman' (Verwersstraat 7), komende uit de richting van de Fonteinstraat naar de achter dat huis stromende Dieze. Deze muur had niet minder dan dertien versnijdingen. Daar van een voortzetting in zuidwaartse richting geen

63 Van Heurn, *Historie der Stad*, 1776, Eerste Deel, Tweede Boek I, 104-105.

64 AEH, BW, blok 1.11, pand Markt 28; Witmer, 'Het verborgen verleden 1', 39.

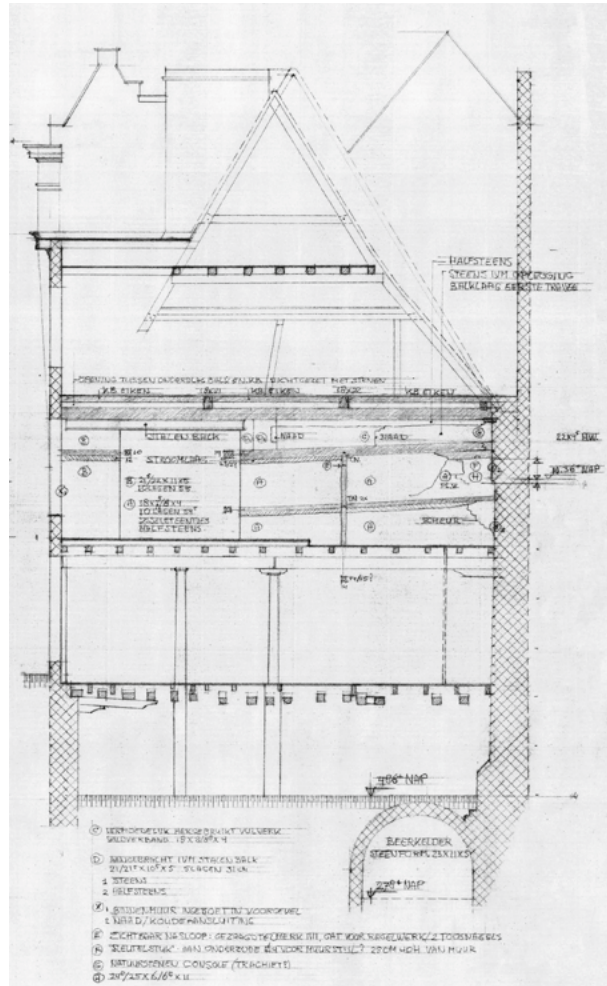
65 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom*, 180, 193. Dit terrein strekte zich tot aan het huidige Scheidingsstraatje uit. Het heeft na oorlogsschade tientallen jaren braak gelegen totdat grootschalige nieuwbouw het bodemarchief volledig heeft verstoord.

66 Glaudemans, *De Sint-Jan*, 33-38.

2. Doorsnede pand Pensmarkt 15

Naast de al eerder vermelde kenmerken van een deel van de achtermuur van de panden Pensmarkt 13 en 15, zoals het Vlaams verband, de profielstenen, de verweerde kleurstelling en het ontbreken van een gelijkwaardige tegenhanger, kunnen nog de volgende constatering worden toegevoegd:

- De linker en rechter zijgevel van de panden Pensmarkt 13 en 15 waren ingeboet in de achtergevel.
- De scheidingmuur tussen Pensmarkt 13 en 15 was stotend tegen de achtermuur uitgevoerd.
- Er zijn geen oorspronkelijke, dichtgezette gevelopeningen geconstateerd in de achtergevel van de panden. Ook de aangetroffen balkgaten waren ingehakt.

sprake is, neemt hij aan dat de doortrekking van de muur gestaakt is.⁶⁷ Naar mijn mening bestaat de mogelijkheid dat de kleine vesting aan de zuidoost-zijde tussen de Marktstroom en de Verwersstroom was voorzien van een tweede muur en dat dit deel in de tuin van Verwersstraat 7 een onderdeel daarvan was. Tussen de muren heeft als extra bescherming mogelijk ook een gracht gelegen richting de Marktstroom. Dit ingesloten gebied kon dus dienen als vrij schootveld. Archeologisch onderzoek aan de andere zijde van de Verwersstroom ter plekke van 'Achter het Verguld Harnas' (1997-1998) heeft de aanwezigheid van twee 'woontorens' met schuurachtige bijgebouwen uit ongeveer 1300 aangetoond, die gelegen zijn ten zuiden van de 'nieuwe vestingmuur' achter het huidige stadhuis. In dit gebied woonden in de dertiende en/of veertiende eeuw waarschijnlijk stedelingen en/of handelaren van Joodse komaf.⁶⁸ Ook Molijs schrijft hierover:

Aldus was er in die tijd een grote toestroom van mensen van allerlei afkomst naar de nieuwe stad en gaf deze toegang tot de welkome vrijheid. Zo ook is in het recente verleden nog aan het licht gekomen dat er in die tijd buiten de poort van de Heilige Maria, op de plaats die

naar Het Wild Varken genoemd is, enkele groepjes joden gewoond hebben met hun eigen gebruiken en leefgewoonten. Maar toen zij er op betrapt werden dat zij een vreselijk, afschuwelijk complot aan het beramen waren ter vernietiging van de nieuwe stad, zijn zij allen tegelijk ter dood gebracht en op de Vugtherhei niet ver van de galg verbrand.⁶⁹

Dit deel van de stad is pas na 1318 binnen de muren gekomen.⁷⁰ De woon- en werkomgeving van de poorters van 's-Hertogenbosch lag voor die tijd op enige afstand van de kleine en vergrote vesting. Na de periode van overstromingen tussen 1250 en 1300 en vervolgens na de start van de bouw van de eerste stadsmuur is dat vermoedelijk geleidelijk gewijzigd. Zijn de kooplieden die, samen met de hertog, geïnvesteerd hadden in de ommuring van rond 1222 gebleven? Hebben zij getwijfeld aan het bestaansrecht van de stad door de overstromingen die de stad teisterden? Hierdoor zal de economie zich slecht of minder positief ontwikkeld hebben.

De verplaatsing van de rooilijn van de bebouwing aan de zuidzijde van de Markt binnen de vergrote vesting, de demping van het deel van de Verwersstroom binnen de muren van de vergrote vesting, de bouw van de Grote Waag, het Vleeshuis, het Broodhuis en de Lakenhal wijzen op een hersteld geloof in het bestaansrecht van de stad. Hetzelfde kunnen we zeggen van de stedenbouwkundige aanpassing van het gebied, namelijk ter hoogte van de huidige Schapenmarkt, die plaats vond rond 1300. Poorters hebben zich rond 1300 binnen de muren van de vergrote vesting gevestigd ter plaatse van de Sadelstraet en mogelijk achter de hoofdbebouwing langs de Hooge Steenweg en de Orthenstraat.⁷¹

4. De verbouwing van het 'huis van de Hertog' op de Markt in 1373

Bij het verder bestuderen van de oorkonden van Martin de Bruijn is een verklaring van Hertogin Johanna uit 1373 aangetroffen. Martin de Bruijn lokaliseert deze oorkonde op de Pensmarkt 7-9(?) ter plaatse van het Broodhuis.⁷² Na het analyseren van de tekst ben ik ervan overtuigd dat het hier gaat om de locatie van het voormalige raadhuis tegenover het stadhuis Markt 1, een deel volgens Molijs van het oorspronkelijke pand van de hertog aan de Markt. Na 1348 tot 1366 wordt in het raadhuis, gelegen in het uitstekende deel van het blok op de Markt het overleg gevoerd tussen het bestuur van de stad en de vertegenwoordigers van de hertog. In 1366 werd het pand Markt 1 door het stadsbestuur als raadhuis in gebruik genomen.

In 1373 heeft hertogin Johanna een huis in haar hoekhuis tussen de vleeshouwers en een kamer van de Heilige Geest – welk huis lange tijd leeg had gestaan omdat niemand het in cijns wilde nemen – in vier 'kamers' gedeeld en in cijns gegeven. Zij geeft een van die kamers, gelegen tussen Arnoud Berewout de jonge en Koenraad de Writer voor 35 schellingen per jaar aan Godschalk van Megen. De hertogin gebruikt de term 'een huys met eenre hofstat (residentie/curia)'. Het lijkt aannemelijk dat het hier gaat om het voormalige verblijf van de hertog en de locatie van het voormalige raadhuis (tot en met het hoekhuis) in het uitstekende deel van het blok op de Markt (zie afb. 3, pag. 64). De opmerking van Molijs dat hertog Hendrik I op de Markt een slot heeft gebouwd, stemt hiermee overeen. Kortom: er is voldoende materiaal voor handen om te bewijzen dat Molijs betrouwbaar is als historische bron.

67 Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen*, deel I, 22 en 23.

68 Janssen en Treling, *Van penningen en groten*, 18, 53 en 62.

69 Molijs, *Kroniek*, 91 en 93.

70 Witmer, 'Het verborgen verleden 2', afb. 11, (voorheen 6.3.1) pag. 30.

71 Witmer, 'Het verborgen verleden 2', afb. 7, (voorheen 6.1.2) pag. 20.

72 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv.nr. 1373.08.17 Pensmarkt 7-9(?).

De oorspronkelijke tekst van de verklaring van hertogin Johanna luidt:

Johanne bider gracies Goids hertoghyne van Luccemborch, van Lothrike, van Brabant, van Lemborch ende marcgreynne des heylichs Ryx, doen condit allen luden, want wij een huys met eenre hofstat ghelegghen in onse hoechhuus binnen onser stadt vanden Bossch tusschen der vleeshouwer ende eenre cameran die den Heyligen Gheest toehoirt, dair wij jaerliken tijns af te hebben plaghen langhen tijt ydel ende ledich ghestaen heeft, ende onsen tijns dair af ghederft hebben, so dat wij daden te weten doen ende ghebieden inder kerken of yeman dat voirscreven huus metter hofstat aenverden woude ende onsen tijns dair af jaerlix gelden ende betalen als ghewoenliken is metten afterstelle, ende nyeman en quam die dat doen woude, dair om hebben wij bij rade Godefroits vanden Torne, ons rentmeesters van Brabant, ende Heynrics Loesen, ons rentmeesters vanden Bossch, dat voirscreven huus metter hofstatte tijnsse gegeven ende in vier cameran ghedeilt, so dat wij een vanden voirscreven vier cameran ghelegghen tusschen Amt Berwout den jonghen aen deen side ende Coenrart den Writer aen dander side hebben doen geven ende gheven mit desen brieve Goidscalc van Meghen erfelijc te hebben ende te houden, hem, sinen nacomelinghen ende erfghenamen, om vivendertich scillinghe payments ons, onse naacomelinghen ende ergghenamen oft onsen rentmeester vanden Bossche die ten tide sijn sal tot onsen behoef alle jair teKerstavont erfelijc ende ewelijc te betalen in alsuiken ghelde als wij of onse rentmeesters vanden Bossch voirscreven iarerlijx ten tide der betalinghen in onse voirscreven stadt vanden Bossch van onsen renten nemen suelen, ende gheloven den voirscreven Goidscalc dair af altoes waerscap te doen also verre alst recht.

3. Aanzicht van het blok op de Markt en de voormalige locatie van het verblijf van hertog Hendrik I op de Markt.

Nawoord

Mijn dank gaat uit naar Ad van Drunen, Ronald Glaudemans, Ronald van Genabeek en Ton Kappelhof, die bereid waren te reageren op mijn artikel 'Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch, een ontwikkelingsmodel van de stad vanaf 1170 tot 1400'. Het artikel van Ton Kappelhof over de financiering van de stadsmuur beschouw ik als een aanvulling op mijn publicatie. Ik ben van mening dat de verklaring van hertogin Johanna uit 1373 bewijst dat de hertog in het blok op de Markt woonde, namelijk in de hertogelijke residentie of *curia*. Naast het stedenbouwkundige bewijs is er voldoende bronnenmateriaal om het bestaan van de kleine vesting en de vergrote vesting aannemelijk te maken. Daarom geven de binnengekomen reacties mij geen aanleiding om mijn conclusies aan te passen. Natuurlijk heb ik kennis genomen van het boek *'s-Hertogenbosch, Stad op de schop, 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch* van Ronald van Genabeek, Eddie Nijhof en Frederike Schipper. Een boeiend overzichtswerk. Dit boek geeft mij echter geen redenen tot andere inzichten. Ik heb getracht de geschiedenis van de stad te benaderen vanuit een andere invalshoek.

Afkortingen

AEH, BW	Archief Groot Tuighuis 's-Hertogenbosch, Bouwhistorische waarnemingen
NL-HtSA	Stadsarchief 's-Hertogenbosch.

Literatuur

- Camps, H.P.H. e.a., ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, I ('s-Gravenhage 1979).
- Drunen, A.H. van, *'s-Hertogenbosch, van straet tot stroom* (Zeist/Zwolle 2006).
- Hall, F. van, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten*, Maaslandse Monografieën 74, (Hilversum 2011).
- Glaudemans, R., *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550* (Zwolle 2017).
- Heurn, J. H. van, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, Deel I (Utrecht 1776).
- Janssen, H.L., *Van Bos tot Stad*, ('s-Hertogenbosch 1983).
- Janssen, H.L., "s-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca. 1200-1350", *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10 (2007) 95-140.
- Janssen, H.L. en J.R. Treling, *Van penningen en groten, De schatvondst Achter het Verguld Harnas in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2011).
- Molius, Willem, *Kroniek van Molius, Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad*, ed. J.A.M. Hoekx ('s-Hertogenbosch, 2003).
- Oppermann, O., ed., *Fontes Egmondenses*, Werken van het Historisch Genootschap derde serie nr. 61 (Utrecht 1933).
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *De voornamen Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen, Aanteekeningen uit de Bossche Schepenprotocollen, loopende van 1500 tot 1810* (3 dln.; 's-Hertogenbosch 1910-1915).

Peter Alexander Kerkhof¹

Saer, Saert: een Zuid-Nederlandse veldnaam van onzekere oorsprong

Introductie

In middeleeuwse en vroegmoderne bronnen uit de omgeving van Roosendaal komen we twee veldnamen tegen die op elkaar lijken, namelijk *saer* en *saert*. Deze historische namen worden besproken in ‘De plaatsnamen van Roosendaal’ van Van Hasselt en Weijnen uit 1948 en in Van Loons aanvulling op deze studie uit 1962.²

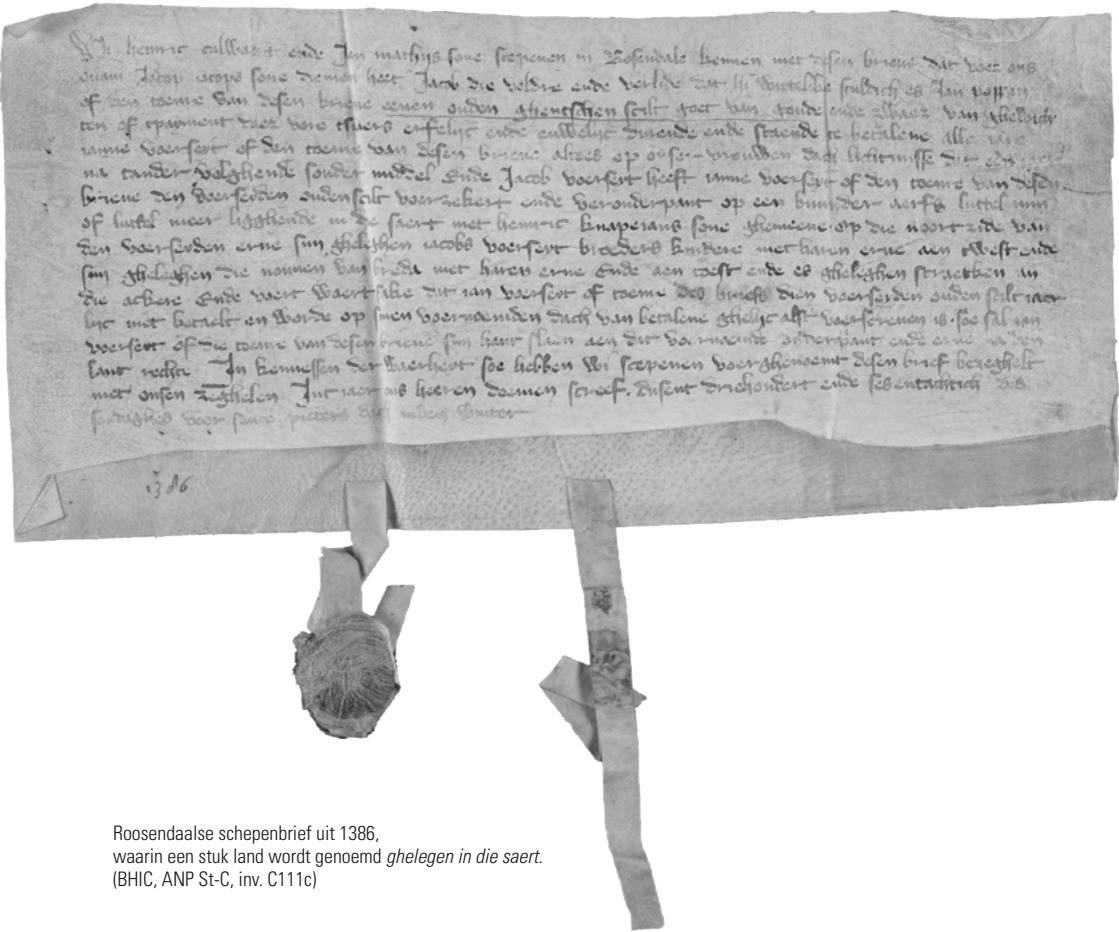
Beide veldnamen, *saer* en *saert*, verschijnen voor het eerst in veertiende-eeuwse bronnen en behoren dus tot de oudste puzzelstukjes van de Roosendaalse middeleeuwse geschiedenis. Aan de etymologie van deze namen is tot dusver geen op zichzelf staande studie gewijd. Dat is opvallend want gelijkvormige veldnamen treft men ook elders aan; in het oude hertogdom Brabant maar ook in het graafschap Vlaanderen. Het gaat hier dus niet om een lokaal probleem maar om de etymologie van een wijdverbreid microtoponiem in het zuiden van het Nederlandse taalgebied. In dit artikel wil ik dieper ingaan op de vraag wat de relatie is tussen de twee vormen *saer* en *saert* en hoe we het woord moeten etymologiseren, dat wil zeggen de herkomst en betekenis herleiden. Ik zal laten zien dat we hier wellicht te maken hebben met een leenwoord uit de Noord-Franse dialecten.

Veertiende-eeuwse vindplaatsen

De oudste attestatie van de veldnaam *saer* vinden we in het Bergen-op-Zoomse inkomstenregister van 1359, een waardevolle bron voor oude veldnamen en historische informatie tussen Wouw en Roosendaal.³ Hierin lezen we bij de Wouwse inkomstenposten op vijf verschillende plekken de plaatsbepaling *int saer*. De plaatsbepalingen bevinden zich in de derde kolom van het register waar verdere details aangaande de afdracht van een cijnsplichtige persoon werden neergeschreven. Vier van deze vindplaatsen staan onder de inkomstenpost *hoinere* (hooinere) en één onder de inkomstenpost *thiende hoy* (hooitiende).⁴

- hooinere
 - *van maden intsare ende in die sayemaet* (f. 42r)
 - *van cc roeden intsare* (f. 42r)
 - *int saer van heer diederic* (f. 44r)
 - *van maden intsaer ende in caldonc* (f. 46r)
- hooitiende
 - *In striimaet ende het saer* (f. 48r)

1 Dank aan dr. M. de Vaan voor opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel, aan dr. M. Devos en V. Bouckaert voor hun hulp bij het raadplegen van het *Corpus Molemans*, en aan dr. K. Leenders voor zijn waardevolle opmerkingen en kritiek. Ten slotte dank aan de redactieleden van het NHJ voor hun waardevolle kritiek.
2 Van Hasselt en Weijnen, ‘De plaatsnamen van Roosendaal’, 174. Van Loon, ‘De plaatsnamen van Roosendaal’, 120.
3 WBA, ARR BoZ 1359, inv.nr. 597. Zie Leenders, ‘Rond de oude eik’, 27-28.
4 Van Loon, ‘Grondgebruik’, 61.

Roosendaalse schepenbrief uit 1386, waarin een stuk land wordt genoemd *ghelegen in die saert*. (BHIC, ANP St-C, inv. C111c)

Uit deze beschrijvingen we het volgende afleiden:

1. De veldnaam saer heeft, blijkens het lidwoord het, een onzijdig woordgeslacht;
2. Er lijken meer plaatsen in de omgeving Wouw en Roosendaal te zijn die het saer werden genoemd;
3. De plaatsbepaling saer is nauw verbonden met hooiland en weiland, getuige de inkomstenposten waaronder de plaatsbepaling genoemd wordt en de zinsnede maden intsaer (cf. Middelnederlands maede ‘weiland’.⁵

De variante vorm *saert* staat in een Roosendaalse schepenbrief uit 1386, waarin de schuld-bekentenis van een zekere *Jacob die voldre* wordt behandeld. Het stuk land dat ter onderpand wordt gegeven, is volgens de brief *ghelegen in die saert*.

*jacob voerseyt heeft ianne voerseyt of den toenre van desen brieve den voerseiden oudenscilt voerzeker ende veronderpant op een buunder derfs luttel min of luttel meer ligghende in die saert met heinric knapeians sone ghemeene op die noortzide van den voerseiden erve siin gheleghen iacobs voerseyt broeders kindere met haren erve aen twestende siin gheleghen die nonnen van breda met haren erve ende aen toestende es ghelegen straetken an die ackere.*⁶

Aangezien dit land in het westen grensde aan een perceel dat het convent van Sint-Catharinadal te Breda toebehoorde, is de brief in het kloosterarchief bewaard gebleven. Uit deze oorkonde blijkt dat de *saert* een stuk land is dat onder Roosendaal gelegen was en grensde aan weidegrond in het noorden en akkergrond in het oosten. Blijkens het voorzet-selvoorwerp *in die saert* is het woordgeslacht van *saert* hier vrouwelijk.⁷

In de plaatsnaamstudie van Van Hasselt en Weijnen wordt de attestatie *saert* uit 1386 niet in verbinding gebracht met de oudere attestatie *saer* uit 1359.⁸ Van Loon doet dit wel in zijn aanvullende plaatsnaaminventaris uit 1962 en brengt beide vormen *saer* en *saert* bij elkaar als verwijzende naar één veldnaam onder Roosendaal.⁹

Vijftiende-eeuwse vindplaatsen en daarna

Beide onderzoeken naar het oude naam materiaal van Roosendaal lijken enkele andere *saer*-attestatie uit de vijftiende eeuw gemist te hebben. Het gaat hier onder andere om de plaatsbepaling *int saer* uit een ongedateerd inkomstenregister voor de cijnzen in Roosendaal en Wouw die de heer van Bergen op Zoom toekwamen. Wat de datering betreft mag opgemerkt worden dat de hand waarin het register geschreven is, identiek is aan de hand die de rekening van de rentmeester van 1424 heeft opgesteld.¹⁰ De optekening van de tekst kan dan ook omstreeks 1424 gedateerd worden. In dit register lezen we bij de inkomstenposten van de Roosendaalse cijnsplichtigen:

- *Item van jan machiels filius van bortendonk, van claes broederkint ii gemet int saer ende in die molenvloet*¹¹

Deze vindplaats geeft ons dezelfde vorm van de veldnaam die we in het inkomstenregister van 1359 tegenkwamen. Het gaat hier waarschijnlijk om de gebiedsnaam *molenvloet* in het weilandgebied ten noorden van Roosendaal.¹² Ook de vlak daarna genoemde cijnspost wijst

in deze richting aangezien daar over beemden in de Vucht wordt gesproken; de Vucht is een weilandgebied dat eveneens ten noorden van Roosendaal ligt.¹³

Meer gegevens over de Roosendaalse veldnaam *saer* bevinden zich in aktes uit de vijftiende-eeuwse Antwerpse schepenregisters. De oudste van deze aantekeningen gaat terug tot 1449 en verwijst naar het grensgebied tussen Wouw en Roosendaal.

- *Item op omtrent z gemet beemds gelegen bynnen Wouwe int zaer inder vierscaren van Roesendale* (1449)¹⁴

Het lijkt hier om een perceel beemden te gaan dat binnen de parochie van Wouw lag maar wel onderhorig was aan de vierschaar van Roosendaal. Dat het hier het weilandengebied bij Vroenhout betreft, blijkt uit twee andere aantekeningen uit 1466 en 1472 waar expliciet de plaatsbepaling binnen of te Vroenhout wordt gegeven.

- *Item op zijn helft van iiic roeyden beemde en sande gelegen int zaer binnen Vroenhout* (1466)¹⁵
- *Item c royen mayenlants ende sande gelegen aldaer (te Vroenhout) int saer* (1472)¹⁶

Verder bevinden zich ook nog enkele Roosendaalse *saer*-namen in een Roosendaals inkomstenregister uit 1471. Het gaat hier om beemden of madeland gelegen *int saer* en enkele perceelnamen die van deze gebiedsnaam zijn afgeleid, zoals *lanck saer* en *cromsaer*.

- *beemden gelegen Int lanck saer* (1471)
- *maden intsaer* (1471)
- *maey int cromzaer* (1471)

De perceelsnaam *cromzaer* bevindt zich ook in een Antwerpse schepenaantekening uit 1473 waar over over vierhonderd roeden gelegen *int cromschaer* bij de *zwemminge* en de *molenvloet* gesproken wordt.¹⁷ Deze nabijgelegen gebiedsnamen wijzen opnieuw richting een locatie bij Vroenhout in het weilandengebied ten westen van de Roosendaalse beek.¹⁸

Verder vonden Van Hasselt en Weijnen een perceelnaam *rechtsaert* in een vestboek van 1565, een veldnaam die kennelijk de tegenhanger is van de *cromzaer* uit het register van 1471 en de schepenaantekening uit 1473.

5 Zie MNW s.v. *made*.

6 BHIC, ANP St-C, inv.nr. C111c. De tekst van de brief is uitgegeven in Erens, *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal*, 134).

7 In Cartularium B van het Sint-Catharinadalklooster (BHIC, ANP St-C inv.nr. MR138) is bij een kopie van de brief van 1386 in een laat-vijftiende-eeuwse hand de tekst *een bunder erfs gehelegen in de zaert*. Ook hier is de veldnaam vrouwelijk.

8 Van Hasselt en Weijnen, 'De plaatsnamen van Roosendaal', 174.

9 Van Loon, 'De plaatsnamen van Roosendaal', 120.

10 WBA, ARR BoZ, inv.nr. 645.

11 WBA, ARR BoZ, inv.nr. 1338, f. 162r.

12 Van Hasselt en Weijnen, 'De plaatsnamen van Roosendaal', 154. WBA, ARR BoZ 1359, inv.nr. 597, 61r voor de geografische toenaam *gobben uten molenvloet*.

13 WBA, ARR BoZ, inv.nr. 1338, f. 162r.

14 SA, ARAA inv.nr. SR 41, f. 22r.

15 SA, ARAA inv.nr. SR 70, f. 19v.

16 SA, ARAA inv.nr. SR 82, f. 310v.

17 SA, ARAA inv.nr. SR 83, f. 99r. De spelling /cromschaer/ waar het Roosendaalse register van 1471 /cromzaer/ schreef, is te begrijpen als een omgekeerde spelling die voortkomt uit de s-uitspraak van /sch/ naast medeklinkers, zie Van Loon, *Historische fonologie*, 241.

18 Van Hasselt en Weijnen, 'Roosendaalse plaatsnamen', 206.

- *Twee gemeten maeden deene (...) int rechtsaert* (1565)¹⁹

Van Loon heeft nog meer attestaties van deze veldnaam gevonden in een Roosendaals inkomstenregister uit 1561. Hier vinden we de spelling *rechtzaer* met de vaker voorkomende wisseling van /s/ en /z/ aan het begin van een lettergreep.²⁰

Opvallend is dat de veldnamen *cromzaer* en *rechtsaer(t)* later een kleine naamsverandering hebben ondergaan: ze komen in zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwse bronnen als *cromzaet* en *rechtzaet* voor. Van Hasselt en Weijnen noemen de volgende vindplaatsen in de Roosendaalse archivalia:²¹

- *int rechtzaet* (1679, schotboeken)
- *int cromzaet* (circa 1710, vestboek)²²
- *int regtzaet* (circa 1710, vestboek)²³
- *int regtzaet* (circa 1760, madeboeken)
- *int cromzaet* (circa 1760, madeboeken)
- *int regtzaet* (1795, vestboek)²⁴
- *int regtzaad, int kromzaad* (1823, schotboek)²⁵

Uit deze attestaties waarin de /r/ in de daaropvolgende /t/ is opgegaan, wordt duidelijk dat de enkele attestatie *rechtsaert* (1565) met eind /t/ geen spellingseigenaardigheid is.

Andere Nederlandse saert-namen

Deze Roosendaalse toponiemen staan niet op zich. Van Loon merkte in zijn aanvullingen op de plaatsnaaminventaris van Van Hasselt en Weijnen op dat er elders in West-Brabant ook *saer/saert*-namen voorkomen. Buiks bespreekt veel van deze namen in zijn verscheidene studies naar de veldnamen in de baronie van Breda.²⁶ Voor de volgende West-Brabantse toponiemen kon ik de historische attestaties verifiëren:

- *in de saren, weyen (...) in de zaren* (1426, Rijen)²⁷
- Omgeving Princenhage
 - *die zaert* (1521, Varent)²⁸
 - *situm apud Ghempel vulgariter dicendo Zart* (1295, Boeimeer)²⁹
 - *de zaert* (1480, Hage dorp)³⁰
 - *die saert* (1480, Heilaar)³¹
- *de saert* (1597, Teteringen)³²
- *de saert* (1493, Zundert te Achtmaal)³³

In dit namenmateriaal treffen we naast de enkelvoudige *saert*-namen ook enkele samenstellingen en bijvoeglijke zinsdelen aan.

- *zaerdmak* (1569)
- *saertsloot* (1621)
- *cleynen zaert* (1514)

De samenstelling *zaerdmak*, waarin ook het element *saert* herkend kan worden, werd al in de zestiende eeuw vervangen door *zaenmak* en *zaelmak*. Deze erosie van het *saert*-element is vergelijkbaar met wat we eerder bij de Roosendaalse veldnamen *rechtsaer* en *cromsaer* hebben gesignaleerd en daarmee een duidelijke aanwijzing dat we te maken hebben met een veldnaam waarvan de betekenis al vroeg niet meer duidelijk was.

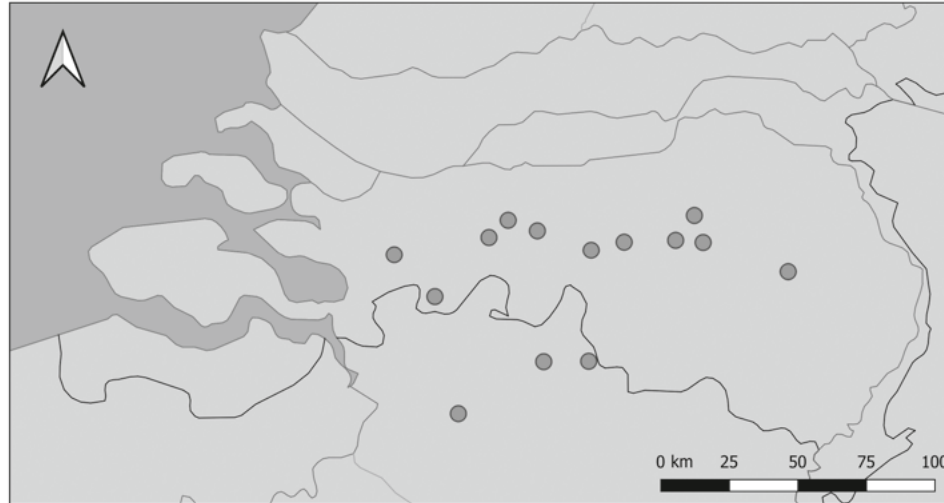
Een overzicht van de *saert*-attestaties bij het gehucht Achtmaal te Zundert kan gevonden worden in een studie van Buiks uit 2004. Ook hier treffen we enkele samenstellingen aan zoals *saerweijde* en *saerbolck*.³⁴ Buiks geeft tevens een late attestatie *zaerde* waarin de stemhebbende /d/ door heranalyse van de eind /t/ in de nomatiefnaamval verklaard kan worden.³⁵

Middeleeuwse plaatsbepalingen met *saert* zijn ook in de Brabantse Kempen te vinden. Zes van deze namen liggen vrij oostelijk, in de Meierij van ’s-Hertogenbosch, en drie liggen bezuiden de hedendaagse rijksgrens met België:

- *zaert* (1384, Schijndel)³⁶
- *campo prope zaert* (circa 1381, Sint-Oedenrode)³⁷
- *tguet te zaert* (1421, Liempde)
- *saerbroec, zaerbraeck* (1340, 1434, Bakel)³⁸
- Omgeving Tilburg
 - *die zaert* (1463, Oisterwijk)³⁹
 - *den zaerbosch* (1430, Broekhoven)⁴⁰
- *tzaert* (ca. 1400, Zandhoven)⁴¹
- *opt sart* (1368, Turnhout)⁴²
- *die Saert* (1368, Arendonk)⁴³

19 WBA, RA R&N inv.nr. 1565, Vestboek, f. LXXVv. Deze legger heeft nog geen inventarisnummer en is op mijn verzoek gedigitaliseerd.
20 WBA, ARR BoZ, inv.nr. 1350, f. 34r. Hier schijnt Van Loon zich vergist te hebben aangezien hij f. 34v geeft en de attestatie *cromzaer* geeft.
21 Van Hasselt en Weijnen geven in ‘De plaatsnamen van Roosendaal’ niet altijd folionummers bij de attestaties en ook de folia die Van Loon opgeeft in ‘De plaatsnamen van Roosendaal – enkele aanvullingen’ zijn niet altijd navolgbaar. In de beneden gegeven verwijzingen heb ik, waar mogelijk, de attestatie in de bron opnieuw opgezocht en de folionummering van het handschrift zelf aangehouden.
22 WBA, A-BA R&N, inv.nr. 309 f. 71r
23 WBA, A-BA R&N, inv.nr. 309 f. 23v/r, f. 81r
24 WBA, A-BA R&N, inv.nr. 564 f. 246v.
25 WBA, PB R&N, inv.nr. 330, f. 34r. = p. 190r.
26 Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Princenhage*.
27 Buiks, *Veldnamen in de gemeente Gilze en Rijen*, 351.
28 Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Princenhage*, 1553.
29 Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Princenhage*, 340, 759.
30 Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Princenhage*, 498.
31 Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Princenhage*, 2068.
32 Buiks, *Noordbrabantse plaatsnamen 3; Teteringen*, 220.
33 Zie Buiks, *Veldnamen in de gemeente Zundert*, 160.
34 Zie Buiks, *Veldnamen in de gemeente Zundert*, 160.
35 Van Loon vond in het materiaal van het Naamkunde-bureau te Amsterdam nog de attestatie *eene weyde genaemt de saerde* (1697). Deze attestatie is kennelijk door Buiks niet gelokaliseerd.
36 Beijers, *Glossarium van de historische perceelsnamen van Schijndel*, 252.
37 Geciteerd in Heesters, ‘Streeknamen in Sint-Oedenrode’. Volgens hem gaat het om een weilandnaam in de omgeving van Houthem. Zie ook Beijers (1996: 240).
38 Beijers en Van Bussel, ‘*Van d’n Aabeemd*’, 240.
39 Aantekeningen bij het Schepenprotocol van ’s-Hertogenbosch, 1450-1475c, inv.nr. 1232, 520 (Ketelaars 1996-1998).
40 RAT, ASEO, Inv.nr. 147, f. 18
41 ARA, CHdC, inv.nr. 44986. Zie Prims, ‘Historische toelichtingen bij den taalschat der Kempische cijsboeken’, 620.
42 Geinventariseerd door Van Gorp, ‘Plaatsnamen van Turnhout’, 88), aangetroffen in het cijsboek van 1368 van het land van Turnhout (ARA, RD, inv.nr. 45015).
43 Volgens Buiks, *Noordbrabantse plaatsnamen 3; Teteringen*, 220, 247, eveneens te vinden in het cijsboek van 1368 van het land van Turnhout (ARA, RD, inv.nr. 45015, f. 44)

Opvallend is dat veel van de Brabantse vormen met eind /t/, dat wil zeggen de *saert/zaert*-namen, het vrouwelijk woordgeslacht lijken te hebben. Wat geografische distributie betreft sluiten deze *saert*-namen goed aan op de *saert*-namen in het land van Breda.

Figuur 1. Overzicht vindplaatsen *saer-/saert*-namen.

Wanneer we de vindplaatsen op een overzichtskaart zetten, wordt duidelijk dat de West-Brabantse *saer-/saert*-namen het westelijke deel vormen van een groter aantal namen met een verspreidingsgebied dat zich zuid- en oostwaarts over het noordelijke deel van het hertogdom Brabant uitstrekt.⁴⁴

Verder moet nog opgemerkt worden dat ook in Limburg een enkele *zaer*-naam gevonden kan worden. Nabij Grubbenvorst (ten noorden van Venlo) is er een gebied dat *de Zaar* heet, een naam die in een cijsboek uit 1597 als *van den zaer* wordt gegeven.⁴⁵ Het is mogelijk dat de Limburgse *zaar*-naam, net als de West-Brabantse *saer*-namen, oorspronkelijk onzijdig was en later pas mannelijk is geworden. Het zou echter ook kunnen dat het woord in de middeleeuwen reeds het mannelijk woordgeslacht had, een aanname die beter aansluit op de moderne naam *de Zaar*. Op de vraag hoe de Limburgse naam in het verspreidingsgebied past, komen we later terug.

Intern Germaanse etymologie

De etymologie van de Brabantse veldnaam *saert* is in de naamkundige literatuur meermaals besproken. Van Loon verbindt de veldnaam met het Waalse dialectwoord *sart*, 'gerooid land', dat in Wallonië veelvuldig als veldnaam voorkomt en waarmee de Brabantse veldnaam grote gelijkenis vertoont. Hij schrijft: 'Het is verleidelijk hierin het *sart* te zien dat veelvuldig voorkomt in de toponymie van Wallonië met de betekenis "ontginning", (van het Latijnse *sartum*), en waaraan Carnoy enkele studies heeft gewijd.'⁴⁶

Voorzichtigheidshalve merkt hij op dat eerst gekeken moet worden of deze naam ook in het tussenliggende Belgische gebied voorkomt zodat een verspreiding vanuit het zuiden aannemelijk kan worden gemaakt.

Heesters verbindt de weilandnaam *die saert* nabij Sint-Oedenrode met het Middelnederlandse *tsaert*, *saert* 'teder, lieflijk', in de veronderstelling dat dit woord een drassige bodem kon aanduiden. Het bijvoeglijke naamwoord *tsaert*, *saert* is ontleend aan het Middelhoogduitse woord *zart* en werd vooral gebruikt om lieflijkheid in personen en planten aan te duiden (cf. MNW s.v. *saert*). Om die reden ontbreekt het deze etymologie aan overtuigingskracht, want in geen enkele historische tekst verwijst het adjectief naar een bodemgesteldheid.

Buiks verkent in zijn studie naar de veldnamen in Teteringen een andere mogelijkheid: het Kempense dialectwoord *zaar/zaor*, 'zegge, scherp gras' biedt namelijk ook een goed etymologisch aanknopingspunt. Dit dialectwoord dat ook buiten de naamgeving van het landschap gebruikt wordt, veronderstelt een Oudnederlandse vorm **saar*, die correspondeert met het Oudhoogduitse woord *sahar* (zegge).⁴⁷ Toch houdt Buiks een slag om de arm en staat bij de Teteringse *zaart*-naam nog steeds de verwijzing naar de Waalse veldnaam *sârt*, 'gerooid land'.⁴⁸ Ook lijkt Buiks aan de invloed van de bodembenaming *zoor*, *zuer* 'zure grond' te denken, een woord van een andere etymologische oorsprong. In zijn boek over de veldnamen in de baronie van Breda herhaalt Buiks de verschillende aanknopingspunten, waaronder de connectie met het Waalse woord alsook de verbinding met het dialectwoord *zaar* (= zegge). In zijn rapporten over de veldnamen van de oude gemeente Princenhage noemt hij de Romaanse etymologie echter onwaarschijnlijk en geeft hij de voorkeur aan een collectievorming met t-suffix bij het woord *zaar* 'zegge' (vgl. *berkt* 'plek waar berken groeien').

Het is echter niet duidelijk of het woord ook buiten de naamgeving van het landschap in Noord-Brabant in gebruik was. In de Brabantse noordwesthoek moet het woord dan vrij vroeg verloren zijn gegaan, want al in de zestiende eeuw treffen we reeds de vervorming van *zaert* richting de gelijkkluidende veldnaam *zaet* aan. Een bijkomend probleem voor de theorie van Buiks is het onzijdige woordgeslacht van de middeleeuwse vorm *het saer*. Het Kempense dialectwoord is immers mannelijk, zoals we ook zouden verwachten vanuit de Middelhoogduitse vorm *saher* die eveneens mannelijk is (MHDW s.v. *saher*). Een oplossing zou zijn om aan te nemen dat *het saer* een verkorting is van de samenstelling *het saergras*. Maar als de vorm *het saer* een verkorte vorm is, dan is de meervoudvorming die we in de attestatie *in de saren* (1426 te Rijen) aantreffen, onverwacht.

Waaals-Picardische etymologie

Een andere oplossing is aan te nemen dat Van Loon het in 1962 bij het juiste eind had: het Noord-Brabantse *saer*, *saert* zou een Nederlandse veldnaam van Waalse of Picardische afkomst kunnen zijn. De Oudwaalse veldnaam *sart* 'gerooid land, recent in cultuur gebracht land' (Waaals *sârt*, Oudfrans *essart*) is een Romaanse woordvorming (te weten PRom. **exsarto*) die teruggaat op het Latijnse werkwoord *sarire* 'hakken, wieden' (zie FEW III: 319). In het

44 De verschillende *saert*-veldnamen te Princenhage zijn op de kaart slechts door één punt weergegeven.

45 Zie Van Dijk, 'Over leven en overleven', 49; 'Florideterrein', 222) voor de contaminatie met *Laar en Laarderberg*. Het gaat hier om het *thijnsboek* van Dederick van Drijpt inge Stegen (1597, RHCL Maastricht, schepbank archief Grubbenvorst, inv.nr. 3417).

46 Carnoy, 'Défrichement dans la toponymie Belge', 81-99. Carnoy, 'Curiosa onder de taalkundige doubletten', 142. Zie ook Van Loon, 'De plaatsnamen van Roosendaal', 120.

47 De enige veldnaam *zaar* die De Bont in de omgeving Oerle vindt is de *zaardonk* (De Bont, *Dialekt van Kempenland*, 43).

48 Merk op dat in vijftiende-eeuws Lier beide veldnamen naast elkaar voorkomen (Holvoet, *Geschiedkundige toponymie van Lier*, 176).

Waalse en Picardische dialectgebied is zowel de mannelijke variant *sart* als de vrouwelijke variant *sarte* overgeleverd, alsook een meervoudsvorm *sarts*.⁴⁹ Willems merkt in haar studie van de Waalse ontginningsnamen op dat er in Wallonië meer dan 1200 plaatsnamen zijn die teruggaan op Oudwaals *sart* en *sarte*. Daar komt bij dat in Latijnstalige oorkondes uit Wallonië en Noord-Frankrijk er nog veel meer attestaties van het gelatiniseerde woord *sartum* zijn. Vooral in het gebied rond Luik lijkt de veldnaam zijn zwaartepunt te hebben.

In haar inventaris van het Waalse naammateriaal laat Willems zien dat *sart/sarte* als ontginningsnaam een breed semantisch bereik had: het toponiem komt voor in combinatie met wegen, rivieren, bossen en akkers. Relevant is hier dat deze veldnaam bijzonder vaak naar velden, weidegrond en grasland verwijst. In de volgende voorbeelden staat de verwijzing naar een veld, weidegrond of grasland buiten kijf vanwege de combinatie met een Waalse woord dat deze betekenis draagt (cf. Willems, *Le vocabulaire* vol. II: 17-42):

- Wall. *sart*
 - *camp dou sart* (1426-1455, Ellezelles)
 - *wayde de sart* (1650, Jupille)
 - *le preit saer* (1572, Aywaille)
 - *waide grand sart* (1708, Grand-Rechien)
- Wall. *sarte*
 - *champ del sart* (1625, Bierghes)
 - *ung preit nomeit le preit en sart* (1551, Thimister)⁵⁰
 - *le preitz de la sart* (1463, Châtelet)

Interessant zijn ook de Waalse *saert*-namen die in de historische bronnen met gemengde Waals-Nederlandse spelling worden geschreven. Dit is het geval bij de plaatsbepaling *les sarts* in Limbourg (Verviers), die zowel in de enkelvoudsvorm als in de meervoudsvorm in de bronnen verschijnt.

- *la dysme de sarten* (1388-1390)
- *op ten saert* (1442)
- *op te sarten* (1442)
- *sur le saer* (1597)
- *sur le saerte* (1610)
- *sur le sard* (1664)

Merk op dat de schrijfwijze van deze Waalse veldnamen grote gelijkenis vertoont met de schrijfwijze van de eerder vermelde Brabantse veldnamen. Ook de Waalse *sart*-veldnamen komen in samenstellingen en in combinatie met bijvoeglijke bepalingen voor, zoals ‘klein’ (*petite*), ‘groot’ (*grande*), ‘vochtig’ (*fraiche*) en ‘krom’.⁵¹ Ook op dit vlak loopt het middeleeuwse gebruik van de Waalse naam parallel aan dat van de Nederlandse veldnaam.

Belgische *sart*-namen

Niet alleen bij Limbourg (Verviers) heeft het Waalse woord de sprong over de taalgrens gemaakt, maar ook in het westen lijkt dit gebeurd te zijn. Van Durme bespreekt in zijn *Galloromaniae Neerlandicae Fragmenta* verscheidene Vlaamse *saert*-veldnamen die zonder twijfel met de Waalse naam verbonden moeten worden.⁵² Hij merkt op dat *sart* een frequent voorkomend toponiem in de taalgrensregio is. Het *Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen* geeft vijf voorbeelden van middeleeuwse *saert*-veldnamen in Oost-Vlaanderen.

- *den saert* (circa 1250, Woubrechtgem)⁵³
- *den sart* (1386, Ruien)
- *ten saerte* (1344, Ronse)
- *den saert* (1369, Westrem)
- *op tsaertveld* (1571, Ophasselt)

Een blik in het naamkundig repertorium van het *Corpus Molemans* uit 1978 leert ons dat er nog meer *saert*-toponiemen in België zijn. De naam is ook buiten het oude graafschap Vlaanderen veelvuldig overgeleverd. Het verspreidingsgebied strekt zich uit van West-Vlaanderen via Vlaams-Brabant naar Belgisch-Limburg.⁵⁴

- *en le sart* (1283, Ieper)
- *ten serte* (1366, Sombeke)
- *in den saert* (1458, Opheylissem)
- *in den sart* (1470, Neerheylissem)
- *tsaerdeken, de zaert* (1352, 1443, Kasterlee)
- *naer der zaert* (1547, Zoniënwoud)
- *beemps gel. in de zaert* (1406, Lier)⁵⁵
- *zaert, ter zaert* (1379, 1410, Aarschot)⁵⁶
- *die zaert* (1430, Vorselaar)

Uit deze vindplaatsen wordt door het voorzetselvoorwerp (een zinsdeel dat begint met een voorzetsel) duidelijk dat het woordgeslacht van de zuidelijke *saert*-naam wisselt tussen vrouwelijk en mannelijk/onzijdig. Een dergelijke variatie in woordgeslacht zien we vaker bij aan andere talen ontleend taalmateriaal (vergelijk NL *het lommer* ~ Vl. *de lommer*). Deze variatie komt voor uit onzekerheid over de manier waarop het woord in de doeltaal moet worden opgenomen. De Belgisch-Nederlandse *saer/saert*-namen vertonen dezelfde semantische reikwijdte als de Waalse *sart*-namen: ze verwijzen zowel naar bosland en akkerland als naar weiland en grasland.⁵⁷

49 Willems, *Le vocabulaire du défrichement dans la toponymie Wallonne*, 51-55. Voor de *sart*-namen in Nord-Pas-de-Calais zie Poulet, *Noms de lieux du Nord - Pas-de-Calais*, 171)

50 Zie ook Baguette, 'Toponymie de Thimister', 99.

51 Met het adjectief 'krom' noemt Willems (1997, *Le vocabulaire du défrichement* II, 60 de volgende attestatie: *en Id crowsaz*, (1759, Wonck).

52 Van Durme, *Galloromaniae Neerlandicae Submersae Fragmenta*.

53 Zie De Flou en Gailliard, 'Verslag', 256.

54 De attestaties zijn overgenomen uit het *Corpus Molemans* (1978) en behoren bij de volgende studies: Ieper = Verfaillie (1948), Sombeke = Documentatie De Brouwer I0212, Opheylissem, Neerheylissem = Maes (1929), Kasterlee = Van Gorp (1937), Zoniënwoud = Dequick (1944), Aerschot = Caerlé (1937), Vorselaar = Van den Broeck (1938).

55 Zie Holvoet, *Geschiedkundige toponymie van Lier*, 173.

56 Zie Kempeneers, *Aarschot*.

57 De landschapstypes waarnaar de namen verwijzen, zijn overgenomen van het nummrecoderingsstelsel van het *Corpus Molemans*.

Het *corpus Molemans* noemt ook vindplaatsen waarin de variant zonder de eind /t/ is overgeleverd, namelijk *saer*.⁵⁸ Het gaat hier om het enkelvoudige *saer*, de meervoudsvorm *saren*, alsmede de samenstelling *zaerschot*, alhoewel in dat laatste geval de /t/ verloren kan zijn gegaan.

- aent saer (Herselt, 1655)
- t saere blocq (1704, Wemmel)
- in de saren elst (1571, Izegem)
- de saer bempt, (Oostmalle, 1570)
- saerschot, bampst gelegen in zaerscoet (1428, 1432, Zonhoven)⁵⁹

Wanneer we de balans opmaken, stellen we vast dat de Belgische veldnamen formeel geheel overeenkomen met de Brabantse *saert*-namen. Het enige wezenlijke verschil is wellicht dat het woordgeslacht van de Belgische veldnamen minder consequent vrouwelijk lijkt te zijn. Geografisch loopt het Belgische verspreidingsgebied van *saer*- en *saert*-namen over in het Noord-Brabantse gebied. Hoewel sommige *saert*-namen behoorlijk ver ten noorden van de taalgrens liggen, is het wel vaker voorgekomen dat Waalse veldnamen door meertalige elites in Brabant geïntroduceerd zijn. Het *polder*-toponiem zou hier een voorbeeld van kunnen zijn (MidNL *polre* < OFr. *polre* ‘zandbodem’), evenals de veldnaam *triest*, die zowel in Vlaanderen als in West-Brabant voorkomt (MidNL *triest* < OFr. *tries* ‘braakland’).

Het lijkt mij daarom even goed mogelijk dat de West-Brabantse veldnaam *saert* een Waals leenwoord is als dat de naam een afleiding is van **saer* ‘zegge’. Waar in Wallonië de *sart*-veldnaam veelal voor gerooid bosland werd gebruikt, kan de naam *saert* in West-Brabant ook gebruikt zijn voor ontginningen in de met struiken en bomen begroeide beekdalen. Ook kan de mogelijkheid overwogen worden dat het voorhanden zijn van het MidNL woord **saar* voor ‘zeggegras’ de introductie van de vreemde veldnaam ondersteund heeft. De oudere vorm het *saer* kan dan analoog aan het woordgeslacht van MidNL *laer* ‘veld, weiland, gemene weide’ onzijdig geworden zijn (zie MNL s.v. *laer*). Het kwam immers vaker voor dat Oudfranse leenwoorden bij de lexicale transmissie naar het Nederlands door woordassociatie een onzijdig woordgeslacht verkregen, zoals MidNL *het kasteel* < OPic. *li castele*, MidNL *het serpent* < OFr. *li serpent*.

Spelling en uitspraak

Maar als de veertiende-eeuwse vorm *het saer* ontleend is aan de Waals-Picardische veldnaam *sart*, hoe verklaren we dan de afwezigheid van de eind /t/? Dit lijkt een groter probleem dan dat het is. Hoewel in Oudfranse teksten de eind /t/ vrij consequent geschreven werd, verdween deze klank in de uitspraak al vroeg (cf. Zink, *Phonétique*, 210-211): al vanaf de late dertiende eeuw (DEAF s.v. *sart*) vinden we geregeld in Wallonië de spelling <sar> in plaats van <sart>.

- *en sar* (1297, les Waleffes)⁶⁰
- *en sar* (1341, Waremmes)⁶¹
- *assez pres de sar* (1350, Fexhe-le-Haut-Clocher)⁶²

Dit is een aanwijzing dat sindsdien een woord dat geschreven werd als *sart*, daadwerkelijk uitgesproken werd als [sar].

Deze taalkundige feiten bieden een nieuw perspectief op de spellingsvariant *saer* ~ *saert* in de Zuid-Nederlandse veldnaam. Als deze naamvormen een Belgische oorsprong hebben, kan de afwezigheid van de eind /t/ in MidNL *saer* verklaard worden door de Oudwaalse mannelijke donorvorm [sa:r]. MidNL *saert* zou daarentegen aan de vrouwelijke vorm [sa:rt] kunnen zijn ontleend. Deze aanname wordt ondersteund door het veelal vrouwelijke woordgeslacht van de Nederlandse *saert*-naam. In dit geval werd het leenwoord geschreven en uitgesproken volgens de Franse spelling. Het is opvallend dat in het Nederlandse taalgebied de *saer*-vorm duidelijk minder voorkomt. Dit wijst er misschien op dat de klerken de voorkeur gaven aan de Waalse *sarte*-vorm, maar het is ook denkbaar dat sommige *saert*-namen aan de mannelijke vorm zijn ontleend en de eind /t/ hebben overgenomen uit de Franse spelling.

In Oost-Vlaanderen vinden we overwegend het mannelijk woordgeslacht van de *saert*-naam en is de lexicale transmissie daarom wellicht anders in zijn werk gegaan. Daar zijn de klerken duidelijk dichter bij de Franse schrijftaal gebleven en heeft men van de Waalse donorvorm *sart* (m) zowel het woordgeslacht als de gespelde eind-/t/ overgenomen. Ook in de Vlaamse toenames die naar Waalse *sart*-toponiemen verwijzen, is dit gebeurd: daar wordt de eind /t/ van de mannelijke *sart*-vorm ook consequent uitgedrukt, bijvoorbeeld *Jacomaerd de Gransaerd* (Brugge 1331).⁶³

Dan rest nog de vraag hoe te verklaren dat namen als *rechtzaer* en *cromzaer* benoorden Roosendaal vervangen werden door *rechtzaert* en *cromzaert*, vormen die in de late achttiende eeuw overgingen in *rechtzaet* en *cromzaet*. Aangezien het vaststaat dat in de omgeving van Roosendaal de veldnamen *saer* en *saert* naast elkaar bestonden, moet uiteindelijk één van de varianten de andere verdrongen hebben. Hier zal het feit dat er voor de naam *saer* geen corresponderend woord buiten de naamgeving voorhanden was zeker een rol kunnen hebben gespeeld. Volksetymologische aansluiting bij de veldnaam *zaat* ‘grondbezit’ kan uiteindelijk de verdringing hebben bespoedigd.⁶⁴

Een interessante bijkomstigheid is dat de verandering van *zaert* naar *zaet* de laatmiddeleeuwse Waalse ontwikkeling van [sa:rt] via [so:rt] naar [so:t] volgt. Daarvoor moet echter de Nederlandse uitspraak gemoderniseerd zijn op basis van de Waalse ontwikkeling, een hypothese die meer onderzoek en onderbouwing vereist. Ook de *sort*-variant die naast *saert* te Sint-Oedenrode voorkomt, doet aan een gemoderniseerde Waalse spelling denken, waarin [sa:rt] naar [so:rt] is ontwikkeld.⁶⁵ Voor het moment lijkt het veiliger om aan te nemen dat onder invloed van *zaet* (= ModNL *zaad*) de /t/ in *rechtzaert* door versmelting met de daaropvolgende /t/ verdwenen is.⁶⁶

Ter vergelijking heb ik de verschillende *saert*/*saer*-toponiemen uit Vlaanderen en Nederland samen met een kleine selectie van historische *sart*-toponiemen uit Wallonië en Noord-

58 Volgens *Corpus Molemans* (1978), behorende bij de volgende studies: Herselt = Eyckmans (1975), Wemmel = Van den Broeck (1959), Izegem = Vandromme (1975), Oostmalle = Van den Broeck (1956).

59 Zie Molemans en Mertens, *Zonhoven*, 661-62, waarin het vermoeden wordt uitgesproken dat *zaerscoet* een tegenhanger van de veldnaam *waerschot* is. Merk op dat zij voor dit etymon aansluiting zoeken bij het Kempense dialectwoord *zaar* ‘zegge’ (l.c.).

60 Willems, *Le vocabulaire du défrichement*, II: 18.

61 Willems, *Le vocabulaire du défrichement*, II: 18.

62 Willems, *Le vocabulaire du défrichement*, II: 18.

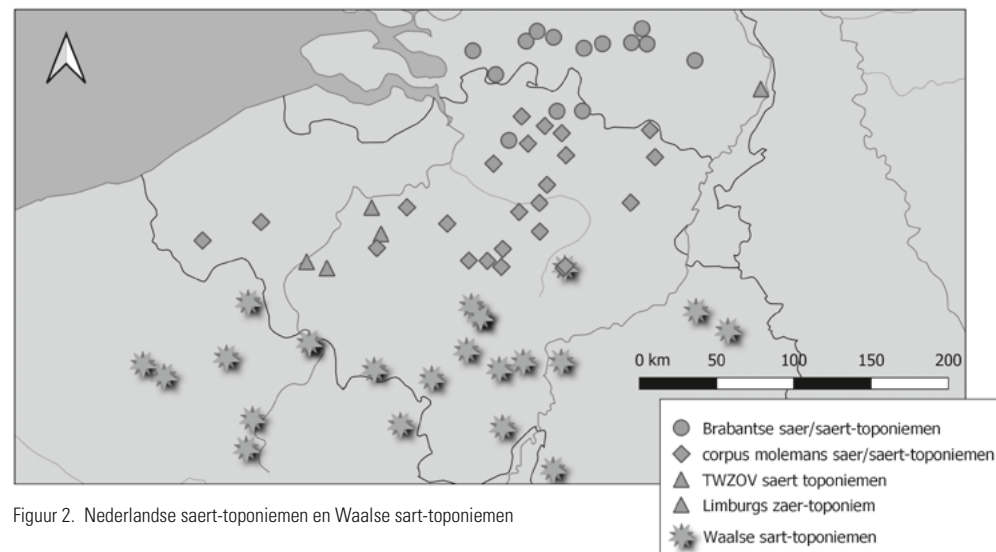
63 In Wallonië daarentegen vinden we naast spellingen van geografische toenames met eind /t/ ook spellingen die het verdwijnen van de dentaal bevestigen, zoals *feu johan de Sar* (1355, zie Germain en Herbillon, *Dictionnaire des noms de famille*, 353).

64 Zie MNW s.v. *saetl*.

65 Willems, *Le vocabulaire du défrichement*, I, 72. Volgens het *corpus Molemans* is er ook een *zoert*-veld en een *zoert*-hoeve bij Zichem (Vlaams-Brabant, zie Vogels, *Toponymie van Zichem*).

66 Merk op dat in het weilandengebied benoorden Roosendaal ook de perceelnaam *zaetveld* voorkomt (zie Van Hasselt en Weijnen, ‘De plaatsnamen van Roosendaal’, 203).

Frankrijk op één kaart gezet (figuur 2). Omdat er meer dan 1200 Waalse *sart/sart*-namen zijn, heb ik me voor de Waalse namen beperkt tot de historische vermeldingen die in het Toponymisch woordenboek van Gysseling (GTW) staan, aangevuld met moderne nog bestaande *sart*-toponiemen. De Nederlandstalige datapunten zijn de hierboven reeds genoemde veldnamen in België, Noord-Brabant en Limburg. De verschillende *saert*-veldnamen in Princenhage zijn slechts door één punt weergegeven. Zodoende krijgen we een overzicht van de verschillende verspreidingsgebieden. Hier moet nogmaals benadrukt worden dat de Nederlandse *saer/saert*-toponiemen alleen in het zuiden van ons taalgebied voorkomen. Het is *a priori* dus al verleidelijk om een etymologische oplossing te vinden die deze zuidelijke distributie verklaart.

Figuur 2. Nederlandse saert-toponiemen en Waalse sart-toponiemen

Op de kaart zien we dat het Waalse verspreidingsgebied overloopt in het Oost-Vlaamse en Vlaams-Brabantse verspreidingsgebied. De geografische ruimte lijkt redelijk evenwichtig gevuld te zijn en de *saert*-toponiemen bestrijken een groot gedeelte van het oude hertogdom Brabant. Het lijkt mij aantrekkelijk om twee verschillende manieren van verspreiding aan te nemen. Zo zouden de Oost-Vlaamse *saert*-toponiemen het resultaat kunnen zijn van stabiele tweetaligheid in het Oost-Vlaamse taalgrensgebied, waarin geen van de beide contacttalen het overwicht had.

De Brabantse verspreiding daarentegen zou ik liever willen verbinden met de introductie van Belgisch-Romaanse veldnamen door tweetalige kanselarijen. Hoewel veldnamen in veel gevallen uit de woordenschat van de lokale taalgemeenschap komen, heb ik in eerdere studies laten zien dat ook elites veldnamen konden introduceren die gebaseerd zijn op ontleend taalmateriaal.⁶⁷ We kunnen dan denken aan benamingen die gegeven zijn door landmeters of secretarissen in dienst van de Brabantse landsheren, die vanwege hun werk in een tweetalig milieu vertrouwd waren met Waalse veldnamen en verkennend meet- en administratiewerk deden voor nieuwe ontginningen. Zo komen we in een oorkonde uit 1251 Vlaamse landmeters tegen van de heer van Breda en Waalse landmeters van de abdij

van Villers (Waals-Brabant), die zich bezighielden met de voorbereiding van een landverdeling bij Merksem.⁶⁸ Dit lijkt mij waarschijnlijker dan dat de benamingen afkomstig zijn van de lokale taalgemeenschap of van Vlaamse migranten. In dat geval zou ik namelijk niet verwachten dat zij Waalse veldnamen verkozen boven Nederlandse veldnamen.

In het noorden van Limburg hebben we nog de *zaer*-attestatie bij Grubbenvorst, die op deze overzichtskaart tamelijk geïsoleerd ligt. Volgens een rapport van een archeologisch vooronderzoek uit 2019 zou het bij de akkers op *de Zaar* om een ontginning uit de elfde tot dertiende eeuw kunnen gaan, maar de connectie met de Bossche Meierij of Wallonië is niet duidelijk. Eventueel zou men deze Limburgse *zaer*-naam met de plantnaam *zaar* 'zegge' kunnen verbinden, maar het dialectwoord is alleen geattesteerd te Zonhoven (zie LEW s.v. *zaar*). Het mannelijk woordgeslacht van *zaar* 'zegge' sluit wel aan op de veldnaam. Verder onderzoek is gewenst en kan ons beeld van de *saert*-toponiemen vervolledigen.

Plaatsbepaling

We hebben reeds eerder vastgesteld dat in de Middeleeuwen de weilandnaam *saert/saer* op meer plekken in de omgeving Roosendaal gebruikt is.

- *intsare, het saer* (1359)
- *in die saert* (1386)
- *int saer ende die molenvloet* (1424)
- *beemden te wouwe int Zaer* (1449)
- *int zaer* (1466)
- *int saer* (1472)

Een belangrijke vraag is dan of we deze middeleeuwse *saer*-namen aan de hand van latere perceelbeschrijvingen nader kunnen lokaliseren. Zoals boven vermeld, komen we in de Roosendaalse bronnen vanaf de vijftiende eeuw verschillende afgeleide perceelnamen tegen waarin het element *zaer/zaert* voorkomt:

- *lanck zaer*
- *cromschaer/cromzaer/cromzaet*
- *rechtzaer/rechtzaert/rechtzaet*

Het gaat hier duidelijk ook om gebiedsnamen, aangezien de teksten consequent spreken over percelen die gelegen zijn in het *zaer* of *de zaert* (bijvoorbeeld *beemden int lanck saer, maden int rechtzaert*). De vijftiende- en zestiende-eeuwse toponiemen lijken er dus op te wijzen dat er ofwel meer *saer*-gebieden waren of dat een groter *saer* in jongere tijd opgedeeld is in kleinere percelen.

De eerste concrete aanwijzing voor de locatie van dit *saer*-gebied komt uit het register van 1359, waar onder de inkomstenposten van de hooitienden gesproken wordt van een stuk land *in striimaet ende het saer*. Het is aantrekkelijk om de naam *striimaet* te verbinden met het weidengebied *strijmaden* ten oosten van Vroenhout (zie de kaart in figuur 3).

67 Zie Kerkhof, 'a French origin for Dutch Polder' en Kerkhof, 'Calwentriest en triest'.

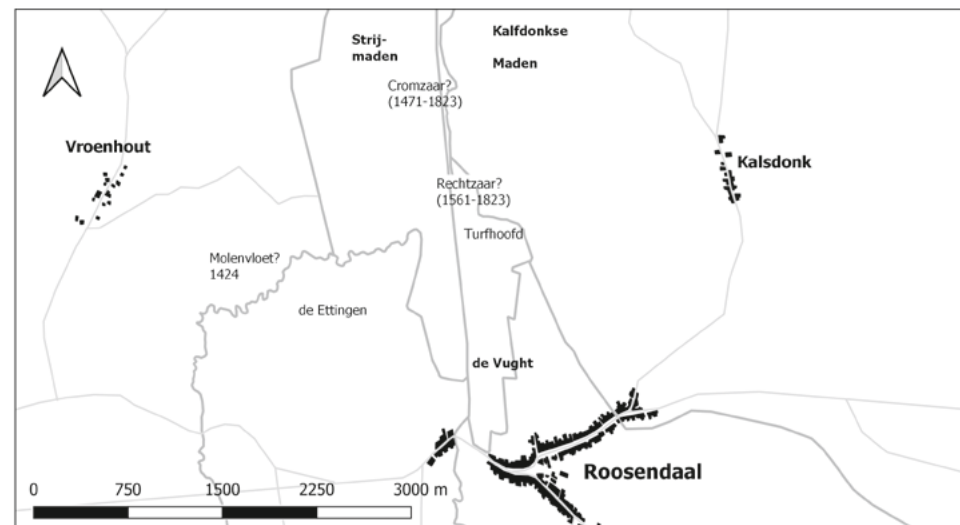
68 Vriendelijke mededeling van K.A.H.W. Leenders: ONB nr. 1010 (1251 juni 22).

De tweede aanwijzing is dat er in 1386 een Roosendaals *saert*-weiland naast een stuk land van het klooster van Sint-Catharinadal lag. Dit *saert*-weiland lag volgens de schepenbrief van 1386 ten oosten van het land van de nonnen. De nonnen van het Sint-Catharinadalklooster bezaten toentertijd zowel land ten westen van de Roosendaalse beek bij Vroenhout en ten oosten van de beek bij de Kalsdonkse Maden.⁶⁹ De vijftiende-eeuwse aantekeningen uit de Antwerpse schepenregisters plaatsen de *saer*-namen nadrukkelijk bij Vroenhout in het grensgebied tussen Wouw en Roosendaal. Hieruit volgt dat de *saert* die in 1386 aan het nonnengoed zou grenzen waarschijnlijk ook ten westen van de Roosendaalse beek zal hebben gelegen.

De latere perceelnaam *rechtzaam*, de zestiende-eeuwse *rechtsaert*, moet ook ten westen van de Roosendaalse beek worden gezocht. Dit blijkt onder meer uit een perceelbeschrijving uit 1565, waar we de volgende begrenzing lezen:

(...) *gelegen deerste int rechtsaert tusschen Michiel Deniss erve ende Jan Engelss erve metten westeynde aende straete ende metten oisteynde aenden beke* (...)

Het *cromsaet* lag volgens Van Hasselt en Weijnen eveneens ten westen van de historische Roosendaalse beek.⁷⁰ Dit zou onder meer blijken uit de nabijheid van een kleiner perceel genaamd *Koenottenblokken* dat ten westen van de beek lag en in de achttiende eeuw in het Kromzaad gelegen zou zijn.⁷¹ Daar komt bij dat in een hierboven besproken schepenaantekening uit 1473 het *cromschaer* tussen de Vroenhoutse gebiedsnamen Zwemminge en de Molenvloet wordt genoemd. Deze Molenvloet lag volgens een Roosendaalse landmeterkaart van 1791 benoorden de *Ettingen* ten oosten van het dorp Vroenhout.⁷² Hier mag opgemerkt worden dat we hetzelfde gebied bij de Molenvloet ook in het register van 1424 tegenkwamen in de plaatsbepaling *int saer ende die molenvloet*. Deze middeleeuwse *saer*-naam lijkt dus ook in het weilandgebied ten oosten van Vroenhout te liggen.

Gebaseerd op Verzamelplan kadaster 1811-1832

Figuur 3. Historisch weilandengebied benoorden Roosendaal

Alhoewel het met verder onderzoek mogelijk zou moeten zijn de Roosendaalse percelen nader te lokaliseren, valt dit buiten het bestek van dit artikel. Toch lijkt nu al duidelijk dat de Roosendaalse gebiednaam *het saer* vooral betrekking had op de weilanden ten westen van de Roosendaalse beek.

Conclusie

In dit artikel heb ik de oorsprong van de Zuid-Nederlandse veldnamen *saer* en *saert* besproken. In de wetenschappelijke literatuur is voor de *saert*-namen in Noord-Brabant zowel een intern Germaanse etymologie als een Romaanse etymologie voorgesteld. Volgens deze Romaanse etymologie is de Zuid-Nederlandse veldnaam *saert* ontleend aan de Oudwaalse of Oudpicardische ontginningsnaam *sart/sarte* voor ‘gerooid land, recent in cultuur gebracht land’. Hoewel in het geval van de Noord-Brabantse *saert*-namen ook is gedacht aan de verbinding met het dialectwoord *zaar* voor zegge, heeft voor de zuidelijk gelegen *saert*-namen in Vlaanderen een Romaanse oorsprong nauwelijks ter discussie gestaan.

Na bespreking van de etymologieën heb ik betoogd dat het aantrekkelijk is om voor alle Zuid-Nederlandse *saert*-namen uit te gaan van een Waals-Picardische oorsprong. Een belangrijk argument hiervoor is dat het verspreidingsgebied van de Romaanse veldnaam overloopt in het verspreidingsgebied van de Zuid-Nederlandse veldnaam. Dat strekt zich van de taalgrens min of meer ononderbroken uit tot en met Noord-Brabant. Het is wetenschappelijk ongerijmd de Vlaamse namen van de Noord-Brabantse namen te scheiden.

Het verschil tussen *saer* en *saert* kan dan toegeschreven worden aan het verschil tussen een mannelijke Waalse donorvorm [sa:r] en een vrouwelijke Waalse donorvorm [sa:rt]. Hiermee zouden we opnieuw een voorbeeld hebben van een Waals toponiem dat mogelijk via meertalige elites en hun kanselarijen ver over de taalgrens is geïntroduceerd. Bovendien kunnen hiermee de Belgische *saert*- en de Noord-Brabantse *saert*-toponiemen verklaard worden vanuit één en hetzelfde stamwoord.

Afkortingen Primaire bronnen

ARA	Algemeen Rijksarchief Brussel
BHIC	Brabants Historisch Informatiecentrum
DEAF	Dictionnaire Etymologique de l'Ancien Français
FEW	Französisches etymologisches Wörterbuch
MHDW	Mittelhochdeutsches Wörterbuch
MNW	Middelnederlands Woordenboek
ONB	Oorkondenboek Noord-Brabant
RAT	Regionaal Archief Tilburg
SA	Stadsarchief – FelixArchief Antwerpen
WBA	West-Brabants Archief

⁶⁹ Voor een overzicht van het Vroenhoutse grondbezit van het Sint-Catharinadalklooster, zie Kerkhof, ‘De middeleeuwse veldnaam abdije’.

⁷⁰ Van Hasselt en Weijnen, ‘De plaatsnamen van Roosendaal’, 134.

⁷¹ Van Hasselt en Weijnen, ‘De plaatsnamen van Roosendaal’, 129. Deze Koenottenblokken staan afgebeeld op een landmeterskaart uit 1787, BHIC, CLA, inv.nr. 142.

⁷² Kaartcollectie gemeentearchief Roosendaal, inv.nr. 755.

Primaire Bronnen

Stadsarchief – FelixArchief Antwerpen (SA)

Ancien Régime archief van de stad Antwerpen (ARAA)		
Inv.nr. SR 41,	Schepenregister 1449	
Inv.nr. SR 70,	Schepenregister 1466	
Inv.nr. SR 82,	Schepenregister 1472	
Inv.nr. SR 83,	Schepenregister 1473	

Brabants Historisch Informatiecentrum, 's-Hertogenbosch (BHIC)

Collectie Landmetersfamilie Adan 577 (CLA)		
Inv.nr. 142,	Meting in Roosendaal voor F.W. Van Hout en C. Hertogh, van 2 percelen dijks langs Roosendaalse Vliet na afsnijding bochten, door J.B. Adan en J.F. van Etten, minuut 1787	
Archief Norbertinessenpriorij Sint-Catharinadal (ANP St-C)		
Inv.nr. C111c,	Akte van schulderkenning van een erfcijs, 1386.	
Inv.nr. MR138,	Cartularium B, register van afschriften van akten, bestaande uit twee delen, rond 1500 aangelegd en tot circa 1560 bijgehouden, 1500-1560.	
Inv.nr. K012,	Kaart van de kloostergoederen, tweede helft 16 ^e eeuw.	

West-Brabants Archief, Bergen op Zoom (WBA)

Administratief-bestuurlijk archief Roosendaal en Nispen (A-BA R&N)	
Inv.nr. 262,	Madeboeken, 1691-1731
Inv.nr. 263,	Madeboeken 1761-1787
Archieven van de Raad en Rekenkamer van de Markiezen van Bergen op Zoom (ARR BoZ)	
Inv.nr. 597,	Legger van vaste inkomsten (landcijs, moercijs, hooitienden, lakenaccijs) in het land van Bergen op Zoom en te Brecht, 1359.
Inv.nr. 1338,	Legger van cijnsplichtige personen of van in cijns uitgegeven percelen van Wouw, met de gehuchten onder Roosendaal, Kruisland en Langdijk, 15 ^e eeuw.
Inv.nr. 1349,	Legger van cijnsplichtige personen of van in cijns uitgegeven percelen van Roosendaal, Kruisland en Langdonk, 1471.
Inv.nr. 1350-51,	Legger van cijnsplichtige personen of van in cijns uitgegeven percelen van Roosendaal, Kruisland en Langdonk, 1560.
Plaatselijk bestuur Roosendaal en Nispen (PB R&N)	
Inv.nr. 330,	Schotboeken, nieuwe katernen, 1780-1825.
Rechterlijk archief Roosendaal en Nispen (RA R&N)	
Inv.nr. 1565,	Vestboek 1565
Inv.nr. 564,	Vestboek 564, 1795 mei 23-1796
Inv.nr. 309,	Vestboek 309, 1710

Regionaal Archief Tilburg (RAT)

Archief van de Schepenbank in de Enige van Oisterwijk (ASEO)		
Inv.nr. 147,	Protocol van transporten, erven, efcijnsen, obligaties en erfdelingen	

Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA)

BE-A0510 / I 008 Rekenkamers, Delen en banden (registers) (RD)		
Inv.nr. 45015,	Cijsboek van Turnhout, 1368	
Inv.nr. 44986,	Cijsboek van de hertogelijke cijnzen van Lier, 15 ^e eeuw.	

Bibliografie

Baguette, A., ‘Toponymie de Thimister’, *Bulletin de la commission royale de Toponymie & Dialectologie* 65 (1993) 35-114.

Beijers, H., *Glossarium van de historische perceelsnamen van Schijndel, behorende bij de publicatie Het Schijndel-se Landschap Cultuurhistorische notities rond bodemarchief, landschapsontwikkelingen en historische perceelsnamen* (Schijndel 2003).

Beijers, H. en G. van Bussel, ‘Van d’n Aabeemd tot de Zwijsput’. *Toponiemen in de cijskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief* (Helmond 1996).

BEW = Debrabandere, F., *Brabants Etymologisch Woordenboek: de herkomst van de woordschat van Antwerpen, Brussel, Noord-Brabant en Vlaams-Brabant* (Leuven 2010).

Boileau, A., *Toponymie dialectale germano-romane du nord-est de la province de Liège: analyse lexicologique et grammaticale comparative* (Parijs 1971).

Bont, A.P., *Dialekt van Kempenland; meer in het bijzonder d’oerse taal deel I: klank- en vormleer en enige syntaktische bijzonderheden* (Assen 1952).

Bont, A. P., *Dialekt van Kempenland; meer in het bijzonder d’oerse taal deel II: vocabularium* (Assen 1958).

Bont, A. P., *Dialekt van Kempenland; meer in het bijzonder d’oerse taal deel III: geografische namen d.z. veld-, water-, bos-, weg-, plaats- en nog andere namen* (Assen 1969).

Broeck, A. Van den, *Toponymie van Wemmel*. Onuitgegeven licentieverhandeling (Leuven 1959).

Broeck, E. Van den, *Toponymie van Vorselaar*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Leuven 1938).

Van den Broeck, L. Van den, *Toponymie van Oost- en Westmalle*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Leuven 1956).

Buiks, C., *Noordbrabantse plaatsnamen 3; Teteringen* (Waalre 1990).

Buiks, C., *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda* (Assen 1997).

Buiks, C., *Veldnamen in Zundert; deel 4 Achtmaal* (Zundert 2004).

Buiks, C., *Veldnamen in de gemeente Gilze en Rijen* (Gilze-Rijen 2002).

Buiks, C., *Veldnamen in de voormalige gemeente Princenhage* (Breda 2018).

Carnoy, A. ‘Curiosa onder de taalkundige doubletten in de Vlaamsche toponymie’, *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 1940 (Gent 1940) 135-143.

Carnoy, A. ‘Défrichement dans la toponymie Belge’, *Revue Internationale d’Onomastique* IX (1959) 81-99.

Caerlé, H., *Toponymie van Aarschot: de naam der gemeente, Aarschotsche Studiën 2* (Aarschot 1937).

DEAF = *Dictionnaire Etymologique de l’Ancien Français*, Heidelberg Akademie der Wissenschaften, geraadpleegd op URL: <http://www.deaf-page.de>.

Dequick, A., *Verhandeling over de toponymie van het Zonienwoud*, onuitgegeven verhandeling (z.p. 1944).

Devos, M., *Bouwlandterminen in de Vlaamse dialecten; Spreidings- en betekenisgeschiedenis*, Werken van de koninklijke commissie voor toponymie en dialectologie Vlaamse afdeling 16 (Tongeren 2005).

Van Dijk, X., ‘Over leven en overleven: een archeologische ontdekkingsreis door het grensgebied van Venlo en Horst’. *Horster Historiën* 7, Tussen Horst en de Maas (Horst 2005).

Van Dijk, X., ‘Floriadeterrein, één historisch openlucht-museum’ in: *Buun 2008 cultuurhistorisch jaarboek voor Venlo, Blerick en Tegelen* (Venlo 2008).

Van Dijk, X., *Plangebied Parc Zaarderheiken, gemeente Venlo; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (verkenmend booronderzoek)* (Weesp 2019).

Van Durme, L. *Galloromaniae Neerlandicae Submersae Fragmenta*, (Gent 1996).

Erens, M. A., *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda - Oosterhout*, *Analecta Praemonstratensia* (Tongerlo 1929).

Eyckmans, K., *Bijdrage tot de toponymie van Herselt en Ramsel*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Leuven 1975).

FEW = Wartburg, W. von, *Französisches etymologisches Wörterbuch: eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes* (Basel:1948-2002).

Flou, K. de en E. Gailliard (1895). ‘Verslag bij de koninklijke vlaamsche academie ingediend, door Karel de Flou en Edw. Gailliard, werkende leden der Academie, houdende beschrijving der handschriften door hen, op last van het Belgisch staatsbestuur en op aanzoek van gezegd Academie, in Engeland onderzocht’ in: *Verslagen en mededelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor Taal- en Letterkunde* (1895), 31-263.

Frings, Theodor en Walther von Wartburg, *Germanisch - Romanisches: Französisch - Fränkisches* (Tübingen 1954).

Germain, Jean en Jules Herbillon, *Dictionnaire des noms de famille en Wallonie et à Bruxelles* (Brussel 2007).

Gorp, A. Van, *Toponymie van Kasterlee*. onuitgegeven licentiaatsverhandeling (z.p. 1937).

Gorp, J. van, ‘Plaatsnamen van Turnhout”, *Bijdragen tot de Geschiedenis* 25 (1934), 77-93.

GTW = Gysseling, M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijken West-Duitsland (vóór 1226)* (Brussel 1960).

Hasselt, R. van en A.A. Weijnen, ‘De plaatsnamen van Roosendaal’, *Jaarboek ‘De Ghulden Roos’* 8 (1948).

Heesters, W., ‘Streeknamen in Sint-Oedenrode - V’, *Heemschild* 2-4 (1968), 52-55.

Heesters, W., ‘Streeknamen in Sint-Oedenrode - IV - de Sort’, *Heemschild* 3-1 (1969), 12-13.

Holvoet, L., *Geschiedkundige toponymie van Lier: oude en nieuwe plaatsnamen* (Astene-Deinze 2011; oorspronkelijk licentiaatsverhandeling 1942).

Kempeneers, P., *Aarschot; plaatsnamen en hun Geschiedenis* (Tienen 2009).

Kerkhof, P.A. (2018). 'An Old French origin for Dutch polder' in: *Language, law and loanwords in early Medieval Gaul: language contact and studies in Gallo-Romance phonology* (Phd-diss. Leiden 2018) 233-244.

Kerkhof, P.A., 'Calwentriest en Den Trieste: vreemde veldnamen tussen Wouw en Roosendaal' in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* (nog te verschijnen).

Kerkhof, P.A., 'De middeleeuwse veldnaam abdije tussen Wouw en Roosendaal en het klooster van Sint-Catharinadal', *Jaarboek de Ghulden Roos* (nog te verschijnen).

Leenders, K.A.H.W., 'Rond de oude eik. Wouw en Roosendaal voor 1300', *Jaarboek De Ghulden Roos* 78 (2018) 9-41.

Loon, J. van, *Historische fonologie van het Nederlands* (Antwerpen 2014).

Loon, J.B. van, 'De plaatsnamen van Roosendaal – enkele aanvullingen' in: *Jaarboek de Ghulden Roos* 22 (1962) 97-124.

Loon, J. B. van, Water en waternamen in Noord-Brabants Zuidwesthoek (Amsterdam 1965).

Loon, J.B. van, 'Grondgebruik in Noord-Brabants Zuidwesten in de Middeleeuwen' in: *Jaarboek de Ghulden Roos* 26 (1966) 17-138.

Ketelaars, S.J.M.M., *Aantekeningen bij het Schepenprotocol van 's-Hertogenbosch*, (1996-1998) geraadpleegd op URL: <https://www.dekleinemeijerij.nl/component/content/article/35-informatiebronnen/bossche-protocol/95-1450-1475-c>

LEW = Debrabandere, F., *Limburgs Etymologisch Woordenboek; de herkomst van woorden uit beide Limburgen* (Leuven 2011).

Maes, M., *Toponymie van Zittert-Lummen, Outgaarden, Op- en Neerheylissem* (Onuitgegeven licentieverhandeling, Leuven 1929).

MHDW = Müller, W. en F. Zarncke, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch. Mit Benutzung des Nachlasses von Georg Friedrich Benecke ausgearbeitet von Wilhelm Müller und Friedrich Zarncke*. 3 vols. (Leipzig 1854-1866).

Molemans, J. en J. Mertens, *Zonhoven: historisch-naamkundige studie* (Zonhoven 1982).

Moerman, H.J., 'Enkele geographische namen met het collectief-suffix –t' in: *Nomina Geographica Neerlandica; geschiedkundig onderzoek der nederlandse aardrijkskundige namen* (Leiden z.j.), 84-86.

MNW = Verwijs, E., J. Verdam, en F.A. Stoett, *Middel-nederlandsch woordenboek* ('s-Gravenhage 1882-1929).

Naamkundig Repertorium *Corpus Molemans* (1978), geraadpleegd op microfiche op de afdeling Nederlands van de Universiteit Gent.

ONB = Dillo, M, G.A.M. Van Synghel, en E.T. van der Vlist, Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I: De heerlijkheden van Breda en Bergen op Zoom (Den Haag 2000).

Prims, F., 'Historische toelichtingen bij den taalschat der Kempische cijsnboeken', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor Taal- en Letterkunde* 1940, 543-637.

Poulet, D., *Noms de lieux du Nord - Pas-de-Calais* (Parijs 1997).

TWOZV = Durme, L. Van en M. Gysseling, *Toponymisch Woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen*; gebaseerd op het materiaal-Gysseling (2017) geraadpleegd januari 2020 op URL: <http://bouwstoffen.kantl.be/tw-ozvl/>

Vaan, M. de, 'Zegge' in: *Addenda Etymologisch Woordenboek Nederlands*, Electronisch tijdschrift voor de Neerlandistiek (2018).

Vandromme, J., *Bijdrage tot de Toponymie van Izegem* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Leuven 1975).

Verfaillie, V., *Schets ener toponymie van Ieper tot omstreeks 1600* (Stadsbibliotheek Ieper 1948).

Vogels, J., *Toponymie van Zichem*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Leuven 1946).

Willems, M., *Le vocabulaire du défrichement dans la toponymie wallonne*, I-II vols. (Parijs 1997).

Zink, G., *Phonétique historique du français* (Parijs 1986).

Wim Cöp

Het patronaatsrecht en het pastoorsbeneficie van de parochiekerk Erp van de veertiende tot de zestiende eeuw – CORRECTIE

In het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) verscheen dit artikel met tabellen die onvolledig waren. Wij publiceren daarom de tabellen opnieuw met alle gegevens.

Tabel 1: De bezitters van het patronaatsrecht in de Broecheven-lijn.

Volgnr.	Naam	Verkrijging	Relatie met voorganger
1-1	Jan Andrieszn. van Broecheven	1350	
1-2 ^a	Gielis Jan Andrieszn. van Broecheven	1370	zoon van (1-1)
1-3 ^b	Gooswinus Steenwech	1400	?
1-4	Dirck Janszn. van Broecheven	1409	(achter)neef van (1-2)
1-5 ^c	Henrick Petrszn. van Heijlesem	1459	oomzegger van (1-4)
1-6 ^d	Andries Dirckzn. van Broecheven	1484	zoon van (1-4)
1-7 ^e	Jasper van Esscharen	1502	neef van (1-6)
1-8 ^f	Egbert Vos tr. Hillegond van Beeck	1518	kleindr. van (1-6)
1-9 ^g	Jasper sPannenborch tr. Anna Vos	1556	dochter van (1-8)
1-10 ^h	Andries Egbertzn. Vos	1564	zoon van (1-8)
1-11 ⁱ	Egbert Andrieszn. Vos tr. Maijken van den Hoirn	1585	zoon van (1-10)
1-12 ^j	Willem Vos tr. Beliken Thoelinck	1605	zoon van (1-11)
1-13 ^k	Wouter Vos tr. Maria van den Daff	1635	zoon van (1-12)
1-14 ^l	Willem Vos tr. Oda van den Broek	1674	zoon van (1-13)
1-15 ^m	Willem Wouter Victor Vos	1720	zoon van (1-14)
1-16 ⁿ	Jan Willem Thielemans	1735	burger uit Erp

a RAH, inv.nr. 1180, f. 371r, oktober 1395.

b RAH, inv.nr. 1186, f. 188r, 23 juni 1409.

c RAH, inv.nr. 1229, f. 152v, 20 juli 1459.

d BHIC, toegang 2139, kerkarchief Vught, inv.nr. 9, 8 januari 1500.

e RAH, inv.nr. 1270, f. 237r-f237v, 11 januari 1502.

f RAH, inv.nr. 1289, f. 303, 25 maart 1518.

g RAH, inv.nr. 1369, f. 426r-427r, 20 juni 1556.

h Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 41; Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom III*, 607.

i RHCE, toegang 12063, Heerlijkheid Helmond, inv.nr. 288, f. 118v; Van Oudheusden en Tummers, *De grafzerken van de Sint-Jan*, dl. II, 105 (grafzerk 38).

j Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 41; BHIC, toegang 7769, Collectie Erp, inv.nr. 11, f. 12-13; Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom III*, 607-608.

k BHIC, toegang 350, Philips en Rogier van Leefdael, inv.nr. 6, f. 18v-f19.

l BHIC, toegang 2139, kerkarchief Vught, nr. 27, 2 oktober 1674; RHCE, toegang 12063, Heerlijkheid Helmond, inv.nr. 307, f. 9 en inv.nr. 309, f. 9.

m BHIC, toegang 7690, Schepenbank Erp, inv.nr. 64, f. 138, 23 augustus 1735.

n RHCE, toegang 12063, Heerlijkheid Helmond, inv.nr. 307, f. 9 en inv.nr. 309, f. 9.Tabel 2: De bezitters van het patronaatsrecht in de Cnode-lijn.

Volgnr.	Naam	Jaar	Heer/vrouw van	Relatie met voorganger
2-1b	Geerling Cnode (goede Geerling)	1335	't Hofgoed Erp	
2-2c	Henrick Cnode tr. Katharina (Berwout)		't Hofgoed Erp	Zoon van (2-1)
2-3	Geerling Cnode tr. Hillegond van Broecheven		't Hofgoed Erp	Zoon van (2-2)
2-4d	Johan van der Donck 1400-1489(?) tr. (1) Henrica Cnode / ten Have	1454	Heer van Sevenum, ambtman Cuijk en Grave	Schoonzoon van (2-3)
2-5	Arend van Oy (-1498) tr. Mechteld van der Donck (1430 - 1484)	1454	Heer van Ubbergen	Schoonzoon van (2-4)
2-6e	Henrick van Boeynenborch-Honsteyn (?-circa 1502) tr. Hillegond van Oy († na 1503)	1552	Maarschalk keurvorst van de Palts, vrouwe van Ubbergen	Schoonzoon van (2-5)
2-7	Arend de Cock van Opijnen (?-1544 tr. Mechteld van Boeynenborch-Honsteyn	1552	Heer van Opijnen	Schoonzoon van (2-6)
2-8f	Johan Masschereel tr. Hillegond de Cock van Opijnen	1566	Heer van Balgoy en Opijnen	Schoonzoon van (2-7)
2-9g	Christophorus van Leerodt tr. Mechteld Masschereel	1566	Heer van Leerodt, vrouwe van Balgoy	Schoonzoon van (2-8)
2-10h	Johan I van Leerodt tr. Ermgard van Hochkerken	1645	Graaf en heer van Leerodt	Zoon van (2-9)
2-11i	Johan Arnold II van Leerodt	1687	Aartsdiaken/heer van Etzweiler / Born	Zoon van (2-10)
2-12j	Johan Arnold Edmund van Leerodt	1688	Heer van Etzweiler en Born	Oomzegger van (2-11)
2-13	Herman Franz Dominique van Leerodt	1710	Heer van Born en Winnendaal	Zoon van (2-12)
2-14k	Frans Adam van Leerodt	1758	Heer van Born	Zoon van (2-12)

- a Dit jaartal geeft dus *niet* aan in welke jaren de betreffende persoon het patronaatsrecht bezat.
- b Goossens, Naamgenealogie Cnode op www.genealogieonline.nl/stamboom-goossens-van-der-heijden/15896.php (geraadpleegd 12 augustus 2019).
- c RAH, inv.nr. 1179, f. 96, 2 september 1391.
- d RAH, inv.nr. 1225, f. 179r, 15 december 1454; RAH, inv.nr. 1265, f. 209r, 11 augustus 1496.
- e RAH, inv.nr. 1361, f. 71, 3 november 1552; Buurman, 'Van Oy', De Ned. Leeuw: 71(1954) 357-360.
- f Archive in NRW, c/o Rheinisches Archiv und Museumsamt, Archiv Schloss Schönstein, Urkunde 1417, 26. August 1566 op www.archive.nrw.de/LAV_NRW/jsp/findbuch.jsp?archivNr=456&id=26&klassId=4&verzlId=1502&expandId=0&tekId=44&bestexpandId=0&suche=1 (geraadpleegd 12 augustus 2019).
- g Janssen, 'Jan Arnold de Leerodt', 97.
- h BHIC, toegang 350, Philips en Rogier van Leefdael, inv.nr. 6, f. 18v-f19.
- i BHIC, toegang 178, Collectie Rijksarchief, inv.nr. 229, f. 106v, 13 februari 1686.
- j Janssen, 'Adellijke families', 14.
- k BHIC, toegang 7690, Schepenbank Erp, inv.nr. 97, f. 117, 19 maart 1774.

Tabel 3: *Investiti* van de parochiekerk van Erp in de veertiende tot de zeventiende eeuw.

Volgnr.	Naam investitus	'Nevenfunctie'	Jaar van vermelding	Presentatie
3-1 ^a	Aert Rover		Vóór 1367	Broecheven (?)
3-2 ^b	Rudolph Rover van Broecheven		Circa 1360 - 1385	Broecheven
3-3 ^c	Albertus Buc	kanunnik	1380- 1391	Cnode (?)
3-4 ^d	Jan Rudolph van Broecheven		1395-1428	Broecheven
3-5 ^e	Andries Dirckzn. / Arnoldus Gieliszn. van Broecheven		1436-1445	Broecheven
3-6 ^f	Henricus Raescop jr.	kanunnik	1445-1479	Cnode
3-7 ^g	Andries Dirckzn. van Broecheven		1485-1500	Broecheven
3-8 ^h	Jan van Broecheven zoon van Jan zoon van Dirck van Broecheven		1506-1543	Broecheven
3-9 ⁱ	Jan van Boeynenborch	commandeur Duitse orde	omstreeks 1552	Cnode
3-10 ^j	Marcus Votier		1573-1619	Broecheven
3-11 ^k	Jan der Kinderen		1619-1622	Broecheven

Volgnr.	Naam investitus	'Nevenfunctie'	Jaar van vermelding	Presentatie
3-12 ^l	Jan Werner van Leerodt	kanunnik	1640 - 1676	Cnode
3-13 ^m	Barthout van Slingeland	rentmeester der geestelijke goederen kwartier Oisterwijk	25-8-1676	Gepoogde vervreemding

- a RAH, inv.nr. 1175, 35v, 1367; RAH, inv.nr. 1177, f. 286v, 1385-86.
- b RAH, inv.nr. 1177, f. 80v, 1383-1384; RAH, inv.nr. 1177, f. 80v, 1383-1384; RAH, inv.nr. 1205, f. 121v, 1434-1435; de in RAH, inv. nr. 1183, f. 304 genoemde Dirk, zoon van heer Rover, *investitus* van Erp (trouwde met Geerborg) is waarschijnlijk een zoon van Aert Rover, die vóór 1367 *investitus* was.
- c Mogelijk is hij al in 1391 overleden (Schutjes, Geschiedenis van het Bisdom, IV, 229). Zie ook BHIC, toegang 7769, Collectie Erp, inv.nr. 11, pastoors III, 3-6; RAH, inv.nr. 1185, f. 304v, 1407-08.
- d RAH, inv.nr. 1175, f. 150v, ca.1394; RAH, inv.nr. 1196, f. 58r, 27 maart 1427; RAH, inv.nr. 1175, f. 184v, 1369.
- e BHIC, toegang 7769, Collectie Erp, inv.nr. 11 noemt Andries Dirckzn. Van Broecheven als rector/persoon. Bannenbergh, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*, dl,179 en RAH, inv.nr. 1213, f. 28v, 3 januari 1442 én RAH, inv.nr. 1232, f. 168v, RAH, inv.nr. 1213, f. 28v, 3 januari 1442 noemen een Arnoldus Gieliszn. Van Broecheven als *investitus* van Erp.
- f Meuwese, Erp, gemeente en parochie, 43. Deze Henricus Raescop was een oomzegger en de executeur-testamentair van de Henricus Raescop die in 1455 overleed en carrière maakte in de curie in Rome en wiens curriculum uitgebreid is beschreven door in Gooskens, Heinrich Raescop.
- g RAH, inv.nr. 1229, f. 152v, 20 juli 1459; RAH, inv.nr. 1252, f. 119v, 8 maart 1483; RAH, inv.nr. 1270, f. 237r, 10 januari 1502.
- h RAH, inv.nr. 1270, f. 237v, 11 januari 1502; RAH, inv.nr. 1275, f. 54v, 23 juli 1506; RAH, inv.nr. 1280, f. 452v, 14 december 1510, *persona personatus ecclesie de Erpe*; RAH, inv.nr. 1284, f. 469r, 14 september 1514; RAH, inv.nr. 1338, f. 204v, 28 juli 1543.
- i RAH, inv.nr. 1361, f. 68-f71, 31 oktober 1552; zie de genealogische gegevens op <https://gw.geneanet.org/hoefijzer100?n=van+bouinburg+honstein&oc=&p=johan>.
- j Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, bijlage 5, nr. 3279; Bannenbergh, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*, I, 179; RAH, inv.nr. 1384, f. 414, 26 juli 1564; BHIC, toegang 2074, oude parochiedossiers, inv.nr. 275, 16 december 1606; RAH, inv.nr. 1597, f. 236, 2 september 1573.
- k BHIC, toegang 2074, oude parochiedossiers, inv.nr. 267: Der Kinderen volgde Marcus Votier op vanwege diens overlijden kort voor 8 november 1619; BHIC, toegang 2074, oude parochiedossiers, inv.nr. 268; Bots, Matthey en Meyer, *Noordbrabantse studenten*, 422 (nr. 2713); RAH, inv.nr. 1431, f. 179r, 19 maart 1592.
- l BHIC, toegang 178, Collectie Rijksarchief, resoluties Raad van State, inv.nr. 223, f. 121v, 12 mei 1679; BHIC, toegang 350, inv.nr. 6, f. 18v-19.
- m BHIC, toegang 178, Collectie Rijksarchief, inv.nr. 223, f. 121v-122, 12 mei 1679; inv.nr. 230, f. 327-329v).

Tabel 4: *Vicarii perpetui* van de parochiekerk Erp.

Volgnr.	Naam	Jaar vermelding	Presentatie door
4-1 ^a	Nicolaas Perck/ Andries van Broecheven	1491-1494 (?)	Andries van Broecheven
4-2	Andries Persoons	1494-1551	Andries van Broecheven
4-3 ^b	Cornelis de Leeuw	1551-1577	
4-4 ^c	Daniël Gooswinus van Beeck	1577- 1587 (?)	Andries Vos
4-5 ^d	Adam Henricks van Beeck	1595-1626	
4-6 ^e	Jacob Peters Smits	1626-1652	Willem Vos

- a BHIC, toegang 2074, oude parochiedossiers, inv.nr. 266.
- b OSA, GZG, inv.nr. 3730; BHIC, toegang 2074, oude parochiedossiers, inv.nr. 271.
- c BHIC, toegang 2074, oude parochiedossiers, inv.nr. 271.
- d Meuwese, *Erp, gemeente en parochie*, 47.
- e BHIC, toegang 7769, Collectie Erp, inv.nr. 11, aantekeningenboekjes; BHIC, toegang 2074, oude parochiedossiers, inv.nr. 280 en 281.

CORRECTIE

De in tabel 3 sub 4 genoemde Jan is geen natuurlijke zoon van Rudolf Rover van Broecheven (3-2), maar een legitieme zoon van Dirck Andrieszn. Van Broecheven. Andries en Rudolf Rover waren broers. In een nieuwe publicatie zal hierop nader worden ingegaan.

Jan Sanders

De strafrechtspraak door officiaal en bisschop van 's-Hertogenbosch, 1559-1631

Inleiding

In 1559 gingen krachtens de uitvaardiging van de bul *Super Universas* de kerkelijke structuren in de Nederlanden volledig op de schop. De oude bisdommen verdwenen en maakten plaats voor nieuwe. Uit gebieden van de oude bisdommen Luik, Kamerijk en Utrecht werd een nieuw bisdom gevormd met als zetel de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch.

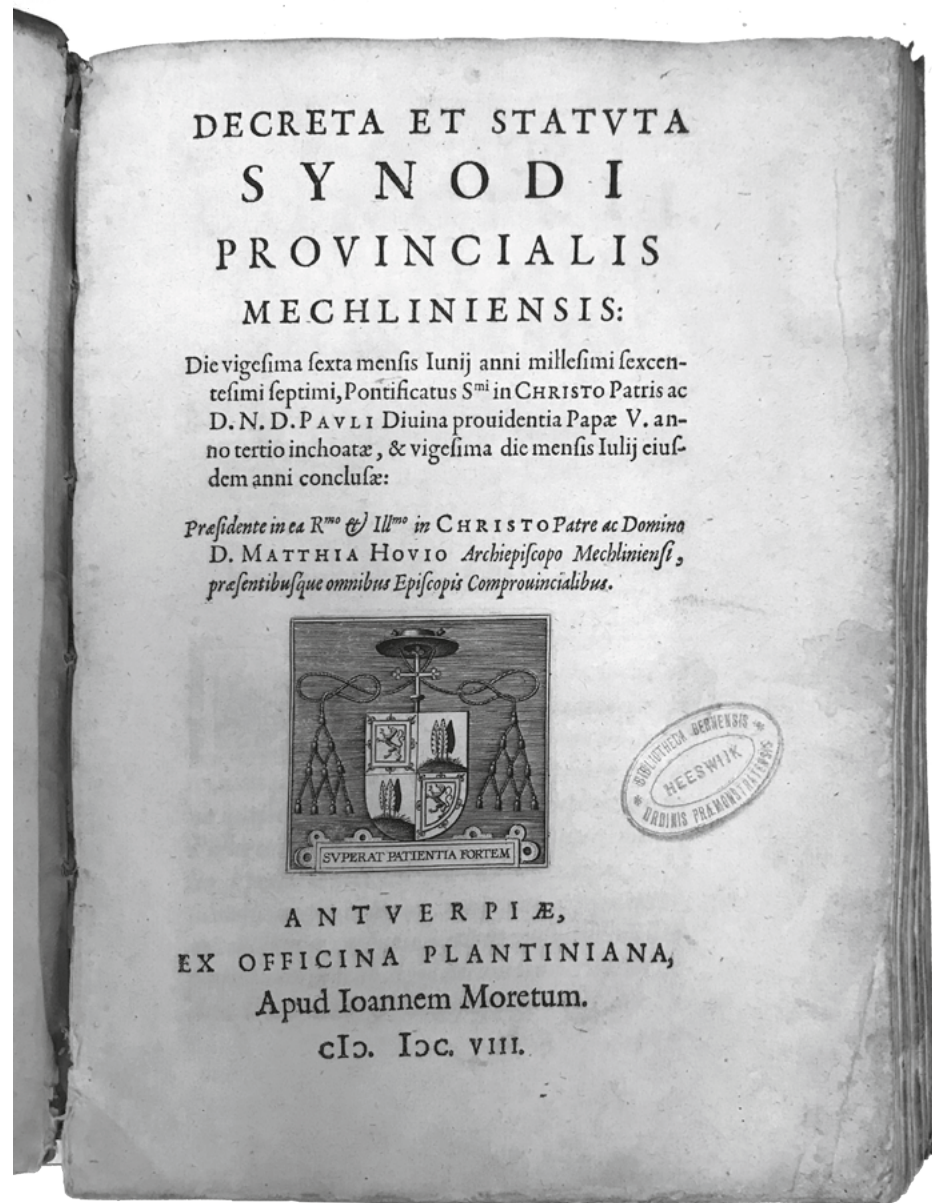
De Lage Landen, die Karel V in 1506 geërfd had, waren politiek gezien een lappendeken. Ook kerkelijk was dit gebied allerm minst een eenheid. De bisdommen waren onderhorig aan aartsbisdommen buiten dit gebied, waarop hij weinig invloed had. Hij stelde daarom alles in het werk om de Nederlanden ook kerkelijk aaneen te smeden. Zijn zoon en opvolger Filips II kon zijn kerkpolitiek afronden met een nieuwe indeling van de bisdommen, waarbij hij zelf de nieuw te benoemen bisschoppen aan de paus kon presenteren. Daardoor kon hij ook meer sturing geven aan de bestrijding van het nieuwe religieuze gedachtengoed en aan de inbedding van de opnieuw geformuleerde beginselen van de Katholieke Kerk. Deze bepalingen van het Concilie van Trente (1545-1563) moesten tot in de haarvaten bij de clerus en de gelovigen doordringen. De bisschop kreeg meer macht en kwam door regelmatige visitatie van de parochies dichterbij de gelovigen te staan.

Dit proces verliep niet bepaald zonder slag of stoot. Want niet alleen veranderden de structuren, ook de rechten en bevoegdheden van bestaande instellingen en machtsblokken werden ingrijpend gewijzigd. De oude bisdommen verloren aan gebied en macht, de kloosters en kapittels zagen zich in hun rechten beknot, de adel drong niet meer zo gemakkelijk door tot de hoogste kerkelijke ambten en het volk vreesde de inquisitie. In een religieus en politiek onrustige tijd moest een nieuwe organisatie ten behoeve van de ververste inhoud van het geloof op poten worden gezet.¹ Pas tijdens de rust van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) kon de katholieke herleving, gesteund door de aartshertogen Albrecht en Isabella en voorbereid door het Provinciale Concilie van Mechelen in 1607, daadwerkelijk gestalte krijgen.² In het bisdom 's-Hertogenbosch werd deze ontwikkeling echter in de knop gebroken door de val van de stad in 1629.

Portret uit 1602 van Gijsbertus Masius, bisschop van 's-Hertogenbosch (1593-1614).
(Collectie Het Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch. Foto Peter Cox)

- 1 Zie voor deze ontwikkelingen: Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen*. Zie voor Sonnius ook Post, 'Karel V' Formula reformationis', 181. De rol van Sonnius inzake de nieuwe bisdomsindeling wordt opnieuw belicht in Postma, 'Nieuw licht op een oude zaak' en Giellis, 'Ultimam magnam'.
- 2 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, 351.

Uitgave van de handelingen van de Provinciale Synode van Mechelen, die plaatsvond in 1607 en wel als startschot van de Contrareformatie in de Nederlanden gezien wordt. (Bibliotheek Abdij van Berne)

Een van de elementen in de opbouw van het nieuwe bisdom was de rechtspraak, de bevoegdheid van de bisschop recht te spreken bij geschillen tussen partijen en correctionele maatregelen te nemen bij overtredingen tegen de kerkelijke wetten. Eeuwenlang waren deze taken vrij zelfstandig uitgevoerd door de aartsdiakens. Trente wilde hun macht doorbreken en terugbrengen naar de bisschop.

In dit artikel gaan we na hoe de Bossche bisschop een onderdeel van zijn juridische bevoegdheid ter hand nam, namelijk de strafrechtspraak. Welke organisatie richtte hij hiervoor in? Verder willen we weten welke procedures hij hiervoor opzette en of deze in de praktijk gevolgd werden. Ten slotte zijn we geïnteresseerd in de aard van de zaken die ter correctie voor de kerkelijke rechter gebracht werden en op welke wijze de overtreders bestraft werden. Pasten deze ontwikkelingen in de geest van Trente? In hoeverre was die eigenlijk doorgedrongen in het bisdom 's-Hertogenbosch? Is de trage opmars van de Contrareformatie zoals die geschetst is door Cloet, ook in het bisdom 's-Hertogenbosch in de praktijk waarneembaar?³

Eerst beschrijven we de oude situatie zodat het vertrekpunt duidelijk is. Daarna zoomen we in op de regelingen en statuten die de bisschop had opgesteld voor het procesrecht in criminele zaken en vergelijken we ze met enkele praktijkgevallen van de officiaal, de kerkelijke rechter. Vervolgens onderzoeken we het optreden van de bisschop als rechter in correctionele zaken. We zullen zijn uitspraken analyseren om een beeld te krijgen van de overtredingen en de toegemeten strafmaat.

De kerkelijke rechtspraak in de middeleeuwen

Zoals de burgerlijke rechtspraak geldt voor alle burgers van een land, zo strekt de kerkelijke rechtspraak zich uit tot allen die tot het desbetreffende kerkgenootschap horen. In de middeleeuwen waren dat in onze streken alle christenen. Na de kerkscheuringen in de zestiende eeuw was de rechtbank van de katholieke kerk nog enkel van toepassing op de rooms-katholieken. Het katholieke kerkelijk recht heet ook wel het canonieke recht, genoemd naar de *canones*, letterlijk: regels, uitspraken van de concilies die rechtskracht bezaten.⁴ Doel van de kerkelijke rechtspraak was enerzijds onderlinge geschillen te behandelen, anderzijds om overtreding van de kerkelijke wetten te bestraffen. De grote series *canones* die de wetsteksten vormden waarnaar recht gesproken moest worden, werden in de loop der jaren samengevat en van velerlei commentaren en aanvullingen voorzien. Dit leidde tot grote compilaties die op hun beurt van tijd tot tijd aangevuld en herzien werden.

Dit proces was in de derde eeuw begonnen. Naast de conciliebesluiten waren ook de Bijbel en decreten van de pausen richtsnoer bij de rechtspraak. In de twaalfde en dertiende eeuw beleefde de ontwikkeling van het canonieke recht een hoogtepunt. De universitaire inbedding ervan zorgde voor een rechtswetenschappelijke benadering. Naast de studie in Romeins recht ontwikkelde zich zodoende een evenknie in kerkelijk recht. Studenten konden zich in de twee rechten bekwamen tot *doctor utriusque iuris*.

In de zestiende eeuw is sprake van verstening: naast het *Corpus Iuris Civilis* van keizer Justinianus uit circa 500, herontdekt in de elfde eeuw en, naast gewoonterecht, meer en meer van toepassing op het wereldlijke recht, vigeerde voor het kerkelijke recht het *Corpus Iuris Canonici*, dat in 1582 in druk verscheen. Hierin waren de wetsteksten van de voorafgaande eeuwen, samen met hun commentaren, gebundeld. Het bestaat uit drie delen en is een compilatie van het *Decretum Gratiani* uit de twaalfde eeuw, het *Liber Extra*, en als derde deel het *Liber Sextus*, de *Constitutiones Clementinae*, de *Extravagantes Johannis XXII* en de *Extravagantes Communes*. De *extravagantes* waren de pauselijke decreten die niet in de voorafgaande juridische teksten waren opgenomen maar wel rechtskracht bezaten. Het zou tot 1917 het kerkelijk wetboek zijn waarnaar recht gesproken werd.

³ Cloet, 'Het gelovige volk', vooral 411-415.

⁴ Een algemene inleiding op het kerkelijk recht geeft bijvoorbeeld Lesaffer, *European Legal History*. 184-186 (The emergence of canon law).

Recht aan wie en over wat? *Ratione personae*, op grond van hun persoon, waren alle clerici eraan onderworpen, dat wil zeggen allen die de kruinschering hadden ontvangen, ook al waren ze niet gewijd. Niet alleen priesters, maar ook ongewijde clerici, zoals de meeste notarissen, schoolmeesters en kosters, konden daarom te allen tijde voor dit gerecht geroepen worden en konden er een beroep op doen. Daarnaast was het in principe van kracht voor alle andere leden van de katholieke kerk. Zij hadden naast het canonieke recht natuurlijk ook te maken met het wereldlijke recht. *Ratione materiae*, op grond van hun inhoud, trok het kerkelijk recht alle zuiver kerkelijke zaken aan zich, maar het kon alles wat maar enigszins met geloofszaken verband hield tot zijn competentie rekenen, van godslastering en ketterij tot inbreuken in de huwelijkswetgeving en alle delicten die een bedreiging konden vormen voor het instituut van het huwelijk.

Het kerkelijk procesrecht was sterk geënt op de Romeinsrechtelijke gang van zaken. De officiaal of kerkelijk rechter werd als alleenrechtsprekend rechter bijgestaan door assessoren; er was een functionaris die de vervolging inzette (wat wij 'openbaar ministerie' zouden noemen); notarissen, secretarissen en griffiers verzorgden de administratie. Zaken werden aanhangig gemaakt door verklikking, wanneer de overtreding voor iedereen duidelijk zichtbaar was of door onderzoek op basis van geruchten (inquisitoir). De beschuldigde werd voor de rechtbank gedaagd en mocht zich verdedigen. De bestraffingen waren vooral geldboeten, zuiverende straffen, verbeteringsstraffen, aalmoezen en bedevaarten. Bij zware misdrijven was excommunicatie mogelijk of, voor clerici, suspensie (onthefing uit het ambt). Dood- of lijfstraffen werden in beginsel niet gegeven. Eventueel kon de delinquent na de schuldverklaring overgedragen worden aan het wereldlijk gerecht tot oplegging en voltrekking van dergelijke straffen. Dit gold ook voor tortuur.⁵

Situatie in het bisdom Luik

Een van de onderdelen van de kerkelijke rechtspraak was het bestraffen van overtredingen van de kerkelijke wetten. Dit recht lag in handen van de bisschop en reikte tot aan de grenzen van zijn bisdom. Oorspronkelijk oefende hij dit recht zelf uit, maar vanaf de dertiende eeuw delegerde hij het steeds vaker aan aartsdiakenen, die deze competentie op den duur niet meer aan de bisschop afstonden. Ze werden in hoge mate autonoom binnen hun aartsdiakenaat. In de dekenaten, waarin de aartsdiakenaten verdeeld waren, spraken de landdekenen en/of de officialen van de aartsdiakenen, de *officiales foranei*, recht in eenvoudige zaken. Dat gebeurde tijdens de jaarlijks te houden parochiële synode, die meestal samenviel met de jaarlijkse visitatie. Overtreders van de kerkelijke wetten werden voor dit gerecht gebracht op aanklacht van de pastoor en zogeheten *seendschepenen*, gekozen uit de parochianen. De zwaardere zaken, die vroegen om verregaande specialisatie en professionalisering, kwamen voor de officiaal van de bisschop.⁶ Vanuit dit bisschoppelijke hof stond beroep open bij het aartsbisdom en uiteindelijk in Rome bij de Rota.

Voor overtredingen in het deel van bisdom Luik dat vanaf 1559 grofweg tot het bisdom 's-Hertogenbosch zou gaan behoren, zijn we op beperkte bronnen aangewezen. De belangrijkste zijn van financiële aard. Het zijn de rekeningen van de aartsdiaken van Campinia en de bisschop die ons enig inzicht verschaffen in de dagelijkse gang van zaken. De posten die de dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek betreffen, zijn uitgegeven.⁷ Centraal daarin staan de inkomsten die aan de aartsdiaken of de bisschop toevielen. Voor een deel kwamen die uit overtredingen. Alleen de overtredingen die met een geldboete bestraft of afgekocht

Kaart van het bisdom Luik tot 1559. (Uit: Bannenbergh, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*)

konden worden, komen erin voor. Bovendien weten we niet altijd of er naast de geldboete voor de overtreding nog andere straffen opgelegd waren.

Op basis van de overtredingen die met geld werden beboet, kunnen we geen duidelijk onderscheid maken tussen de zaken die door de aartsdiaken en die door de bisschop berecht werden. In grote lijnen kunnen we stellen dat de aartsdiaken zaken betreffende overtredingen tegen het celibaat, clandestiene huwelijken, ontucht en overspel behandelde en dat de bisschop oordeelde over ambtsovertredingen van geestelijken, gewelddaden tegen en door

⁵ Vergauwen, *Over de schreef*, 39-40.

⁶ Bijsterveld, 'Organisatie en instellingen', 83-111. Uitvoeriger staat dit ook in Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 27-42. Zie voor de vijftiende-eeuwse situatie in de bisdommen Doornik en Kamerijk: Vergauwen, *Over de schreef*, 39-42.

⁷ Uitgegeven door Bannenbergh, Frenken en Hens, *De oude dekenaten*. Voor een uitvoerige toelichting zie Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 7-11.

geestelijken (vooral met bloedvergieten) en zwaardere misdrijven. De voorhanden bron, waarin het uitsluitend over te innen geldbedragen gaat, laat geen scherpe conclusies toe. Het meest in het oog springt de jarenlange betaling door priesters die met hun huishoudster samenwoonden en daarmee hun celibataire plicht konden 'afkopen'. De kerk lijkt meer belang gesteld te hebben in financieel gewin dan verbetering van het morele peil.

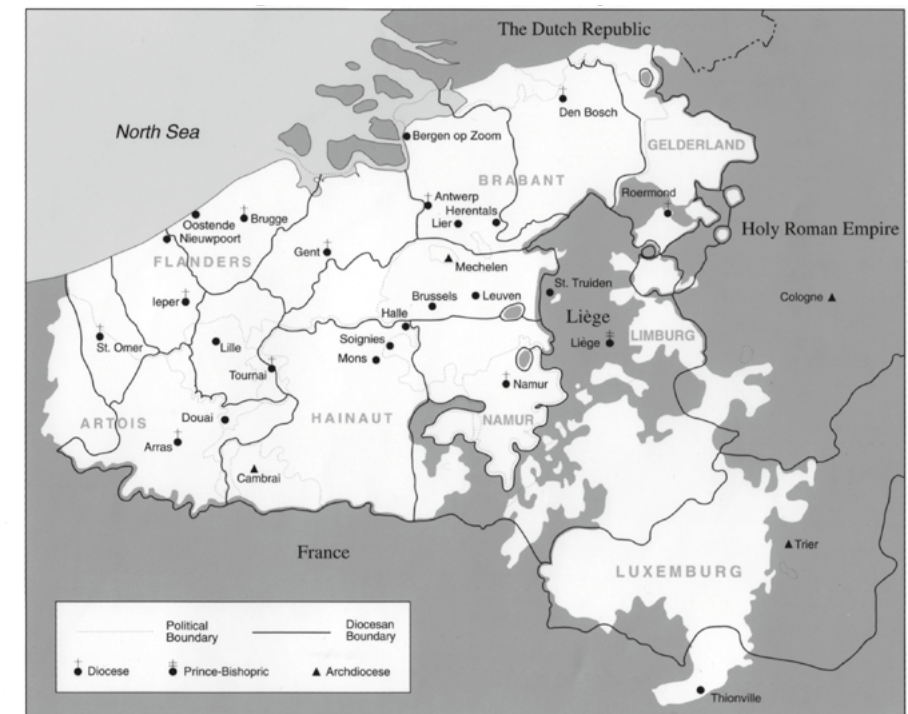
De opkomst van een betrouwbare wereldlijke rechtspraak drong de kerkelijke rechtspraak op den duur terug. Keizer Karel V en de bisschop van Luik grensden in 1542 hun juridische bevoegdheden af, zowel in burgerlijke als strafrechtelijke zaken. Beledigingen en verwondingen, toegebracht aan clerici, kwamen voor de geestelijke rechter, tenzij er bloed vloeide. Hetzelfde gold voor ketterij, verloochening van het geloof en duivelaanbidding. Woeker, overspel en concubinaat werden door het geestelijk gerecht beoordeeld, indien deze overtredingen openlijk bekend waren. Ook was de kerkelijke rechtbank bevoegd bij verzet tegen censuur, verwaarlozing van de paasplicht (minstens een keer per jaar biechten en de communie ontvangen), schending van asielrecht, ontwijding van een kerk of kerkhof, omgang met in de kerkelijke ban geslagen personen, overtreding van de huwelijkswetten en meened voor de kerkelijke rechtbank. In een aantal criminele zaken hadden zowel de wereldlijke als de geestelijke rechter bevoegdheid, bijvoorbeeld bij ontheiliging van zon- en feestdagen, scheiding van echtgenoten zonder kerkelijke toestemming, openlijk concubinaat en overspel, heilig- en bloedschennende relaties, ontheiliging van voorwerpen of locaties.⁸ Geen wonder dat tussen beide gerechten spanningen konden optreden over hun bevoegdheden.

De bisschop van Luik vaardigde rond 1555 een ordonnantie uit ter instructie van de *officiales foranei* in Brabant, Holland en Zeeland, die onder zijn bisdom vielen. Een officiaal van hemzelf zetelde in het hertogdom, omdat inwoners van Brabant op grond van het Brabantse *ius de non evocando*, vastgelegd in de Gouden Bul van 1349, niet buiten de grenzen van het hertogdom voor een rechter gedaagd konden worden.⁹ Deze instructie illustreert de reikwijdte van deze *officiales foranei*. Zij moesten clerici die de kuisheidswetten overtraden in eerste instantie waarschuwen. Pas bij volharding in hun overtreding moesten ze hen voor hun gerecht dagen. Als de overtreders vervolgens hun overtreding beëindigden door afstand te nemen van de dames in kwestie, konden ze hun een geldboete opleggen. Armlastige clerici moesten ze doorsturen naar de officiaal van de bisschop voor een niet-financiële boete. Clerici die geweld tegen elkaar gebruikten moesten ze voor de bisschoppelijke officiaal dagen omdat excommunicatie als straf opgelegd kon worden. Als er echter geen bloed gevloeid was, mochten ze de casus zelf afhandelen, maar met behoud van de rechten van de burgerlijke rechter. Ze moesten leken die volhardden in hun overtredingen (zoals overspel), voor de bisschoppelijke officiaal brengen. Leken die clerici verwondden of sloegen moesten ze meteen voor de officiaal dagen. Vervolgens somde de bisschop alle misdrijven van leken op waarvoor de kerkelijke rechter bevoegd was. De meeste betreffen geloofs- en huwelijkskwesties.¹⁰ Op 7 juli 1557 benoemde de bisschop van Luik Hendrik Cloetz tot zijn *officialis foraneus* in het dekenaat Cuijk. Deze resideerde in 's-Hertogenbosch. Hij kreeg uitgebreide instructies, onder meer voor zijn criminele rechtsmacht en hoe hij overtreders van de kerkelijke wetten, zoals naar voren gekomen tijdens de parochiële seendgerechten, zelf kon bestraffen of voor het gerecht van de bisschop moest dagen.¹¹

De officialiteit van het bisdom 's-Hertogenbosch

Administratieve organisatie in de nieuwe bisdommen

De bisschop ontleent zijn macht aan Christus, die via de apostelen aan hem is doorgegeven. Hij is de centrale figuur in de heiliging van de leden van de kerk van Christus. Hij is onderdeel van de hiërarchie (letterlijk: heilig bestuur), de personen die met deze macht zijn bekleed. Binnen deze hiërarchie wordt de wijdingsmacht (*hierarchia ordinis*) onderscheiden van de bestuursmacht (*hierarchia iurisdictionis*). De middelen om de heiliging van de leden tot stand te brengen zijn de sacramenten. De bisschop bezit de wijdingsmacht ten volle: hij kan alle zeven sacramenten toedienen. Twee ervan, het sacrament van het priesterschap en het vormsel, blijven exclusief aan zijn persoon verbonden. De vijf anderen kan hij via priesters aan de leden van de kerk laten toedienen. Hij zorgt ervoor dat ieder lid vijf sacramenten kan ontvangen door priesters met wijdingsmacht te bekleden. Via zijn bestuursmacht kan hij de leden van de kerk binnen zijn bisdom onderricht geven en over hen regeren. Dit geeft hij vorm in bestuur, bijvoorbeeld door te bepalen welke personen op welke plaats deze wijdingsmacht mogen uitoefenen, en rechtspraak (bijvoorbeeld door overtredingen te bestraffen).¹²

Kaart van de bisdommen in de Spaanse Nederlanden voor 1629. De zuidelijke grens van het bisdom 's-Hertogenbosch liep juist ten zuiden van de Abdij van Tongerlo. (Uit: Put en Harline, *Verloren schapen, schurftige herders*)

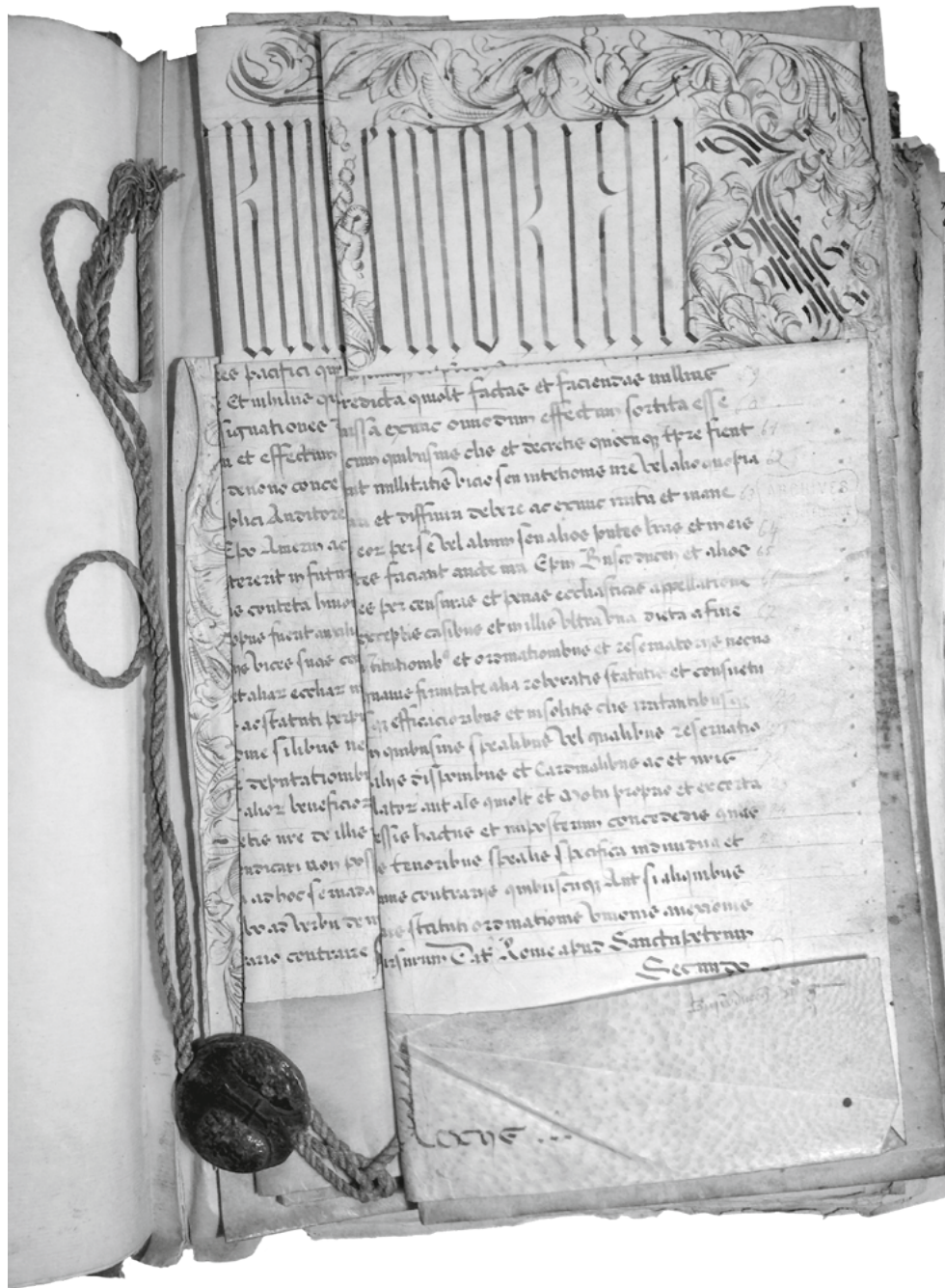
8 De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak*, I, 7-8, 12.

9 Eerst in Leuven (vanaf circa 1471), daarna in Diest (vanaf 1488, met een tussenperiode in Aarschot, 1514-1521) en vanaf 1545 weer in Leuven: Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 32-38. Zie over de complicaties voor het bisdom Kamerijk en het latere bisdom Mechelen: Bervoets, 'Caught between Compromise'.

10 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 278-282.

11 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 282-286.

12 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 106-120.

De oprichtingsbul van het bisdom 's-Hertogenbosch uit 1561 in keurig opgevouwen toestand. (Algemeen Rijksarchief Brussel, Audiëntie, inv.nr. 600)

De nieuwe bisschoppen moesten vanaf 1559 binnen dit kerkelijke kader hun eigen instituties gaan vormgeven. Grosso modo was de organisatie van de bisdommen die onder het aartsbisdom Mechelen ressorteerden identiek. Er bestond geen centraal voorgeschreven organisatiemodel en men borduurde veelal voort op reeds bestaande functies en procedures.

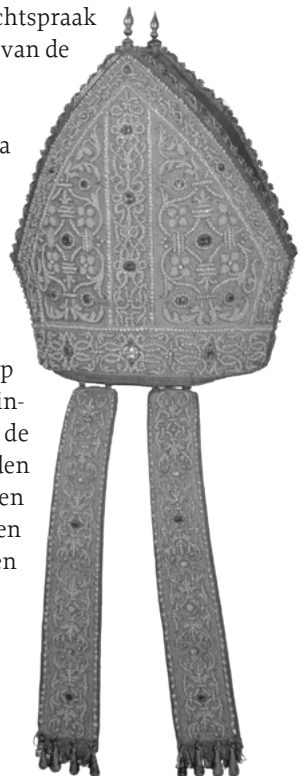
De bisschoppen konden wijdingsmacht delen met wijbisschoppen. Voor hun bestuurlijke en rechtsprekende macht binnen hun bisdom konden zich laten bijstaan door een uitvoerend administratief apparaat. Voor het bestuur stond het vicariaat de bisschoppen ter zijde, voor de rechtspraak het officialaat.

Binnen het vicariaat fungeerden een vicaris-generaal en een of meer vicarissen, die als zijn plaatsvervangers in bestuurlijke zaken konden optreden. Een aartsdiaken zag toe op de zielzorg en de bezetting van de beneficies; een *sigillifer* of zegelaar bekrachtigde de stukken met het zegel van de bisschop of zijn eigen handtekening; een collector beheerde als rentmeester de bisschoppelijk goederen en inde de boeten en belastingen; notarissen en secretarissen zorgden voor de juridisch juiste opmaak van de stukken en de correspondentie, die door boden bezorgd werden. De bisschoppen hadden in de regel hun eigen notaris of sententiaris.

Voor de rechtspraak, de officialiteit, benoemden de bisschoppen als belangrijkste functionarissen een officiaal en een *promotor* aan het bisschoppelijk gerechtshof. Zij verbonden advocaten, notarissen en procuratoren aan dit hof en stelden deurwaarders en cipers aan. De officialiteit maakte tevens gebruik van functionarissen van het vicariaat. Combinatie van functies in één persoon was mogelijk. Bij de uitoefening van de rechtspraak moesten de bisschoppen terdege rekening houden met de aanspraken van de staat.¹³

Ook de bisschoppen van 's-Hertogenbosch tuigden in de eerste decennia van het nieuwe bisdom een dergelijk ambtelijk apparaat op. Dit verliep uiterst moeizaam. Sonnius, de eerste bisschop van 's-Hertogenbosch, kon tijdens zijn ambtsperiode (1561-1570) amper de fundamenten hiervoor leggen. De priesteropleiding, gesticht in 1571 door bisschop Metsius (1570-1580), was geen lang leven beschoren. Enkele jaren later zag de bisschop zich zelfs genoodzaakt de stad te ontvluchten. Dit kan bepaald geen vliegende start genoemd worden. Pas bisschop Gijsbertus Masius (1593-1614) kon aan een voorzichtige opbouw beginnen. De bisdommen in de noordelijke gewesten kwamen wegens de Opstand nauwelijks van de grond.¹⁴ In de Zuidelijke Nederlanden kenden de bisschoppen in de eerste decennia een aanloopfase die in grote lijnen overeenkomt met die van 's-Hertogenbosch. De strijd van de bisschoppen wordt treffend verhaald in de biografie van de derde aartsbisschop en bisschop van Mechelen.¹⁵

Mijter van bisschop Sonnius (1561-1570), geschenk van de Abdij van Tongerlo uit circa 1569. De Bossche bisschop werd abt van de abdij om hem te voorzien van inkomsten. In 1590 kwam aan deze moeizame relatie een eind en kon de abdij weer een eigen abt kiezen. (Collectie Het Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch. Bruikleen van de Bisschop van 's-Hertogenbosch)

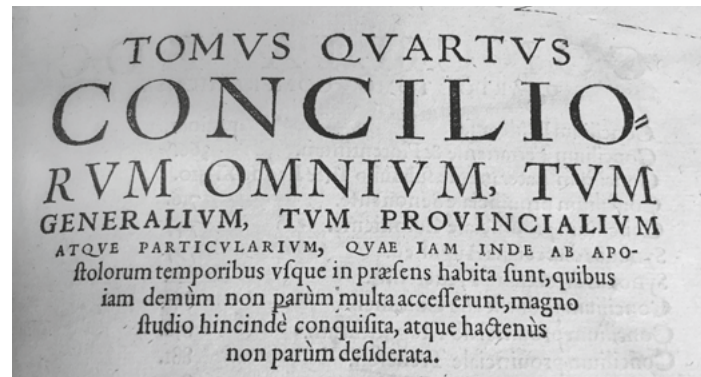

¹³ Elias, *Kerk en staat*, 220-259.

¹⁴ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 352-371.

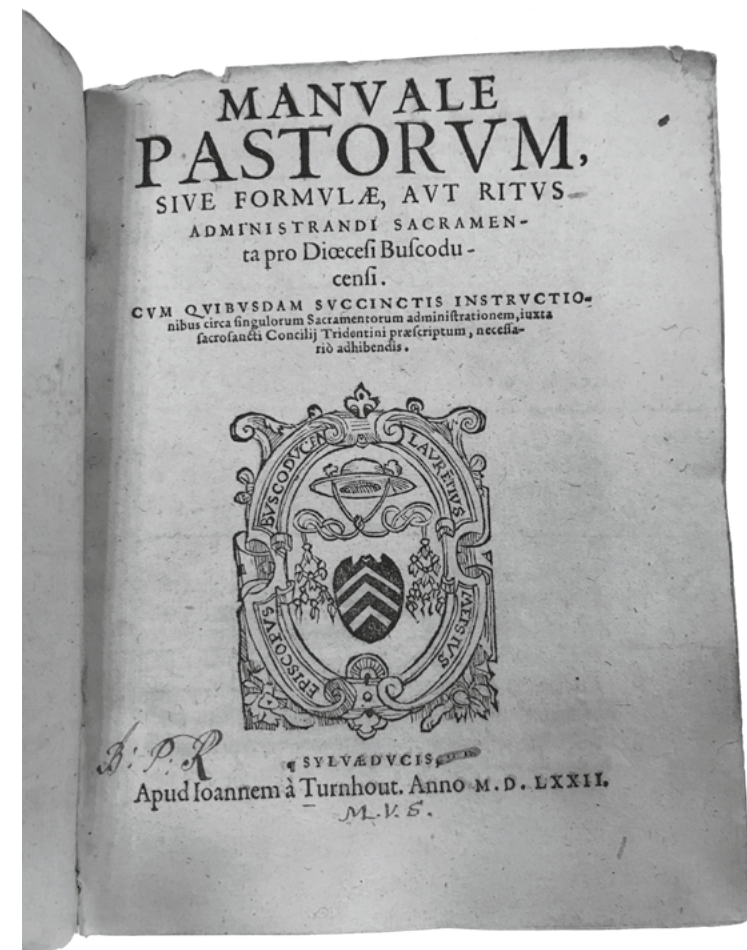
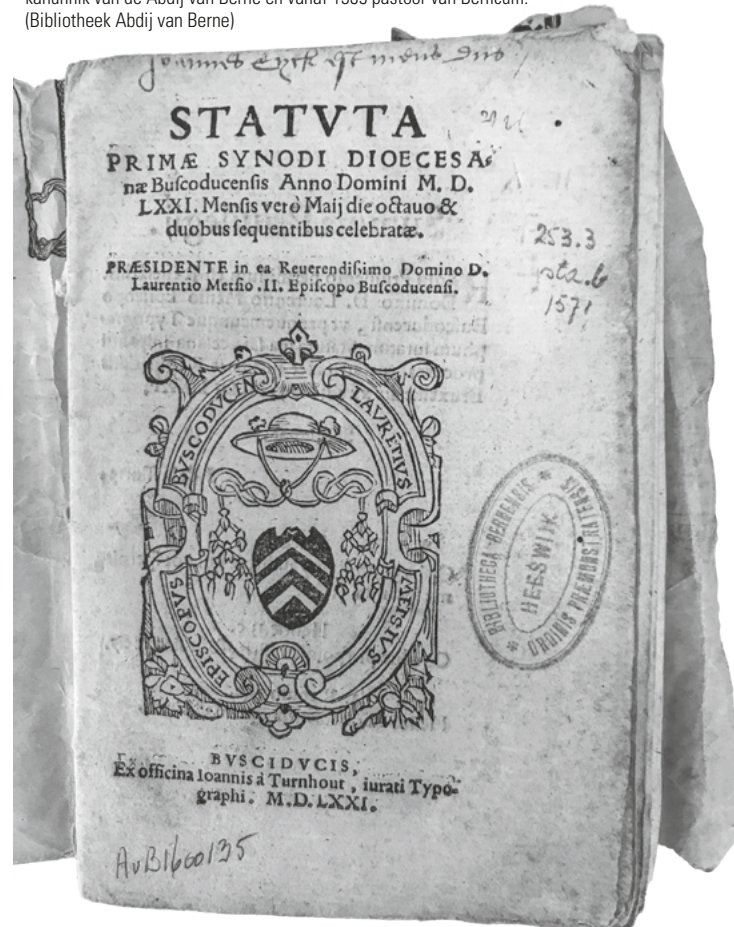
¹⁵ Zie voor Antwerpen: Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen*; voor Mechelen: Put en Harline, *Verloren schapen, schurftige herders*.

In het kader van dit artikel beperken we ons tot de inrichting van de strafrechtspraak in het bisdom 's-Hertogenbosch. Na bespreking van de bij het strafrecht betrokken functionarissen zullen we de procesgang beschrijven.¹⁶

De in druk uitgegeven besluiten van onder meer het Concilie van Trente uit 1567. Exemplaar van Dirk Spierinck van Wel, abt van de Abdij van Berne (1552-1584). (Bibliotheek Abdij van Berne)

Statuten van de eerste synode van het bisdom 's-Hertogenbosch, gehouden in 1571. Ze verschenen nog in hetzelfde jaar in druk. Dit exemplaar was eigendom van Jan van Eyck, kanunnik van de Abdij van Berne en vanaf 1569 pastoor van Berlicum. (Bibliotheek Abdij van Berne)

In 1572 liet de bisschop het handboek voor pastoors drukken. (Bibliotheek Abdij van Berne)

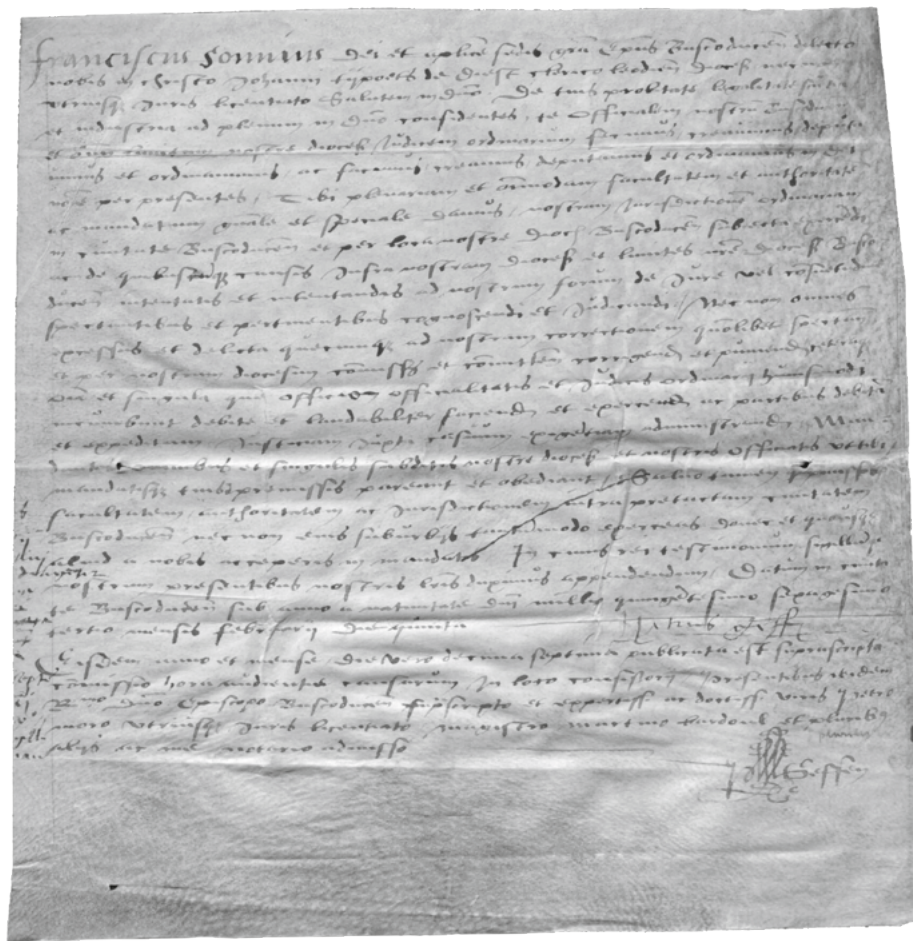
Officiaal

Aanvankelijk oefende de bisschop de rechterlijke macht in 's-Hertogenbosch en vrijdom zelf uit.¹⁶ Al snel gaf hij vorm aan de officialiteit. Hoofd van de kerkelijke rechtbank was de officiaal. Op 5 februari 1563, dus al kort na zijn aantreden, benoemde bisschop Sonnius Johannes Tipoets van Diest in die functie. Hij bekleedde hem met de *iurisdictio ordinaria*, in feite dezelfde macht als de bisschop zelf had, dus geen afgeleide macht. Hij was als het ware zijn alter ego.¹⁷ Dit had tot gevolg dat beroep van uitspraken van de officiaal op de bisschop niet mogelijk was en dat bij overlijden van de bisschop de macht van de officiaal verviel. Het rechtsgebied van Tipoets was 's-Hertogenbosch en alle gebieden binnen de grenzen van het bisdom. Voor de stad en de dorpen binnen het vrijdom van de stad behield Sonnius zich het recht voor hierover later anders te beschikken. De officiaal, een jurist in beide rechten, mocht rechtspreken over alle zaken (*causae*) die krachtens recht of gewoonte onder de officiaal vielen. Dit waren de civiele zaken. Daarnaast oordeelde hij inzake overtredingen (*excessus et delicta*) voor zover die macht hem toekwam, in feite dus de criminele

¹⁶ Zie voor de diverse functionarissen in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen: De Brouwer, De kerkelijke rechtspraak, I, hoofdstuk 3, p. 31-73.

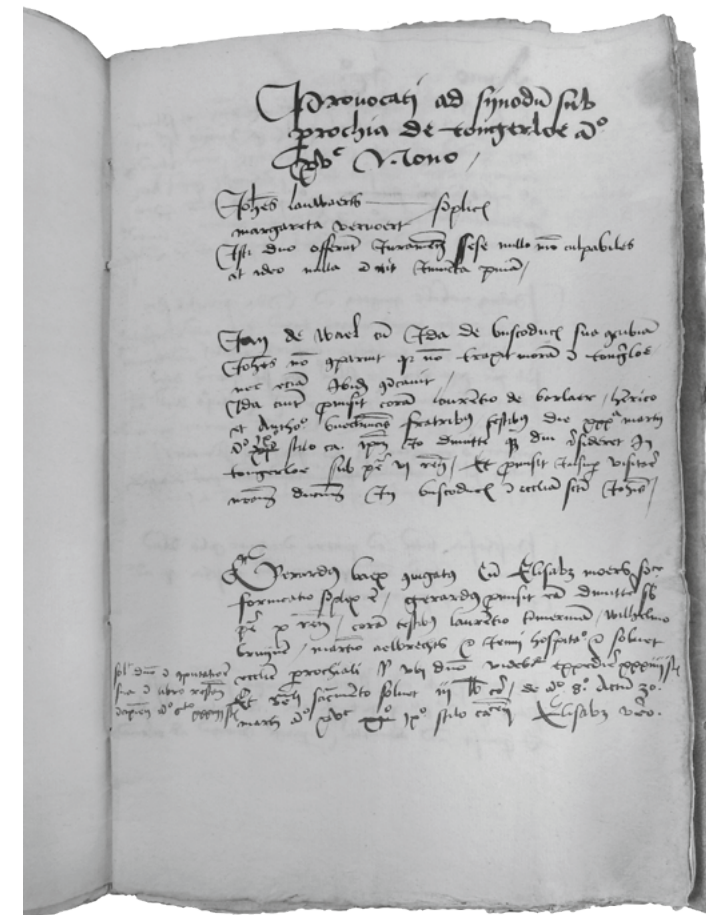
¹⁷ Zie voor de kerkrechtelijke ontwikkeling van de *iudex ordinarius*: Müßig, *Reason and Fairness*, 61-62.

rechtspraak.¹⁸ De mogelijke beperking van het rechtsgebied komt niet meer voor in de nieuwe lastgeving voor Tipoets uit 1565.¹⁹ Vrijwel tegelijkertijd waarschuwde het hof van de koning de officiaal van Luik in Brabant, Judocus van Ravenstein, die in Leuven resideerde, zich niet meer te bemoeien met zaken in het bisdom 's-Hertogenbosch.²⁰ Hoe nodig dit was blijkt wel uit de weerstand, onder meer van de kant van Luik, toen de bisschop de decreten van Trente afkondigde, gezeten tussen de abt van Berne en de officiaal, niet in zijn bisschopskerk maar in de kerk van de predikheren.²¹ De oude instituties gaven hun rechten niet gemakkelijk op. In de beschrijving van de ambten, verbonden aan de kerkelijke rechtbank (*curia episcopalis*) van 's-Hertogenbosch stond als taak van de officiaal de vorming van een tussentijds (met aanvullende opdrachten voor partijen) en definitief vonnis (*sententia interlocutoria* en *diffinitiva*). Als de verdachte van een overtreding bekend had of zijn schuld bewezen was, moest hij hem een straf opleggen (*poenitentiam iniungere*). Daarnaast diende hij de rechtsgang te bewaken.²²

Akte waarbij de bisschop in 1563 als eerste officiaal Johannes Tipoets van Diest benoemde. (BHC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 25)

Sonnus kon zo zijn rechtsprekende macht vestigen in zijn hele bisdom.... op twee parochies na. Bepaalde geestelijke instellingen, zoals abdijen en kapittels waren vroeger in bezit gekomen van het *ius synodale*, het recht om een synode of *seend* te houden. Dit betekende dat ze zelf een geestelijk gerechtshof konden instellen. In 1130-1133, bij haar stichting, had de abdij van Tongerlo dit recht gekregen van de bisschop van Kamerijk, onder wie Tongerlo toen viel. Sindsdien riep de abt of namens hem zijn officiaal dit gerecht bijeen in de parochie Tongerlo. Toen de abdij in 1511 haar parochies Tongerlo en Oevel tot één parochie kon combineren, ging de abt het *ius synodale* ook in Oevel uitoefenen. De Bossche bisschop bevestigde dit recht in 1616, 1617 en 1621. Op den duur breidden de abten hun rechten nog verder uit, zodat zelfs gesproken werd van quasi-episcopale rechten.²³

Blad uit het register van verslagen van de seend die de abt van Tongerlo in de parochie Tongerlo hield. (Archief Abdij van Tongerlo, inv.nr. II, 885)

- 18 BHC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 25; uitgave naar afschrift in Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 28-29.
- 19 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 36-37.
- 20 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 37-38; Foppens, *Historia*, 88.
- 21 Brief van Sonnius aan Viglius Zuichemius van Aytta van 25 oktober 1565: De Ram en Van de Velde, *Nova et absoluta collectio*, I, 26-28; Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, I, 348.
- 22 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 275.
- 23 Koyen, 'Het synodale en quasi-episcopale recht', 7-42 en Koyen, 'Het geestelijk gerechtshof', 105-120.

Voor zover bekend benoemde Sonnius slechts één keer een *officialis foraneus*. Dat was in 1563,²⁴ het jaar waarin hij ook een officiaal benoemde. Cornelius Petri, priester in Geertruidenberg, werd met deze functie bekleed. Hij mocht personen voor de officiaal brengen, maar in sommige gevallen ook zelf recht spreken. Daarbij moest hij de synodale statuten van Luik volgen voor zover ze niet strijdig waren met de besluiten van Trente. Cornelius kreeg deze macht voor de steden Geertruidenberg en Zevenbergen en de omliggende plaatsen.²⁵ De tekst van deze opdracht is grotendeels direct ontleend aan de commissiebrief van de bisschop van Luik aan de *officialis foraneus* van Cuijk. De onlusten die kort erna uitbraken, onttrokken deze gebieden, samen met andere noordelijke en westelijke delen van het bisdom, aan het bisschoppelijk gezag. Blijkbaar was er daarna geen dringende behoefte meer aan *officiales foranei*.

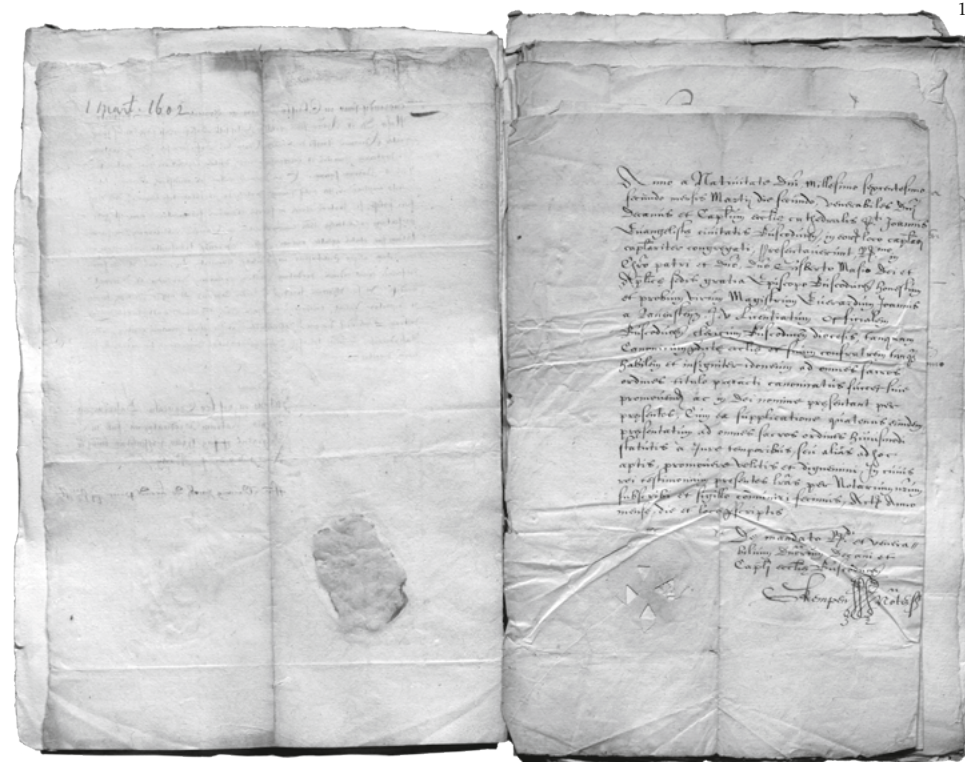
Johannes Tipoets bleef de eerste jaren als officiaal functioneren. Hij deed in 1571 afstand. De volgende jaren wisselde het officialaat bijna jaarlijks van hoofd.²⁶ Vanaf 5 mei 1578 deelden vijf personen tegelijkertijd het ambt: Johannes Tipoets, Gijsbertus Coeverinckx, Michael Haller, Henricus Verreept en Petrus van Geffen. Bisschop Metsius was toen wegens ongeregelde heden in en buiten 's-Hertogenbosch niet meer in zijn bisdom aanwezig. Op 2 april 1580 benoemde hij opnieuw Johannes Tipoets tot officiaal, maar nu als enige, zowel voor de civiele als de criminele zaken.²⁷

Zegel van het officialaat van de bisschop van 's-Hertogenbosch uit 1584. Omschrift: SIGILLV(m) OFFICIALAT(us) EPISCOPI BVSCODVC(ensis). Christus toont de kelk en de hostie. Achter het schild staat een (bisschops?)staf. Op het schild staan de letters C, S en V (corpus sanctum verum?). (BHIC, 346 Collectie Cuijpers van Velthoven, inv.nr. 3586)

Ten gevolge van het overlijden van bisschop Metsius op 18 september 1580 gingen de bisschoppelijke bevoegdheden over naar het kathedraal kapittel. De door de bisschop benoemde officiaal raakte zijn functie kwijt. Het was aan het kapittel om hem gedurende de sedisvacatie al dan niet te herbenoemen. Metsius had, zo beweerde het kapittel, drie maanden voor zijn overlijden, dus in juli 1580, Tipoets nog benoemd als officiaal inzake geschillen tussen partijen. Blijkbaar had de bisschop toen alleen de civiele rechtspraak aan hem opgedragen. Het kapittel continueerde hem daarin op 15 oktober. Metsius had nooit een vicaris-generaal als zijn plaatsvervanger aangewezen. Het kapittel benoemde nu zijn deken, Lucas Dilen, als vicaris. Daarnaast kreeg hij tevens de functie van officiaal. Zijn deel van het officialiteitswerk zal daarom de overtredingen tegen de kerkelijke voorschriften omvat hebben.²⁸ Tipoets bleef tot zijn dood op 20 september 1592 in functie.²⁹

Na enige jaren zonder officiaal vervulde Nicolaus van den Houten of van den Houdt het ambt in de jaren 1594-1599.³⁰ Everardus Joannis van Ravenstein nam de functie van hem over tot een jaar na het overlijden van bisschop Masius. In 1615 volgde Franciscus van Gestel hem op.³¹ Op 14 april 1620 benoemde bisschop Nicolaus Zoesius vier kanunniken van het kathedraal kapittel als zijn plaatsvervangers: Franciscus van Gestel, aartspriester en

Verzoek van deken en kapittel van 's-Hertogenbosch aan de bisschop om de clericus Everardus van Ravenstein, officiaal van 's-Hertogenbosch, alle wijdingen te verlenen. (BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 87)

officiaal, Cornelius van der Sterre, Everardus van Ravenstein en Philippus van Zoerendonck. Ze kregen volledige volmacht, met uitzondering van wat aan de officiaal opgedragen was, om alle zaken te behandelen die voor zijn rechtbank kwamen, met inbegrip van de overtredingen van clerus en leken.³² Everardus van Ravenstein kreeg vervolgens op 14 februari 1624 van bisschop Zoesius de functie van officiaal in de volle breedte, dus zowel voor de civiele als de criminele zaken.³³ Op 25 augustus 1625, drie dagen na de dood van Zoesius, continueerden deken en kapittel van 's-Hertogenbosch hem in zijn ambt als officiaal.³⁴ Op 5 november 1626 bevestigde de nieuwe bisschop Ophovius hem in het ambt.³⁵

²⁴ De datering is onduidelijk. Schutjes leest 1565: Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 21.

²⁵ BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 80.

²⁶ Officialen waren Johannes Denies (1571-1572), Balthazar de Bont (1572-1573) en Cornelius van Cuyck (1573-1577): Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 21; Frenken, 'Kerkvisitaties van Sonnius', 34; De Ram en Van de Velde, *Nova et absoluta collectio*, I, 211.

²⁷ BHIC, 2094 Norbertijnenabdij van Berne, handschriften, 1400-1900, nr. 83, f. 136r-136v en Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, II, 62.

²⁸ Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 66-68.

²⁹ Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 21-22.

³⁰ Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 22 en Frenken, 'De latere kerkvisitatie', 30.

³¹ Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 22-23 en Frenken, 'De latere kerkvisitatie', 134. Op 2 maart 1602 was Everardus al kanunnik en officiaal, maar enkel nog clericus. Op die datum verzochten deken en kapittel aan de bisschop hem alle wijdingen te verlenen: BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 87. Op 14 september 1602 vroegen de bisschop en de gegradueerde kanunniken van de Sint-Jan aan deken en kapittel hem als gegradueerde kanunnik in het kapittel te installeren. Hij was toen inmiddels priester: BHIC, 2039 Collectie charters van het Groot Seminarie te Haaren, 1238-1801, inv.nr. 65. Philippus Zoerendonck werd op 16 augustus 1617 officiaal genoemd: Hens, 'Kerkvisitaties onder bisschop Zoes', 191.

³² BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 34.

³³ Zijn salaris was 250 gulden per jaar: BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 36.

³⁴ BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 36.

³⁵ BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 37.

Na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 moest de bisschop met zijn ambtenarenapparaat de stad verlaten. Ook in de rest van de Meierij was het niet veilig voor hen. Officiaal Van Ravenstein diende op 31 januari 1630 uit angst voor de Staten zijn ontslag in bij de bisschop en adviseerde hem het officialaat buiten de Meierij, in Geel of elders, te plaatsen.³⁶ In dat jaar stelde de bisschop twee nieuwe officialen aan: Van Leemputte voor de stad 's-Hertogenbosch en de pastoor van Geel, zoals Van Ravenstein geadviseerd had. In februari 1631 wordt aartsdiaken Zypeus officiaal genoemd.³⁷ Schutjes meent dat Van Ravenstein ook na zijn verzoek tot ontslag als officiaal bleef optreden. In latere jaren was het officialaat meestentijds in Geel of Mol gehuisvest.³⁸

Zegelaar (sigillifer)

De zegelaar was de persoon die met het zegel van de bisschop en met zijn handtekening de besluiten die door en namens de bisschop genomen werden, kon valideren. Hij was zowel bij het vicariaat als de officialiteit betrokken. Hij speelde een leidende rol binnen de administratie van de rechtbank. Iedere daging en uitspraak en alle officieel uitgaande documenten van het hof moest hij bekrachtigen. Daarnaast had hij ook bevoegdheden die hij zelfstandig kon uitoefenen. Hij kon dispensatie verlenen voor een of twee huwelijksafkondigingen, kon toestemming geven aan geestelijken om hun testament te maken, hij schreef de toelatingsbrieven voor geestelijken die tot een beneficie waren toegelaten en nam van geestelijken de voorgeschreven eed en geloofsbelijdenis af. Een deel van de opgelegde boeten kon hij naar eigen goeddunken gebruiken. Hij kon bepaalde overtredingen zelf afdoen en via een schikking voor vrijlating uit de gevangenis zorgen.³⁹ Petrus van Grinsven van Geffen was de eerste zegelaar van de bisschop. Hij bekleedde dit ambt tot zijn dood op 20 maart 1589.⁴⁰ Korte tijd (vanaf 1578) was hij officiaal. Op 19 mei 1580 was hij tevens vicaris van de bisschop.⁴¹ De collector inde namens de zegelaar de boeten.⁴²

Promotor curie, promotor fiscalis, fiscus, procurator officii, procurator fiscalis, fiscalis

Deze functionaris werd net als de zegelaar rechtstreeks door de bisschop benoemd. Hij fungeerde als openbare aanklager bij correctionele zaken. Hij spoorde overtreders van de kerkelijke wetten op en liet hen voor de rechtbank van de officiaal dagen. Bij gebleken onschuld moest hij hen in hun goede naam herstellen.⁴³ De eerst bekende *promotor* was Jacobus Dael in 1565.⁴⁴ De terminologie van deze functionaris liep nogal uiteen. Meestal werd in 's-Hertogenbosch de titel *promotor* gebruikt. Ook in Mechelen werden de termen *promotor* en *procurator fiscalis* door elkaar gebruikt.⁴⁵

Advocaat fiscaal, griffier, sententiarius, secretarius, notarissen, executores mandatorum, cipier

De advocaat fiscaal moest de stukken gereedmaken voor de zaken die de *promotor* aanspande. Tevens leverde hij juridisch advies. De bekendste advocaat fiscaal van het Bossche bisdom is Heyman Voocht van Oudheusden. Hij was als zodanig minstens vanaf 1569 in dienst van de bisschop en voerde er deze titel. Hij schreef een bijtend traktaat over de politieke verwickelingen in 's-Hertogenbosch rond 1579, toen de bisschop uit vrees de benen genomen had.⁴⁶

De griffier (*grapharius, scriba*) was belast met de administratie van de rechterlijke stukken. Hij registreerde de akten in zijn register. Desgevraagd verstreekte hij informatie over overtredingen. Van iedere zaak moest hij twee identieke bundels samenstellen, een voor de aanklager en een voor de aangeklaagde. Daarin nam hij in afschrift alle stukken op, die de partijen tijdens de zitting overlegden.

De functies advocaat fiscaal en griffier komen in de lijst van aan het Bossche bisschoppelijk hof verbonden functionarissen niet voor. Daar is wel sprake van een *sententiarius*, met taken die ongeveer hetzelfde inhouden als die van advocaat-fiscaal en griffier in andere, onder Mechelen ressorterende bisdommen. De secretaris van de bisschop bezat het geheim zegel van de bisschop. Daarmee bezegelde hij de akten van vergeving van schulden en kwitanties van alle zaken die hij in op opdracht van de zegelaar opgesteld had. Van de drie soorten notarissen aan het bisschoppelijk hof had de *notarius testamentorum*, 'van de testamenten', niets van doen met de criminele rechtspraak. De notaris van het zegel moest alle brieven schrijven die de zegelaar deed uitgaan. De notaris van het klein zegel moest daarmee de dagvaardingen bezegelen.⁴⁷ Ten slotte moesten de stukken bij de juiste persoon bezorgd worden. Dat was de taak van de *executor mandatorum*, die onder meer per afgelegde mijl betaald werd.⁴⁸

De Moriaan was een grote burgerwoning aan de Markt in 's-Hertogenbosch. Ten tijde van de Beeldenstorm in 1566 was het een broeiest van opstandelingen. Na het herstel van de orde werd het daarom geconfisqueerd en kwam het via de burgerlijke overheid aan de bisschop.⁴⁹ Deze had aan koning Filips II aangegeven behoefte te hebben aan een gevangenis (*une chartre ou prison*) voor door de officiaal tot gevangenschap veroordeelde personen. In 1570 kreeg hij vlak bij zijn woning in de Hinthamerstraat het huis van Nicolaas Rovers van Geffen, in het Frans geheten *Le Mouton d'Or*, hiervoor ter beschikking. Ook dit pand was wegens de troebelen in beslag genomen. Door de schenking kon de bisschop het laten ombouwen tot gevangenis.⁵⁰ We weten niet of er een cipier aan verbonden was, zoals in andere bisdommen het geval was.⁵¹

Procesgang in theorie

De eerste jaren greep bisschop Sonnius ook voor de procesgang terug op zijn voorgangers, de bisschoppen van Luik en Kamerijk.⁵² Maar al snel kwam hij tot een eigen model. Dit resulteerde in de statuten voor zijn bisschoppelijke hof. Ze dateren van 4 november 1569 en waren vooral van toepassing op de civiele rechtspraak met als hoofdthema een eerlijke

36 Frenken, 'Dagboek Ophovius', 293-294. Schutjes meent dat de bisschop zijn verzoek om ontslag niet aanvaardde: Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 25.

37 Frenken, 'Dagboek Ophovius', 109, 138, 182.

38 Van de Velde, *Synopsis monumentorum*, II, 306-307; Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 22-24; Cornelissen, 'Verslagen over den toestand', 86.

39 Rekening sigillifer 1570-1574: Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 192-194 en 276; Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 24-25 (op basis van een document uit 1615).

40 Schutjes, *Geschiedenis bisdom*, II, 25.

41 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 61.

42 Hij ontving in 1626 30 en 10 gulden van voor overspel veroordeelde personen: BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 56.

43 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 277.

44 BHIC, 2094 Norbertijnenabdij van Berne, handschriften, 1400-1900, nr. 83, f. 135v; Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 37: *Jacobus Dael curie Buscoducensis procurator fiscalis*.

45 BHIC, 2094 Norbertijnenabdij van Berne, handschriften, 1400-1900, nr. 83, f. 112v-115r.

46 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 63; Hoekx e.a., *Vruchten van de goede en de slechte boom*, 27-32.

47 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 276-277.

48 Deze functionarissen worden genoemd in de statuten van 1573: Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 301. Hun eedformulier in Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 305. Ook vonden we elders de functie van *apparitor*, een van de vergelijkbare lagere gerechtsdienaren: Frenken, 'De Bossche Bisschop Michaël Ophovius', 133.

49 Van Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen*, III, 391. Hier woonde bisschop Metsius tot hij in 1577 de stad ontvluchtte. Hoekx e.a., *Vruchten van de goede en de slechte boom*, 159.

50 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 10; Archief van het aartsbisdom Mechelen, Buscoducensia, map Varia (kopie in BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 202).

51 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 306-307.

52 Afschriften van Luik en Kamerijk in BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 80.

procesgang met vermindering van langdurige en kostbare processen. Hij maakte onderscheid tussen een volledige procesgang en zaken die op een eenvoudige wijze konden worden afgedaan. Deze laatste waren vastgesteld door het Concilie van Trente. Sonnius noemde ze in algemene termen.⁵³ Bij het bisdom Antwerpen werden overtredingen opgesomd waarvoor een dergelijk snelrecht gold: schending van de zondagsheiliging, verzaking van de paasplicht en gemeenschap tussen ongehuwden die zonder beletsel met elkaar zouden kunnen trouwen. Korte tijd later werden ze nog nader omschreven.⁵⁴

Sonnus' opvolger Metsius hervormde het bisschoppelijk hof al in 1573 en gaf aanvullende bepalingen.⁵⁵ Vermoedelijk uit diezelfde tijd zijn statuten overgeleverd die de rechtsgang aan het hof verder regelden. Enkele artikelen daarin gaan over de criminele zaken. De *promotor* moest informatie inwinnen over door clerici of leken begane overtredingen, en er daarna overleg over voeren met de officiaal. Als hij toestemming tot daging van de overtreder gekregen had diende hij dat zo snel mogelijk te doen en vervolgens de zaken in het register van de griffier te laten opnemen. Deed hij dat niet dan kostte het hem 10 stuivers per geval, die ten goede kwamen aan het seminarie.⁵⁶ Verder werd van hem verwacht dat hij op de dag dat het proces diende de aanklachten tegen de beschuldigde paraat had. De gedaagde moest zonder overleg antwoorden. Totdat deze persoonlijk geantwoord had moesten alle gangbare praktijken van het hof achterwege blijven. Ook de notaris mocht tevoren geen afschrift van de aanklachten aan de beklaagde overhandigen. Nadat de *promotor* het antwoord van de beklaagde gezien had, nam hij de bekentenissen op en voegde er zijn laatste tegenwerpingen aan toe. Daarna was er geen mogelijkheid voor repliek en dupliek, maar velde de rechter een tussenvonnis. Beide partijen kregen daarna gelegenheid bewijzen aan te dragen. De beklaagde kon hiervoor met hulp van de *promotor* getuigen oproepen. Ten slotte kon de officiaal uitspraak doen.⁵⁷ Vermoedelijk zullen ook in 's-Hertogenbosch gedaagden die niet verschenen na drie oproepen automatisch veroordeeld zijn.⁵⁸

De pastoor was verplicht overtreders van de kerkelijke wetten, wanneer ze volhardden in hun gedrag, aan te geven bij de bisschop, de deken van zijn dekenaat of de *promotor* van het bisschoppelijk hof, zo bepaalde de bisschop uitdrukkelijk in 1571, met een herhaling in 1612. Het moest daarbij dan gaan om openbare, voor iedereen bekende wandaden, namelijk overspel, incest, godslastering, woeker en dergelijke, die alle door de Kerk bestraft moesten worden.⁵⁹ In kleine zaken sprak de deken zelf recht.⁶⁰ Aartsdiaken, aartspriester of landdeken mochten geen overtredingen bestraffen inzake concubinaat, misdaad en huwelijkszaken.⁶¹

Twee voorbeelden uit de praktijk

Advocaat-fiscaal Heyman Voocht verklaart in zijn geschrift uit 1581 over een van zijn overvallers in Heusden dat deze eens uit eigen beweging voor de kerkelijke Bossche rechter gekomen was. Op aanraden van verwanten en vrienden had hij daar incest met zijn stiefdochter opgebiecht, waarna hij hem om penitentie en vervolgens absolutie verzocht had. Hierbij verwees Voocht naar de registers van de bisschoppelijke curie.⁶² Hoe de procesgang zelf in het werk ging verklaarde Voocht verder niet. We hebben helaas weinig mogelijkheden om naast de eerder beschreven normatieve bronnen, waarin de theorie uiteengezet wordt, praktijkbronnen te plaatsen om na te gaan in hoeverre de voorschriften gevolgd werden. Slechts enkele gevallen laten een toetsing toe.

Uit de jaren 1604-1605 kennen we een voorbeeld van de procesgang voor de officiaal in criminele zaken.⁶³ Het betreft de priester Cornelis Aertssen van Eersel. De aanklager van het

hof van de bisschop, Laurentius Hubrechts, *procurator officii et negotiorum curiae episcopalis promotor*, spande een proces (*causa*) tegen hem aan. Laurentius was hierin de aanlegger (*actor*), Cornelis de beschuldigde (*reus*). De officiaal daagde Cornelis op donderdagochtend voor zijn gerecht op basis van een aanklacht.⁶⁴ Deze oproep (*littera citatoria*) werd gevolgd door het verslag van Wernerus Greveraet, de bezorger van de oproep (*relatio executoris*). Dat dateerde van 15 september. De volgende dag verscheen Cornelis inderdaad ter zitting (*auditoria*) die werd voorgezeten door de officiaal. Laurentius beschuldigde Cornelis in een officieel geschrift (*libellus*), artikelsgewijs opgeteld ten behoeve van een vlotte rechtsgang,⁶⁵ van een aantal overtredingen. Deze moest op de aanklachten (*positiones*) antwoorden en bij ontkenning dit bewijzen.

Cornelis woonde in de Torenstraat in 's-Hertogenbosch, was daar priester van de Sint-Jan en Sint-Jacob en bezat onder meer een beneficie in de Sint-Petruskerk in Vught. Door dit laatste meende de bisschop (en daarmee de officiaal) competent te zijn in deze zaak, want als priester van de Sint-Jan zou hij zich tegenover de deken van het kapittel hebben moeten verantwoorden. De volgende aanklachten waren tegen hem ingediend. Tijdens het opdragen van de mis in de Sint-Jacob was hij na de consecratie van het brood en de elevatie van de hostie de consecratie van de wijn vergeten: hij knielde voor de kelk, maakte een buiging, hief de kelk tot hoofdhoogte en toonde hem aan het volk ter verering zonder dat hij eerst de wijn geconsecreerd had. Hij droeg missen slecht en slordig op met verwaarlozing van de zang, voerde de plichten van zijn beneficijs niet uit en onderhield de canonieke uren niet. Verder gebruikte hij geweld tegen een priester, een burger en een soldaat van het garnizoen en richtte hij stomdronken vernielingen aan. Dit alles had tot veel rumoer en tumult geleid. De *promotor* verzocht daarom aan de officiaal hem te straffen met eeuwige suspensie, de kerker of een lichamelijke of geldstraf.

Cornelis beweerde echter ondergeschikt te zijn aan deken en kapittel van 's-Hertogenbosch en door hen al veroordeeld te zijn wegens zijn geweldplegingen tegen de soldaat. De openbare aanklager van het kapittel (*syndicus* of *fiscus*) stond hem daarom in het vervolg van het proces bij. Het overgrote deel van het proces ging vervolgens over de rechtsmacht van de bisschop ten aanzien van het kapittel. Uiteindelijk sprak de officiaal op 5 mei 1605 een voorlopig vonnis uit. Tot een eindoordeel is het blijkbaar nooit gekomen.

Tussen het begin van de zaak op 16 september 1604 en het voorlopige vonnis, kende deze zaak 24 zittingen, waarbij stukken uit eigen beweging getoond of op verzoek van de tegenpartij opgevraagd werden. Na iedere zitting besloot de officiaal wanneer de volgende gehouden zou worden om partijen voldoende gelegenheid tot lezen van de stukken en opstellen van verweerschriften te geven. Partijen vroegen telkens afschriften van elkaars stukken.

53 Uitgegeven naar het afschrift van Gijsbertus Coeverinx in Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 286-295.

54 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 89-90 en 350-351.

55 BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 30. Uitgegeven naar het afschrift van Gijsbertus Coeverinx in Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 295-301.

56 Deze bepaling toont aan dat deze statuten uit de jaren zeventig van de zestiende eeuw dateren.

57 Archief van het aartsbisdom Mechelen, Buscoducensia, map Statuta vd Curie (kopie in BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 200); concepten in BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 30.

58 De Brouwer meldt dit terloops voor het bisdom Antwerpen: De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 90.

59 Steyaert, *Synodi*, 68 en 199.

60 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 28-29.

61 Eerste concilie van Mechelen 1571, *de correctione*, hoofdstuk 3. In dat jaar werd de parochie Wijk gevisiteerd. De daarbij aanwezige officiaal sprak ter plekke recht: Goossens, 'Kerk- en Kloostervisitaties', 232.

62 Hoekx e.a., *Vruchten van de goede en de slechte boom*, 82-84.

63 BHIC, 2006 Mechelse Aanwinsten, inv.nr. 209.

64 In de statuten van Sonnius uit 1569 en Metsius uit 1574 staat 10 uur als aanvangstijd: Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 286 en 295.

65 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 287, 292-293, 296.

Hiervoor zorgde de griffier Jan Hogaert Kelders, zodat beide partijen over een identiek dossier beschikten. Daaraan voegde de griffier na afloop het verloop van de rechtszittingen toe. Het hogere personeel van de kerkelijke rechtbank bestond uit geschoolde juristen in beide rechten. In veel gevallen waren deze clerici gehuwd. Bij afwezigheid konden ze elkaar soms vervangen. Tijdens de zitting van 30 september 1604 bijvoorbeeld verving Johannes Bardoul de promotor omdat die toen buiten de stad was. Plaats van handeling was een van de gebouwen van het bisdom in 's-Hertogenbosch, wellicht het bisschoppelijk paleis. De zittingen vonden er op donderdag plaats.

In het tweede voorbeeld stokte de procesgang al snel. In 1615-1616 spande promotor Laurentius Hubrechts een rechtszaak aan die een dieper conflict blootlegde. Hij daagde de pastoor van Megen, Johannes Hauconius, voor de officiaal. De pastoor was een johannieter uit Bolsward. De promotor had zijn aanklacht volgens de regels artikelsgewijs opgesteld. Hij beschuldigde hem hierin van samenwonen met een vrouw Nisa, bij wie hij twee kinderen had. Gedurende vijftien jaar al, vormden zij een gezin. Hij had publiekelijk verklaard dat hij met haar getrouwd was en dat dit toegestaan was. Na 's nachts met haar gemeenschap te hebben gehad, had hij de volgende dag de mis opgedragen zonder vooraf gebiecht te hebben. Hij kleeedde zich bovendien niet op waardige wijze als clericus. Dit alles leidde tot openbare verontwaardiging aldus de promotor, die de officiaal om een definitief vonnis vroeg.

Het antwoord van de pastoor dateert van 23 juni 1615 en volgde de artikelen van de promotor, waarbij de antwoorden volgens voorschrift in principe beperkt moesten blijven tot bevestigen of ontkennen: *credit* of *non credit*.⁶⁶ De pastoor gaf niet alles toe. Hij had bovendien sinds het opstellen van de aanklacht het concubinaat met Nisa beëindigd wegens een lichamelijk ongemak. Hij had niet verkondigd dat priesters mochten trouwen. Ook ontkende hij dat hij daags na de gemeenschap met Nisa zonder te biechten de mis had opgedragen. Niemand nam aanstoot aan zijn gedrag. Hij kleeedde zich niet onbetamelijk: zijn bovenkleed hing weinig boven zijn enkels en was weliswaar niet zwart maar asgrijs van kleur.⁶⁷ Hij vroeg de absolutie voor zijn overtredingen en geen steng regime. De promotor daarentegen vroeg de ontkenningen te bewijzen op de volgende zittingsdag en ondertussen de pastoor te gelasten zijn bijzit en hun kinderen buiten de deur te zetten. De officiaal ging hierin als voorlopig oordeel mee en eiste een bewijs van deze uitzetting binnen vijf dagen op straffe van de kerker en 25 gulden.

Het stadsbestuur ging echter vierkant achter de pastoor staan. Hij zou een *spiegel der godtvruchtighe wercken* zijn. De drost van Megen verzocht de bisschop de oproep terug te draaien. Vervolgens schreef het stadsbestuur aan de officiaal Van Gestel dat het de pastoor verboden had naar de rechtbank in Den Bosch te gaan zonder toestemming van de graaf van Megen, omdat zoiets nog nooit was voorgevallen en ze altijd onder het bisdom Luik gestaan hadden. Een gezant van de bisschop met een brief voor de pastoor moest onverrichterzake terugkeren: de pastoor mocht zijn brief niet in ontvangst nemen. Eind van het liedje was dat op 11 augustus 1616 een uitgebreid schrijven van de hertogen van Brabant naar Megen ging met de opdracht de Bossche kerkvorst te gehoorzamen.⁶⁸

De afloop van deze tweede zaak kennen we niet. Toch kunnen we op basis van deze voorbeelden concluderen dat de procedure in criminele zaken zoals die rond 1573 in theorie beschreven was, in de praktijk bij rechtszittingen voor de officiaal gevolgd werd. Ze is in overeenstemming met de rechtsgang bij officialiteiten elders.⁶⁹ Van de procesgang in zaken die door de bisschop werden afgedaan, hebben we nauwelijks gegevens. Een zaak uit 1601, waarbij de promotor de aanklacht indiende met vervolgens een artikelsgewijze reactie van de beklaagde, leidt tot een identieke conclusie.⁷⁰

De vonnissen van de bisschop in de periode 1597-1615

Bij het aartsbisdom Mechelen berust een register met vonnissen van de Bossche bisschop. Het is een descriptieve bron die bij uitstek inzicht geeft in de gevoerde praktijk. Het register loopt over de periode 23 november 1597 tot 18 februari 1615 en bevat 158 uitspraken.⁷¹ Rechtsprekende persoon is bisschop Gijsbertus Masius (1593-1614), de bisschop die de Contrareformatie in zijn bisdom, zeker na het derde Provinciaal Concilie van Mechelen, met kracht kon gaan aanpakken.⁷² Omdat het register zonder enige inleiding begint heeft het waarschijnlijk een voorganger gehad. Naast de bisschop vonniste zijn plaatsvervanger in dezen, de zegelaar. Hij trad dan op als *vicarius in spiritualibus*, 'plaatsvervanger in geestelijke zaken'. Dit onderstreept de zwaarte van deze functie in het Bossche bisdom. Zegelaar in deze jaren was Balthazar Bonten.⁷³ In twee gevallen in 1611 vonnisten vicarissen wegens afwezigheid van de bisschop.⁷⁴ Eén vonnis werd gewezen door de vicaris en de deken van de Sint-Jan, ófwel omdat het een leek betrof die een priester van de Sint-Jan tot bloedens toe verwond had, ófwel wegens ziekte van de bisschop.⁷⁵ Bloed bezoedelde de reinheid van het priesterambt. Na het overlijden van de bisschop kort daarop, op 2 juli 1614, vonnisten de vicarissen-generaal *sede vacante*.⁷⁶ Na een aantal blanco pagina's volgt één vonnis van bisschop Zoesius als uitvloeisel van een eerdere vonnis van bisschop Masius.⁷⁷ Het register werd daarna niet voortgezet. Dit kan erop duiden dat de organisatie omtrent de berechting van overtredingen veranderd was of dat de nieuwe bisschop een nieuw register aanlegde.

De bisschop hield zitting in het bisschoppelijk paleis, dat toen in de Hintamerstraat ter hoogte van de Sint-Jan gevestigd was.⁷⁸ Overtreders konden daar gevangengezet worden.⁷⁹ Tijdens de sedisvacatie werden gevangenen tijdelijk in het huis van de promotor geplaatst.⁸⁰ De bisschop maakte ook gebruik van de gevangenis van de stad.⁸¹ Er was geen vaste dag bepaald voor de zittingen. We weten niet op welk tijdstip van de dag ze gehouden werden, afgezien van één oproep voor 's middags om twee uur.⁸² Het aantal vonnissen per jaar fluctueerde in de periode 1597-1615 sterk: tussen 23 in 1600 en 3 in 1609 en 1610. De secretaris van de bisschop, Johannes Bardoul, lijkt de schrijver van het register.⁸³

66 Van den Elsen en Hoevenaars, *Analecta*, I, 297-298. Eventueel was een meer volledig antwoord mogelijk, maar dan wel artikelsgewijs.

67 In uiterlijk was de geestelijke van de leek te onderscheiden door de tonsuur en de kledij. De kledingvoorschriften waren gebaseerd op het decreet *Quoniam* uit 1311 met latere aanvullingen, vooral gericht tegen kleurige en frivole kledij: Vergauwen, *Over de schreef*, 78-82.

68 BHIC, 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 507.

69 Tanaka, 'The Ecclesiastical Courts', 57-58.

70 Vonnis 1601-10-16 (zie verder noot 71).

71 AAM, kapittel van Sint-Rombouts, inv.nr. 440. Het register is een van de bij het kapittel achtergebleven stukken van het archief van de Bossche bisschop. Dankzij de welwillende medewerking van het aartsbisdom kon het BHIC het digitaliseren en in die vorm aan het archief van de bisschop toevoegen (BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 158). Naar de vonnissen in dit register wordt verwezen met 'vonnis' of 'vonnissen'.

72 Rogier, *Geschiedenis van het catholicisme*, II, 526-538.

73 Vonnis 1598-10-03 en 3 maart 1605 (BHIC, 2006 Mechelse aanwinsten, inv.nr. 209). De officiaal hield zich in deze jaren blijkbaar bezig met de contentieuze rechtspraak: BHIC, 221 Charters Provinciaal Genootschap, inv. nr. 681.

74 Vonnissen 1611-11-07 en 1611-11-21.

75 Vonnis 1614-06-10.

76 Vonnissen 1614-08-30 tot en met 1615-02-18.

77 Vonnis 1615-10-02.

78 Vonnis 1603-06-09 en Van Sasse van Ysselt, *Voornamen huizen*, III, 179-196.

79 Vonnis 1613-11-23.

80 Vonnis 1615-01-17.

81 Vonnissen 1603-04-29; 1603-10-16; 1603-12-19 etc.

82 Vonnis 1603-12-19.

83 Vonnissen 1600-01-17 en 1601-06-20.

Gebrandschilderd raam met bisschop Masius uit de Sint-Pieterskerk te 's-Hertogenbosch, getekend door Pieter Jansz. Saenredam, 1632. (Collectie Het Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch. Foto Peter Cox)

Relatie met de officiaal

De in dit register behandelde overtredingen werden in andere bisdommen vooral door de officiaal berecht. Mogelijk wilde de bisschop van 's-Hertogenbosch hoogstpersoonlijk toezicht houden op het morele peil van de gelovigen in zijn bisdom wegens de onmiddellijke nabijheid van 'kettters' gebied, waardoor hij een voorbeeld moest stellen.⁸⁴ De Bossche officiaal hield zich in deze periode bezig met de contentieuze rechtspraak (dus inzake geschillen), zoals in het geval van onenigheid tussen twee priesters in Gemert en in Beek bij Aarle.⁸⁵ Ook was het de officiaal, die op instigatie van de kerkmeesters vier kape-laans van Bergeijk ter verantwoording riep wegens nalatigheid bij het uitvoeren van hun plichten.⁸⁶ Toch was de scheiding niet rigide, zoals uit de volgende voorbeelden blijkt. De officiaal voelde in 1602 Jacobus Heijmselmans, pastoor van Aalst, stevig aan de tand wegens gemeenschap met enkele vrouwen, onder wie zijn huishoudster, nog wel aan de voet van het altaar en in de toren.⁸⁷ Michael Merevortius, geestelijke in Oirschot met pastorale taken, werd op 29 oktober 1604 voor de bisschop óf de officiaal gedaagd op beschuldiging van het verwekken van een kind. Overigens kwam toen hij niet opdagen. Enkele jaren later meldde hij zich alsnog bij de bisschop.⁸⁸ Arnoud van Vladeracken, schout van Maasland, zou zich in 1611 voor de officiaal moeten verantwoorden wegens beschuldiging van 'defloratie' ofwel ontmaagding, in dit geval van een vrouw die op het punt van trouwen stond met een ander. De schout verklaarde dat hij tot zijn daad was gekomen onder invloed van drank en van de aantrekkingskracht van deze dame.⁸⁹ Op 11 augustus 1614, dus tijdens de sedis-vacatie tussen de bisschoppen Masius en Zoesius, besloot de officiaal in de zaak tussen de promotor Laurentius Hubrechts tegen de gevangen Walter Pousen, priester in Soerendonk, tot vijf dagen aanvullende gevangenisstraf met vasten op water en brood en suspensie tot aan de eerstkomende Pasen, onder belofte de drank voortaan te laten staan en de door hem beledigde personen vergiffenis te vragen.⁹⁰ Hoewel beroep van deze uitspraak op de bisschop in principe niet mogelijk was, zwakte de bisschop de sententie van de officiaal af: op verzoek van Walter en de schepenen en kerkmeesters van Soerendonk, zou de suspensie slechts duren tot 1 oktober op voorwaarde dat hij dagelijks tot aan de eerste zondag van de Advent geknield het officie voor de doden las, met drie lezingen, de zeven boetepsalmen met litanieën, gebeden en toebehoren.⁹¹

Zonden en penitentie

De zaken die voor de Bossche bisschop kwamen waren in het algemeen zwaar. Het niet nakomen van de paasplicht of de zondagsrust werd beoordeeld door lagere instanties. De pastoors waren in 1571 al geïnstrueerd de ernstige overtredingen bij het bisschoppelijke hof aan te brengen. Toen werd in algemene termen aangegeven welke daaronder vielen. Al vanouds hadden de bisschoppen het alleenrecht om te vonnissen over bepaalde overtredingen of, om het in kerkelijke termen uit te drukken, penitentie op te leggen voor bepaalde

84 In die zin is zijn situatie vergelijkbaar met die van Gent in 1569-1575, waar de bisschop en zijn functionarissen vol vuur de beginselen van Trente wilden introduceren: Tanaka, 'The Ecclesiastical Courts', 64.

85 BHIC, 221 Charters Provinciaal Genootschap, inv.nr. 681. Everardus van Ravenstein was officiaal op 19 mei 1611: BHIC, 2006 Mechelse aanwinsten, inv.nr. 22 regist 300.

86 RHCE, 10074 R.K. parochie H. Petrus, Bergeijk, inv.nr. 1.

87 BHIC, 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 1.

88 BHIC, 241 Kapittel van Oirschot, inv.nr. 59; vonnis 1606-01-16.

89 BHIC, 221 Charters Provinciaal Genootschap, inv.nr. 521.

90 BHIC, 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 704.

91 Vonnis 1614-09-05.

zonden. Dit waren de voor de paus of bisschop voorbehouden zaken (*casus reservati*), zonden waarvoor lokale pastoors of priesters geen absolutie mochten verlenen. Ze konden per bisdom verschillen.⁹² Ook de gerechtshoven in die tijd kenden deze term. Ze gaven ermee aan dat een aantal nader omschreven gevallen alleen voor een bepaalde instantie gebracht mocht worden, met uitsluiting van alle lagere rechtsprekende instellingen.

Voor het aartsbisdom Mechelen gaf Martinus Steyaert een nadere uitleg. Deze Leuvense theoloog en hoogleraar, vanaf 1691 tevens apostolisch vicaris van 's-Hertogenbosch, beschreef de in het aartsbisdom als voorbehouden zaken: ketterij (*haeresis*), afvalligheid (*apostasia*), simonie (*simonia*), tegennatuurlijke zonden (*sodomia*), doodslag (*homicidium*), moedwillige brandstichting (*incendium deliberata voluntate*), verkrachting, ontmaagding, incest (*luxuria*), geweld tegen ouders of familieleden (*iniectio manuum*), waarzeggerij, toverij (*sortilegium*, *magica*) en bewezen overspel (*adulterium notorium*).⁹³

Het merendeel van de voorbehouden zaken betrof ongeoorloofde seksuele betrekkingen. In de Mechelse Catechismus had de aartsbisdom invulling gegeven aan de verordeningen van het Concilie van Trente. Opgesteld in 1608 werd deze uitgave herzien in 1623. Het zesde gebod daarin ging specifiek over onkuisheid. Een uitleg ervan werd gegeven in Verheyens *Ziele-spys*. Hij onderscheidde zeven soorten onkuisheid. De eerste vorm, overspel of *adulterium*, beschouwde hij als een afzonderlijk onderdeel omdat daarmee niet alleen onkuisheid bedreven werd maar ook onrecht tegenover de huwelijkspartner begaan werd. Van de andere zes vormen was de 'gewone' onkuisheid (*hoererie* of *fornicatio simplex*), de seksuele relatie tussen ongehuwden, de minst zware, maar nog altijd een doodzonde. De volgende twee in zijn opsomming gaan over incest: gemeenschap tussen personen die elkaars bloed- of aanverwant zijn tot in de vierde graad en tussen personen die een geestelijke band met elkaar hebben, bijvoorbeeld door peetouderschap (respectievelijk *incestus* en *sacrilegium*). Verheyen rekent onder deze laatste vorm ook de ontuchtige geestelijken. In geval van priesters waren dergelijke betrekkingen dus tevens een ambtsovertreding. Verkrachting (*raptus*) en schaking met ontmaagding (*stupra*), waartoe hij tevens het ongehuwd samenwonen (*concubinatum*) schaaft, vervolgen zijn reeks. Hij eindigt met de wraakroepende tegennatuurlijke zonde (*peccatum contra naturam*).⁹⁴

De meeste zaken die de Bossche bisschop in zijn hof berechtte, kwamen voort uit deze voorbehouden gevallen. Steyaert en Verheyen laten zien dat er verschillende onderverdelingen mogelijk zijn. Een zaak kon bovendien meerdere overtredingen bevatten. Onkuisheid, overspel en celibaatsovertreding konden bijvoorbeeld al dan niet incestueus zijn. Wij hebben daarom in de zaken die voor de bisschop kwamen een eigen indeling ontworpen.

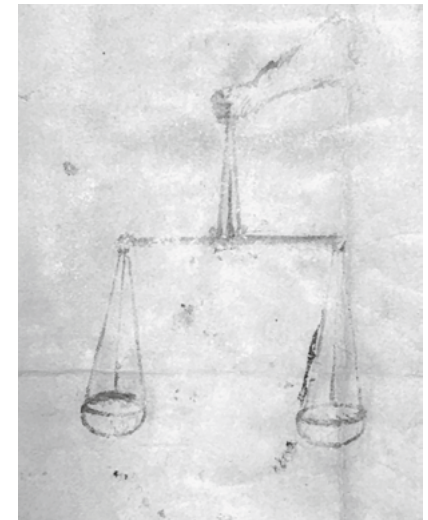
'Gewone' ontuchtzaken bereikten de bisschop vrijwel niet. Naast de zwaardere ontuchtzaken kwamen overtredingen van clerici voor het hof van de bisschop. Ten slotte waren er enkele bijzondere gevallen. In alle zaken moest de overtreding voor iedereen zichtbaar of duidelijk zijn en aanstoot geven: zoals een buitenechtelijk kind dat geboren was of zou worden, of een priester die de mis voor de ogen van het volk op onwaardige wijze opdroeg.

De vorm van het vonnis van de bisschop volgde dan ook die van de biecht. De beklagde vervulde hierbij de rol van zondaar. Na vermelding van de overtreding en de bekentenis ervan vroeg de berouwvolle zondaar vergeving aan de bisschop. Deze gaf aanwijzingen om verdere zonden te voorkomen en eventueel beledigde of beschadigde personen genoegdoening te geven, legde hem een penitentie op en na uitvoering ervan vergaf hij de zondaar zijn zonde. In veel gevallen moest de zondaar bewijs van de uitvoering van de penitentie leveren.⁹⁵

Een zondaar kon zich op eigen initiatief (*ultra*) tot de bisschop wenden om berouw te tonen en de absolutie te krijgen. Een andere mogelijkheid was dat hij op verzoek (*ad instan-*

tiam) van de promotor voor de rechtbank van de bisschop gedaagd werd. Van een derde van de 158 zaken weten we niet langs welke weg ze voor bisschop gekomen waren. Van de overige zaken ontstond 65 procent uit eigen beweging en 35 procent via daging. Promotores waren in deze periode Cornelius Bamelroij,⁹⁶ Laurentius Hubrechts⁹⁷ en Lambertus Henrici van der Meer.⁹⁸ Deze zaken lijken meer op rechtszaken dan op een vrijwillige biecht om vergeving van zonde. Zaken die buiten het bisdom 's-Hertogenbosch voor de officiaal kwamen, kunnen onderscheiden worden in *ex officio*-zaken, aangespannen op verzoek van de promotor, en *ad instantiam*-zaken, aangespannen op verzoek van een derde partij. Soms is sprake van een combinatie (*adjuncto*).⁹⁹

Niet alle vonnissen blijken te zijn opgenomen in het register van de bisschop. Bovendien konden vergelijkbare zaken, zoals we zagen, ook voor de officiaal komen. Dat maakt getalsmatige vergelijking tussen de zaken met daaraan verbonden betrouwbare conclusies voor het hele bisschoppelijke hof niet mogelijk. We zullen eerst de diverse soorten overtredingen behandelen en daarna de opgelegde straffen.

Tekening van een weegschaal als symbool van de rechtspraak op de buitenzijde van het vonnisregister van bisschop Masius. (Archief van het aartsbisdom Mechelen, kapittel van Sint-Rombouts, inv.nr. 440 (digitaal in BHIC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 158))

1. Ongehuwd samenwonen (*concubinatum*) en/of gemeenschap tussen ongehuwden (*fornicatio simplex*)

Het samenwonen zonder geldig huwelijk werd door de kerk streng verboden. Dit gold temeer als daarbij seksuele contacten onderhouden werden die tot zwangerschap leidden. Hetzelfde gold voor seksuele betrekkingen tussen ongehuwden. Het Concilie van Trente probeerde de soepele middeleeuwse seksuele moraal te vervangen door een wetgeving die seksualiteit enkel toestond binnen het voor de kerk gesloten huwelijk. Pas na het huwelijk mocht er onder één dak geslapen worden.¹⁰⁰ Slechts drie keer kwam een dergelijk geval voor de bisschop, wellicht wegens de hardnekkigheid van de overtreding.¹⁰¹ Petrus Anthonii woonde zes jaar lang samen met Johanna Joordens en verwekte bij haar twee kinderen. De pastoor van Sint-Michielsgestel had hen geregeld maar tevergeefs gewaarschuwd. Het andere geval

92 Zie voor de middeleeuwse situatie in het bisdom Luik: Caspers, 'Het kerkelijk en godsdienstig leven', 127-129. De synodale statuten van Doornik van 1481 geven een opsomming van dergelijke zonden: Vergauwen, *Over de schreef*, 37.

93 *Opuscula ex. D. Martini Steyaert*, V.

94 Verheyen, *Ziele-spys*, III, 247-254.

95 De bisschop achtte het van groot belang dat bij de biecht eerst de penitentie werd opgelegd alvorens de absolutie te geven: *Manuale pastorum*, 34. Voor de voorwaarden voor de absolutie (berouw, belijdenis van de zonden) zie Concilie van Trente, sessio 14.

96 Vonnis 1599-06-18.

97 1601-06-20: Vonnis 1601-06-20; 1602: BHIC 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 1; 1604-1605 *clericus*: BHIC, 2006 Mechelse aanwinsten, inv.nr. 209; 1614: BHIC 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 704; 1615: BHIC 2074 Oude parochiedossiers, inv.nr. 507.

98 Vonnis 1603-04-24.

99 Omdat de termen criminele en civiele rechtspraak te modern aandoen worden ze meestal vermeden en gebruikt men in navolging van Engelstalige literatuur (*office/instance cases*) bovenstaand onderscheid: Tanaka, 'The Ecclesiastical Courts', 57 n. 18. In ons onderzoek zou dit juist tot verwarring leiden, zodat wij toch de moderne terminologie gevolgd hebben.

100 Concilie van Trente, sessio 24, caput 1 en 8. Zie voor het katholieke verlovings- en huwelijksritueel: Van de Ven, *In facie ecclesiae*.

101 Vonnissen 1601-03-08, 1601-06-20, 1601-04-06 en 1604-05-19.

speelde ruim drie maanden later. Pas na drie dagen verscheen jonker Rogerius Monicx om te bekennen dat hij enkele jaren met Maria, dochter van Gulielmus van Oss, in zijn huis had samengewoond en bij haar twee kinderen had verwekt. Na betaling van een boete en de onkosten van het proces en na de verklaring van Maria dat ze nooit met iemand anders het bed gedeeld had, traden ze voor de bisschop in het huwelijk, met de promotor en de secretaris als getuigen. Het derde geval betreft een ongehuwde vrouw die met haar stiefvader samenwoonde van wie ze een kind baarde. De pastoor van Boxtel, waar dit zich afspeelde, had hen vijf jaar lang op hun zondigheid gewezen. Tot drie keer toe moest de *promotor* haar dagen.

Bij de drie gevallen van gemeenschap tussen ongehuwden was een vermeende dader betrokken die zich wegens dronkenschap niets meer kon herinneren, een jongeman die de dienstbode van zijn vader bezwangerd had, en een clericus.¹⁰² Waarom juist de bisschop en niet de officiaal de eerste twee zaken behandelde is onduidelijk.

De Bossche wapensmid Henricus Leonardi werd door de promotor gevangengezet omdat hij vluchtgevaarlijk werd geacht. Hij had ontucht gepleegd met Maria, dochter van Petrus Johannis, en verklaarde dat opnieuw te zullen doen als ze hem dit toestond. Maria erkende dat ze alleen met hem gemeenschap had gehad en daarom alleen hem als vader van het ongeboren kind erkende. Het geval van ontmaagding, want dat was het in feite, had grote beroering veroorzaakt in de stad. Hier werd naast *defloratio*, de term *stuprum* gebruikt: gemeenschap met een maagd die nog onder de hoede van haar vader stond.¹⁰³ Henricus verklaarde haar al diverse keren ten huwelijk gevraagd te hebben. Als ze erin toestemde zou hij het kind erkennen, zo niet dan weigerde hij. Daarop besloot de bisschop hem voorlopig onder te brengen in de stadsgevangenis.¹⁰⁴

2. Overspel (*adulterium*)

Onder overspel werd verstaan het onderhouden van seksuele betrekkingen van gehuwde personen met anderen dan hun huwelijkspartner. In de periode 1597-1615 kwamen 53 gevallen van overspel die meestal geleid hadden tot een buitenechtelijk kind, voor de bisschop. In één geval werd de behandeling uitgesteld en is de zaak niet vervolgd.¹⁰⁵ In vrijwel alle gevallen betrof het gehuwde mannen. Van hen hadden 24 mannen een affaire met de dienstmeid. Bijzonder is het geval van de Bosschenaar Arnoldus Johannis van Mill. Hij beweerde met zekerheid te weten dat hij tijdens de coïtus geen levenskrachtig zaad had uitgestoten. Zijn partner-in-crime strooide het verhaal rond dat hij de vader van haar ongeboren vrucht was. Misschien meldde Arnoldus zich daarom uit voorzorg zelf bij het hof van de bisschop.¹⁰⁶

Slechts twee gehuwde vrouwen verschenen wegens overspel voor de bisschop. De gehuwde Lucia Franssen uit Gestel bij Eindhoven meldde zich uit eigen beweging en vroeg vergeving omdat ze enkele dagen tevoren toegelaten had dat een man uit Herentals gemeenschap met haar had.¹⁰⁷ De tweede gehuwde vrouw die voor overspel voorkwam, was Elisabetha Janssen. Ze was als dienstmeid zwanger geraakt van Arnoldus Christiani, de ongehuwde zoon van haar werkgever. Ook Arnoldus kwam voor de rechtbank.¹⁰⁸ Naast deze ongehuwde man stond nóg een ongehuwde man terecht. In 1597 had Gualterus Theodori Janssen overspel gepleegd met Judoca, een gehuwde vrouw uit de parochie Vught-Sint-Lambertus. Daarna had hij nooit meer iets met haar gehad. Tien of elf dagen voordat het proces diende was hij in zijn onderkleding via een raam haar huis binnengegaan en in haar bed gaan liggen om weer gemeenschap met haar te hebben, maar het geroep van haar dochter vrijdelde zijn plan, waarop hij het hazenpad koos. Deze escapade zal opgevallen zijn, waarna hij zich vrijwillig bij de rechtbank meldde.¹⁰⁹

3. Incest of bloedschennis (*incestum, sacrilegium*)

Binnen de kerkelijke seksuele moraal was incest een bijzonder begrip. Het verdient enige toelichting, omdat de tegenwoordig zo beladen term in de moraaltheologie van rond 1600 een ruimere betekenis droeg. Als incest werd gemeenschap beschouwd tussen personen die in de kerkelijke huwelijkswetgeving wegens verwantschap tot in de vierde graad belemmerd waren met elkaar te trouwen. Dit gold voor bloed- en aanverwanten. Lang niet altijd waren partners zich van deze onderlinge banden bewust. Dit gold nog sterker voor de derde vorm van incest, die ook wel met 'geestelijke maagschap' wordt aangeduid. Dat is de band die ontstaat bij de doop of het vormsel tussen de persoon die deze sacramenten ontvangt en de peter en meter. Ook de band tussen biechtvader en biechteling valt eronder.¹¹⁰ Veel gevallen van incest traden aan het licht door zwangerschap. Ook hier waren het vaak al dan niet inwonende dienstmeiden die op deze wijze kennismaakten met het moederschap.

In 39 uitspraken was incest aan de orde.¹¹¹ Er waren zeventien zaken van incest wegens bloedverwantschap. Van aanverwantschap wees de bisschop vijftien vonnissen. Drie vonnissen sloegen op bloed- en/of aanverwantschap. Bij de overige vier bestond er een geestelijke verwantschap. De vonnissen en zaken in bloed- en aanverwantschap hielden dus ongeveer gelijke tred met elkaar. Overigens kon bloedschennis gepaard gaan met andere overtredingen, zoals ongehuwd samenwonen, overspel en ander buitenechtelijk geslachtsverkeer.

Vrijwel altijd werd de man veroordeeld. Twee keer werd zowel de man als de vrouw afzonderlijk beboet. In beide gevallen betrof het bloedverwantschap in de tweede graad.¹¹² Bij vergelijkbare gevallen werd alleen de man gestraft. Een uitzondering daarop vormt dan weer de bestraffing van een ongehuwde vrouw uit Sint-Oedenrode die door haar vader bezwangerd was. Alleen van haar vinden we een vonnis.¹¹³

Bij drie personen was sprake van incest in tweede instantie wegens aanverwantschap: ze hadden eerst een kind bij een vrouw verwekt en vervolgens verwekten ze er een bij haar verwante.¹¹⁴ Eenmaal is sprake van recidive. Dit betreft de zaak tegen Johannes Emberti ab Oetelaer uit Boxtel. Hij verwekte rond 1596 bij zijn stiefdochter Johanna een kind. Dit werd aangemerkt als incest. Of Jans voornemen rond 1600 een pelgrimstocht naar het Heilig Land te maken daarmee verband houdt, weten we niet. Johannes verbeterde zijn leven in ieder geval niet. In 1601 oordeelde de bisschop dat het samenwonen van Johanna met haar stiefvader tot grote schande onder het volk leidde. Waarschuwingen van de pastoor van Boxtel sloeg ze in de wind. De bisschop eiste van haar dat ze het samenwonen stopte. Maar dit gebeurde niet. De bisschop verbood Johannes rond 1602 alle omgang met haar. Maar in 1604 woonden ze opnieuw samen en kreeg hij weer een verbod opgelegd, ondanks zijn

¹⁰² Vonnissen 1599-06-30, 1600-09-12 en 1508-01-05.

¹⁰³ Van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem*, 183 nt. 23.

¹⁰⁴ Vonnissen 1603-04-24 en 29. In het vonnis heette het *adulterium*, hoewel er van overspel geen sprake is. De dader bleek immers ongehuwd, gezien zijn huwelijksvoorstel.

¹⁰⁵ Vonnissen 1597-11-23.

¹⁰⁶ Vonnissen 1600-09-30.

¹⁰⁷ Vonnissen 1599-01-28.

¹⁰⁸ Vonnissen 1600-09-12.

¹⁰⁹ Vonnissen 1600-06-30.

¹¹⁰ Concilie van Trente, sessio 24, caput 2.

¹¹¹ Zie voor latere incestzaken in het bisdom Gent: Dekeyser, *Cum scandalo*.

¹¹² Vonnissen 1598-12-04 en 1602-12-17.

¹¹³ Vonnissen 1601-09-30.

¹¹⁴ Vonnissen 1602-07-05 en 1603-12-11.

verklaring dat ze geen gemeenschap meer met elkaar hadden.¹¹⁵ Geestelijke verwantschap via de doop kwam drie keer voor. In een geval betrof het directe gemeenschap met een petekind, de andere twee waren incestueus omdat de ouders gemeenschap hadden gehad met familieleden van een petekind.¹¹⁶ Het geval van de priester Valerius Heeren was van een andere orde. Hij had jarenlang een relatie met een kloosterlinge van het convent van Dommelen. De bisschop beoordeelde deze als incestueus, vermoedelijk wegens de geestelijke band tussen de priester en de zuster.¹¹⁷

Gegevens uit de dekenij van Tielt, ressorterend onder het bisdom Gent, uit de zeventiende eeuw geven weinig gevallen van concubinaat en overspel. Relaties met de dienstmeid waren er uitzonderlijk (of ongekend). De zusters van de echtgenote waren eerder doelwit. Het waren ook hier vrijwel steeds de mannen die gezien werden als aanstichter en als degenen die uit waren op andere vrouwen. Ook hier werden veelal alleen zij verantwoordelijk gesteld voor de misstap.¹¹⁸

4. Overtreding van het celibaat

Priesters waren in de late middeleeuwen soepel omgesprongen met hun celibataire plichten en de kerkelijke overheid had dit gedoogd.¹¹⁹ Trente trachtte aan deze ingeburgerde overtredingen een eind te maken. In de periode 1598-1615 oordeelde de bisschop in zeventien zaken, waarvan twee tegen één priester. Uit deze relaties werden dertien kinderen geboren, van wie er acht bij de huishoudster verwekt waren. De vicaris van de pastoor van Eerschot (Sint-Oedenrode) interpreteerde het begrip gastvrijheid wel erg ruim toen hij, inwonend bij de pastoor, diens huishoudster en zuster een kind van hem liet baren.¹²⁰

De tegenstanders van de Katholieke Kerk maten overtredingen van de celibaat breed uit. Een monnik en een non vrijen op een rieten mand met stro in een tent bij het licht van een kaars. De paus bespiedt het paar met een lantaarn. Het vrijend paar broedt op een nest van eieren waaruit monnikjes kruipen, onder een stoel zit een kat met een mijter op de kop. Anoniem, eerste helft zeventiende eeuw. (Amsterdam, Rijksmuseum, Schenking van M. Bodkin, Dublin)

Onder de overtreders waren recidivisten. Valerius Heeren, die we zojuist noemde, verwekte als pastoor van Neerloon eind 1597 een kind bij Johanna, die zelf overigens een dochter van de pastoor van Herpen was. Nadat hij hierom overgeplaatst was, legde hij het enkele jaren later aan met een non uit het klooster van Dommelen.¹²¹ Johannes Rompotius, vicaris van Helvoirt, was rond 1601 door de bisschop bestraft wegens gemeenschap met een weduwe, Maria. Desondanks ging hij korte tijd later opnieuw met haar om, hetgeen resulteerde in de geboorte van een kind.¹²² Rond 1603 ging de pastoor van Bergeijk over de schreef met zijn huishoudster Catharina Genus. De penitentie die hij daarvoor van de bisschop opgelegd kreeg, had niet het gewenste effect. Hij had daarna meermaals gemeenschap met haar. Sinds de geboorte van hun kind in 1612 of 1613 woonden ze als man en vrouw onder één dak.¹²³ Naast overtreding van het celibaat was bij deze zaak dus ook sprake van concubinaat. Een andere combinatie van misstappen beging de pastoor van Heeze. Hij bezwangerde zijn parochiane Petronella Arnoldi, met wie hij tevens incest pleegde aangezien hij haar biechtvader was. De incest werd nog verdubbeld toen hij ook gemeenschap had met haar zuster.¹²⁴

5. Andere ambtsovertredingen van geestelijken

In nog eens 21 zaken oordeelde de bisschop over geestelijken die op een andere manier dan door het overtreden van de celibaatsplicht hun boekje te buiten gingen. Negen personen werden op het matje geroepen wegens ongeoorloofd uitoefenen van hun ambt. Acht vertoonden aanstootgevend en onwaardig gedrag. Twee personen werden gerehabiliteerd en twee handelden slap of maakten een protocollaire fout.

De Kerk na Trente legde een sterke nadruk op een wettig kerkelijk huwelijk. Ook de priesters speelden daarbij een belangrijke rol. Echtparen moesten huwelijksbeloften afleggen en trouwen voor de pastoor van hun parochie.¹²⁵ Wanneer pastoors zich daar niet aan hielden, werden ze streng berispt. Dit overkwam Johannes Haven, plebaan van de Sint-Jan, en Johannes Rompotius, vice-pastoor van Helvoirt.¹²⁶ Ook bedienden pastoors zonder de vereiste bisschoppelijke toestemming kerken en droegen ze ongeoorloofd of meermalen per dag missen op. Hiervan was sprake in Waalre, in Beek en in Donk, en in Veldhoven, Budel, Valkenswaard, Vessem, Bladel en Netersel.¹²⁷ Dit betekende dan tevens dat de door hen daar gesloten huwelijken ongeldig waren en die echtparen dus in concubinaat leefden. De betwiste bediening van de kerken van Vessem en Bladel en Netersel hield verband met de patronaatsrechten van het kapittel van Oirschot, dat naar oude gewoonte, al dan niet bewust, voorbijgegaan was aan de rechten van de bisschop.

115 Vonnissen 1601-04-06 en 1604-05-19. De vonnissen spreken over Johannes Emberti en Embertus Johannis. Ook in de relatie is onduidelijkheid: schoonvader of stiefvader (*vitricus*); schoondochter of stiefdochter (*nurus*). Het blijkt om een stiefvader-stiefdochter verhouding te gaan. Zie hiervoor Van den Oetelaar, *Familie Van den Oetelaar*, 118-119. Het vonnis uit 1602 staat niet geregistreerd.

116 Vonnissen 1598-10-03, 1604-04-30 en 1612-10-18.

117 Vonnis 1603-09-27.

118 Cloet, *Het kerkelijk leven*, 433-443 en 502.

119 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en staat*, 340-348; Callewier, *De papen van Brugge*, 127-140.

120 Vonnis 1612-11-15.

121 Vonnissen 1598-12-11 en 1603-09-27.

122 Vonnis 1603-06-09. Zijn eerste bestraffing is niet overgeleverd in het bisschoppelijk register.

123 Vonnis 1615-10-02. De eerste penitentie staat opnieuw niet geregistreerd.

124 Vonnis 1602-02-26.

125 Concilie van Trente, sessio 24, caput 1.

126 Vonnissen 1600-01-17, 1601-03-03. Overigens kon voor 4 stuiver toestemming hiervoor verkregen worden: AAM, Officialiteit, inv.nr. 191. De aldus gesloten huwelijken waren echter wel geldig (De Ram en Van de Velde, *Nova et absoluta collectio*, I, 203) in tegenstelling tot huwelijken voor een niet bevoegde pastoor.

127 Vonnissen 1600-05-02, 1602-12-11, 1603-01-23, 1603-03-12, 1603-09-27, 1604-05-19.

De geestelijkheid diende als voorbeeld voor de leken. Wanneer de clerus zich misdroeg moest de bisschop ingrijpen, zeker als het wangedrag zich in de Sint-Jan afgespeeld had in het bijzijn van anderen. Judocus Christiani en Henricus Rasen waren beiden zanger (*cantor musicus*) in de kathedraal. Ten gevolge van een ruzie had Judocus zijn medezanger in die kerk een klap in zijn gezicht gegeven, zonder dat er bloed vloeiende overigens. Vermoedelijk dezelfde Henricus beging daar eenzelfde overtreding tegenover de choraal (*symphoniacus*) Egidius.¹²⁸ Zangmeester Cornelius Marx was zo lang bij de eerste-misviering van een zekere Jacobus gebleven dat hij met zijn choralen te laat bij de lauden kwam. De organist en de andere zangers hadden de kerk toen al verlaten. De zangmeester sprak dit echter tegen. De bisschop sprak hem ook nog aan op zijn gedrag bij de rederijders in de retoricakamer. Hij had daar teveel gedronken en vijandig op z'n Vlaams tegen de leden (*actores ritmici*) gezegd: *dat hy niet en wilde sitten mette gelapte broecken*, waarmee hij zich denigrerend uitliet over de acteurs.¹²⁹ Een enkele maal moest de bisschop ingrijpen wegens misstanden in Bossche zusterkloosters.¹³⁰

Ook buiten de bisschopsstad ging het weleens mis. Johannes van Merode, clericus en kanunnik van Oirschot, had in 1601 bij de ongehuwde Gertrudis Swaen een kind verwekt. Hij verantwoordde zich pas in 1608 hiervoor.¹³¹ Een aanzienlijk maar minder groot tijdsverschil tussen de gepleegde overtreding en de proces vinden we bij de aanklacht tegen de Oirschotse geestelijke Michael Merevortius. Hij werd in 1604 voor de bisschoppelijke rechtbank gedaagd wegens het verwekken van een kind, maar verwaardigde zich pas in 1606 op te dagen.¹³² In 1609 had Matthias Johannis, pastoor van Dommelen, zich oneerbaar tegenover vrouwen gedragen. Rond september 1613 werd priester Theodoricus van Kessel opgesloten in het huis van de bisschop om er te boeten voor zijn liederlijk leven.¹³³ Het geval van de oneerbaar levende Walter Pousen, priester in Soerendonk, behandelden we al eerder.

Petrus Anthonii van Gemert, koster op het koor van de Mariabroederschap in 's-Hertogenbosch, beging een protocollaire overtreding. Op het feest van Maria Tenhemelopneming (15 augustus), een belangrijke feestdag voor de broederschap, was hij met de *palla*, het doekje om de pateen van de kelk mee af te dekken, naar de algemene communietafel gegaan, waar hij een geconsacreerde hostie van de daar dienstdoende priester gevraagd en gekregen had. Hij had deze vervolgens openlijk op de *palla* meegenomen naar het altaar in het koor van de broederschap en met de *palla* op dat altaar geplaatst. Dat alles had hij eigenmachtig gedaan, zonder bevel of medeweten van de aan dat altaar celebrerende priester.¹³⁴

Ook in het bisdom Gent, dekenij Tielt, blijkt het geestelijk peil van de pastoors in de eerste decennia van de zeventiende eeuw ondermaats. Later in die eeuw (1624-1635) waren de celibataire overtredingen niet talrijk en niet ernstig meer van aard, dus zonder ontucht of concubinaat. De oudere pastoors hadden plaatsgemaakt voor een nieuwe garde die het celibaat beter onderhield en ook op andere vlakken meer kwaliteit toonde.¹³⁵ Hetzelfde beeld is geschetst voor Antwerpen. Zolang de clerus van de oude stempel aanbleef bleven de ingesleten paden bewandeld worden. Pas de werking van het seminarie en de groeiende invloed van de bisschop op de pastoorsbenoemingen brachten in het begin van de zeventiende eeuw een verandering teweeg, met daarbij de aantekening dat het platteland enkele decennia achterliep op de bisschopsstad.¹³⁶

6. Andere overtredingen van leken

Behalve vanwege de gebruikelijke overtredingen van de huwelijkswetgeving, die resulteerden in buitenechtelijke kinderen, konden leken ook om een andere reden voor het geestelijk gerecht verschijnen. Op de eerste plaats waren dat gewelddaden tegen geestelijken.

Degenen die klappen uitgedeeld hadden aan de pastoor van Arendonk (tot twee keer toe was deze ambtsdrager slachtoffer) en tegen een geestelijke van de Sint-Jan ontliepen hun straf niet. Als zoiets gebeurde in een gewijde ruimte, zoals op het kerkhof van Tongelre of in het portaal van de kerk van het Bossche predikherenklooster was dat een verzwarend element.¹³⁷ Naast fysieke geweldpleging kon ook de goede naam van een geestelijke bezoedeld worden, zoals bij een zuster van het klooster Coudewater het geval was.¹³⁸ Ook inzake een gevecht tussen leken dat in een kerk of op een kerkhof plaatsvond, en diefstal uit en vernielingen in de kerk, zoals die respectievelijk plaatsvonden in Gerwen, Mierlo, Arendonk en Leende, was niet het burgerlijk maar het geestelijk gerecht competent.¹³⁹

Overtreding van kerkelijke voorschriften was in het geding bij het eten van vlees of eieren in de Vasten. Een bruidspaar dat voor de pastoor van de Bossche Sint-Petrus wilde trouwen, terwijl ze parochianen van de Sint-Jan waren, een Bosschenaar die zich in verkeerd gezelschap en verdachte huizen ophield, en een handelaar uit Oirschot die op dinsdag na Pasen 1602 een contract afgesloten had, moesten zich allen verantwoorden voor de bisschop.¹⁴⁰ Uitzonderlijk was het geval van Petrus Ghisberti, de schoolmeester uit Zoerle, parochie Westelo, uit 1599. Al eerder al had de bisschop hem met de kerker gedreigd als hij doorging met bijgelovige praktijken om mensen en vee te genezen. Desondanks was hij er op verzoek van personen die te lijden hadden van ziektes toch mee doorgegaan. De bisschop beval hem al zijn boeken over bijgeloof bij de pastoor in te leveren om ze te laten verbranden.¹⁴¹ Een laatste bijzonder geval behelst bestialiteit. Een zestienjarige jongen uit Oerle met beperkte verstandelijke vermogens had met twee koeien de zonde tegen de natuur begaan, zonder zaadlozing, zo werd er later aan toegevoegd: want de omschrijving van de wandaad moest nauwkeurig gebeuren.¹⁴²

Straffen

De boetedoening (penitentie) die de bisschop of zijn plaatsvervangers oplegden, bestond uit lijf- en schandstraffen, vernederende straffen, geestelijke of canonieke straffen en geldboeten. Bij de geestelijke straffen moet men bijvoorbeeld denken aan vasten, bidden, mishoren en pelgrimages. In een enkel geval werd de straf aangepast.¹⁴³ In vrijwel alle gevallen was sprake een mengvorm. Daarbij kwamen vaak nog de proceskosten, zodat de exacte zwaarte van de straf moeilijk in te schatten is. Andere bisdommen kenden vergelijkbare bestraffingen voor soortgelijke overtredingen.¹⁴⁴

128 Vonnis 1600-02-01.

129 Vonnis 1613-04-05.

130 Het betrof de biechtvaders van de Zusters van de Windmolenberg en van Sint-Geertrui: vonnissen 1601-10-06 en 1602-03-26.

131 Vonnis 1608-01-05.

132 BHIC, 241 Kapittel van Oirschot, inv.nr. 59; vonnis 1606-01-16.

133 Vonnissen 1609-12-01 en 1613-11-23.

134 Vonnis 1612-08-21.

135 Cloet, *Het kerkelijk leven*, 196 en 489-491.

136 Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen*, 288 en 295.

137 Vonnissen 1599-06-16, 1600-06-03, 1614-06-10 en 1698-04-17, 1602-07-18.

138 Vonnis 1599-04-21.

139 Vonnissen 1600-03-09, 1607-06-01, 1600-05-10 en 1600-12-22.

140 Vonnissen 1600-01-24, 1601-04-05, 1602-04-19. Dinsdag na Pasen 1602 viel op 9 april. Dat was de in het bisdom 's-Hertogenbosch belangrijke feestdag van de Heilige Maria van Egypte (Steyaert, *Synodi*, Directorium op 3 april; Sanders, *Kartuizers in het land van de Dommel*, 31-33).

141 Vonnis 1599-03-16.

142 Vonnis 1599-08-15.

143 Hierbij volgen wij de indeling van De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 185-261. Zie voor opgelegde straffen in de middeleeuwen: Callewier, *De papen van Brugge*, 160.

144 Zie bijvoorbeeld De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*.

De statuten van het bisschoppelijk hof van Mechelen uit 1600 gaven de officiaal opdracht de *scandala et publica crimina* te bestraffen met gevangenisstraf, vasten, pelgrimage, openbare boetedoening en andere straffen, zoals bepaald in het canonieke recht en vooral gedecreteerd door het Concilie van Trente. Geldstraffen moesten voor vrome doelen gebruikt worden.¹⁴⁵ Ook de Bossche bisschop ging zo te werk. De straffen werden opgelegd om de overtreder te bewegen zijn leven te beteren. Vermaningen van de pastoor waren er vaak aan voorafgegaan. Bij de straffen werd geregeld gedreigd met strengere straffen, zoals gevangenisstraf, voor recidivisten. Bovendien dienden straffen om ergernis bij de gemeenschap weg te nemen, een soort van publieke genoegdoening. Daarnaast moest de bestraffing tot voorbeeld dienen voor de gemeenschap om niet dezelfde misstap te begaan. Ten slotte moest de maatschappij behoed worden voor onveilige en onwenselijke situaties in de toekomst.¹⁴⁶

Bij overspel, incest of celibaatsovertredingen werden in de meeste gevallen als eerste enkele voorzorgsmaatregelen genomen om een mogelijke herhaling te voorkomen. Degene met wie de wandaad begaan was, moest zo veel mogelijk uit het leven van de overtreder gebannen worden. Hij moest deze persoon, voor zover dat nog niet gebeurd was, uit huis verwijderen en mocht er geen omgang meer mee hebben. De overspelige moest vergiffenis vragen aan zijn bedrogen partner.¹⁴⁷ Wie geestelijken had mishandeld, moest aan zijn slachtoffer vergiffenis vragen. Daarna volgden de strafbepalingen. Vaak moest de overtreder binnen een vastgestelde tijd een bewijs van de pastoor aan de rechtbank tonen dat hij zijn opgelegde penitentie volbracht had.

1. Lijfstraffen

Verbanning en 'gebiedsverboden' waren zeldzaam. Ze werden in zeven gevallen opgelegd, onder meer aan priesters die tegen het celibaat gezondigd hadden. De priester Laurentius Mathiae Loemelensis (van Lommel) werd voor het bezwangeren van Johanna a Meynsfort, begijn van het Groot Begijnhof van 's-Hertogenbosch, uit de stad verbannen. De assistent van de pastoor van Sint-Oedenrode, die een kind verwekte bij de zuster van de pastoor, werd de toegang tot Sint-Oedenrode ontzegd. Niet de pastoor van Heesch, Franciscus Thulden, echter, maar zijn zwangere dienstmeid moest de parochie verlaten. Valerius Heeren, bediende van de kerk van Valkenswaard, kreeg een 'gebiedsverbod' opgelegd: hij mocht het klooster van Dommelen niet meer betreden. Iets dergelijks gold ook voor zangmeester Cornelius Marx en zijn choralen van de kathedraal: wegens ongeregelde bezoeken mochten ze de retoricakamer niet meer bezoeken.¹⁴⁸

Gevangenneming daarentegen kwam vaker voor. Deze werd in elf gevallen genoemd. Vrijwel altijd echter was het inhechtenisneming totdat het vonnis gewezen was. Slechts een keer kan die als de straf zelf worden gezien. Zoals in het geval van de gehuwde Martinus Arnoldi, gewoonlijk Palen geheten, uit Gemonde, die bij de ongehuwde Anna Johannis Laurentii een kind verwekt had. Dit resulteerde in veertien dagen kerker op water en brood.¹⁴⁹

2 Vernederende straffen

Deze straffen behelsden meestal diverse onderdelen. Het publiekelijk om vergiffenis vragen kwam drie keer voor. De beste plaats daarvoor was de kerk. Bovendien was dat logisch omdat het in alle gevallen priesters betrof. Ambrosius Francisci Leensselius uit Asten, bediende van de parochiekerk van Waalre, moest in 1599 op zondag in zijn preek openbaar vergiffenis vragen omdat hij zonder vereiste toestemming van de bisschop werkte.¹⁵⁰ De bisschop wilde zijn gezag duidelijk laten gelden. Dit lijkt eveneens van toepassing op de

priester Henricus Coffermans.¹⁵¹ Ook in Berlicum wilde de bisschop in het openbaar een voorbeeld stellen. Tijdens een huwelijksfeest, dat in de Vasten werd gevierd, werd vlees geserveerd in het bijzijn van de pastoor. Deze liet dit gebeuren en trad hiertegen niet op. De bisschop beval hem de komende zondag tijdens de preek aan zijn parochianen uit te leggen hoe zondig het is in de Vasten vlees, eieren en zuivelproducten te eten en de daar verenigde gelovigen vergeving te vragen voor zijn overtreding, zodat ze door zijn voorbeeld niet zouden zondigen en in verleiding raken. Verder moest hij dertien broden, gebakken uit een malder rogge, op een met wit laken gedekte tafel plaatsen in het koor van de kerk en onder de hoogmis uitdelen aan dertien daartoe uitgekozen armen. Ook de vader van de bruid, die vlees neergezet had, er zelf van gegeten had en de gehuwden hiertoe uitgenodigd had, moest vanaf zo'n tafel op het hoogkoor broden uitdelen aan dertien 'armen van Christus', een verbeelding van het Laatste Avondmaal van Christus en Zijn apostelen. Hij moest daarna een getuigenschrift van de pastoor en de vorster aan het hof tonen als bewijs dat hij deze opdracht uitgevoerd had. Daarbovenop kwamen nog een geldbedrag als boete en de kosten van de kerker en het proces. In totaal vier personen werden in deze zaak berecht.¹⁵²

De zondagse hoogmis in de lokale kerk was de dag bij uitstek voor openbare vernedering. Deze werd in verscheidene vormen opgelegd. De boeteling moest zich duidelijk zichtbaar opstellen: meestentijds aan de voet van het altaar. Hij (of in een enkel geval zij) zat daar bijna altijd geknield op blote knieën, een enkel keer lag hij uitgestrekt op de grond. Als kleding moest hij een wit linnen bovenkleed dragen. Soms was voorschreven dat hij blootshoofds moest zijn. Voordat hij plaatsnam aan het altaar had hij in een aantal gevallen al de processie in de kerk moeten volgen, als die er was, onmiddellijk achter het Heilig Sacrament of bepaalde relikwieën, de pastoor en de eventuele andere clerici. Gedurende de mis moest hij een brandende kaars, meestal van een half pond, in zijn handen houden en die op enig moment tijdens of na de mis aan het Heilig Sacrament offeren. Een dergelijke boetedoening, vaak opgelegd bij overspel en incest, kon niemand in de parochie ontgaan. Alleen leken moesten zich dergelijke vernederingen laten welgevallen.

Ook de wereldlijke overheid maakte gebruik van openbare vernederingen. Een attribuut hiervoor was de zogeheten 'schandhuik' van de stad 's-Hertogenbosch uit 1688, waarin prostituées en overspelige vrouwen in het openbaar te kijk werden gezet. De huik is aan de buitenkant versierd met een slinger van padden, slangen, ratten en hagedissen, symbolen van de onkuisheid. Op de kap ligt een grote pad. (Collectie Het Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch. Foto Peter Cox)

145 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 354.

146 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 263-268.

147 Als de partner het overspel tenminste te weten was gekomen: vonnis 1614-04-28.

148 Vonnissen 1611-11-17, 1612-11-15, 1614-05-15, 1603-09-27 en 1613-04-05.

149 Vonnis 1604-09-06.

150 Vonnis 1600-05-02. Tijdens de zitting waren naast de bisschop de aartsdiaken en de *sigillifer* aanwezig.

151 Vonnis 1600-05-12. Tijdens de zitting waren naast de bisschop de deken van de Sint-Jan, aartsdiaken, *sigillifer* en Franciscus Ha-raeus aanwezig, allen gegradueerde kanunniken van het bisschoppelijk kapittel.

152 Vonnissen 1605-03-24, 25 en 28.

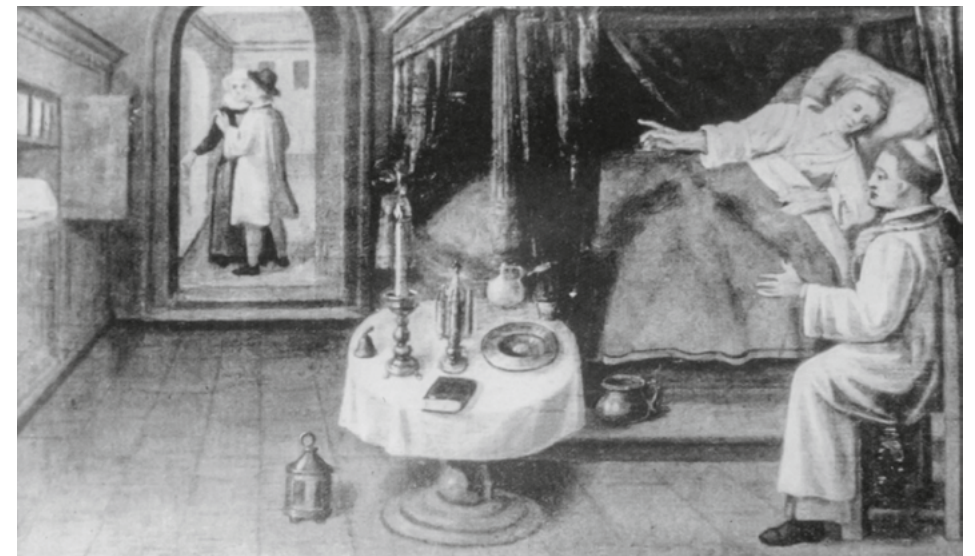
153 Vonnis 1601-03-03.

154 Vonnissen 1598-12-11, 1602-03-26, 1612-11-15, 1611-11-17 en 1614-05-16.

3. Geestelijke straffen

De zwaarste geestelijke straf, excommunicatie, het volledig uitgestoten worden uit de kerk, komt als uitspraak niet voor. Wel was het aan de orde in de zaak tegen de vice-pastoor van Helvoirt. Hij was in de zomer van 1600 door de bisschop gesuspendeerd omdat hij op onwettige wijze een huwelijk tussen parochianen van Boxtel had ingezegend. Met het volbrengen van zijn penitentie zou zijn suspensie opgeheven worden en zou hij tevens kwijtschelding verkrijgen van zijn overtreding van het celibaat vijf jaar eerder (waarvoor hij naar zijn zeggen de penitentie van het kapittel van Boxtel vervuld had), evenals zijn excommunicatie en andere kerkelijke straffen, die hij blijkbaar eerder van de bisschop had gekregen.¹⁵³ Enkele geestelijken werden verplaatst, een tijdlang uit het ambt gezet of gesuspendeerd wegens overtreding van het celibaat. De biechtvader van de Bossche augustijnen van Sint-Geertrui werd wegens wangedrag gesommeerd zijn biezen te pakken. Johannes ab Eliaert, geestelijke van de Sint-Jan, kreeg een tijdelijk preekverbod omdat hij het had aangelegd met zijn dienstmeid en zijn naaister.¹⁵⁴

Bedevaarten vormden een probate vorm van geestelijke straf. Ze werden niet vaak opgelegd. Hierbij komt op één uitzondering na, alleen het Heilig Bloed van Boxtel in aanmerking, maar alleen in de jaren 1598-1600. Boxtel wordt in de middeleeuwen niet genoemd als strafbedevaartsoord, zodat van een traditie niet gesproken kan worden.¹⁵⁵ De pelgrim moest soms vernederende kleding dragen en een kaars offeren. Anthonius Rommen uit Sint-Oedenrode moest het Heilig Bloed bezoeken, op de heen- en terugweg vastend en in linnen kleren gekleed.¹⁵⁶ De vrijwel unieke keuze voor Boxtel en de sterke verering van het Heilig Sacrament waren uitingen van de strijd van de Katholieke Kerk tegen de protestanten. De leer van de transsubstantiatie was sterk benadrukt door het Concilie van Trente en werd in het bisdom 's-Hertogenbosch en elders breed uitgedragen. Het bloedwonder van Boxtel vond plaats kort voor 1380 toen de priester Eligius van den Aker uit Esch geconsacreerde miswijn gemorst had op een altaardwaal. De witte wijn gaf rode vlekken die er niet meer uit te wassen waren.¹⁵⁷ Aan de pastoor van Bladel die een kind verwekt had bij zijn dienstmeid, werd echter een bedevaart naar Scherpenheuvel – een mariabedevaartsoord – bevolen.¹⁵⁸

Scenes van het Bloedwonder van Boxtel. Houtsnijwerk van het kistje waarin de doeken opgeborgen waren, 1602. (BHC, Fotocollectie 1901-008210, 1901-008211 en 1901-008212)

¹⁵⁵ Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*.

¹⁵⁶ Vonnissen 1598-12-04, 1599-01-28, 1599-07-10, 1599-08-15, 1600-01-31.

¹⁵⁷ Zie voor de tekst van de kerkelijke erkenning van dit wonder: BHC, 2147 Bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1, f. 206r-208r. Zie ook <https://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/122> (geraadpleegd 30-7-2020). Zie voor de verering van het Heilig Sacrament in Antwerpen: Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen*, 254.

¹⁵⁸ Vonnis 1611-11-21. Concilie van Trente sessio 13. Zie voor Scherpenheuvel: Put en Harline, *Verloren schapen schurftige herders*, 75-87.

Het bijwonen van missen als straf, al dan niet geknield, ging in veel gevallen gepaard met het vasten op die dag. In de gevangenis was vasten op water en brood vanzelfsprekend, maar ook daarbuiten werd vasten op deze wijze veelvuldig opgelegd – *in pane doloris et aqua tristitiae*, zoals de formele benaming luidde. Een enkele maal kwam ook vasten op brood en bier voor,¹⁵⁹ of werd vasten algemeen omschreven als vasten inzake het gewone eten.¹⁶⁰ De vrijdag was favoriet als vastendag. In combinatie daarmee werden ook de maandag en de woensdag aangewezen. De Helvoirtse zielenherder die tot twee keer toe het celibaat niet in acht genomen had, moest op woensdagen en vrijdagen vasten en tevens op die dagen ‘zijn zwakke vlees temmen’ door het dragen van een harig kleed.¹⁶¹ De missen en het vasten konden naar believen aangevuld worden met de plicht te bidden en te biechten, meestal bij de eigen pastoor, een enkele maal bij de jezuïeten, die zich in 1609 in 's-Hertogenbosch gevestigd hadden.¹⁶² Geestelijken moesten soms de zeven boetepsalmen lezen, al dan niet met litanie,¹⁶³ of werden veroordeeld tot het geven van godsdienstonderwijs. De ontslagen rector van de Bossche bonifanten, arme scholieren die vanuit een stichting onderhouden werden, moest als penitentie gedurende een periode de drie lezingen van de eerste nocturne in de metten zelf zingen. Normaliter werden die door de kinderen gezongen.¹⁶⁴

4. Boeten in geld of natura

Vrijwel altijd moest er naast de geestelijke boetedoening een geldbedrag betaald worden om de absolutie te kunnen verkrijgen. In de regel inde de zegelaar deze boeten. Hij droeg een derde deel ervan af aan de promotor voor diens werkzaamheden, de rest ging naar door de bisschop of zijn vicaris te benoemen vrome doelen.¹⁶⁵ De bedragen werden genoteerd in gulden of Vlaamse pond. De reden voor deze verschillende notering is onduidelijk. Voor de omrekening is een Vlaams pond gelijkgesteld aan zes gulden.

De hoogte van de bedragen varieerde sterk. In de vier gevallen van *concubinatum* of *fornicatio simplex* waarbij een geldboete werd opgelegd, bedroeg de boete 3, 6, 12 en 36 gulden. Voor niet-incestueus overspel werden 37 geldboeten genoteerd met een gemiddelde van 16,8 gulden, variërend van 2 gulden tot 60 gulden. Voor incest waren er 28 geldboeten, die gemiddeld 13,8 gulden bedroegen en tussen 1 en 50 gulden lagen. Bij één incestgeval werd bewust geen geldboete opgelegd omdat de overtreder armlastig was.¹⁶⁶ Blijkbaar was geldboete dus de regel. Toen na de bestraffing wegens een geval van overspel bleek dat er tegelijkertijd incest gepleegd was, werd de boete van 9 gulden met hetzelfde bedrag verhoogd.¹⁶⁷ Incest werd dus zwaarder bestraft dan alleen overspel. Er zijn twee incestzaken met uitspraken voor zowel de man als de vrouw. Het betreft in beide gevallen ongehuwde personen. In 1602 kwamen op dezelfde dag een man en een vrouw uit Oisterwijk voor de rechtbank die elkaars bloedverwanten waren in de tweede graad. De vrouw was zwanger van hem. Beiden kregen als penitentie vrijwel dezelfde straf. De komende dag moesten ze beiden in een linnen bovenkleed met een brandende waskaars de pastoor volgen in de processie, geknield aan de voet van het hoogaltaar de hoogmis horen en na afloop de kaars aan het Heilig Sacrament offeren. Beide moesten ze een gulden betalen. De man kreeg daarbij nog enkele vastendagen opgelegd.¹⁶⁸ Gelijke behandeling gold ook voor de meid en knecht, die in hetzelfde huis in Den Dungen in dienst waren. Ze waren elkaars bloedverwant in de tweede graad. Dit is overigens een zeldzaam geval, waarbij geen sprake was van zwangerschap, maar dat toch tot beroering in de gemeenschap geleid had. Vijf vrijdagen moesten ze vasten op water en brood en ieder moest 5 gulden betalen.¹⁶⁹ Er lijken geen vaste standaarden gehanteerd te worden. Vermoedelijk werd er gekeken naar omstandigheden en draagkracht. In de loop der jaren stegen de boetebedragen voor overspel en incest.

Van de zeventien overtredingen van het celibaat werden er veertien met onder andere een geldboete bestraft. Gemiddeld beliep de boete 38,6 gulden. Omdat de laagste boete 6 en de hoogste 200 gulden bedroeg zegt dit gemiddelde weinig. Zoals bij de andere geldboeten was het onderlinge verschil in hoogte erg groot en werd ook hier blijkbaar maatwerk geleverd. De op één na hoogste boete bedroeg 54 gulden. De nieuwe bisschop, Nicolaas Zoesius die op 10 mei 1615 in 's-Hertogenbosch gewijd was en van wie de laatste en enige zaak in het vonnisregister is opgetekend, legde de boete van 200 gulden op aan de pastoor van Bergeijk. Deze had twaalf jaar daarvoor gemeenschap gehad met Catharina Genus. Bisschop Masius had hem er een penitentie voor opgelegd. Ongeveer drie jaar eerder had hij meermaals gemeenschap met zijn dienstmeid die een kind van hem baarde. Bovendien woonde hij met haar onder een dak. Een derde deel van deze hoge boete bestemde de bisschop voor het seminarie, dat juist in heroprichting was.¹⁷⁰ De jaarlijkse afkoopbaarheid van overtredingen van het celibaat vonden we in de bronnen niet terug, maar van daadwerkelijk optreden is vooral sprake bij eruit voortvloeiende zwangerschappen, waardoor het samenwonen niet meer onbesproken kon blijven: schandalen moesten aangepakt worden.

Andere overtredingen van de clerus werden eveneens zeer wisselend met een geldboete als een van de strafonderdelen bestraft. De tien personen die dit overkwam betaalden gemiddeld 16,7 gulden. De pastoor van Berlicum die het vastengebod bewust liet overtreden moest naast allerlei vernederingen hiervoor 20 gulden afrekenen. Petrus Verheyden, die zonder toestemming de parochiekerk van Budel bediende, er huwelijken inzegende en zich de inkomsten van de parochiekerk toe-eigende, moest naast zijn zesdaagse gevangenisstraf en vasten, 31 gulden afdragen.¹⁷¹ De recidivist Valerius Heeren moest het hoogste bedrag betalen. Hij werd veroordeeld tot onder andere betaling van 54 gulden wegens onrechtmatige bediening van de kerk van Valkenswaard, het sluiten van een huwelijk daar en jarenlange incest met een kloosteling van Dommelen. Mogelijk speelde in deze zaak mee dat hij zes jaar tevoren wegens celibaatovertreiding al had moeten vertrekken als pastoor van Neerloon.¹⁷²

Geldboeten voor overtredingen van leken tegen kerkelijke geboden en personen bedroegen in twaalf gevallen gemiddeld 11,3 gulden. Ze varieerden van 1 tot 36 gulden. De in het openbaar overtreden vastengeboden werden het strengst bestraft: in drie gevallen met twaalf gulden met voor de aanstichter 30 gulden.¹⁷³ Geweld tegen geestelijken werd blijkbaar ook van geval tot geval bezien. Degenen die pastoors van Tongelre en Arendonk klappen uitdeelden moesten 3 gulden betalen. Geweld van een persoon tegen zijn broer, tevens clericus, begaan in het portaal van de kerk van het Bossche predikherenklooster – zonder bloedvergieten, werd eraan toegevoegd – kwam hem op 6 gulden te staan. De hoogste som werd opgelegd aan degene die een geestelijke van de Sint-Jan een bloedneus sloeg. Hij moest

159 Vonnissen 1598-05-17, 1600-06-26 (2x), 1600-06-30, 1600-07-04, 1600-07-06.

160 Vonnissen 1599-06-16, 1599-06-30, 1600-01-36, 1600-06-03, 1600-07-27, 1600-08-31, 1600-09-12 (2x), 1600-09-30, 1602-07-18, 1602-08-14, 1602-10-03.

161 Vonnissen 1603-06-09.

162 Vonnissen 1611-11-17, 1612-11-15.

163 Vonnissen 1600-02-01 (2x), 1602-12-11, 1603-06-09, 1611-11-21, 1612-11-15, 1613-10-03 en 1614-09-05.

164 Vonnissen 1614-05-16.

165 Ook in het bisdom Antwerpen was deze verdeling standaard: De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 329.

166 Vonnissen 1598-12-04.

167 Vonnissen 1602-05-04 en 1602-06-11.

168 Vonnissen 1602-12-17.

169 Vonnissen 1613-05-18.

170 Vonnissen 1615-10-02.

171 Vonnissen 1605-03-25 en 1603-03-12 en 18.

172 Vonnissen 1598-12-11 en 1603-09-27.

173 Vonnissen 1605-03-24, 1605-04-25 1605-04-28 en 1607-06-06.

36 gulden betalen.¹⁷⁴ Hier lijken de plaats en de intensiteit van het delict van invloed op de hoogte van de boete. Van vastgestelde boeten, zoals we er enkele kennen van de officialiteiten van de bisdommen van Antwerpen, Gent en Mechelen-Brabant, troffen we ook voor deze gevallen geen sporen aan.¹⁷⁵

Proceskosten en kosten voor de gevangenis kwamen hier vaak nog bij. Dit waren soms aanzienlijke bedragen. In 1601 werd de hoogte van de proceskosten genoemd: 5 gulden. In 1603 bedroegen de kosten voor de promotor en de secretaris 12 gulden en in 1615 werden de kosten voor de promotor wegens het verzamelen van inlichtingen, het samenstellen van het dossier en andere zaken geschat op 14 gulden.¹⁷⁶

Boeten in natura waren in de regel het offeren van een kaars, al dan niet publiekelijk, aan het Heilig Sacrament. Vrijwel altijd waren het kaarsen van een half pond en was het onderdeel van de boetedoening wegens overspel of incest.¹⁷⁷ Deze straf werd nooit opgelegd aan clerici. Een enkele maal moesten er broden of rogge geleverd worden voor de armen, als boetedoening voor verbreking van de vasten.¹⁷⁸

5. Herziening

Herziening als juridisch middel kan aangewend worden als hoger beroep niet mogelijk is. Hoewel wel degelijk beroep aangetekend kon worden, kwam toch ook herziening voor, zij het sporadisch. Dit gebeurde onder druk van parochianen, die strafvermindering vroegen voor hun pastoor. Ze hadden blijkbaar liever een pastoor die het niet zo nauw zag met de regels dan geen. Dit is in lijn met de opvattingen van de parochianen vóór Trente.¹⁷⁹ Dit was het geval met Anthonius Ercken, pastoor van Heeze, die een kind had verwekt bij een van zijn parochianen en daarna nog gemeenschap had met haar zuster. Nadat de bisschop hem gevangenisstraf had opgelegd, klaagden de parochianen dat ze hierdoor verstoken waren van een priester. Met het oog op de naderende Vasten en hoogfeesten besloot de bisschop tot een andere penitentie. De pastoor moest op zijn kosten een ijzeren boei laten maken als vervanging voor die waarmee hij in de gevangenis geboeid was.¹⁸⁰ Gedurende de hele vasten moest hij op woensdag, zaterdag en zondag op water en brood vasten en God vergiffenis vragen voor zijn overtreding. In zijn eerstvolgende preek op zondag moest hij openbaar vergiffenis vragen. Een boete van 75 gulden completeerde het vonnis.¹⁸¹ Eenmaal werd een vonnis van de officiaal herzien door de vicarissen van de bisschop, en wel op verzoek van de parochianen in Soerendonk, die voor hun priester opkwamen.¹⁸² We kennen geen beroepszaken van het Bossche hof op dat van Mechelen.

Conclusie

De bisschoppen na Trente namen de regie in hun bisdom opnieuw in eigen hand. Dit gold ook voor de rechtspraak, in het bijzonder de correctionele rechtspraak. De bisschop van 's-Hertogenbosch kon zijn bisschoppelijke staf zo organiseren dat hij meester bleef over de rechtspraak, hoewel hij vanaf 1563 officialen aanstelde om in zijn naam recht te spreken. In de eerste jaren ging de bisschop verder op de weg die zijn voorgangers van Luik en Kamerijk gevolgd hadden. Hij benoemde in dat jaar zelfs een *officialis foraneus* voor het noordwesten van zijn bisdom, maar de oorlogssituatie en het geloofsafval daar smoorde dat ambt in de kiem. Hij zou er nooit meer een benoemen.

De officialen die de bisschop benoemde behielden dit ambt slechts een korte periode. Als persoonlijk gedelegeerde van de bisschop kon de officiaal deze delegatie ieder moment

kwijtraken. Bij de dood van de bisschop verloor de officiaal zijn ambt *de iure*. Alleen de opvolger kon opnieuw een officiaal benoemen. In de periode tussen twee bisschoppen fungeerde het bisschoppelijk kapittel tijdelijk als bisschop. Het moest in de tussentijd zorgen voor continuering van bestuur en rechtspraak en benoemde zelfstandig een opvolger van de oude officiaal of herbenoemde de oude. In het Bossche bisdom werd de macht van officiaal onderscheiden in de civiele en de criminele rechtspraak. De bisschop verdeelde die taken tussen hem en zijn officiaal, maar tussen deze taken kunnen we geen strak onderscheid maken.

Inzake de rechtspraak, ook die in criminele zaken, was normaliter de officiaal de opperrechter. Van hem was geen beroep mogelijk op de bisschop. In bepaalde kleine zaken kon de zegelaar van de bisschop eigenmachtig recht spreken. Als officier van justitie fungeerde de *promotor*. Het systeem van visitaties en van pastoors die ogen en oren waren van het bisschoppelijk hof, resulteerde in de opsporing van mogelijke overtreders van de kerkelijke wetten. Verder bestond de rechtbank uit functionarissen die de onvermijdelijke administratie snel en soepel konden afdoen. Het streven was gericht op efficiency.

Al in 1569 vaardigde de bisschop statuten uit om de rechtspraak in zijn dioceses te regelen. Zijn opvolger wijzigde ze al snel hierna. Over de procesgang in criminele zaken geven deze statuten beperkte informatie. We beschikken slechts over enkele voorbeelden die iets van de rechtsgang laten zien. Daaruit blijkt dat de theorie uit de statuten in de praktijk gevolgd werd. De openbare aanklager vroeg verlof aan de officiaal een verdachte voor het gerecht te dagen. Hij stelde artikelsgewijs een klacht op waarop de aangeklaagde kort moest antwoorden. Na een tussenvonnis bestond er gelegenheid voor de aanklager en de aangeklaagde hun standpunten te bewijzen. Daarna sprak de rechter het definitieve vonnis uit.

Dankzij een vonnisregister van de bisschop krijgen we inzicht in de aard van de zaken die bij hem ter behandeling werden aangedragen en de vonnissen die hij velde. Het register telt 158 vonnissen. Het loopt over de jaren 1597-1615. Op één na zijn alle vonnissen afkomstig uit de tijd van bisschop Gijsbertus Masius. Ze zijn door de bisschop zelf uitgesproken of de zegelaar in de functie van *vicarius in spiritualibus*. Vergelijkbare zaken konden overigens ook door de officiaal behandeld worden, waardoor we geen zicht hebben op het totaal en niet weten welke percentage in de fout ging. Mogelijk wilde Masius persoonlijk toezicht houden, omdat zijn bisdom onmiddellijk grensde aan vijandelijk gebied. Het zijn vrijwel allemaal de zwaardere overtredingen die publiek bekend geworden waren en tot de voor de bisschop gereserveerde zaken behoorden. Ze hebben vooral betrekking op de huwelijkswetgeving en moraliteit, waarop het Concilie van Trente zwaar had ingezet: overspel, incest in de ruime betekenis, schending van het celibaat. Ten slotte kwamen ook enkele andere overtredingen door leken en geestelijken aan de orde. De overtredingen werden als in een biecht opgebiecht en afgehandeld, hoewel lang niet alle overtreders uit eigen beweging naar de bisschop gingen. Na het tonen van berouw en verzoek om vergeving sprak de bisschop een penitentie uit, met als eerste opdracht de oorzaak van de overtreding

174 Vonnissen 1598-04-17, 1599-06-16, 1602-07-18 en 1614-06-10.

175 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*, I, 248.

176 Vonnissen 1601-04-06, 1603-06-09 en 1615-01-17.

177 Ook in de achttiende eeuw in het bisdom Gent waren het vrijwel altijd kaarsen van een half pond: Dekeyser, *Cum scandalo*, 97-98. Ook voor Antwerpen en Mechelen geldt dit: De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak*.

178 Vonnissen 1605-03-25, 1605-04-25 en 1607-06-06.

179 Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, 326-332 en 356-364; Vergauwen, *Over de schreef*, 61-62.

180 Ook in Brugge werden gevangenen waarschijnlijk geboeid: Callewier, *De papen van Brugge*, 168.

181 Vonnissen 1602-03-05.

182 Vonnissen 1614-09-05.

weg te nemen en aangedane schade of belediging, vaak ten aanzien van vrouwen, ongedaan te maken. Verder bestond de penitentie een enkele maal uit gevangenisstraf, maar vooral uit onderende straffen, geestelijke straffen en geldstraffen. In de meeste gevallen werden deze straffen in combinatie opgelegd. Daarmee konden overtreders absolutie van hun zonden krijgen. Vaste strafmaten werden blijkbaar niet gehanteerd. De opgelegde penitenties hadden vooral ten doel een afschrikwekkend voorbeeld te stellen.

De nadruk op een strakke seksuele moraal sluit volkomen aan bij de geest van Trente. De kerkelijke overheid wenste naleving van de kerkelijke huwelijkswetgeving. Buiten het wettige huwelijk paste geen enkel geslachtsverkeer: niet door ongehuwden, niet door gehuwden, en zeker niet incestueus. Vooral de mannen werden erop aangesproken. Voor priesters was geslachtsverkeer helemaal uit den boze. Zij konden hun overtredingen niet meer jaar op jaar ‘afkopen’, zoals voordien. Dat was veranderd. Dit repressieve beleid diende om tegenwicht te geven aan de Reformatie en om de clerus moreel te verheffen. Maar het waren nog lange tijd dezelfde soort geestelijken, afkomstig uit de dorpsgemeenschappen en zonder theologisch-pastorale opleiding. Het decennialange gemis van een priesteropleiding in combinatie met politieke instabiliteit eiste zijn tol. Uit verzoeken van de parochianen om strafvermindering voor hun pastoor blijkt dat zij minder zwaar tilden aan overtreding van het celibaat dan aan het gemis van een priester voor hun eeuwenoude rituelen. Ook zij gaven nog weinig blijk van een nieuwe geest. De verering van het Heilig Sacrament en de als straf opgelegde bedevaarten naar Boxtel passen in het streven van Trente de leer van de transsubstantiatie bij alle parochianen te laten doordringen, als tegenwicht tegen stromingen die deze juist afwezen. De opvattingen van vóór Trente mogen dan verdween zijn uit de wetboeken en de hoofden van de kerkleiders, de nieuwe morele waarden konden op zo korte termijn ook in het bisdom 's-Hertogenbosch nog niet diep indalen bij de lage clerus en het gelovige volk.

Afkortingen

AAM	Archief aartsbisdom Mechelen
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
RHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven

Archivalia

Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC)

2147 Archief van de bisschop van 's-Hertogenbosch, 1559-circa 1650	
inv.nr. 1	'Diocèse de Bois-le-Duc', diverse stukken, 16e-18e eeuw
inv.nr. 25	Akte waarbij bisschop Sonnius Johannes Tijpoets van Diest benoemt tot officiaal van het bisdom, 1563
inv.nr. 30	Stukken betreffende de hervorming van het officialaat, 1573
inv.nr. 34	Benoeming door bisschop Zoesius van vicarissen, met bijlage, 1620
inv.nr. 36	Akten waarbij eerst de bisschop en na zijn dood deken en kapittel van de kathedrale kerk van 's-Hertogenbosch, sede vacante, Everardus van Ravensteijn aanstellen, respectievelijk continueren als officiaal, 1624 en 1625
inv.nr. 37	Uittreksel uit het register, houdende de Acta Iudicialia van het Bossche bisschoppelijke hof, waarbij bisschop Ophovius de functionarissen van het officialaat in hun functie continueert, met aantekening van de officiaal over de uitbetaling van zijn salaris, 1626
inv.nr. 56	Rekening van de collector, 1625-1626

inv.nr. 80	Registertje met formulierteksten en voorbeelden uit Luik en Kamerijk ten behoeve van de bisschoppelijke administratie, aanwijzingen voor functionarissen en aantekeningen voor de berekening van het cathedratium en obsonium per type parochie, circa 1600
inv.nr. 87	'Litterae testimoniales pro ordinandis religiosis', 1601-1604
2074 Oude parochiedossiers van het bisdom 's-Hertogenbosch, 1559-1629	
inv.nr. 1	Getuigenverklaring in de zaak voor de officiaal van de bisschop van 's-Hertogenbosch tegen Jacobus Heymselmans, pastoor van Aalst, betreffende ongeoorloofd samenwonen met zijn huishoudster Elisabeth, 1602.
inv.nr. 507	Stukken betreffende het geschil tussen de graaf van Megen en bisschop van 's-Hertogenbosch over de bisschoppelijke jurisdictie in het Land van Megen, 1570-1617
inv.nr. 704	Sententie van de officiaal van 's-Hertogenbosch in de zaak van de procurator van het hof van de bisschop tegen Walterus Ponsen, kapelaan in Soerendonk onder de parochie Maarheeze, waarbij laatstgenoemde veroordeeld wordt tot aansluitende opsluiting gedurende vijf dagen op water en brood met aanvullende strafmaatregelen, 1614
2006 Mechelse aanwinsten van het bisdom 's-Hertogenbosch, 1330-1719	
inv.nr. 22	Overdracht van de voormalige Latijnse School in de Kerkstraat door het kapittel, 1611
inv.nr. 209	Dossier van het proces voor de officiaal van 's-Hertogenbosch betreffende de overtredingen door Cornelius Arnoldi van Eersel, beneficiaat van de Sint-Jan, 1604-1605
2039 Collectie charters van het Groot Seminarie te Haaren, 1238-1801	
inv.nr. 65	Presentatie door de bisschop van 's-Hertogenbosch van twee kanunniken, 1602-1603
221 Charters Provinciaal Genootschap van K & W, 1303 - 1845	
inv.nr. 521	Akte van abolitie door aartshtogen Albert en Isabella voor Arnoult van Vladeracken, schout van Maasland, op diens verzoek, wegens al hetgeen hij hierna omschreven misdreven mocht hebben (...), 1613
inv.nr. 681	Dagvaarding door Hog. Kelders, officiaal van 's-Hertogenbosch, van Johannes Berckmans, priester in Gemert, die twist heeft met en onrecht heeft aangedaan aan Johannes Hanschens, priester en rector van Onze Lieve Vrouwe-altaar in kerk van Beek bij Aarle, over celebreren van zondagsmis, 1590
241 Kapittel van Oirschot, 1261-1811	
inv.nr. 59	Dagvaarding door Gijsbert Masius, bisschop van 's-Hertogenbosch, aan Michael Merevort, beneficiant kapittel van Oirschot, voor hem of zijn officiaal te verschijnen op beschuldiging van coitus, gelijktijdige kopie, 1604

2094 Norbertijnenabdij van Berne, handschriften, 1400-1900	
nr. 83	Aantekeningen en afschriften van stukken betreffende de situatie en de geschiedenis van het gebied dat in zijn tijd het bisdom 's-Hertogenbosch besloeg. Handschrift Coeverincx, circa 1600.

Archief van het aartsbisdom Mechelen (AAM)

Buscoducensia	
map Varia. Kopie in BHIC, 2147 archief van de bisschop van 's-Hertogenbosch,	
inv.nr. 202	'Varia', eind zestiende eeuw-1758
map Statuta vd Curie. Kopie in BHIC, 2147 archief van de bisschop van 's-Hertogenbosch,	
inv.nr. 200	Nieuwe statuten van het hof van de bisschop, (1573?)

Kapittel van Sint-Rombouts

inv.nr. 440.	Kopie in BHIC, 2147 archief van de bisschop van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 158 Register van vonnissen, uitgesproken door of namens de bisschop, 1597-1615
--------------	--

Officialiteit
inv.nr. 191 Stukken betreffende de vergoedingen voor prestaties geleverd door functionarissen van de officialiteit en het vicariaat. [17de-18de eeuw]. 1 pak Bevat naast nota's en briefwisseling ook tarievenlijsten uit de 17de eeuw voor functionarissen van de officialiteiten van de bisdommen 's-Hertogenbosch en Roermond die wellicht gebruikt werden als documentatie.

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)
10074 RK parochie H. Petrus, Bergeijk, 1599-1935
inv.nr. 1 Een half vel, groot formaat, aan de vrouwen wat doorgesleten en aan ééne zijde bijkans geheel beschreven. Is in de Latijn-sche taal, den 17 december 1599 gedateerd, door Hog. Kelders, zeer duidelijk geteekend en van den volgenden inhoud: 'De officiaal van het bisdom 's Bosch neemt maatregelen tegen de vier kapellaans van Bergeijck, die in choor dagelijksch de getijden moesten zingen en mislezen, of bij niet comparitie boeten betalen, en aan dit alles niet meer voldeden', 1598

Literatuur en gedrukte bronnen

Bannenberg, G., A. Frenken, en H. Hens, ed., *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland* (2 dln.; Nijmegen 1968-1970).

Bervoets, T., 'Caught between Compromise and Conflict. The Establishment and Institutional Development of the Ecclesiastical Court(s) in the Early Modern Archdiocese of Malines' in: V. Soen, D. Vanyacker and W. Francois, ed., *Church, Censorship and Reform in the Early Modern Habsburg Netherlands*. Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 101 (Turnhout 2017) 217-233.

Bijsterveld, A.J.A., 'Organisatie en instellingen van het bisdom Luik in Noord-Brabant 1400-1559/1561' in: J.A.F.M. van Oudheusden e.a., red., *Ziel en zaligheid in Noord-Brabant. Vijfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1993) 83-111.

Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993).

Brouwer, J. De, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795* (2 dln.; Tielt 1971-1972).

Callewier, H., *De papen van Brugge. De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad (1411-1477)* (Leuven 2014).

Caspers, Ch., 'Het kerkelijk en godsdienstig leven van circa 1215 tot circa 1350' in: R. van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 125-133.

Cloet, M., *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*. Universiteit van Leuven. Werken op het gebied van de Geschiedenis en de Fililogie 5e reeks, deel 4 (Leuven 1968).

Cloet, M., Het gelovige volk in de 17de eeuw', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 8 (Bussum 1979) 393-417.

Cornelissen, J.D.M., 'Verslagen over den toestand van het vicariaat 's-Hertogenbosch in de tweede helft der zeventiende eeuw', *Bossche Bijdragen* 11 (1931-1932) 18-92.

Dekeyser, V., 'Cum scandalo vicinorum et parochianorum obloquio', *Incestprocessen voor de Gentse officialiteit tijdens de 18de eeuw (1732/1764-1768)*(masterscriptie Universiteit Gent 2010).

Dierickx, M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559-1570* (Antwerpen-Utrecht 1950).

Elias, H.J., *Kerk en staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regeering der aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)*(Antwerpen 1931).

Elsen, G. van den, en Hoevenaars, W., ed., *Analecta Gijsberti Coeverincx*, [dl. I; 's-Hertogenbosch 1907].

Foppens, F., *Historia episcopatus Silvaeducensis* (...) (Bruxellis 1721).

Frenken, A.M., 'De Bossche Bisschop Michaël Ophovius O.P. 1570-1637', *Bossche Bijdragen* 14 (1936-1937) 15-163.

Frenken, A., ed., 'Het Dagboek van Michaël Ophovius, 4 Augustus 1629-einde 1631, *Bossche Bijdragen* 15 (1937-1938) 1-340.

Frenken, A.M., 'Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers', *Bossche Bijdragen* 25 (1960-1961) 23-89.

Frenken, A.M., 'De latere kerkvisitatie (na die der eerste Bossche Bisschoppen, zie BB XXV 23-89)', *Bossche Bijdragen* 27 (1963-1964) 1-218.

Gielis, G., "Utinam magnam eorum copiam habere-mus", Franciscus Sonnius en de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559', *Communio. Internationaal Katholiek Tijdschrift* 34 (2009) 194-207.

Goossens, Th., 'Kerk- en Kloostervisitaties in het Bisdom 's-Hertogenbosch uit de 16de eeuw', *Bossche Bijdragen* 3 (1919-1920) 212-252.

Hens, H., 'Kerkvisitaties onder bisschop Zoes (1615, 1617, 1623)', *Bossche Bijdragen* 30 (1970-1971) 189-205.

Herwaarden, J. van, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca 1300-ca 1550)* (Assen-Amsterdam 1978).

Hoekx, J.A.M., e.a., *Vruchten van de goede en de slechte boom. Heyman Voicht van Oudheusden over de godsdiensttwisten in zijn stad 's-Hertogenbosch en in Breda (1577-1581)* (Den Dungen 2008).

Koyen, M.H., 'Het synodale en quasi-episcopale recht van de prelaat van Tongerlo', *Noordgouw* 2 (1963) 7-42.

Koyen, M.H., 'Het geestelijk gerechtshof te Tongerlo', *Noordgouw* 3 (1963) 105-120. Ook verschenen in: *Een keuze uit het geschiedkundig werk van Dr. Milo Hendrik Koyen (1914-1977) voormalig archivaris van de abdij van Tongerlo en van de stad Geel*. Instrumenta Praemonstratensia 6 (Averbode 2002).

Kuys, J., *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004).

Lesaffer, R., *European Legal History. A cultural and political perspective* (Cambridge 2010).

Manuale pastorum (...) *pro dioecesi Buscoducensi* (apud Ioannem à Turnhout; Silvaeducis 1572).

Marinus, M.J., *De Contrareformatie te Antwerpen (1558-1676)*. Kerkelijk leven in een grootstad. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 57 (1995) nr. 155 (Brussel 1995).

Müßig, U., *Reason and Fairness. Constituting Justice in Europe, from Medieval Canon Law to ECHR* (Leiden-Boston 2019).

Oetelaar, G. van den, *Familie Van den Oetelaar 1250-1700: Landlieden, bestuurders en Kartuziers binnen Hertogdom Brabant* (Liempde 2011).

Opuscula ex. D. Martini Steyaert (Theologiae practicae aphorismi, pars quarta) (dl. V; Lovanii 1742).

Post, R.R., 'Karel V' Formula reformationis en haar toepassing in Nederland 1548-1549', *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, nieuwe reeks* 10 (1947) 173-197.

Postma, F., 'Nieuw licht op een oude zaak. De oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 103 (1990) 10-27.

Put, E., en Harline, C., *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius (1542-1620)* (Leuven 2002).

Ram, P.E.X. De, en J.-F. Van de Velde, ed., *Nova et absoluta collectio synodorum tam provincialium tam dioecesarum archiepiscopatus Mechliniensis* (...), (dl. I; Mechliniae 1828).

Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw* (2e druk, 3 dln, Amsterdam 1947).

Sasse van Ysselt, A.F.O van, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* (...), (dl. III; reprint 's-Hertogenbosch 1975).

Sanders, J.G.M., *Kartuziers in het land van de Dommel. Klooster Sint-Sophia van Constantinopel bij 's-Hertogenbosch, 1466-1641* (Woudrichem 2012).

Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* (5 dln.; St. Michiels-Gestel 1870-1881).

Steyaert, M., ed., *Synodi Duae dioeceseanae Buscoducenses denuo in lucem editae* (...) (Apud Aegidium Denique; Lovanii 1703).

Tanaka, S., 'The Ecclesiastical Courts in The Early Modern Southern Netherlands. A Quantitive Analysis', *Pro memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 21 (2019) 54-71.

Ussel, J.M.W. van, *Geschiedenis van het seksuele probleem* (7e druk; Meppel-Amsterdam 1982).

Velde, J.F. Van de, *Synopsis monumentorum collectionis proxime edendae conciliorum omnium archiepiscopatus Mechliniensis* (dl. II; Gandavi 1821).

Ven, J.M.M. van de, *In facie ecclesiae. De katholieke huwelijksliturgie in de Nederlanden, van de 13de eeuw tot het einde van het Ancien Régime*. Miscellanea Neerlandica 22 (Leuven 2000).

Vergauwen, D., *Over de schreef. Middeleeuwse priesters voor de rechter* (Leuven 2004).

Verheyen, P., *Ziele-spys ofte christelyke leeringe, voorgesteld, en uytgeleyt volgens het order, en op elke vraege en antwoord van den Mechelsen catechismus, zeer dienstig voor alle christenen* (2e druk; dl. III; by Hubertus Bincken t'Antwerpen 1766).

Gerard van Gulp

Godsdienstvrede in Eindhoven en de vrijheid van de ambachtsgilden

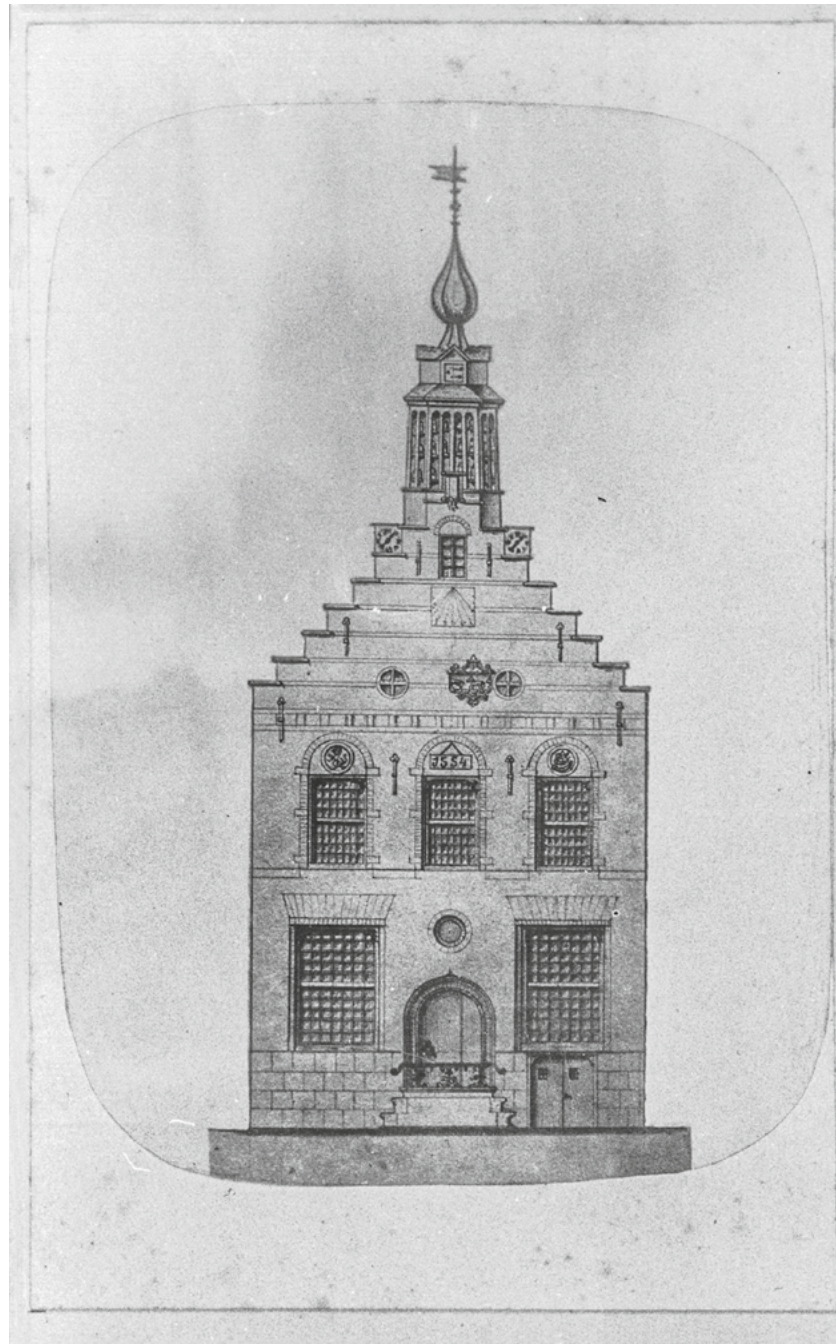
In 1648 werd Noord-Brabant bij de Vrede van Münster als Staats-Brabant definitief een deel van de Republiek. Dit had voor de katholieken in Brabant, die de grote meerderheid van de bevolking uitmaakten, verstrekkende gevolgen. Hun kerkgebouwen werden geconfisqueerd en overgedragen aan de gereformeerde gemeenten. Zo werden de Sint-Janskathedraal in Den Bosch en de Catharinakerk in Eindhoven gereformeerde kerken. Rooms-katholieken mochten hun eredienst niet meer in het openbaar uitoefenen. Geestelijken, onder wie de bisschop van 's-Hertogenbosch, werden verbannen. Alleen gereformeerden kwamen nog in aanmerking voor openbare functies, katholieken waren daarvan uitgesloten. Het lijkt er op dat de katholieke bevolking deze situatie, die 150 jaar zou gaan duren, passief over zich heen liet komen. Van een volksopstand was geen sprake. Katholieken en gereformeerden werkten zelfs samen in de strijd voor een vrije textielhandel met de Republiek.¹ Wel was er aanvankelijk lijdelijk verzet tegen het verhinderen van katholieke samenkomsten.

Bij een onderzoek naar de kerkelijke geschiedenis van de gereformeerden in de Meierij kwam ik echter op stukken betreffende een conflict in Eindhoven tussen katholieken en gereformeerden. In deze bijdrage wil ik aandacht besteden aan de situatie in Eindhoven, waar in 1715 een katholieke rebellie plaats vond met stakende borgmeesters en gildedekens, die gesteund werd door de katholieke bevolking. Daarbij zal onderzocht worden wat de aanleiding was tot dit conflict en hoe het werd opgelost.

Inleiding

Een katholieke samenleving

Aan het eind van de zestiende eeuw was van de Reformatie ten zuiden van de rivieren vrijwel niets meer over.² Behalve hier en daar enkelingen of kleine groepjes gelovigen waren er geen gereformeerden te vinden. Dat was niet steeds zo geweest. Tijdens de zestiende eeuw waren in de beginjaren van de Reformatie, met name in de steden van Brabant, Vlaanderen en Holland gereformeerde gemeenten ontstaan. Er kwam een kerkverband tot stand, met Antwerpen als centrale plaats. In deze grote stad met meer dan 80.000 inwoners was de helft van de bevolking gereformeerd. In 's-Hertogenbosch, ook een grote stad, had ongeveer een kwart van de circa 20.000 inwoners de Reformatie omarmd. Na de Beeldenstorm in 1566 en de komst van de hertog van Alva waren tallozen gevlucht, vooral naar plaatsen in Duitsland, maar na enkele jaren waren zij weer teruggekeerd. Later kwam een tweede

Tekening van het Eindhovense stadhuis, gebouwd in 1554. Het werd in 1865 afgebroken om plaats te maken voor een groter stadhuis. (Collectie RHCE)

¹ Van Gulp, *Brabantse stoffen*.

² Voor deze inleiding is gebruik gemaakt van: Van Gulp, *Reformatie*.

golf van emigranten op gang als gevolg van de veldtocht van de Spaanse legeraanvoerder Alexander Farnese, die in 1579 Maastricht veroverde. Farnese (1545-1592) is in de Nederlandse geschiedschrijving ook bekend als de hertog van Parma. In 1579 sloot het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch een akkoord met Farnese, waarop vrijwel alle gereformeerden hals over kop de stad verlieten en zich elders vestigden, met name in Holland en Utrecht. In 1585 moest ook Antwerpen zich aan Farnese overgeven. De gereformeerden kregen de keus: katholiek worden of vertrekken. De grote meerderheid van hen koos voor vertrek, vooral naar Amsterdam.

Het platteland van Brabant was jarenlang het toneel van een strijd tussen Spaanse en Staatse troepen waarbij een tactiek van de verschroeide aarde werd toegepast. Ook Eindhoven, een stadje met circa 1200 inwoners, was daar het slachtoffer van. De plaats werd vele malen door beide partijen om beurten belegerd en ingenomen. Een groot aantal inwoners ontvluchtte na 1583 het oorlogsgebied. Onder hen bevonden zich de meeste gereformeerden die eerst nog de helft van de bevolking uitmaakten. Zij vertrokken vooral naar Haarlem. In de Meierij van 's-Hertogenbosch bleven slechts enkele honderden gereformeerden achter, met als gevolg dat het gebied een overwegend katholieke bevolking telde. Het katholieke onderwijs en andere vormen van contrareformatie consolideerden deze situatie. In 1609 stichtten de jezuiten een school in 's-Hertogenbosch, waar honderden kinderen onderwezen werden in het katholieke leer. Verder preekten en catechiseerden de paters en namen zij de biecht af.

In 1629 legde Frederik Hendrik het beleg voor Den Bosch. Hij was van mening dat militaire kracht van groot belang was voor een sterke positie bij de vredesonderhandelingen met Spanje. Inname van de stad zou ook het Hollandse en Gelderse platteland langs de grote rivieren verlossen van de dreiging van het Bossche garnizoen en zou de Republiek een groot prestige geven.³ Na een vier maanden durend beleg moest de stad zich overgeven. De gevolgen voor de katholieke bevolking waren ingrijpend. Volgens het capitulatieverdrag moesten alle mannelijke rooms-katholieke geestelijken de stad verlaten. De openbare uitoefening van de katholieke godsdienst was niet meer toegestaan. De kerken werden gesloten, behalve enkele gebouwen, die aan de gereformeerden werden afgestaan. Katholieken waren van openbare ambten uitgesloten en het stadsbestuur werd vervangen door gereformeerden.

De Staten-Generaal waren van mening dat het capitulatieverdrag van toepassing was op de gehele Meierij van 's-Hertogenbosch en dat aan hen de soevereiniteit over dit gebied toekwam. Dit was een belangrijk deel van Brabant rondom 's-Hertogenbosch, dat ruwweg werd begrensd door de Maas in het noorden en oosten, de Spaanse Nederlanden in het zuiden en de Baronie van Breda in het westen. De Spaanse autoriteiten ontkenden deze soevereiniteit en achtten de bepalingen alleen geldig voor de stad en directe omgeving. Als gevolg hiervan bleef het platteland lijden onder de gevolgen van de oorlogvoering. Doordat gedurende vijftig jaar vrijwel geen gereformeerden in de Meierij hadden gewoond, was ook na 1629 de overgrote meerderheid van de bevolking in dit gebied katholiek.

De Staten-Generaal benoemden enkele predikanten om in Den Bosch en sommige andere plaatsen in de Meierij gereformeerde kerkdiensten te leiden. Door de oorlogstoestand en de tegenwerking door de katholieke bevolking slaagden de predikanten daar vrijwel nergens in en moesten ze zich terugtrekken. Alleen in Eindhoven bleef een gereformeerde gemeente bestaan, die haar samenkomsten hield in het stadhuis. De predikant Johannes van der Hagen woonde voor zijn veiligheid bij het garnizoen op het kasteel.⁴

Na 1648 werden de katholieke geestelijken uit de gehele Meierij verbannen. Sommigen waren echter gebleven en anderen waren na verloop van tijd teruggekeerd. Zij hielden katholieke diensten op geheime locaties onder andere bij inwoners aan huis.

Bestuur

Bij de vrede van 1648 werd Staats-Brabant een zogenoemd Generaliteitsland, dat bestuurd werd vanuit Den Haag.⁵ De provincie was wel een deel van de Republiek, maar had geen zetel in de Staten-Generaal, zoals de andere gewesten. De belangrijkste Noord-Brabantse steden hebben wel getracht die gewestelijke status te verkrijgen, maar tevergeefs.⁶ De Staten-Generaal wensten geen uitbreiding met een gewest met een overwegend katholieke bevolking. De Republiek kon Staats-Brabant eigenlijk ook wel missen, zoals bleek bij de inval van de Fransen in 1672.⁷ De Staten-Generaal boden toen de soevereiniteit over dit gebied als afkoopsom aan de Franse koning Lodewijk XIV aan. Deze wees dat aanbod echter af, waarna spoedig het tij keerde.

De Staten-Generaal hadden in 1648 het bestuur over de Generaliteitslanden opgedragen aan de Raad van State, die als uitvoerend orgaan en dagelijks bestuur optrad. De Raad van State stuurde tweemaal per jaar een commissie naar Staats-Brabant, met name om belastingen te verpachten en contact te onderhouden met plaatselijke autoriteiten en kerken, die dan klachten of wensen op tafel konden leggen.

Uit de resoluties van de Raad blijkt dat deze zich vooral bezighield met het bestuur over de Meierij van 's-Hertogenbosch. Ook de resoluties van de Staten-Generaal hadden voor het merendeel (85%) betrekking op de Meierij.⁸ Dit had onder meer te maken met de status van de verschillende gebiedsdelen in Staats-Brabant. De belangrijkste daarvan waren naast de Meierij de Baronie van Breda en het Markiezaat van Bergen op Zoom. Dit waren zogenoemde 'heerlijkheden', domeinen onder het gezag van een heer, die daarover de soevereiniteit bezat in bestuur en rechterlijke macht. Binnen de Meierij vond men ook enkele heerlijkheden. De belangrijkste was de Baronie van Cranendonck, bestaande uit de heerlijkheden Budel, Soerendonck, Gastel en Maarheze, de stad Eindhoven en de 'prinsendorpen' Gestel, Stratum, Strijp en Woensel. De heer van deze Baronie was de prins van Oranje. Nadat in 1702 prins Willem III kinderloos was overleden, werd hij opgevolgd door Johan Willem Friso van Nassau-Dietz. Na diens dood in 1711 nam zijn weduwe Maria Louise van Hessen-Kassel, prinses van Oranje, zijn plaats in, zolang hun oudste zoon Willem nog niet volwassen was.

De domeinen van de prins stonden onder het beheer van de in Den Haag gevestigde Nassause Domeinraad. Deze Raad bestuurdde de domeinen van de prins van Oranje en had controle over de financiën.⁹ Ook had deze rechtsprekende bevoegdheid in geschillen tussen bestuursambtenaren onderling en met ingezetenen. In de heerlijkheid was een drossaard de plaatsvervanger van de heer. In de Baronie van Cranendonck was dit dus de prins van Oranje-Nassau. Deze had de rechterlijke macht over zijn heerlijkheid en benoemde de schepenen op voordracht van de zittende schepencolleges. De heer bezat ook het recht van collatie, dat wil onder meer zeggen het recht om predikanten en schoolmeesters te benoemen. Bij de laatste twee categorieën geschiedde dit op voordracht van de classis, de vergadering van lokale

3 Groen, *De Tachtigjarige Oorlog*, 267-268.

4 Van Gorp, 'Johannes van der Hagen', 37.

5 Van Boven, 'Bestuur', 76-79.

6 Christ, *De Brabantsche Saecke*.

7 Schöffers, 'De Republiek', 256.

8 Van Boven, 'Bestuur', 78.

9 NA, Beschrijving van archief Nassause Domeinraad.

gereformeerde kerkelijke gemeenten. In de Meierij van 's-Hertogenbosch bestonden twee classes: 's-Hertogenbosch (met de kwartieren Oisterwijk en Maasland) en Peel- en Kempenland. Deze twee classes waren aangesloten bij de provinciale synode van Gelderland.

In Den Haag zetelde ook de Staatse Raad van Brabant. Deze was in 1586 opgericht, nadat de Raad van Brabant te Brussel onbereikbaar was geworden voor instanties en personen uit het noorden.¹⁰ De Staatse Raad van Brabant was het hoogste juridische beroepscollege, dat zich ook bezig hield met politiek-religieuze zaken.¹¹

Marie Louise van Hessen Kassel 1688-1765, wed. Johan Willem Friso van Nassau-Dietz, regentes van de latere Willem IV, portret door Marcus Lodovicus Antonius Clifford. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kunstcollectie, Wikimedia)

Politieke reformatie

Op 1 april 1660 vaardigden de Staten-Generaal een plakkaat uit, getiteld 'Reglement op de Politieke Reformatie in de Meijerij van s Hertogenbosch ende andere Quartieren van gelijke natuyre, onder de Generaliteyt gehoorende'.¹² Hierin waren resoluties en decreten voor politieke en kerkelijke instanties opgenomen, die al eerder waren uitgevaardigd. Artikel 2 bepaalt dat drossaards, baljuws, schouten en hun plaatsvervangers, ontvangers, rentmeesters, licentmeesters en controleurs, griffiers, secretarissen en plaatsvervangers, vorsters in de heerlijkheden, vrijheden en dorpen lid dienen te zijn van de gereformeerde kerk. Artikel 3 stelt hetzelfde voor schepenen, borgemeesters, tien-, acht- of vijfmannen en andere ambtsdragers. Dit gold echter alleen als er 'bequame stoffe' was, dat wil zeggen als er genoeg geschikte gereformeerde kandidaten waren. Deze zelfde beperking gold voor ambtsdragers die in heerlijkheden waren aangesteld. In artikel 13 worden de eisen aan schepenen en andere bestuurders nog nader gepreciseerd: Brabanders of genaturaliseerde inwoners, meest geërfden (een stuk grond bezittend) en gereformeerden. Waar niet voldoende gereformeerden waren, konden de onpartijdigste en meest geschikte 'pausgezinden' benoemd worden, als zij eerlijk en discreet waren en sinds jaar en dag in de betreffende plaats woonde en ook van plan waren daar te blijven wonen.

In de praktijk bleek het doorgaans nodig te zijn om ook katholieken in het bestuur van steden en dorpen een plaats te geven. Er waren namelijk te weinig gereformeerden om alle posten te bezetten, behalve in 's-Hertogenbosch, waar ongeveer 2000 tot 2500 van de 12.000 inwoners gereformeerd waren.¹³ Hoppenbrouwers heeft aan de hand van gereformeerde classicale visitatieverslagen een indruk gegeven van de aantallen gereformeerde en katholieke schepenen in de kwartieren Maasland en Oisterwijk in de Meierij.¹⁴ Uit zijn gegevens blijkt dat tussen 1688 en 1785 in het kwartier Maasland gemiddeld driekwart van de schepenen katholiek was. In het kwartier Oisterwijk waren gemiddeld evenveel katholieke als gereformeerde schepenen in functie. In deze periode vormden de gereformeerden slechts enkele procenten van de bevolking. Voor de andere kwartieren in de Meierij (Kempenland en Peelland) zijn zulke berekeningen niet gedaan, maar bijvoorbeeld in Eindhoven, waar niet meer dan 5% van de bevolking gereformeerd was, waren in 1711 van de veertien stadsbestuurders er slechts twee gereformeerd.¹⁵ Als een bestuurder gereformeerd werd genoemd, betekende dat niet altijd dat hij als lidmaat van een gereformeerde gemeente was ingeschreven of dat hij een trouw kerkganger was. In visitatierapporten vindt men vaak klachten over gereformeerde ambtsdragers, over het feit dat zij niet naar de kerk gingen of een katholieke vrouw hadden die hun kinderen katholiek opvoedde.¹⁶

10 Coopmans, 'Van Soevereine Raad'.

11 Broers, 'Het politiek misdrijf'.

12 Wiltens, *Kerkelijk Plakkaatboek*, 1, 9-23.

13 Vos, *Burgers*, 268; BHIC, ClsH, inv.nr. 37 Visitaties. Staat 1737, 1741.

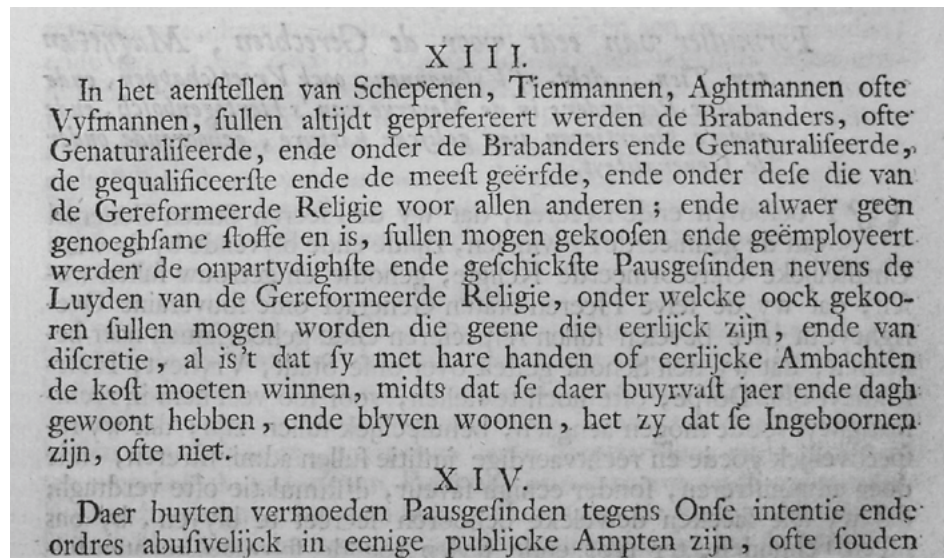
14 Hoppenbrouwers, 'De politieke reformatie'.

15 Houben, *Geschiedenis*, 2, 182.

16 BHIC, ClsH, inv.nr. 37, Visitaties.

17 Van Sasse van Ysselt, 'De uitoefening', 125.

18 Knuttel, *De toestand*, 207.

Art 13 uit het Reglement op de Politieke Reformatie 1660 (*Kerkelyk Plakaatboek 1722*)

Het Reglement op de Politieke Reformatie geeft ook voorschriften over gereformeerde kerkdiensten, die zondags tweemaal gehouden dienden te worden. Ook vindt men er verplichtingen van predikanten met betrekking tot dienstverband, woonplaats en dergelijke. Katholieke 'conventikels' waren verboden op straffe van boeten. Met conventikels werden katholieke samenkomsten bedoeld met het karakter van een kerkdienst, in zogenoemde schuilkerken of schuurkerken. Aanvankelijk liet de overheid zulke kerkdiensten verstoren, zoals ook in 's-Hertogenbosch, een beleid waarop vaak aangedrongen werd door de gereformeerde kerkenraad.

Toen in 1673 de schout van Den Bosch weer een inval liet doen in een schuilkerk, had dat zulke heftige reacties van de bevolking tot gevolg, dat het geschrokken stadsbestuur aan de Staten-Generaal en de prins van Oranje liet weten dat het voor de openbare orde te gevaarlijk was om de strenge plakaten uit te voeren.¹⁷ Het Bossche stadsbestuur was van mening dat het ook rekening moest houden met de katholieke meerderheid om de openbare orde te bewaren. Op den duur werden katholieke kerkdiensten dan ook gedoogd, zij het tegen betaling van zogenaamde recognitiegelden aan controleurs en andere autoriteiten.¹⁸ Uit een door Knuttel opgestelde lijst blijkt dat de te betalen bedragen per plaats uiteenliepen van vijf tot honderd gulden.¹⁹ Het bedrag dat betaald moest worden voor een nieuwe pastoor, kon oplopen tot vijfhonderd gulden. Het systeem onttaardde vaak in willekeur, waarbij katholieken steekpenningen moesten betalen om niet lastiggevalen te worden. Vanaf het begin van de achttiende eeuw was het bestaan van rooms-katholieke kerken en de katholieke eredienst geaccepteerd. Er bleven wel wederzijds conflicten en pesterijen, vaak door jongeren. Zulke zaken kwamen soms voor de Raad van Brabant, die daar dan een vonnis over velde.²⁰

Ook waren katholieken vaak het slachtoffer van plagerijen en onredelijke behandelingen. Zo blijkt uit een notariële akte van Willem van den Hurck uit 1711, dat een afvaardiging van de katholieke gemeenschap in Eindhoven het jaarlijkse recognitiegeld bij de drossaard wilde betalen, maar dat deze weigerde het in ontvangst te nemen.²¹ Het lopende jaar

was de pastoor al steeds belet zijn dienst te vervullen. Enkele dagen na het bezoek aan de drossaard liet deze een samenkomst van katholieken waarbij de pastoor niet aanwezig was verstoren en de deur van de het huis waarin ze samen waren gekomen verzegelen. Corruptie en plagerijen liepen zodanig de spuigaten uit, dat de Staten-Generaal in 1730 besloten de inning van de recognitiegelden te regelen. Voortaan moest een vast bedrag betaald worden, afhankelijk van het aantal priesters.²² Daarnaast moest doorgaans bij de toelating van een pastoor een significante bijdrage geschonken worden aan de drossaard of de schout.

Gereformeerde kerkelijke instanties bleven de katholieken met wantrouwen bejegenen en klaagden herhaaldelijk bij de overheid. Zo stuurde in juni 1693 de synode van Gelderland, waarbij de gereformeerde kerken in de Meierij aangesloten waren, een klacht naar de Nassause Domeinraad.²³ Het betrof de bouw van, zoals de synode het noemde, 'een nieuwe grote papenkerk' te Eindhoven, alsmede de aanstelling van een 'paapse rector' in de Latijnse school aldaar. De synode verzocht om de bouw van de 'kerk' te laten stoppen, met het argument dat de katholieken ook nog een vergaderplaats buiten Eindhoven hadden, en om de paapse rector te ontslaan en een gereformeerde aan te stellen. De Domeinraad stelde de brief in handen van de (gereformeerde) drossaard van Cranendonck en Eindhoven voor advies. De drossaard liet het volgende weten.

Dicht bij de markt te Eindhoven stond een schuur, die gebruikt werd om kerkdiensten te houden, maar die veel te klein was voor de grote menigte van 'pausgezinden'. Veel mensen moesten onder de blote hemel op straat staan en knielen. Dat was voor de Eindhovense bevolking vooral hinderlijk op marktdagen, als die samenvielen met katholieke feestdagen en er daardoor een grote drukte was op straat. In 1691 was de schuur tijdens een dienst ingestort, waardoor velen gewond waren geraakt, sommigen gedood en anderen invalide geworden, zodat ze niet meer konden werken en armlastig werden. De katholieke gemeente had daarop een nieuwe vergaderplaats gebouwd, buiten de stad, die wel groter was, maar nauwelijks groot genoeg. De bewering van de synode dat er nu dus twee plaatsen van samenkomst waren, was volgens de drossaard onwaar. Hij stelde de vraag: welke situatie is beter? De oude met veel overlast, of de nieuwe, waarbij de paapse parochie onderdak had en tevreden gesteld werd, zodat geen overlast werd ondervonden.

Wat de rector betreft: de school was al veertig jaar door een katholieke rector bediend. Ook verscheidene predikanten hadden hun kinderen naar die school gestuurd, waardoor ook veel bekwame predikanten hun opleiding daar ontvangen hadden, waarna zij op veel plaatsen in de Meierij en in Holland dienst hadden gedaan. Er was wel gedurende een jaar een gereformeerde rector geweest, maar het niveau van het onderwijs was toen zo laag, dat de kinderen in andere plaatsen naar school gingen.

De drossaard stelde de Domeinraad weer een vraag. Wat is beter: een paapse rector en goed onderwijs of een gereformeerde, waarbij de kinderen ergens anders heen zouden gaan en daar hun geld uitgaven en bij monniken en jezuïeten de lessen volgden? De Domeinraad heeft niet aan het verzoek van de synode voldaan.

19 Knuttel, *De toestand*, bijlage 1, 294-301.

20 Lindemann, 'De bemoeienis'; Broers, 'Het politiek misdrijf'.

21 RHCE, NotA, inv.nr. 80, f24, 27/4/1711.

22 Scheltus, 'Resolutie'; Knuttel, *De toestand*, 207-209.

23 NA, NDR, inv.nr. 9263.

Eindhoven

Stadsbestuur en ambachtsgilden

Het Eindhovense stadsbestuur bestond uit veertien personen, te weten twee burgemeesters, zeven schepenen en vijf vertegenwoordigers van de ambachtsgilden, de zogenoemde vijfmannen.²⁴ De burgemeesters waren belast met het financieel bestuur, onder andere de inning van belastingen. De schepenen vormden met de drossaard de schepenbank voor het bestuur en de rechtspraak; de vijfmannen werden met name betrokken bij financiële beslissingen.²⁵

De burgemeesters werden door de schepenen verkozen. De drossaard droeg de schepenen ter benoeming voor aan de prins (of prinses). De verkiezing van de vijfmannen, allen ambachtslieden, vond trapsgewijs plaats. Elk van de vijf ambachtsgilden hield een verkiezing voor drie kandidaten, waarna de prins daaruit vijf raden benoemde, die deel uitmaakten van de magistraat. Het was gebruikelijk dat de prins de vijf kandidaten die op de eerste plaatsen van de nominaties stonden, benoemde. Voor de vijfmannen gold traditioneel als eis, dat zij welvarend moesten zijn en onroerend goed moesten bezitten (gegoed en geërfd), al was dit niet duidelijk omschreven.

De Eindhovense ambachtsgilden bestonden sinds 1419, toen heer Jan van Schoonvorst vijf gilden in het leven riep en deze een 'kaart' gaf, zoals het reglement werd genoemd.²⁶ Al waren ze door de heer gesticht, de gilden waren zelfstandig. Voor het lidmaatschap diende men een burger te zijn van de lokale gemeenschap: een stad of een heerlijkheid, zoals Oisterwijk. In plaatsen met veel nijverheid, geen stad zijnde, bestonden weliswaar geen ambachtsgilden, maar waren wel regels gesteld. Dit was bijvoorbeeld het geval te Tilburg.²⁷ In 1574 was de benoeming van de vijfmannen en hun functieomschrijving wettelijk geregeld.²⁸ Sindsdien was dit systeem steeds in stand gebleven. In de Republiek was het burgerschap en het lidmaatschap van de ambachtsgilden aanvankelijk veelal voorbehouden aan gereformeerden.²⁹ Dit gold niet voor Staats-Brabant, waar de grote meerderheid van de bevolking katholiek was. Omdat als gevolg van de oorlogshandelingen de meeste gildenkaarten verloren waren gegaan, vaardigde prins Maurits in 1620 nieuwe kaarten uit.³⁰ Er waren in Eindhoven meer dan vijf ambachten, zodat tot elk gilde meesters en gezellen uit verschillende beroepsgroepen behoorden.³¹ Eindhoven telde de volgende gilden met hun patroons:

- Brouwers, wijntappers en beenhouwers; Sint-Arnoldus;
- Kramers, timmerlieden en smeden; Sint-Nicolaas en Sint-Eloys;
- Wollenlakenwevers en -handelaren, droogscheerders, kleermakers en hoedenmakers; Sint-Michiel;
- Leerlooiers en schoenmakers; Sint-Crispijn en Crispiaan;
- Linnenwevers en -handelaren, pelswerkers en bewerkers van geloid leer; Sint-Severus.

Net als in 's-Hertogenbosch waren de gilden verbonden met de rooms-katholieke kerk.³² Zij hadden in de tijd voor 1648 een altaar in de kerk waar op de naamdag van de patroon een mis werd opgedragen. Bij de overgang van kerkgebouwen naar de gereformeerden in 1648 werden de kerken van roomse elementen, waaronder de altaren, ontdaan.³³ Van de Eindhovense bevolking van ongeveer 1800 personen rond 1700 waren er slechts circa 80 gereformeerd.³⁴ De ambachtsgilden telden dus voornamelijk katholieken en in de praktijk kozen de meesters steeds katholieken als vijfmannen.

Het Eindhovense stadsbestuur was doorgaans in meerderheid katholiek. De gereformeerde bevolking had daar geen problemen mee. In de praktijk waren er vanuit deze bevolkings-

groep in Eindhoven geen klachten over gedrag van de katholieken. Dit blijkt uit een rapport uit 1710 van de kerkelijke visitatoren, onder wie de Eindhovense predikant Andreas de Jongh, die namens de classis Peel- en Kempenland de gereformeerde gemeenten bezochten. Daarin staat bijvoorbeeld te lezen dat hun van de kerkenraad en de lidmaten van de gereformeerde gemeente te Eindhoven niet de minste klachten hadden bereikt over de roomsgezinden. Dit rapport staat in het 'Kort ende zedig vertoog' uit 1715 van de burgemeesters en vijfmannen van Eindhoven aan de Staten-Generaal.³⁵ Dit stuk en de bijbehorende bijlagen bleken zich te bevinden in het archief van de gereformeerde Synode van Gelderland. Ook werd een kopie gevonden in het Nationaal Archief. In dit bezwaarschrift beklagen de schrijvers zich over de schepenen van Eindhoven, waarover later meer.

Volgens de gedeputeerden van genoemde classis, die de Eindhovense kerkenraad hadden bezocht, bestond tussen katholieken en gereformeerden goede harmonie en eendracht.³⁶ Ook spraken predikant en kerkenraad van Eindhoven in 1711 uit, dat de roomsgezinde gemeente zich gematigd gedroeg.³⁷ De betreffende predikant, Andreas de Jongh, was ook van mening dat van de in de stad wonende gereformeerden, slechts zeer weinigen bekwaam genoeg waren om als bestuurder op te treden.³⁸ Hij wendde zelfs zijn invloed aan om ervoor te zorgen dat steeds katholieke bestuurders benoemd zouden worden. Dit leest men in zijn correspondentie met een bevriend lid van de Nassause Domeinraad.³⁹ Zo deed hij ook zijn best om Adriaen van Rijsingen, een katholieke brouwer en linnenkoopman, als president-schepenen te laten benoemen, desnoods als vice-president.⁴⁰

Andreas de Jongh

Wie was deze predikant die zich jarenlang met het bestuur van Eindhoven bemoeide? Hij was in 1666 geboren als zoon van Hendrick Jans de Jongh, secretaris te Heeze en Leende en Anneke Andriessen van der Hoeven uit Zuidewijn-Capelle in de Langstraat.⁴¹ Andreas (of Andries) werd in 1684 als student ingeschreven aan de universiteit in Leiden.⁴² Hij werd in 1689 predikant te Leende, vanwaar hij in 1693 naar Waalre en Valkenswaard vertrok en in 1704 naar Eindhoven.⁴³ Na een kort ziekbed overleed hij in 1718.⁴⁴

24 RHCE, BE, inv.nr. 153.

25 Van Boven, 'Bestuur', 84-85, 134.

26 Houben, *Geschiedenis*, 1, 48; RHCE, BE, inv.nr., 2193. Kaart Brouwersgilde.

27 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 108-109.

28 Houben, *Geschiedenis*, 333.

29 Prak, 'The politics'.

30 Houben, *Geschiedenis*, 334-336.

31 Houben, *Geschiedenis*, 57-66.

32 Vos, *Burgers*, 170.

33 Houben, *Geschiedenis*, 2, 51-54.

34 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 188. In 1690 waren er 52 belijdende leden en in 1729 ongeveer 59. RHCE, GG, inv.nr. 1. Acta Kerkenraad, f46; inv.nr. 2.

35 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, met bijlagen; NA, NDR, inv.nr. 9264. De stukken in dit inventarisnummer zijn min of meer willekeurig gerangschikt. Ook zijn sommige stukken niet of onvolledig gedateerd.

36 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage A2.

37 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage A1.

38 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage C3.

39 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlagen B1-4, C1-7; NA, NDR, inv.nr. 9264.

40 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage C2.

41 Raue en Coolhaas, 'Bijdrage', 69-71; De Vries, 'Over het voorgeslacht'.

42 *Album studiosorum*, 671. In het album staat dat hij studeerde in de juridische faculteit. Het is niet duidelijk of hij eerst rechten studeerde en daarna theologie, of dat die vermelding op een vergissing berust.

43 Van Lieburg, *Repertorium*.

44 RHCE, CIPKL, inv.nr. 2, lijst van leden Classis PKL; BE, inv.nr. 29. F157, 12/9/1718.

De ambtsperiode van De Jongh in Eindhoven werd gekenmerkt door talrijke ruzies met gemeenteleden.⁴⁵ Toen de gereformeerde jachtopziener hem eens beschuldigde van fraude, liet De Jongh tijdens een kerkdienst voor het oog van iedereen verhinderen dat hij deelnam aan het Avondmaal.⁴⁶ Een langdurig conflict met de jachtopziener was het gevolg. De Jongh werd ook verweten dat hij vaak met roomsen in de herberg zat.

In de gemeente ontstond in 1706 een conflict over de benoeming van een ouderling, die met een roomse vrouw was getrouwd, die hun kinderen rooms opvoedde.⁴⁷ Volgens een kerkelijke regel was het niet toegestaan iemand die gehuwd was met een katholieke vrouw tot ouderling te benoemen, tenzij er geen andere geschikte personen beschikbaar waren. Volgens De Jongh was dit hier het geval. De kerkelijke vergaderingen (classis en synode) spraken uit, dat de betreffende ouderling zijn termijn van twee jaar mocht afmaken. De ouderling bleef echter daarna nog vele jaren dienst doen. Zoals hierboven beschreven, trachtte De Jongh voortdurend zijn invloed bij de Nassause Domeinraad ten gunste van de katholieken uit te oefenen.

Conflict in Eindhoven

Inbreuk op gilden-privilege

In 1715 kregen de gereformeerden plotseling een meerderheid in het nieuw benoemde stadsbestuur. Terwijl voorheen de overgrote meerderheid katholiek was, maakten in dat jaar tien gereformeerden en vier katholieken deel uit van de magistratuur.⁴⁸ Het was niet duidelijk hoe deze verandering had plaatsgevonden en wat de reden was. Er waren aanwijzingen dat Andreas de Jongh er de hand in had. Uit een notariële verklaring blijkt dat hij in 1715 alom liet weten dat hij 'de schepenstoel na zijn welbehagen hadde gedaan veranderen'.⁴⁹ Hij zei dat hij dat ook zou doen wanneer er nieuwe vijfmannen moesten worden benoemd. Ook liet hij weten dat hij de katholieke president-schepen Adriaen van Rijsingen, die hij eerder had laten benoemen, zoals hij beweerde, nu ook zou afzetten.⁵⁰ Hij wendde inderdaad zijn invloed aan om Van Rijsingen ontslagen te krijgen en om een gereformeerd stadsbestuur te doen benoemen, wat, zoals we zagen, in 1715 inderdaad gebeurde. Op grond van de voordracht had de prinses zeven gereformeerde schepenen aangesteld.⁵¹ Wie had deze voordracht opgemaakt? De bewering van de predikant dat hij dat had gedaan, was grootspraak. Hij miste die bevoegdheid. Vermoedelijk heeft De Jongh zijn invloed aangewend bij de gereformeerde drossaard om gereformeerde kandidaten te kiezen. Het was immers diens taak om elk jaar kandidaten aan de prinses door te geven.

Wat was er gebeurd dat De Jongh zijn voorkeur voor katholieke bestuurders had laten varen en voortaan koos voor gereformeerden, die hij voorheen onbekwaam noemde? Volgens het 'Kort ende zedig vertoog' lag de oorzaak in een geschil over de benoeming van een nieuwe onderschoolmeester.⁵² De Jongh schoof in 1714 een kandidaat naar voren. De drossaard koos echter voor een ander, die bekwaam zou zijn. Het in meerderheid katholieke stadsbestuur gaf de voorkeur aan de kandidaat van de drossaard, zodat deze werd benoemd.⁵³ De borgemeesters beweerden dat De Jongh daarom uit woede om deze beslissing van pro-katholiek fanatiek anti-katholiek was geworden. In resoluties van het stadsbestuur en in classisverslagen is hierover niets gevonden. Wel dat de rector van de Latijnse school katholiek was en dat er nooit geprobeerd was die te vervangen door een gereformeerde. Maar in september 1715 schreef De Jongh namens de classis een verzoek aan de Raad van State om een gereformeerde rector.⁵⁴

In 1715 ontstond een hooglopend conflict tussen enerzijds de katholieke borgemeesters Judocus Bunnens en Willem de Haes en twee katholieke vijfmannen en anderzijds de gereformeerde stadsbestuurders.⁵⁵ Wat was er gebeurd? Bij de benoeming van nieuwe vijfmannen werd afgeweken van privileges en rechten, die al sinds 1574 van kracht waren. De nieuwbenoemde gereformeerde schepenen hadden besloten de voordracht voor nieuwe vijfmannen die de gilden hadden opgesteld aan te passen omdat er, zoals steeds, alleen katholieke kandidaten op voorkwamen.⁵⁶ De schepenen vonden dat het Reglement op de Politieke Reformatie een duidelijke voorkeur uitsprak voor gereformeerde bestuurders. De schepenen veranderden daarom eigenmachtig de voordrachten van drie gilden in gereformeerde ambachtlieden, die vervolgens door de prinses benoemd werden. Deze keus zou onder druk van Andreas de Jongh tot stand zijn gekomen.⁵⁷ Er waren nu dus drie gereformeerde vijfmannen en twee katholieke. Toen de katholieke borgemeesters aan de gereformeerde president-schepen om nadere uitleg vroegen, weigerde deze die te geven.⁵⁸

De verandering van de voordrachten voor de vijfmannen door de schepenen sloeg bij de bevolking in als een bom. De procedure voor de afvaardiging van de ambachten was sinds mensenheugenis niet veranderd. Het was hun privilege om kandidaten te kiezen en daar was nu voor het eerst inbreuk op gemaakt. Dit was onverteerbaar, niet alleen voor de gilden, maar ook voor de katholieke borgemeesters en de katholieke bevolking. Bovendien waren de drie gereformeerde vijfmannen niet geërfd en ook niet gegoed, zoals gebruikelijk was.⁵⁹ Op 16 september 1715 riepen de borgemeesters de vijf gilden bijeen om te overleggen hoe hierop te reageren.⁶⁰ De borgemeesters kregen daar unaniem een mandaat om bij de president van het schepencollege te protesteren tegen deze gang van zaken.

Katholieke reactie 1715-1716

In een brief aan de Nassause Domeinraad beschreven president en schepenen van Eindhoven wat hun reactie op de gang van zaken geweest was.⁶¹ Op 31 augustus 1715 was een vergadering van schepenen, borgemeesters en vijfmannen op het stadhuis belegd. Daar moesten de nieuwe gereformeerde vijfmannen hun eed afleggen. De twee katholieke vijfmannen hadden ook tijdens de vorige periode dienst gedaan. Toen de gereformeerde vijfmannen binnenkwamen, verlieten de twee katholieke borgemeesters en de twee katholieke vijfmannen de vergadering. Zij deden dit uit protest omdat de nieuwe vijfmannen niet op de voordracht van

45 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 86-88, bijlagen F1, F2, G.

46 BHIC, PKL 257, 23/4/1711, art. 24; GAA, NHK, inv.nr. 205, brief W.H. Bartels aan Classis PKL.

47 BHIC, ClsH 254, inv.nr. 52. GS, 1707, art. 2, 38, 39; BHIC, PKL 257, inv.nr. 2, 27/9/1712, art. 4; RHCE, BE, inv.nr. 151. Brief kerkleden aan classis PKL, 1707; Houben, *Geschiedenis*, 2, 186-190.

48 1715. 10 gereformeerden; GAA, NHK, inv.nr. 205, Kort ende zedig vertoog, art. 48, 52-54.

49 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 40, bijlage D1.

50 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage D2.

51 NA, NDR, inv.nr. 9264. Remonstrantie van de gereformeerde magistratuur aan Nassause Domeinraad. 1715; GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 48.

52 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog. Art. 33-39.

53 RHCE, BE, inv.nr. 2325. Met ingang van 17 februari 1714 benoemde het stadsbestuur Govert van Berten, voorheen te Tongelre.

54 RHCE, inv.nr. 2, art. 12, 25/9/1715.

55 De stukken betreffende dit geschil zijn te vinden in NA, NDR, inv.nr. 9264 en in de resoluties van het Eindhovense stadsbestuur. RHCE, BE, inv.nr. 29, 151, 180.

56 RHCE, BE, inv.nr. 28, 12/9/1715.

57 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 50.

58 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage E.

59 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage D3.

60 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, bijlage E.

61 NA, NDR, inv.nr. 9264. President en schepenen aan Domeinraad. 7/9/1715.

de gilden stonden en volgens hen onwettig benoemd waren. Zij weigerden hun plaats in de bijeenkomst in te nemen als ook de onwettig benoemde vijfmannen aanwezig waren.

De president, die waarschijnlijk dacht dat de woede wel zou bekoelen, belegde een dag daarna opnieuw een vergadering in het stadhuis. De katholieke borgemeesters en vijfmannen weigerden echter naar de vergaderzaal te komen, wanneer de gereformeerde vijfmannen er ook waren. Deze situatie herhaalde zich op de volgende vergadering die op 9 september gehouden werd. Volgens het verslag begonnen de vier bezwaarde katholieke bestuurders de bevolking op te zetten om tegen de benoeming van de drie gereformeerde vijfmannen bezwaar te maken. Sommige inwoners hadden op straat president-schepen Knips aangesproken en gezegd dat zij het daarbij niet zouden laten, maar tegen die benoeming zouden procederen.

De vier leiders van het protest riepen de burgers bijeen op het kasteelplein om hun protest tegen de onrechtmatige benoeming van de vijfmannen toe te lichten. Het verslag verhaalt dat de katholieken dagelijks in kroegen en herbergen oproerige taal bezigden en mensen ophitsten om niets meer te kopen in winkels en tapperijen van gereformeerden en ook niet meer bij hen thuis te komen. Volgens een verslag van de magistraat begonnen gereformeerden hun katholieke klanten te verliezen, ook door intimidatie.⁶² De stad was in rep en roer. Schepenen werden aangeraden 's avonds niet de straat op te gaan.

Door de weigering van de vier bezwaarden om de vergaderingen bij te wonen en doordat ze hun werk hadden opgeschort was het stadsbestuur niet meer compleet. Lijsten van de aanslagen van gemene middelen waren sinds mei niet meer opgesteld door de staking van de borgemeesters. Het ongeruste stadsbestuur vroeg de Domeinraad de onwillige leden opdracht te geven weer aan het werk te gaan. Daarnaast vroeg het bestuur de Staten-Generaal om bescherming tegen de katholieken.⁶³ Andreas de Jongh had zich daarbij niet onbetuigd gelaten en had het concept van het rekest aan de Staten-Generaal geschreven. De Hoogmogenden, zoals de Staten-Generaal ook wel werden aangeduid, verleenden inderdaad binnen een week aan de stadsbestuurders in een zogenoemde 'sauvegarde' de bescherming van personen, hun goederen en rechten tegen de katholieke ingezetenen.

De borgemeesters noemden deze maatregel tegen de katholieken volkomen onterecht. Zij stelden het verweerschrift 'Kort ende zedig vertoog' op. Hierin verdedigden zij de katholieke ingezetenen tegen de beschuldigingen die in het rekest aan de Staten-Generaal stonden. Zij stelden dat deze ongegrond waren en beweerden dat de katholieke ingezetenen steeds met de gereformeerden in goede harmonie en vriendschap geleefd hadden. Het was volgens hen ook onwaar wat in het rekest werd beweerd, namelijk dat de gereformeerden steeds meer last hadden gekregen van de 'stoutigheden' (brutaliteiten) en onbeschaamdheden van de katholieken. Dat werd gestaafd door recente getuigenissen, dat de roomse gemeente bij het beleven van haar godsdienst geen aanstoot gaf. In het rekest aan de Staten-Generaal werd ook melding gemaakt van het inslaan van ruiten bij de predikant en van dreigbrieven die hij had ontvangen.⁶⁴ Volgens de borgemeesters was dat overigens ook vroeger voorgekomen, toen De Jongh conflicten binnen zijn eigen gemeente had gehad en hij op de hand van de katholieken was geweest. Met andere woorden: die acties zouden toen wel van de kant van gereformeerden zijn gekomen.

De schepenen maakten zich inmiddels ernstig zorgen, nu de taken van de borgemeesters niet of beperkt werden uitgevoerd. Zij vreesden dat dit zou leiden tot schade voor de stad en vroegen opnieuw hulp aan de Domeinraad.⁶⁵

De vier bezwaarde stadsbestuurders bleven standvastig weigeren om mee te vergaderen.⁶⁶ Zij verschenen wel van tijd tot tijd op de vergadering, maar wilden dan niet gaan zitten. De

president vond dit niet acceptabel en weigerde op die manier te vergaderen, waarop de vier vervolgens steeds weggingen. De bezwaarden vaardigden herhaaldelijk hun woordvoerders naar Den Haag af om bij de Generaliteitscolleges en de Nassause Domeinraad persoonlijk hun belangen te behartigen en hun klachten toe te lichten.⁶⁷ Behalve de borgemeesters Jodocus Bunnens en Willem De Haes, waren de woordvoerders de al eerder genoemde brouwer en linnenkoopman Adriaen van Rijsingen, de linnenkoopman Gerard van der Renne, die schoonzoon was van Van Rijsingen. Beiden waren vermogend.⁶⁸ In een later stadium voegde Dirck van Moorsel zich hierbij. Ook hij was linnenkoopman, tevens borgemeester en neef van Van der Renne. Allen waren rooms-katholiek. Volgens Van Rijsingen was het conflict veroorzaakt door de 'moeilijkheden ons aangedaan door de predikant De Jongh'.⁶⁹

Uitbreiding van het conflict

Het conflict breidde zich in december 1715 uit, toen het stadsbestuur een nieuwe postmeester benoemde, nadat de vorige was ontslagen. Een postmeester zorgde voor brieven en pakketten en de plaats waar de postkoetsen kwamen en gingen. Bij de volgende magistraatsvergadering vroeg de aanwezige borgemeester waarom deze ontslagen was, waarop de president antwoordde dat het hem wel duidelijk zou worden, als hij ging zitten.⁷⁰ Zoals steeds weigerde de borgemeester dat. Hij maakte duidelijk dat het aanstellen van een postmeester de bevoegdheid was van de politiemeester, een functie die viel onder de verantwoordelijkheid van de borgemeesters. Een politiemeester was belast met de uitvoering van bepaalde beleidsbeslissingen, zoals onder andere de verpachting van de inning van bepaalde belastingen.

Dit was de kiem van een nieuw conflict. Het weggeld, een belasting op het gebruik van straten en bruggen, waaruit het onderhoud daarvan werd bekostigd, moest opnieuw verpacht worden. De borgemeesters, die hun werk hadden opgeschort, hadden verzuimd dit te regelen. Omdat de diensttijd van de twee borgemeesters erop zat, waren er intussen nieuwe benoemd, die ook katholiek waren, namelijk Dirck van Moorsel en Michiel van Coursel.⁷¹ Zij volgden de houding van hun voorgangers. Aangezien ook zij hun taken niet wensten uit te voeren, besloot het stadsbestuur zelf een nieuwe politiemeester te benoemen, namelijk Aelbert van de Ven.⁷² Deze zou nu op het stadhuis de verpachting van het weggeld leiden. Zijn benoeming was goedgekeurd door de Raad van State.⁷³

Op de gestelde tijd was de betreffende stadhuiskamer stampvol met Eindhovenaren. Toen de verpachting zou beginnen lieten de borgemeesters door een notaris formeel bezwaar maken tegen deze gang van zaken, omdat volgens hen de benoeming van Van de Ven onwettig was, daar zijn benoeming buiten borgemeesters om had plaatsgevonden.⁷⁴ De vorige president-schepen Adriaen van Rijsingen stond op en sprak de aanwezige burgers in

62 RHCE, BE, inv.nr. 29; NA, NDR, inv.nr. 9264. Beide 21/9/1715.

63 RHCE, BE, inv.nr. 151, 180; GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 75.

64 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 80-82; BHIC, CIPKL, inv.nr. 2., 24, 25/9/1715.

65 NA, NDR, inv.nr. 9264 van magistraat aan Domeinraad 7/9/1715, 19/10/1715, 29. Juli 1716, p. 58.

66 RHCE, BE, inv.nr. 29.

67 RHCE, BE, inv.nr. 180.

68 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 135-136.

69 RHCE, BE, inv.nr. 180.

70 RHCE, BE, inv.nr. 29. 28/12/1725.

71 RHCE, BE, inv.nr. 29, 15/4/1716.

72 RHCE, BE, inv.nr. 29, 30/4/1716.

73 RHCE, BE, inv.nr. 29, 31/7/1716.

74 RHCE, BE inv.nr. 29, 15/4/1716.

krachtige bewoordingen toe en maande hen niet te pachten, omdat de schepenen en Van de Ven geen bevoegdheid bezaten. Het publiek, dat op de hand van Van Rijsingen was, wilde inderdaad niet bieden, zodat de verpachting jammerlijk mislukte.⁷⁵ Enige tijd na de vergadering besloten de borgemeesters toch het weggeld te laten vorderen bij de bruggen in de stad en stelden daartoe twee mannen aan. Die werden vervolgens door het stadsbestuur gesommeerd in de stadsvergadering te komen en te zeggen wie hen daar opdracht toe hadden gegeven. Het antwoord was: 'de borgemeesters', waarop de president hen gebod hun werk neer te leggen. Zij zeiden echter, dat ze er gewoon mee zouden doorgaan. De borgemeesters lieten ook de stadsvesten vegen, zonder dat aan het stadsbestuur te melden.⁷⁶

De houding van de borgemeesters bracht het stadsbestuur in een onmogelijke situatie. Het verzocht daarom de Raad van State om de actie van de borgemeesters te verbieden, waarop de Raad de borgemeesters schorste.⁷⁷ Maar de borgemeesters vonden dat de zaak behoorde tot de bevoegdheid van de Domeinraad en vroegen verlof om de betreffende gelden te vorderen. De kwestie werd nog ingewikkelder, toen de Domeinraad de borgemeesters het gevraagde verlof verleende.⁷⁸ De twee raden beslisten dus verschillend over de bezigheden van de borgemeesters. Er leek geen uitzicht op een oplossing. Toch kwam die nog onverwacht van de kant van de gilden, met medewerking van de drossaard.

Een weg uit het moeras

Nieuwe nominatie vijfmannen

De drossaard riep op 25 maart 1716 de regerende vijfmannen op om in de kerk te komen voor de nominatie van vijfmannen voor het jaar 1716.⁷⁹ De kerk werd vaker gebruikt, niet alleen voor kerkelijke vergaderingen. Hij vroeg hun om daarbij, in overeenstemming met het Reglement op de Politieke Reformatie, zo veel mogelijk rekening te houden met gereformeerde kandidaten. Het was gebruikelijk dat bij de verkiezing van nieuwe vijfmannen zo mogelijk de reeds dienstdoende personen in functie bleven. De bijeenkomst verliep chaotisch.⁸⁰ De gildedekens namen de leiding en de nominatie resulteerde in vijftien katholieke kandidaten. Daartoe behoorden dus niet de zittende gereformeerde vijfmannen. Na de bijeenkomst verklaarden deze gereformeerde vijfmannen van het jaar 1715 dat na veel discussies en ruzie de dekens en de meesters andere vijfmannen hadden genomineerd voor het lopende jaar 1716. Daarop was het in de kerk een chaos van schreeuwende en tegen de Domeinraad en de magistraat scheldende mensen geweest.

De drossaard besloot de nominatie op 1 mei 1716 met een begeleidend schrijven door te sturen naar de prinses van Oranje.⁸¹ Daarin verklaarde hij dat de vorige gereformeerde vijfmannen niet opnieuw waren genomineerd, hoewel dat gebruikelijk was, en dat nu tot zijn leedwezen geen gereformeerde kandidaten waren voorgedragen. Ook wees hij erop dat de gilden de namen droegen van hun beschermheiligen, uiting gevend aan hun bijgeloof. Hij voegde er tevens een verklaring van de zittende gereformeerde vijfmannen bij.

Ook de borgemeesters en de vijf ambachten stuurden een brief aan de prinses.⁸² Daarin schreven zij dat tot hun verdriet het jaar daarvoor drie ongekwalificeerde mannen, buiten de oorspronkelijke nominatie om, waren aangesteld. Deze waren onbekwaam, bezaten geen goederen, terwijl er veel bekwame ingezetenen en belangrijke kooplieden waren. Zij vroegen de prinses bij de benoeming van nieuwe vijfmannen de nominatie te volgen.

Sint Catharinakerk Eindhoven door Isaac van Ostade omstreeks 1645. (Collectie RHCE)

De heren van de Domeinraad lieten de drossaard weten dat bij hen berichten waren binnengekomen, waarin hij ervan werd beschuldigd dat hij de nominatie zelf had vastgesteld. De drossaard ontkende dit met klem en legde uit hoe die tot stand was gekomen.⁸³ Hij had de gewoonte gevolgd die altijd in zwang geweest was, namelijk dat de keus van de gilden aan de prinses werd doorgegeven. Hij zegde toe de volgende week naar Den Haag te komen om met de heren van de Domeinraad te spreken.

Zoals gebruikelijk volgde de prinses de voordracht en benoemde dus de nieuw genomineerden, allen katholiek, tot vijfmannen. Dit was een schok voor het zittende stadsbestuur. Wat nu? Het stadsbestuur ging schriftelijk in beroep bij de Staten-Generaal en stuurde een 'Corte Memorie'.⁸⁴ Daarin werden de artikelen in het Reglement op de Politieke Reformatie genoemd. Bestuurders behoorden gereformeerd te zijn en volgens de magistraat waren er voldoende bekwame gereformeerde kandidaten te vinden, zodat de benoeming van de nieuwe katholieke vijfmannen in strijd was met het Reglement. Het bezwaarschrift vermeldde ook het gerucht, dat Eindhoven een speciaal privilege zou hebben, waardoor de stad zou zijn uitgezonderd van toepassing van het Reglement. Als er zo'n uitzonderingspositie was, dan zou die 'in paapse tijden en door paapse princen' gegeven moeten zijn. Maar

75 RHCE, BE, inv.nr. 29, pp. 62, 63; idem inv.nr. 151, Drossaard aan Raad van Brabant met verklaring van schepenen Eindhoven 6/7/1716.

76 RHCE, BE, inv.nr. 29, 31/7/1716.

77 BHIC, RvS, inv.nr. 286, 22/5/1716.

78 RHCE, BE, inv.nr. 29, 3/5/1716.

79 NA, NDR, inv.nr. 9264, 24/3/1716.

80 NA, NDR, inv.nr. 9264, 3/4/1716; Houben, *Geschiedenis*, 2, 221.

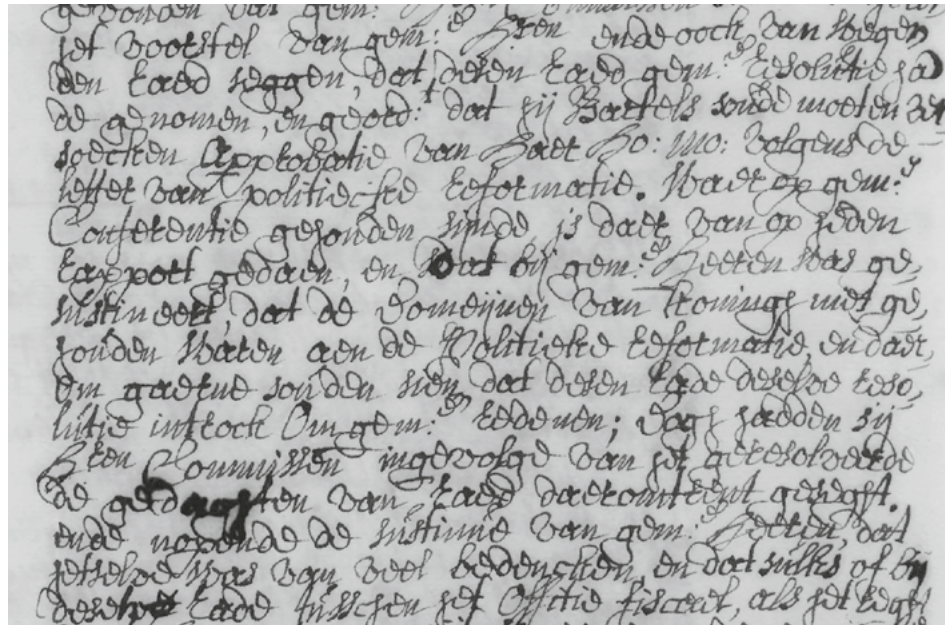
81 NA, NDR, inv.nr. 9264, drossaard aan prinses 1/5/1716.

82 NA, NDR, inv.nr. 9264, borgemeesters en gilden aan prinses, 1716.

83 NA, NDR, inv.nr. 9264, drossaard aan Domeinraad, 2/6/1716.

84 NA, NDR, inv.nr. 9264, Corte memorie 1716.

dat zou nu in tegenspraak zijn met artikel 14 van het Reglement, dat uitsprak dat het geldig was in steden, dorpen en heerlijkheden. Wellicht hield het gerucht verband met de opvatting van de Domeinraad in een zaak voor de Raad van Brabant in 1711, namelijk dat de Domeinen van de koning van Groot Brittannië 'glorieuser memorie' (Willem III), niet gehouden waren aan het Reglement op de Politieke Reformatie.⁸⁵ Het stadsbestuur voerde ook aan dat de katholieke vijfmannen mede oorzaak waren van de onlusten, dus onbekwaam om mede de stad te besturen.

Resolutie 1206 Raad van Brabant 12/5/1711. (BHIC)

De borgemeesters stuurden hun reactie op de 'Corte Memorie' naar de Staten-Generaal.⁸⁶ Zij namen de Eindhovense gereformeerde mannelijke inwoners met naam en toenaam in ogenschouw en bespraken hun mogelijkheden om deel te nemen aan het stadsbestuur. Volgens hen woonden er veel te weinig gereformeerden die daarvoor geschikt waren. Negen personen waren vanwege hun functie uitgesloten van het bestuur, te weten de drossaard, secretaris, predikant, twee procureur/notarissen, vorster en de ondervorster, kosten/schoolmeester en de klerk ter secretarie. Van de andere gereformeerde inwoners waren sommigen geen burger of zij waren niet geërfd en armoedig. Van de rest zouden velen onbekwaam zijn. De conclusie van de borgemeesters was dat er binnen Eindhoven niet genoeg bekwame gereformeerden te vinden waren om een stadsbestuur te vormen en elkaar af te lossen. Het was dus noodzakelijk in het bestuur geschikte katholieken op te nemen. Dat was tot voor kort steeds zonder problemen gelukt. Gereformeerden en pausgezinden hadden altijd gezamenlijk geregeerd in een vriendelijke relatie. Ook de ingezetenen hadden steeds met elkaar in harmonie samengeleefd. Dat het misgegaan was, was volgens de borgemeesters de schuld van de predikant De Jongh.

Vergeefs bezwaar van de magistraat

Intussen vaardigde de magistraat op 3 mei 1716 zijn president Knips af naar Den Haag om bij de Domeinraad bezwaar te maken tegen de nominatie van de nieuwe vijfmannen en om te vragen de oude magistraat in de oude toestand te handhaven en de benoeming van de vijfmannen teniet te doen. Om het verzoek nog meer kracht bij te zetten, zond de magistraat nog een schepen naar Den Haag om aandacht voor de Eindhovense zaak te vragen bij de Domeinraad en daarnaast ook bij de Staten-Generaal, de Raad van State en de Raad van Brabant.⁸⁷ Ook dienden de afgevaardigden het advies van wijze en voorzichtige advocaten in te winnen.

Na enige tijd pas konden de schepenen bij de Domeinraad terecht. Daar kregen ze het verwijt dat ze zich tot de Raad van State hadden gewend voor de goedkeuring van de benoeming van Van der Ven tot politiemeester. Voor die goedkeuring, zo kregen zij te horen, moesten zij bij de Domeinraad zijn.⁸⁸ Daarop antwoordde de president dat zij zich zouden blijven richten tot de Raad van State. Deze had zich eerder bij de kwestie van de inning van het weggeld uitgesproken ten gunste van het stadsbestuur, terwijl de Domeinraad toen juist de borgemeesters ter wille was geweest. De president-schepen had blijkbaar niet door wie in deze zaak bevoegd was. Kennelijk hadden de schepenen nog geen succes bij hun poging om de nieuwe katholieke vijfmannen af te laten zetten, want in augustus waren zij opnieuw in Den Haag om bij de Staten-Generaal en de Raad van Brabant herstel van de functie en de dienst van de afgezette gereformeerde vijfmannen te bepleiten.⁸⁹

De 'Corte Memorie' van de Eindhovense magistraat was in november 1716 door de Staten-Generaal verwezen naar hun zaakgelastigden voor de Meierij. In april 1717 kwam eindelijk de reactie van de Hoogmogenden.⁹⁰ Zij schreven dat de magistraat voor zijn klacht bij de Domeinraad moest zijn, met de aanbeveling aan die Raad zo veel mogelijk het Reglement op de Politieke Reformatie in acht te nemen en te handelen in het belang van Eindhoven. In oktober 1716 ordonneerden de Staten-Generaal de drossaard om de nieuwe katholieke vijfmannen die benoemd waren, niet de eed af te nemen.⁹¹ Daardoor kreeg hun benoeming dat jaar niet haar beslag en dus veranderde de situatie in het stadsbestuur voorlopig niet. De borgemeesters en twee vijfmannen bleven dus hun medewerking aan het stadsbestuur weigeren.

Net als elk jaar was het voor 1717 weer nodig om nieuwe schepenen, borgemeesters en vijfmannen te benoemen. Begin april ging president-schepen Knips weer naar Den Haag om de gereformeerde zaak te bepleiten.⁹² Toen hij op 3 april 1717 in Den Haag een gesprek had met de Domeinraad, kreeg hij te horen, dat er dat jaar zeven gereformeerde schepenen zouden zijn en dat de vijfmannen allen uit 'het pausdom' zouden komen. Knips begon tegen te sputteren. Zouden dan die mannen die zo lang gestaakt hadden, gewoon weer mogen meedoen? Dat zou niet getolereerd worden, aldus Knips. Maar zo gebeurde toch. De vijfmannen die het voorgaande jaar jaar door de gilden waren genomineerd en van de prinses hun benoeming hadden ontvangen traden nu in functie, ondanks het verzet door de gereformeerde leden van het stadsbestuur. Het conflict was beslecht in het voordeel van de katholieken. Het privilege van de gilden was hersteld.⁹³

⁸⁵ BHIC, RvB, inv.nr. 3, resolutienr. 1206, 12/5/1711.

⁸⁶ NA, NDR, 9264, Consideration, zonder datum.

⁸⁷ RHCE, BE, inv.nr. 29, 3 en 9/5/1716.

⁸⁸ RHCE, BE, inv.nr. 29, 22/5/1716.

⁸⁹ RHCE, BE, inv.nr. 29, 14/8/1716.

⁹⁰ NA, NDR, inv.nr. 9264, 21/11/1716 en 15/4/1717.

⁹¹ RHCE, BE, inv.nr. 29, 2/11/1716.

⁹² RHCE, BE, inv.nr. 29, 3/4/1717.

⁹³ RHCE, BE inv.nr. 29, 12/4/1717.

De twee nog in functie zijnde katholieke vijfmannen namen hun plaats weer in en gingen in de vergadering van de magistraat, net als de drie nieuwe vijfmannen, zonder protest weer op hun plaats zitten. Nieuwe borgemeesters werden verkozen, die ditmaal gereformeerd waren: Knips en Van de Kerkhof. Als nieuwe president trad Sebastiaen Siebert op en alles leek opgelost te zijn.

Een aantal gereformeerde schepenen kon zich evenwel niet neerleggen bij de nieuwe situatie en vroeg in de vergadering van de magistraat om bij de hoge overheid protest aan te tekenen tegen de verkiezing van de katholieke vijfmannen.⁹⁴ De prinses was volgens hen misleid. Het rekest, dat ook weer door Andreas de Jongh was opgesteld, werd verzonden in juni 1717.⁹⁵ Blijkbaar waren de verhoudingen binnen de magistraat nog steeds gespannen, want in september 1717 vaardigde het stadsbestuur president-schepenen Siebert naar Den Haag af met het verzoek aan de Domeinraad om hulp bij de nog 'swevende verschillen en differenten eenige tijd herwaarts door misintelligentie van eenige leden gerezen', zodat die konden worden bijgelegd.⁹⁶ Of alle leden van het stadsbestuur het eens waren met deze formulering, zegt het verslag niet. Bij de gesprekken in Den Haag werd in de Domeinraad aan de afgevaardigde Eindhovenaren gevraagd of zij konden berusten in de benoeming door de prinses. Siebert antwoordde dat zij die uiteraard accepteerden, mits zij bij de verkiezing in volgende jaren ook twee of drie gereformeerde vijfmannen wilde benoemen.⁹⁷ Dit viel verkeerd bij de heren van de Domeinraad, omdat de suggestie werd gewekt dat schepenen uit Eindhoven de prinses voorwaarden zouden kunnen stellen.⁹⁸ Een andere schepenen werd naar Den Haag gestuurd, om deze brutaliteit glad te strijken. De leden van de Domeinraad gaven aan dat de Eindhovense magistraat een toontje lager moest zingen. Er kon geen sprake zijn van onderhandelingen tussen het stadsbestuur en de prinses alsof dat haar de wet kon voorschrijven. De prinses gaf weliswaar de voorkeur aan gereformeerden, maar alleen als zij bekwaam genoeg waren. De prinses besliste. De Raad was wel bereid de gilden aan te bevelen ook bekwame gereformeerden op de nominatie te zetten, als die er waren. Hiermee werd dit hoofdstuk afgesloten.

Discussie

De schending van het privilege van de gilden in Eindhoven in 1715 werd van katholieke zijde zo hoog opgenomen omdat het een inbreuk was zonder precedent op eeuwenoude privileges van de gilden. Een kenmerk van een privilege was juist dat het onaantastbaar was.⁹⁹ De borgemeesters weigerden de vergaderingen van het stadsbestuur zittend bij te wonen, want dan zouden ze medeverantwoordelijk zijn voor de besluiten van het bestuur. Ook verzetten zij zich tegen overname van hun werkzaamheden door anderen. Afgezien van hun twee katholieke vijfmannen, hebben de ambachtsgilden zelf geen acties ondernomen. Hun vertegenwoordigers waren de borgemeesters en bovendien de twee vermogende, katholieke en invloedrijke linnenhandelaars Van Rijsingen en Van der Renne. Deze twee mannen zijn vaak naar Den Haag afgereisd om de zaak van de gilden bij generaliteitscolleges te bepleiten. Over Van Rijsingen werd gezegd dat de 'gansche spil van de differenten met de ambaghten op de persoon van Rijsinge loopt ende die luijden sonder hem nergens in soudén willen mogelijk durven'.¹⁰⁰ Uit declaraties blijkt dat de twee linnenhandelaars en ook nog drie borgemeesters in de jaren 1715 en 1716 tezamen in totaal 712 dagen in Den Haag hadden doorgebracht.¹⁰¹ Bij een declaratie voor verblijfskosten van 3 gulden en 10 stuivers per dag betekende dat een besteding van ongeveer 2400 gulden. Daar kwam een bedrag

van ongeveer 850 gulden bij aan kosten van advocaten en procureurs. Ter vergelijking: het jaarinkomen van een ongeschoolde arbeider bedroeg ca. 300 gulden en van een predikant 600 à 700 gulden.¹⁰²

In oktober en november 1719 heeft het stadsbestuur onder de president-schepenen Siebert zich beziggehouden met de vraag of de onkosten die tijdens de 'onlusten' door de 'roomsen' gemaakt waren zouden worden vergoed.¹⁰³ Dit zou volgens de president de rust, vrede, harmonie en eenheid ten goede komen. De vraag was hoeveel uit de inkomsten van de stad daarvoor beschikbaar moest worden gesteld. Aan elk van de leden van de magistraat werd hun mening gevraagd. De meeste gereformeerde leden vonden dat niets vergoed moest worden. Anderen vonden een bedrag van 1500 tot 2000 gulden passend. Uiteindelijk gaf de Domeinraad op verzoek van de magistraat goedkeuring voor een vergoeding van 1600 gulden uit de inkomsten van de stad. Het resterende bedrag is hoofdzakelijk door Van Rijsingen en Van der Renne voor hun rekening genomen. Ook aan gereformeerde zijde was er een forse rekening voor de kosten voor het bepleiten van hun zaak in Den Haag, die was opgelopen tot circa 3000 gulden. Deze is uit de stadskas betaald.

De katholieke gemeenschap in de Generaliteitslanden, waar deze niet een minderheid, maar de meerderheid uitmaakte, voelde zich vrijer om de confrontatie met de gereformeerden aan te gaan dan die in de rest van de Republiek, zoals Lenarduzzi zegt.¹⁰⁴ De heftige reactie op de inbreuk op de privileges van de Eindhovense katholieken staat in contrast met de lijdzaamheid bij de uitsluiting of beperking van hun deelname aan het bestuur en de confiscatie van hun kerkgebouw. Blijkbaar ervoeren de katholieken dit als een onontkoombaar gevolg, eerst van de capitulatie van 's-Hertogenbosch en later de inlijving als Generaliteitsland. Zo was het in het nabijgelegen gebied, de Spaanse Nederlanden, juist de gereformeerde godsdienst die buiten de wet was gesteld. Toen in 1629 de Franse ambassadeur bij de Staten-Generaal om clementie had gevraagd voor de katholieken in 's-Hertogenbosch, kreeg hij ten antwoord dat dat zou betekenen dat een overwonnen stad als Den Bosch een andere behandeling zou ondergaan dan de overige steden in de Republiek. Dat zou zeer ongebruikelijk zijn en zou ook afwijken van de gevolgde politiek in de Nederlanden, waar geen vrijheid van godsdienst, maar wel vrijheid van geweten heerste. De Bosschenaren moesten daar tevreden mee zijn.¹⁰⁵ Vrijheid van geweten zoals in de Republiek vond men in de omringende landen niet. Dit bleek bijvoorbeeld toen in 1585 Antwerpenaren die niet katholiek wilden worden, de stad moesten verlaten.

Aanvankelijk werd door de Brabantse gereformeerde stadsbesturen getracht de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst te verhinderen. Dit repressief optreden bleek vergeefs te zijn. De verstoringen van de erediensten zijn dan ook van lieverlee opgehouden. Aan het eind van de zeventiende eeuw werden de katholieke erediensten gaandeweg meer gedoogd, al waren er zo nu en dan nog uitingen van intolerant gedrag van beide zijden.¹⁰⁶

94 RHCE, BE inv.nr. 29, p. 83, juni 1717.

95 RHCE, BE inv.nr. 180, p. 141. Declaratie Moerkerken.

96 RHCE, BE inv.nr. 29, 13/9/1717.

97 RHCE, BE inv.nr. 29, 27/9/1717.

98 RHCE, BE inv.nr. 29, 12/10/1717.

99 Jacobs, *Justitie en politie*, 14.

100 RHCE, BE, inv.nr. 180, brief van advocaat Charles Codde, 8/10/1717.

101 RHCE, BE, inv.nr. 180.

102 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 715; Groenhuis, *De predikanten*, 141.

103 RHCE, BE, inv.nr. 29, 9/10/1719-4/12/1719, f. 238-250.

104 Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 282, 288-290.

105 Scheltus, *Kerkelyk Placaatboek*, 2, 322.

106 Broers, 'Het politiek misdrijf'; Lindemans, 'De bemoeienis'.

Dit betrof dan ontvoeringen, verstoringen van kerkdiensten, vernieling, vaak door jongeren. Over het algemeen echter konden katholieken hun kerkdiensten bijwonen. Dit gedogen was niet zozeer een uiting van tolerantie, maar van pragmatisme.¹⁰⁷ Het handhaven van het verbod op de kerkdiensten bleek namelijk tot verstoring van de openbare orde te leiden. Dit was ook de overweging om de bouw van nieuwe plaatsen van samenkomst voor katholieken te gedogen, zoals in Eindhoven gebeurde in 1693. Het betekende in de praktijk een vreedzaam samenleven en samenwerken, zoals dat voor de gebeurtenissen in de jaren voor 1715 in Eindhoven gevonden werd. Frijhoff noemde dat ‘omgangsoecumene’.¹⁰⁸ In het ‘Kort ende zedig vertoog’ van 1715 verklaarden de borgemeesters dat de ingezetenen in zeer goede harmonie geleefd hadden en dat de stad tot grote bloei was gekomen.¹⁰⁹ Het is boven twijfel verheven dat ondanks het verschil in overtuiging zowel katholieken als gereformeerden het welzijn van de stad ter harte ging. Volgens Frijhoff was het dan de stad zelf met haar eigen gemeenschap en eigen historie, legenden, symboliek en rituelen, die belangrijk was. Die seculiere gemeenschap ging de verschillen in overtuiging te boven. Daar werd het welvaren van de stad met haar burgers nagestreefd.¹¹⁰

Het burgerschap was een voorrecht voor mannelijke inwoners van steden.¹¹¹ Dit recht verkreeg men door geboorte of door koop. Een deel van de inwoners bezat burgerrechten, die ook politieke betekenis hadden. Voor belangrijke functies en ambten en ook voor het koopmanschap diende men een burger te zijn. Een belangrijke organisatievorm in de steden voor kooplieden en ambachtslieden vormden de gilden, waarvan het lidmaatschap was voorbehouden aan burgers.¹¹² Er waren koopmansgilden, die belangrijk waren voor handelscontracten, en ambachtsgilden voor de technologie en training van leerlingen. De gilden bedoelden de kwaliteit te garanderen, leerlingen op te leiden, prijzen af te spreken en gildebroeders en hun weduwen te beschermen. In veel steden waren de gilden betrokken bij het stadsbestuur. In Eindhoven vaardigden de gilden de vijfmannen af naar het bestuur. Zij werden benoemd door de gildebroeders via een vrije verkiezing.

Het burgerschap in sommige steden in het oosten van de Republiek stond aanvankelijk niet overal open voor katholieken. Dit was het geval voor steden als Utrecht, Arnhem, Deventer, Nijmegen en Zwolle.¹¹³ Pas later in de achttiende eeuw kwam dit daar ook voor hen beschikbaar. In Eindhoven, zoals ook in Den Bosch en Helmond, behielden katholieken ook na 1648 hun burgerschap en lidmaatschap van de ambachtsgilden. Publieke katholieke kerkelijke rituelen waren bij de viering van de naamdag van de beschermheilige tijdens de Generaliteitsperiode echter niet toegestaan.

Het is opmerkelijk dat zo veel nationale instanties zich bezighielden met een conflict in een kleine provinciestad in een Generaliteitsland. Niet alleen het stadsbestuur van Eindhoven, de Raad van Brabant en de Nassause Domeinraad, maar ook de Staten-Generaal en de Raad van State hebben zich gemengd in het conflict. Nu was Eindhoven wel klein, vooral in oppervlakte (minder dan 30 ha), maar het was wel een belangrijke schakel in de linnenhandel, net als Helmond.¹¹⁴ Talloze producten vonden hun weg naar Haarlem, Amsterdam en buitenlandse bestemmingen, zoals Antwerpen en steden in Frankrijk en andere landen. De wevers woonden, behalve in Eindhoven, in de omliggende dorpen.¹¹⁵

Ook in Helmond hebben de gilden problemen ondervonden. In 1709 betoogde de drossaard namens de heer van Helmond dat de gilden de linnenproductie beperkten doordat misbruiken waren binnengeslopen.¹¹⁶ Daarom stond voor de gilden hun plaats in het stadsbestuur ter discussie. De Raad van Brabant bevestigde in 1714 echter de autonomie van de gilden.

Het is duidelijk geworden dat er over bevoegdheden van de Raden geen communis opinio bestond. Vooral de Raad van State had de neiging om kwesties te behandelen, die niet tot zijn competentie behoorden, in plaats van te verwijzen naar instanties die daarin wel bevoegd waren. Dit geschiedde ook bij zaken die op kerkelijk gebied lagen. Zo gebeurde het bijvoorbeeld dat een predikant die in appèl ging tegen een besluit van een kerkelijke vergadering, zoals een classis, zich tot de Raad van State wendde, in plaats van tot de synode.¹¹⁷ De Raad deed dan een uitspraak, hoewel de bevoegdheid bij het kerkelijke orgaan lag. Ook was onduidelijk hoe bevoegdheden van de Domeinraad zich verhielden tot die van andere instanties. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de uitspraak van de Domeinraad over het Reglement op de Politieke Reformatie, dat volgens de Domeinraad niet geldig zou zijn voor de prinselijke domeinen, terwijl volgens de Staten-Generaal geen instanties of personen uitgezonderd waren.

Nadat de katholieke bewindspersonen de samenwerking met de magistraat hersteld hadden en die tussen katholieken en gereformeerden in het Eindhovense bestuur een feit was geworden, is de godsdienstvrede van lieverlee weer teruggekeerd.

Afkortingen

BE	Bestuur Eindhoven
BHIC	Brabants Historisch Informatiecentrum
ClSH	Classis 's-Hertogenbosch
CIPKL	Classis Peel- en Kempenland
GA	Gelders Archief
GAA	Gelders Archief Arnhem
GG	Gereformeerde Gemeente
GS	Gelderse Synode
NA	Nationaal Archief
NotA	Notarieël Archief
NHK	Nederlandse Hervormde kerk
NDR	Nassause Domeinraad
RHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
RvB	Resoluties Raad van Brabant
RvS	Resoluties Raad van State

107 Hierop is ook gewezen door Bergsma, ‘Church, State and People’, 220. Zie ook Frijhoff, ‘Religious toleration’, 34-35.
108 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 50, 179, 358; Frijhoff, *Embodied belief*, 140.
109 GAA, NHK, inv.nr. 205. Kort ende zedig vertoog, art. 6, 21.
110 Frijhoff, ‘Religious toleration’, 31.
111 Prak, *Citizens*, ch. 2.
112 Prak, *Citizens*, ch. 3.
113 Prak, *Citizens*, 37; Prak, ‘The politics of intolerance’.
114 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 173.
115 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 138.
116 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 105.
117 BHIC, ClSH, inv.nr. 51, GS 1691, art. 41; BHIC, CIPKL, inv. 2, 5/8/1710, art. 17; Van Gorp en Vos, ‘Kerkgezag’, 160.

Archivalia

BHIC, 254, Classis 's-Hertogenbosch inv.nr. 37, Visitatierapporten.
BHIC, 254, Classis 's-Hertogenbosch, inv.nr. 51, Gelderse Synode 1691
BHIC, 254, Classis 's-Hertogenbosch, inv.nr. 52. Gelderse Synode, 1707.
BHIC, 257. Classis Peel- en Kempenland, inv.nr. 2.
BHIC, 178. Resoluties Raad van State, inv.nr. 286.
BHIC, 19 Archief Raad van Brabant, 1586-1811 inv.nr. 3, resolutienummer 1206.
GAA, 0336. Nederlandse Hervomde Kerk, Gelderse Synode, inv, 205. Kerkelijke zaken. 'Kort ende zedig verhoog met bijlagen'.
NA, 1.08.11. Nassause Domeinraad, inv.nr. 9263.
NA, 1.08.11. Nassause Domeinraad, inv.nr. 9264.
RHCE, 10063. Gereformeerde Gemeente, inv.nr. 1.
RHCE, 10245. Bestuur Eindhoven. inv.nr. 29.
RHCE, 10245. Bestuur Eindhoven, inv.nr. 151.
RHCE, 10245. Bestuur Eindhoven, inv.nr. 153.
RHCE, 10245. Bestuur Eindhoven, inv.nr. 180.
RHCE, 10245. Bestuur Eindhoven, inv.nr. 2193.
RHCE, 10245. Bestuur Eindhoven, inv.nr. 2325.
RHCE, 10231. Notarieel Archief Willem van den Hurck, inv.nr. 80.

Literatuur

Album studiosorum Academiae Lugduno-batavae ('s-Gravenhage 1875).
Bergsma, W., 'Church, State and People' in: K. Davids en J. Lucassen, red., *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 196-228.
Boven, M.W., van 'Bestuur, rechtspraak en notariaat' in: J.G.M. Sanders, red., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795* (Hilversum 1996), 48-92.
Broers, E.-J., 'Het politiek misdrijf in het Ancien Régime: Religieus-politieke delicten voor de Staatse Raad van Brabant (17e-18e eeuw), in: B. Delbecke en B. Debaest, *Malcontenten van de Moderniteit: Het politiek misdrijf en de bescherming van de politieke structuren in België (1831-2013)* (Gent 2015) 11-21.
Christ, M.P., *De Brabantsche Saecke; het vergeefse streven naar een gewestelijke status voor Staats-Brabant* (Tilburg 1987).
Coopmans, J.P.A., 'Van Soevereine Raad naar Staatse raad van Brabant en Landen van Overmaze', *Noord-brabants Historisch jaarboek* 2 (1985) 17-44.
Frijhoff, Willem, 'Religious toleration in the United Provinces: from 'case' to 'model'' in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop, *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002), 27-52.
Frijhoff, Willem en Marijke Spies, *1650: Bevochten eendracht. Nederlandse cultuur in Europese context* ('s-Gravenhage 1990).
Frijhoff, Willem, *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002).
Groen, P., red., *De Tachtigjarige oorlog* (Amsterdam 2013).
Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek* (Groningen 1977).
Gulp, Gerard van, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Pro-to-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1620-1820* (Tilburg 2004).
Gulp, Gerard van, 'Johannes van der Hagen en het recht der Kerk', *Protestants Nederland* 84 (2018) 37-40.
Gulp, Gerard van, *Reformatie in Brabant. Protestanten en katholieken in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1523-1634* (Hilversum 2013).
Gulp, Gerard van en Aart Vos, 'Kerkgezag stuit wangedrag. Brabantse dominees onder censuur, 1650-1750', *Tractata* 27 (2018) 148-170.
Hoppenbrouwers, Frans, 'De politieke reformatie in de kwartieren Maasland en Oisterwijk van de Meierij van 's-Hertogenbosch 1677-1795', *Brabants Heem* 43 (1991) 8-19.
Houben, L.G.H., *Geschiedenis van Eindhoven*, (2 dln. Eindhoven 1889-1890).
Jacobs, B.C.M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629* (Assen 1986).
Knuttel, W.P.C., *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek*, deel 2 ('s-Gravenhage 1894).
Lenarduzzi, Carolina, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen 2019).
Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* (Dordrecht 1996).

Lindemann, W.M., 'De bemoeienis van de Staatse Raad van Brabant met de uitoefening van de katholieke godsdienst in de gebieden van de Generaliteit' in: Th.E.A. Bosman, red., *Brabants recht dat is ... Opstellen aangeboden aan prof. mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Assen/Maastricht 1990) 181-191.
Prak, Maarten, 'The politics of intolerance: citizenship and religion in the Dutch Republic (seventeenth to eighteenth centuries)' in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop, *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002), 159-175.
Prak, Maarten, *Citizens without nations. Urban citizenship in Europe and the World, c. 1000-1789* (Cambridge 2018).
Raue, C.H. en W.Ph. Coolhaas, 'Bijdrage tot de genealogie van het geslacht van Nouhuys en van eenige aanverwante families', *De Nederlandsche Leeuw* 69 (1952), 69-71.
Sasse van Ysselt, A. van, 'De uitoefening van den katholieken godsdienst in de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch in 1671', *Taxandria* 45 (1938) 105-129.

Scheltus, Paulus, 'Resolutie, raakende de Recognitien en revenuen van de Roomschesinden in 's-Hertogenbosch, 19/7/1730' in: *Kerkelyk Placaatboek*, deel 2 ('s-Gravenhage 1735), 543-556.
Schöffer, I., 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1609-1702' in: I. Schöffer e.a., red., *De lage landen van 1500 tot 1780* (Den Haag 1988).
Vos, Aart, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007).
Vries, Jan de en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van modern economische groei* (Amsterdam 1995).
Vries, W. de, 'Over het voorgelacht van Johan de Jongh (†1758), drossaard van de beide heerlijkheden Waalre & Valkenswaard en Aalst, en de (twee) familie(s) De Jongh, (respektievelijk) in Heeze en Valkenswaard', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 30 (1976) 87-140.
Wiltens, Nikolaas, *Kerkelijk Placaatboek*, deel 1 ('s-Gravenhage 1722).

Judith Geudens

‘Laten wij vereenigd blijven onder den scepter van Nassau’

Een vergelijkend onderzoek naar de visies van Noord-Brabantse kranten en kranten uit andere Noord-Nederlandse provincies op de Belgische Opstand, 1830-1832

Ik bid u edelmogende heeren! gaat op de aantijgingen, welke men aan onze landgenooten van Noord Brabant zoo roekeloos doet, niets af; raadpleegt de dappere krijgslieden, die tot dekking onzer grenzen de wapenen hebben aangeord; raadpleegt de amsterdamse en andere hollandsche vrijwillige schutters, over de gedragingen en houding der Noord-Brabanders; maar hoort niet naar de beschuldigingen van verachtelijke wezens, die gaarne alles zwart maken, [...] en, in plaats van de blanke waarheid te vermelden met den zwadder van hunnen nijd, afgunst en eigenbelang, [...], het papier bezoedelen, [...]. Ik herhaal het, hoort naar de verhalen van den dapperen krijgsman; dan ben ik verzekerd, dat mijne landgenooten zullen zijn geregt-vaardigd, want ware moed en krijgsmans deugd zijn buiten staat te lasteren.¹

Zo sprak Johannes Luyben, afgevaardigde van Noord-Brabant in de Tweede Kamer, in een redevoering voor de Kamer op 23 juni 1831. Luyben vroeg de Kamerleden hun oordeel over de Noord-Brabanders te veranderen. Het was namelijk zo dat na de Belgische Opstand in 1830 Noord-Nederlanders weinig vertrouwen hadden in de Brabanders: zij zouden ook wel eens in opstand kunnen komen en zich aan kunnen sluiten bij België. Noord-Brabanders waren volgens hen immers halve Belgen.² Luyben sprak dit echter tegen: Brabanders waren wel degelijk loyaal aan Nederland, de Kamerleden konden het navragen aan de Hollandse schutters die er ingekwartierd waren.

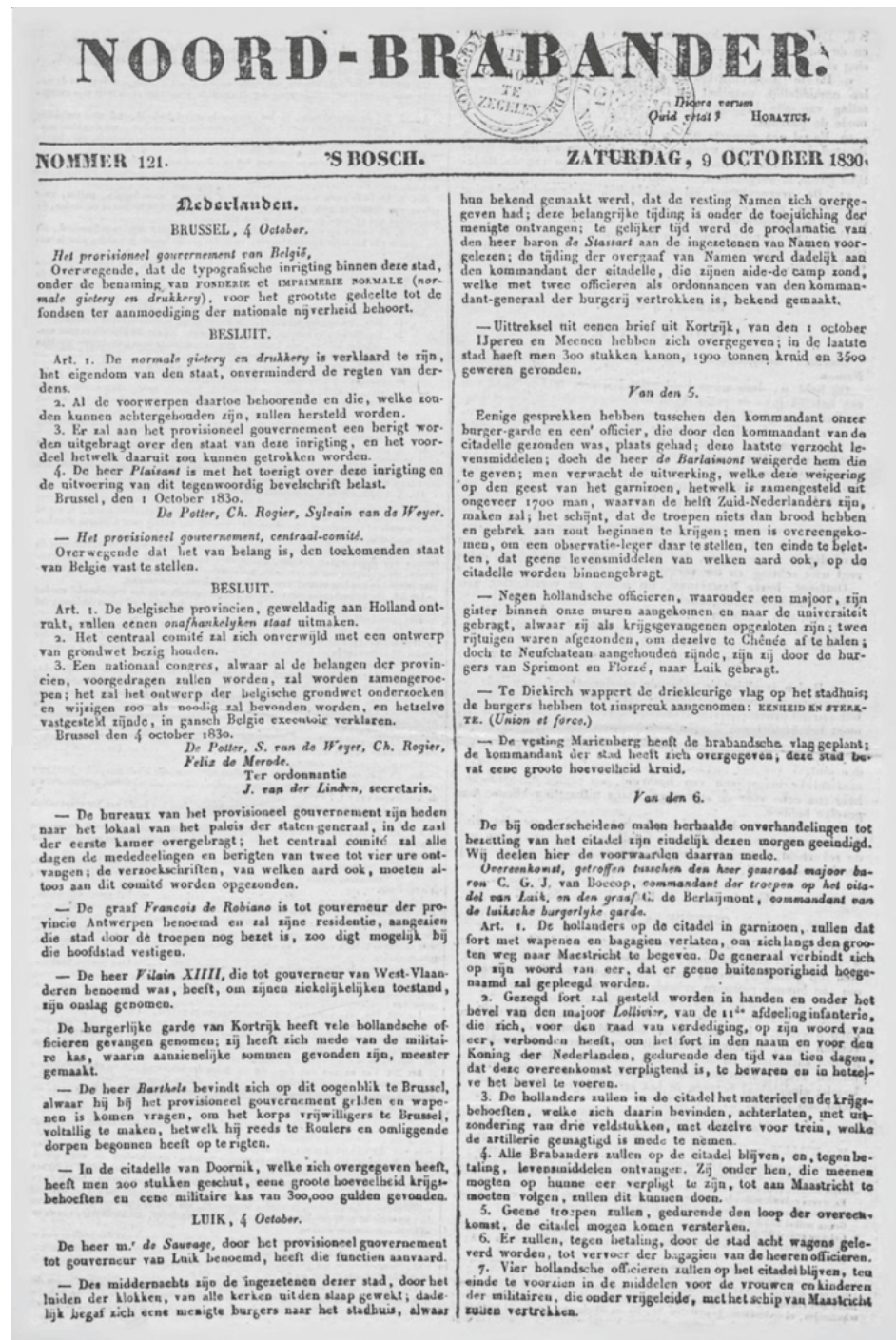
Noord-Brabanders werden als halve Belgen gezien vanwege hun positie binnen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Noord-Brabant nam in het Koninkrijk geografisch gezien letterlijk een tussenpositie in, maar ook in andere opzichten vormde de provincie een overgangsgebied. De provincie hoorde bij het Noorden en sloot in administratief en economisch opzicht het best aan op dit deel van het Verenigd Koninkrijk. Wat betreft religie was de provincie echter meer verbonden met het Zuiden.³

In de tegenwoordige literatuur komt naar voren dat de inwoners van de Noordelijke provincies in 1814 al niet enthousiast waren over de samenvoeging met de Zuidelijke Nederlanden: er waren grote verschillen tussen de overwegend protestantse, op handel

1 Noord-Brabander, 2 juli 1831.

2 Van Oudheusden, *Verhalen van Brabant*, 198; Van Velthoven, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, deel II, 61.

3 Van den Eerenbeemt, 'Inleiding: het historisch kader', 22; Van Kempen, 'Een emanciperend gewest', 82; Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand van 1830*, 94.

Fragment van de voorpagina van de Noord-Brabander, uitgegeven op 9 oktober 1830. (Delpher, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010174568:mpeg21:p001>, geraadpleegd op 2-10-2020)

gerichte Noordelijke Nederlanden en de katholieke, industriële Zuidelijke Nederlanden. Op hun beurt konden ook de inwoners van het Zuiden niet blij zijn met de samenvoeging; de bemoeienis van koning Willem I met de Kerk en het onderwijs werd hem niet in dank afgenomen. Daarnaast betaalden de Zuidelijke Nederlanden procentueel meer belasting dan dat ze van de overheid aan investeringen terugkregen. Zo ontstond er een geldstroom van Zuid naar Noord. Inwoners in de Zuidelijke Nederlanden uitten hier steeds meer kritiek op en de spanning nam in de jaren 1820 toe. In de Noordelijke Nederlanden ergerde men zich aan deze houding van het Zuiden en toen hier in 1830 onrust ontstond, was de reactie in het Noorden om oranje versiersels te dragen. De uiteindelijke scheiding tussen Noord en Zuid werd in het Noorden dan ook nauwelijks betreurd.⁴

Noord en Zuid worden in de historiografie als twee uniforme blokken tegenover elkaar gezet. Eventuele regionale verschillen worden verwaarloosd; er komt het beeld naar voren dat het gehele Zuiden zich als één blok wilde afscheiden en dat het gehele Noorden zich verzette tegen deze drang, maar de uiteindelijke afscheiding eigenlijk niet zo erg vond.⁵ Els Witte toont in haar onderzoek echter aan dat er ook in het Zuiden tegenstanders van de Revolutie waren: Belgische orangisten hebben zich hard verzet tegen de afscheiding.⁶ Ook Remieg Aerts benadrukt dat het Zuiden 'geenszins massaal en eensgezind' in opstand kwam,⁷ en dat ook het Noorden nog geen nationale eenheid vormde, maar dat vooral regionale en lokale gevoelens overheersten.⁸ Verder onderzoek naar interne verschillen is interessant. In dit onderzoek zal Noord-Brabant hierbij als casus dienen.

In de recente literatuur komt de bijzondere positie van Noord-Brabant als overgangsgedebied binnen het Verenigd Koninkrijk niet of nauwelijks aan de orde. En daar waar de focus wel bij deze provincie ligt, richt het onderzoek zich voornamelijk op de algemene problemen die zich er voordeden tijdens de Belgische Opstand, zoals invallen van Belgen en de inkwartiering van Noordelijke militairen.⁹ Juist de positie als spil tussen Noord en Zuid maakt de reactie van de provincie op de gebeurtenissen vanaf 1830 interessant. Om hier een inkijkje in te krijgen, luidt de hoofdvraag van dit onderzoek als volgt: in hoeverre lieten Noord-Brabantse kranten tijdens de Belgische Opstand en de jaren erna (1830-1832) een ander geluid horen dan kranten uit andere Noordelijke provincies?

In dit artikel zijn kranten de belangrijkste bron. Om de Brabantse visie af te zetten tegen die van andere Noordelijke provincies zullen twee kranten uit Noord-Brabant vergeleken worden met twee kranten uit andere provincies. Het *Provinciaal Dagblad* en de *Noord-Brabander* zullen Noord-Brabant vertegenwoordigen. De *Rotterdamsche Courant* en de *Groninger Courant* zijn geselecteerd voor de andere Noordelijke provincies. Door de lens van deze kranten zal gekeken worden naar de positie van Noord-Brabant binnen het conflict tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Daarbij zal in dit artikel de ontwikkeling van regionale dan wel nationalistische gevoelens in Noord-Brabant op basis van de kranten worden onderzocht. Immers, tot ongeveer 1800 waren de Nederlanden een statenbond van soevereine provincies. Een vaderlands gevoel was er wel, maar men was, zoals Aerts al stelde, toch vooral regionaal ingesteld.¹⁰ In de loop van de negentiende eeuw groeiden deze provincies echter aaneen tot een natiestaat. De Belgische afscheiding heeft in zowel Noord als Zuid bijgedragen aan de ontwikkeling van een nationaal gevoel.¹¹

Juist Noord-Brabant kan, als voormalige generaliteitsprovincie, de verhouding tussen regionalisme en nationalisme in de eerste helft van de negentiende eeuw goed laten zien. In het Verenigd Koninkrijk onderscheidde Noord-Brabant zichzelf aanvankelijk van de rest van het Noorden. Teruggrijpend op het generaliteitsverleden voelden de inwoners zich nog steeds achtergesteld en werden regionale gevoelens benadrukt. Hierbij werden nog wel eens

banden gelegd met de Zuidelijke Nederlanden. In de jaren 1820 deelden Brabanders veel van de kritiek die in het Zuiden heerste. Toen de Zuidelijke Nederlanden zich echter afscheidten van het Verenigd Koninkrijk, werden deze banden losgesneden. Nadat de Zuidelijke steun verloren was, moest Noord-Brabant een nieuwe positie binnen Nederland ontwikkelen. Had dit invloed op hoe de provincie de ontwikkelingen na de Belgische Opstand zag? Schaarde zij zich bij de houding van de rest van het Noorden?

Via de kranten wordt getracht hier een inkijkje in te krijgen. Zoals gezegd, zijn het *Provinciaal Dagblad* en de *Noord-Brabander* geselecteerd om Noord-Brabant te vertegenwoordigen. Het *Provinciaal Dagblad* werd vooral gelezen door ambtenaren en de gegoede burgerij, die over het algemeen tevreden waren over het beleid van de regering. Het *Dagblad* zelf stond bekend als neutrale en kleurloze krant.¹² De *Noord-Brabander* stond bekend als een anti-gouvernementeel en anti-protestants blad. Nadat het in 1829 voor het eerst was uitgekomen, werd de krant vooral gelezen door plattelandsbewoners en de minder welvarende mensen. Daarnaast gebeurde het dat de krant na de zondagse hoogmis door een geestelijke voorgelezen werd en het dus een groter publiek bereikte.¹³ De *Rotterdamsche* en *Groninger Courant* vertegenwoordigen ieder een ander gebied in het Noorden om zo het totaalbeeld te vergroten. De kranten laten echter niet de mening van 'dé Brabander' of 'dé Noorderling' zien. Aangezien het lokale kranten waren, zoals alle kranten in Nederland in die tijd, was het lezerspubliek klein. Hun representativiteit is gebaseerd op hun religieuze en hun generaliteitsachtergrond. Voor dit onderzoek is het belangrijk dat de kranten uit het Noorden geschreven en gelezen werden in een overwegend protestantse provincie. Een provincie die tevens geen generaliteitsperiode had gehad. Zij dienen als voorbeeld van hoe er in die provincies geschreven werden. Op dezelfde manier vertegenwoordigen het *Provinciaal Dagblad* en de *Noord-Brabander* het overwegend katholieke Noord-Brabant dat wel een generaliteitsprovincie is geweest.

Om de hoofdvraag te beantwoorden zal in dit artikel allereerst een historisch kader geschetst worden. De voorgeschiedenis van Noord-Brabant aan het einde van de achttiende eeuw komt aan bod om context te bieden aan de bijzondere positie van de provincie binnen het Verenigd Koninkrijk aan het begin van de negentiende eeuw. Daarna wordt chronologisch, aan de hand van belangrijke gebeurtenissen tijdens de afscheiding van België, de visie van de kranten op deze gebeurtenissen onderzocht. Achtereenvolgens zal worden gekeken naar de Revolutie in Brussel in augustus 1830, die uiteindelijk leidde tot de onafhankelijkheidsverklaring van België in oktober van hetzelfde jaar; de Tiendaagse Veldtocht in augustus 1831, een militaire expeditie van Willem I naar België, en het Beleg van Antwerpen van november tot december 1832, waarbij het Franse leger, dat de Belgen te hulp was gekomen, deze citadel heroverde op de Nederlanders.

4 Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 78; De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 23; Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 215-220, 225.

5 Zie bijvoorbeeld: Colenbrander, *De Belgische Omwenteling*; Van der Hoeven, *De Belgische Beroerte*; Nater, *De Tiendaagse Veldtocht*; De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*; Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*.

6 Witte, *Het verloren koninkrijk*.

7 Aerts, 'Over een mislukte staat', 10.

8 Aerts, 'Over een mislukte staat', 11.

9 Zie bijvoorbeeld: Van den Eerenbeemt, *Geschiedenis van Noord-Brabant*; Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen in een gesloten samenleving*; Van Oudheusden, *Verhalen van Brabant*.

10 Aerts, 'Over een mislukte staat', 9-11.

11 Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 266.

12 Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 24-26.

13 Schneider, *De Nederlandse krant 1618-1978*, 131.

Voorgeschiedenis van Noord-Brabant

Toen de Nederlandse Opstand in 1648 met de Vrede van Münster beëindigd werd, leek het de regenten in Den Haag geen goed idee om het overwegend rooms-katholieke Noord-Brabant een volwaardige positie binnen de protestantse Republiek te geven. In plaats daarvan werd de provincie een generaliteitsland, bestuurd vanuit Den Haag. Staats-Brabant was, ook in vreedstijd, permanent in staat van beleg; het gebied diende als militaire bufferzone tussen het vijandelijke Spaans-Brabant en de Republiek, maar het leger was ook aanwezig vanwege mogelijke binnenlandse vijanden: de katholieken. Katholieken werden in de Republiek der Verenigde Nederlanden achtergesteld ten opzichte van de protestanten; zij mochten niet openbaar hun geloof belijden, ze kregen geen functies binnen de overheid, hun kerkgebouwen werden onteigend en kloosters gesloten.¹⁴ De militaire aanwezigheid in Staats-Brabant bereikte haar doel: zelfs als elders in de Republiek burgers onrustig waren, was er in Brabant geen sprake van voorvallen.¹⁵

Dit veranderde eind jaren 1780, toen in Holland de patriottenbeweging tot stand kwam. Gestimuleerd door het gedachtegoed van de Verlichting ontstond er kritiek op stadhouder Willem V en zijn regenten; de patriotten wilden de macht in de Republiek overnemen. Hun gedachtegoed en deze roep om autonomie verspreidden zich ook naar Staats-Brabant, waar het nog een ander doel kreeg: Brabantse patriotten hoopten een einde te kunnen maken aan de tweederangspositie van hun provincie.¹⁶ In het Oranjegezinde West-Brabant kwam de beweging niet van de grond, maar 's-Hertogenbosch werd het Brabantse centrum van verzet. Vanuit daar ontstond een netwerk van genootschappen, gevestigd in bijvoorbeeld Helmond, Eindhoven en Tilburg, dat later het nodige heeft bijgedragen om de gelijkstelling van Staats-Brabant te bewerkstelligen.¹⁷

In 1787 wist Willem V de patriottenbeweging echter met hulp van Pruisische troepen neer te slaan. Veel van deze patriotten vluchtten naar Frankrijk. In 1793 verklaarde Frankrijk, onder het mom hun revolutie en de waarden 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' te verspreiden, de oorlog aan de Republiek en viel het Brabant binnen. De Nederlandse patriotten volgden in hun voetsporen. De Fransen werden in Staats-Brabant met enthousiasme onthaald; waar ze kwamen, werden vrijheidsbomen geplant. Maar deze vreugde werd niet door iedereen gedeeld. Zo werd bijvoorbeeld in Eindhoven op 6 maart 's morgens een vrijheidsboom geplant, om 's avonds alweer te worden omgehakt.¹⁸ Het Franse leger leed echter hetzelfde jaar een aantal nederlagen en moest zich terugtrekken, om vervolgens het jaar erna, in 1794, weer terug te komen. Opnieuw werden de Fransen aanvankelijk als bevrijders binnengehaald, maar deze vreugde sloeg om door zware veldslagen die zich op Brabants grondgebied afspeelden, gedwongen inkwartiering van en plunderingen door hongerige Franse soldaten.¹⁹ In januari 1795 trokken de Franse troepen over de bevroren rivieren op naar Holland en kwam de gehele Republiek onder Frans gezag.

De patriotten riepen de Bataafse Republiek uit, maar op de achtergrond hadden de Fransen de touwtjes in handen. De Brabantse elite zag een mogelijkheid om van haar tweederangspositie af te komen en zelfbestuur te krijgen. Op 6 juni 1795 kwamen afgevaardigden van zestien gemeenten in Tilburg samen voor een vergadering 'van Brabandsche steden en landen, voorheen genoemd Staats-Brabant'.²⁰ Vijf dagen later werd 'de Vergadering van Gedeputeerden provisioneel representeerende het volk van Bataafsch Brabant' opgericht en beschouwde Brabant zich als zelfstandig gewest.²¹ Dezelfde dag reisde een delegatie naar Den Haag om erkenning en zitting in de Staten-Generaal af te dwingen. Er werd afgesproken dat het voorlopige Brabantse bestuur op 1 januari 1796 vervangen zou worden door een

definitief eigen bestuur. Twee maanden daarna, op 1 maart, nam ook het nieuwe gewest Bataafs Brabant zitting bij de eerste samenkomst van de Nationale Vergadering, die de voorloper was van de Staten-Generaal.²² Pieter Vreede, een textielhandelaar uit Tilburg, had een belangrijke rol gespeeld in deze ontwikkelingen, en sprak op 31 december 1795 de volksvertegenwoordigers van Brabant toe:

Morgen, ja morgen, broeders, zullen we geheel en al vrij zijn! Morgen, ja morgen, mijn broeders, zal Bataafs Brabant dezelfde rechten hebben als de andere provincies. Morgen, ja morgen, zal ons gewest de grote vergaderzaal van de Bataafse Republiek binnentreden. Morgen, ja morgen, zal het gewest zichzelf besturen. Morgen, ja morgen, zal het de vrijheid proeven!²³

De Bataafse Republiek gaf de katholieken gelijke burgerrechten. Zij kregen godsdienstvrijheid en mochten openbare ambten bekleden. Uit de verkiezingen voor het nieuwe Brabants gewestelijk bestuur kwam een overweldigende katholieke meerderheid tot stand.²⁴ Daarbij waren van de veertien Brabantse afgevaardigden voor het landelijke bestuur er twaalf katholiek.²⁵ Toch kwam deze hervorming in de praktijk maar moeilijk van de grond, en lag de macht nog steeds voornamelijk bij de protestanten. In Bataafs-Franse tijd werden de katholieken dan weer bevoordeeld, dan weer achtergesteld.²⁶ Toen in 1806 Lodewijk Napoleon koning werd over de Bataafse Republiek, die vanaf toen Koninkrijk Holland heette, was dit gunstig voor de katholieken. Lodewijk verklaarde in 1808 nogmaals alle religies gelijkwaardig, en gedroeg zich naar deze uitspraak door zich in te zetten voor de teruggave van kerken door de protestanten aan de katholieken, en door katholieken in zijn regering op te nemen. Daarnaast maakte hij een reis door Bataafs Brabant en tijdens deze reis gaf hij verschillende plaatsen stadsrechten. Deze belangstelling van Lodewijk gaf de Brabanders een positief gevoel.²⁷ Toch kostte dit niet zomaar alle problemen op. De gevolgen van de achterstelling zetten de gehele negentiende eeuw door en de katholieke Brabanders waren zich ervan bewust dat ze nog altijd geen volledig gelijke positie binnen het Koninkrijk innamen.²⁸

In 1810 besloot de Franse keizer Napoleon om Lodewijk af te zetten en het Koninkrijk Holland in te lijven bij het Franse rijk. Brabanders waren ontevreden onder de politiek van Napoleon, maar de gegoede burgerij hield zich afzijdig uit angst om een generaliteitspositie terug te krijgen. Nadat Napoleon in 1813 verslagen was, was er sprake van om Willem Frederik, zoon van stadhouder Willem V die na inval van de Fransen naar Engeland was gevlucht, als koning naar Nederland te halen. Toen bleek dat deze koning Willem I niet van plan was Noord-Brabant weer een tweederangspositie te geven, vond ook de Brabantse burgerij het vertrek van de Fransen acceptabel.²⁹

14 Cuijpers, *Blikken op Brabant*, 117; Van de Sande, 'Van Generaliteitsland tot Gewest', 515-516, 520.

15 Van de Sande, 'Van Generaliteitsland tot Gewest', 520.

16 Cuijpers, *Blikken op Brabant*, 122-123.

17 Van de Sande, 'Van Generaliteitsland tot Gewest', 515-516; Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand', 55.

18 Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand', 56.

19 Cuijpers, *Blikken op Brabant*, 124.

20 Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand', 57.

21 Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand', 57.

22 Kappelhof, 'Toenemende spanningen', 527-529.

23 Fragment uit de toespraak van Pieter Vreede (1795), geciteerd in: Baartmans-Van den Boogaart, *De Noord-Brabantse geschiedenis in meer dan 100 verhalen*, 127-128.

24 Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand', 57.

25 Van den Eerenbeemt, 'Inleiding: het historisch kader', 18.

26 Van Kempen, 'Een emanciperend gewest', 80-81.

27 Cuijpers, *Blikken op Brabant*, 128-130.

28 Van Kempen, 'Een emanciperend gewest', 81.

29 Van den Eerenbeemt, 'Inleiding: het historisch kader', 20-21.

Internationaal, en op aandringen van koning Willem I, werd bepaald dat de vroegere Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden werden samengevoegd om zo een sterke staat ten noorden van Frankrijk te creëren.³⁰ Onder de bevolking van zowel Noord als Zuid wekte deze totstandkoming van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden weinig enthousiasme op; 'Men was er niet tegen, maar ook nauwelijks voor,' aldus historicus De Rooy.³¹ Binnen het Verenigd Koninkrijk had Noord-Brabant een centrale ligging, maar de provincie profiteerde hier niet van. Willem I richtte zich namelijk voornamelijk op drie zaken: de handel in het Noorden, de al ontwikkelde industrie in het Zuiden, en de Nederlandse koloniën. Noord-Brabant viel dus, met zijn beginnende industrie, buiten boord.³²

Koning Willem I maakte zich echter in het Zuiden van het Verenigd Koninkrijk niet populair. Zijn taalpolitiek, waarin werd aangestuurd op vernederlandsing, wekte onder de Franstalige elite woede op. Nog erger vond het Zuiden zijn onderwijspolitiek. Onderwijs moest volgens Willem I algemeen van aard zijn; er werd aangestuurd op 'neutrale' scholing. In de praktijk werden zo katholieke invloeden tegengehouden. Daarnaast was Willem I van mening dat de Kerk regeringsgetrouw moest zijn. Om deze reden probeerde hij invloed te krijgen op de kerkelijke organisatie. Katholieken zagen dit echter als een taak van de paus, niet van de koning. In het Zuiden kwam steeds meer verzet tegen het beleid van Willem I.³³ Ook in Noord-Brabant, waar 88 procent van de inwoners katholiek was,³⁴ waren geluiden te horen tegen het antikatholieke beleid van Willem I. Men wilde behoud van de bestaande kloosters en het recht om nieuwe te stichten, vrijheid van onderwijs, en beëindiging van de achterstelling van katholieken bij benoemingen voor openbare ambten.³⁵ De Brabantse onvrede blijkt tevens uit de grote petitiestroom in het najaar van 1829. De meeste petities werden vanuit het Zuiden naar de Staten-Generaal gestuurd, maar ook 74 Noord-Brabantse gemeenten uitten hierin hun grieven,³⁶ waaronder Oudenbosch:

Wij verlangen de afschaffing der gelegenheids wetten van 1815 en 1819, de vrijheid der drukpers in den geest van artikel 227 der grondwet ter handhaving onzer burgerlijke en godsdienstige regten, de onafhankelijkheid der regters en organisatie der regterlijke magt, de vernietiging van het onderwijs monopolie en der zelve volkomene vrijheid, de spoedige en getrouwe uitvoering van het concordaat.³⁷

In deze petitie vroegen de inwoners van Oudenbosch niet alleen om 'vernietiging van het onderwijs monopolie', maar ook om vrijheid van drukpers en onafhankelijke rechtspraak. Hieruit blijkt dat zij, door hun streven naar vrijheid voor hun Kerk, ook de liberale roep om andere vrijheden, die vooral in het Zuiden klonk, goed hoorden.³⁸

Onrust na een opera

Op 25 augustus 1830 ontstond in Brussel na opvoering van de opera *La Muette de Portici*, over de Napolitaanse volksopstand tegen het Spaanse gezag in 1647, onrust onder de theaterbezoekers. Het liep uit op rellen en ongeregelheden, waarbij een aantal panden van regeringsgezinde pers en bestuurders het flink te verduren kregen. Politie en leger besloten om niet te in te grijpen, in de hoop verdere escalatie te voorkomen. Omdat dus hulp van die kant uitbleef, vormde zich een burgerwacht om de orde te herstellen. Deze trok vervolgens de macht naar zich toe en vroeg de koning om onmiddellijke inwilliging van de grieven in het Zuiden.³⁹

Terwijl de opstand zich uitbreidde naar andere Belgische steden, stuurde Willem I zijn twee zonen, kroonprins Willem en prins Frederik, naar Brussel om de rust te herstellen. Volgens de *Rotterdamsche Courant* werd de kroonprins hartelijk ontvangen: 'Voor het stadhuis gekomen nam Zijne Koninkl. Hoogheid den hoed af en riep *Leve de Koning!* welke kreet door het volk herhaald werd, dat er ook die van *leve de Prins!* bij voegde.'⁴⁰ De krant had goede hoop dat de rust in het Zuiden snel terug zou keren. De *Noord-Brabander* en het *Provinciaal Dagblad* stonden hier echter anders tegenover: de kranten meldden dat er tevens 'Leve de vrijheid!' en 'Weg met Van Maanen' werd geroepen – Cornelis Felix van Maanen was minister en had een grote rol gehad in de, door Zuidelijke Nederlanders gehate, taalpolitiek – en benadrukten dat de stedelingen de Brabantse kleuren rood, geel en zwart droegen.⁴¹ In deze kranten kwam niet het beeld naar voren dat de situatie snel weer tot rust gebracht zou zijn; zij namen de opstand een stuk serieuzer.

Zowel de *Rotterdamsche Courant* als de Noord-Brabantse kranten spraken van loyaliteit van inwoners van het Zuiden aan de koning en de prinsen. Vooral de Brabantse kranten benadrukten dat de opstandelingen slechts wilden dat gehoor werd gegeven aan hun grieven.⁴² Aangezien deze grieven ook in Noord-Brabant speelden, stonden deze kranten niet afkeurend tegenover die eis. De *Groninger Courant* stelde echter dat prins Willem erg slecht behandeld werd in Brussel en dat de inwoners allerlei beledigingen naar hem riepen. Deze krant stelde snel vast dat zij niet meer trouw waren aan de koning, een veel zwaarder vergrijp.⁴³ De *Groninger Courant* had nog wel de hoop dat het 'schandelijke' oproer van 'ettelijke muiters en plundersaars' tot bedaren gebracht kon worden.⁴⁴

De reacties van de koning en de kroonprins op de situatie in het Zuiden waren tegenstrijdig. Aan de ene kant gaf de koning niet toe aan de politieke eisen van het Zuiden, aan de andere kant was het de kroonprins die in Brussel een administratieve scheiding voorstelde.⁴⁵ Terug in Nederland legde hij dit plan voor aan Willem I en vermeldde hierbij dat:

Men heeft verklaard, alles grondwettiglijk te willen behandeld hebben, en men heeft plegtig, betuigd, geene andere dijnastie te begeeren, dan die, welke het koningrijk regeert, onder voorwaarde echter, zoo men zegt, dat de beide deelen van het rijk een afzonderlijk bestuur onder hetzelfde hoofd zouden uitmaken.⁴⁶

Volgens dit voorstel kregen Noord en Zuid ieder een eigen bestuur onder het gezag van Willem I. De *Noord-Brabander* was van mening dat vanaf dat moment 'de afscheiding van België en Holland [was] besloten, en die afscheiding alleen weegt op, tegen de herstelling

30 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 32-34.

31 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 23.

32 Van den Eerenbeemt, 'Inleiding: het historisch kader', 21-22; Veraghtert, 'Van ambachtelijke nijverheid naar industriële produktie', 227.

33 Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 215-217.

34 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 27.

35 Van den Eerenbeemt, 'Inleiding: het historisch kader', 22; Van Velthoven, *Stad en Meierij*, dl. II, 47.

36 Van den Eerenbeemt, 'Inleiding: het historisch kader', 22.

37 NA, TK, inv.nr 988, Petitie van gemeente Oudenbosch aan de Staten-Generaal op 9 maart 1829.

38 Van Kempen, 'Een emanciperend gewest', 83.

39 Van Kempen, 'Een emanciperend gewest', 83; Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 225.

40 *Rotterdamsche Courant*, 4 september 1830.

41 *Noord-Brabander*, 7 september 1830; *Provinciaal Dagblad*, 4 september 1830.

42 *Noord-Brabander*, 4 september 1830; *Provinciaal Dagblad*, 7 september 1830.

43 *Groninger Courant*, 2 en 10 september 1830.

44 *Groninger Courant*, 2 september 1830.

45 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 285.

46 *Provinciaal Dagblad*, 5 september 1830.

van alle grieven'.⁴⁷ De krant verwachtte dat dit voorstel in zowel Noord als Zuid zou worden toegejuicht, maar sprak zelf zijn zorgen uit. Hij beschouwde de uitvoering als onmogelijk, omdat financiële, administratieve en economische systemen dan gescheiden zouden moeten worden. De krant zag een scheiding als 'ongelukkig' en stelde zichzelf de vraag waar Noord-Brabant dan bij zou gaan horen.⁴⁸ Hij hoopte dat de Staten-Generaal zouden proberen een scheiding te voorkomen.⁴⁹ De *Groninger Courant* stelde zichzelf praktischer op: 'Ten gevolge van dit voorstel, zullen de Staten-Generaal, [...] moeten worden opgeroepen, om eene verandering in de Grondwet te maken.'⁵⁰ Volgens de krant lag de scheiding in feite al vast en was de volgende stap dat de Staten-Generaal aan de slag moesten gaan om dit uit te werken. In tegenstelling tot de *Noord-Brabander* betreurde deze krant een mogelijke breuk met België niet. Begin september legde Willem I de Staten-Generaal het plan van de administratieve scheiding voor.

Oranje versiersels en gebrek aan bier

Ondertussen hield het Noorden met argwaan Noord-Brabant in de gaten. De Brabanders deelden veel waarden en gewoonten met het Zuiden, en ook zij hadden het jaar ervoor hun grieven duidelijk kenbaar gemaakt. Noord-Nederlanders vroegen zich af of zij wel goede vaderlanders waren.⁵¹ Op 7 september deed de *Noord-Brabander* verslag van de maatregelen die door de overheid genomen waren als voorbereiding op mogelijke ongeregelde heden in 's-Hertogenbosch. Zo hadden soldaten enige barakken betrokken en was er geschut klaar-gezet. De krant meldde dat deze maatregelen van 'weinig vertrouwen op stads ingezetenen schijnen aan te duiden' en dat het 'stil en rustig' was onder zijn inwoners, 'van wiens vreedzaam en braaf gedrag men evenwel verzekerd kon wezen'.⁵²

Toch hadden in Noord-Brabant wel degelijk enkele voorbeelden van verzet plaatsgevonden. Zo riep een paar schoenmakers in Waalwijk de kreet 'Leve De Potter!' (Louis de Potter was een politiek opposant van Willem I uit het Zuiden en werd leider van het Voorlopig Bewind in Brussel). Ook hadden geestelijken en gemeentebesturen in Bostel mannen afgeraden om in militaire dienst te treden.⁵³ Het grootste gedeelte van de Brabantse bevolking hield zich echter afzijdig.⁵⁴ Die rust verschilde van zowel de onrust in Brussel als de situatie in Den Haag. Het *Provinciaal Dagblad* vertelde over deze stad:

De gebeurtenissen in het Zuidelijke gedeelte des rijks voorgevallen, hebben in de Noordelijke gewesten eenen diepen indruk en bijzonder op de gemoederen der ingezetenen van deze residentie gemaakt. Velen, begeerende door een openlijk teeken hunne gehechtheid aan het regerende huis en voornamelijk aan den koning te doen kennen, hebben in den avond van zondag zich met Oranje versierd, hetwelk den volgenden dag door bijna alle ingezetenen gevolgd is.⁵⁵

In Noord-Brabant was er geen sprake van dat men zich versierde met oranje. Hier was veel minder enthousiasme voor het verzet tegen België dan in andere Noordelijke provincies. Dit is tevens terug te zien in het aantal aanmeldingen voor het leger. Waar de *Groninger Courant* trots kon melden dat studenten van de hogeschool uit liefde voor het vaderland vrijwillig in dienst waren gegaan,⁵⁶ moest Van den Bogaerde, gouverneur van Noord-Brabant, toch echt toegeven dat in zijn provincie de desertie onder dienstplichten uitermate hoog was.⁵⁷

In het Noorden sprak men zich duidelijker uit. Zo stuurden de inwoners van Groningen een adres aan koning, waarin ze hun verontwaardiging uitspraken over het uitbreken van een opstand tegen het bewind van de koning, terwijl de koning juist 'alleen leeft voor zijn volk'.⁵⁸ In de *Rotterdamsche Courant* werd een adres van de beide Kamers aan de koning aangehaald, waarin gesteld werd dat het oproer 'bij alle ware Nederlanders een niet minder diep gevoel van smart en verontwaardiging [moet] verwekken'.⁵⁹ Tegelijkertijd hadden deze beide kranten nog steeds de hoop dat het oproer mee zou vallen. Zo schreef de *Rotterdamsche Courant* dat ook veel Belgen tegen een scheiding waren en dat velen van hen de wapens op hadden gepakt om juist de plunderaars in toom te houden.⁶⁰ In een ingezonden brief in de *Groninger Courant* was een lezer van mening dat de opstand niet zo erg was als dat men dacht. Er was sprake van opruiing door een paar partijen, maar het volk hield zich stil. Hij sloot de brief veelzeggend af met de woorden: 'Men zegt hier, dat er te Brussel gebrek aan bier komt; zoo dat waar is, dan loopt de revolutie op een einde'.⁶¹

Het *Provinciaal Dagblad*, dat tot nu toe echter vrij feitelijk verslag had gedaan van de gebeurtenissen in het Zuiden, leek eind september zijn geduld te verliezen: 'Het wordt tijd, om aan deze verslindende anarchie [...] een einde te maken'.⁶² Hieruit komt naar voren dat volgens de krant het oproer niet uit zichzelf zou doodbloeden, maar dat ingrijpen vanuit het Noorden nodig was. De orde moest er hersteld worden, zodat het Verenigd Koninkrijk kon blijven bestaan. Ook de *Noord-Brabander* sprak er nog steeds niet van dat de rust snel weer terug zou keren in Brussel. In plaats daarvan kwam meerdere malen de angst voor een scheiding naar voren.⁶³ Deze angst voor een scheiding van het Koninkrijk maakte dat de Noord-Brabantse kranten de opstand in België veel serieuzer namen dan de *Groninger* en *Rotterdamsche Courant*. In een ingezonden brief stelde een man dat het oproer voorkomen had kunnen worden als de regering maar naar de, overigens gerechtvaardigde, grieven van de Belgen had geluisterd. Nu hoopte hij dat God zijn wensen verhoorde en de verschillen tussen Noord en Zuid opgelost konden worden zonder een scheiding van beide landsdelen.⁶⁴

De scheiding

Het lijkt bijna of de koning aan de oproep van het *Provinciaal Dagblad* gehoor gaf, want op 23 september trokken Noord-Nederlandse troepen, onder leiding van prins Frederik, Brussel binnen. Voor de Noordelijke kranten was de situatie in de stad vanaf dat moment onduidelijk, en zij konden slechts meldingen doen van geruchten dat de gevechten er heftig aan toe

47 *Noord-Brabander*, 7 september 1830.

48 *Noord-Brabander*, 7 september 1830.

49 *Noord-Brabander*, 9 september 1830.

50 *Groninger Courant*, 7 september 1830.

51 Van Oudheusden, *Verhalen van Brabant*, 198.

52 *Noord-Brabander*, 7 september 1830.

53 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen*, 154.

54 Van Velthoven, *Stad en Meierij*, dl. II, 61.

55 *Provinciaal Dagblad*, 3 september 1830.

56 *Groninger Courant*, 17 september 1830.

57 Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 207.

58 *Groninger Courant*, 10 september 1830.

59 *Rotterdamsche Courant*, 25 september 1830.

60 *Rotterdamsche Courant*, 9 en 16 september 1830.

61 *Groninger Courant*, 17 september 1830.

62 *Provinciaal Dagblad*, 24 september 1830.

63 *Noord-Brabander*, 7, 9, 11 en 23 september 1830.

64 *Noord-Brabander*, 11 september 1830.

gingen.⁶⁵ Na drie dagen moest het leger zich terugtrekken. Hierover meldde de *Rotterdamsche Courant* dat de militairen zich 'met uitstekende dapperheid [...] gehandhaafd hebben', maar dat ze werden aangevallen door 'eene massa opstandelingen' en om die reden 'de stad vooreerst aan haar lot [heeft] te moeten overlaten'.⁶⁶ Volgens de krant was Brussel dus slechter af zonder aanwezigheid van de militairen, aangezien het aan zijn lot overgelaten werd. De Belgen zagen dit echter als een beslissende nederlaag voor het Noorden en richtten het Voorlopig Bewind op.⁶⁷

Op 29 september kwamen de Staten-Generaal tot een antwoord op de twee vragen die de koning hun begin september gesteld had, namelijk:

'Of de ondervinding de noodzakelijkheid heeft aangetoond, om de nationale instellingen te wijzigen.' En 'of, in dat geval, de betrekkingen, door de traktaten en door de grondwet, tusschen de twee groote afdelingen van het koninkrijk gevestigd, tot bevordering van het gemeenschappelijk belang, in vorm of aard, zouden behooren te worden veranderd.'⁶⁸

De Staten-Generaal beantwoordden beide vragen bevestigend en besloten daarmee tot een administratieve scheiding. Het was een nipte overwinning: op de eerste vraag stemden volgens het *Provinciaal Dagblad* 50 leden voor en 44 tegen; op de tweede vraag waren het respectievelijk 54 en 46 stemmen, waarna de Eerste Kamer het met 31 tegen 7 stemmen goedkeurde.⁶⁹ In de *Rotterdamsche Courant* werden een aantal Kamerleden die tegen hadden gestemd uitgelicht. Zij hadden tegen gestemd uit angst dat 'de zeven provincien welligt aan oude verdeeldheden zouden worden prijs gegeven'.⁷⁰ Opvallend is dat de *Rotterdamsche Courant* het nodig achtte de argumenten van tegenstemmers duidelijk te moeten maken voor de lezer. Nergens werden voorstemmers aan het woord gelaten. Blijkbaar waren de argumenten van voorstemmers voor de lezers zo vanzelfsprekend dat deze niet nog eens benoemd hoefden te worden. Een tegenstem leek daarentegen meer bijzonder te zijn.

Alle Noord-Brabantse afgevaardigden stemden tegen de administratieve scheiding.⁷¹ Zo ook Johannes Luyben, die aan het begin van de vergadering van de Staten-Generaal nog een redevoering gehouden had waarin hij beargumenteerde dat een scheiding niet nodig hoefde te zijn, een goede uitvoering van de wet kon de situatie in orde maken: 'Laten wij vereenigd blijven onder den scepter van Nassau!'⁷² Dat de *Noord-Brabander* dit volledige betoog overnam, laat het belang ervan voor de krant zien. Zelf zei de krant over het besluit tot afscheiding het volgende:

Hoe gelukkig ware het geweest, indien wijze en bedaarde raadslieden eenige weken vroeger Zijne Majesteit de noodzakelijkheid hadden voorgesteld, om op de eene of andere wijze de rampspoeden voor te komen, die nu zoo een schoon gedeelte van het rijk reeds geteisterd hebben. Het bloed van zoo vele braven en ongelukkigen zoude dan niet hebben gestroomd, noch de eigendommen van anderen niet zijn vernield geworden.⁷³

De krant benadrukte opnieuw dat een oproer voorkomen had kunnen worden; als eerder aan de grieven in het Zuiden tegemoet was gekomen, dan had ook deze scheiding voorkomen kunnen worden. De *Noord-Brabander* vertelde verder dat hij de koning steunde in dit besluit, maar dat hij verwachtte dat dit het oplossen van de verschillen tussen Noord en Zuid alleen nog maar moeilijker zou maken.⁷⁴ Net als in 1829 ontving Willem I vanuit Noord-Brabantse hoek enige kritiek op zijn beleid.

Tijd om te ontdekken hoe goed de administratieve scheiding werkte, was er echter niet. Op 4 oktober riep het Voorlopig Bewind in Brussel de onafhankelijkheid van België uit. De *Noord-Brabander* reageerde geschokt en publiceerde een stuk over hoe de situatie zo uit de hand kon lopen:

Intusschen zag men de volksbeweging te Brussel en in andere steden en provincien volgen, eerst en alleen met het verklaarde doel, om herstel van grieven te verkrijgen; en de wanhoop, om dit verlangen te bereiken en eenen waarborg te dezen voor het vervolg te bekomen, baarde het woord SCHEIDING.⁷⁵

Opnieuw vertelde de krant hoeveel Noord-Brabant met het Zuiden gemeen had qua 'ligging, geardeheid, zeden en godsdienst' en het maakte een verwijzing naar de generaliteitsperiode door te weigeren 'terug [te] treden tot de behandeling, die deze landstrecken door de vrijheid-minnende provincien hebben moeten ondergaan, het zij genoeg gezegd, dat derzelver ingezetenen nog minder dan stiefkinderen, ja, als bastaarden werden beschouwd'.⁷⁶ De krant was bang door deze gebeurtenissen weer in de oude positie van wingewest te geraken.

Het verschil tussen de Brabantse krant en de kranten van boven de rivieren was groot. Waar de *Noord-Brabander* de definitieve scheiding van Noord en Zuid betreurde, stelde de *Groninger Courant* zich opnieuw praktischer op en riep in navolging van de koning direct mannen op tot militaire dienst. Meerdere malen publiceerde de krant wervingen voor het leger,⁷⁷ en het plaatste tevens een publicatie van de burgemeester van Groningen die opriep deel te nemen aan de strijd.⁷⁸ Verder wist de krant te melden dat de oproep van de koning om de wapenen op te nemen in de Noordelijke provincies en in Groningen zelf 'met genoeg' werd ontvangen: 'Immers worden wij door den Koning niet opgeroepen, om den staat van België weder tot dien van vóór den 26 Augustus jl. terug te brengen, maar ter bescherming van onzen geboortegrond'.⁷⁹ Ook de *Rotterdamsche Courant* meldde het enthousiasme onder de Noordelijke inwoners voor de militaire dienst: 'De proclamatie des Konings is overal met geestdrift ontvangen. Elk een beijvert zich om deel te nemen aan de wapening of daartoe naar zijne vermogens mede te werken. Van alle kanten bieden zich vrijwilligers aan, en elk oogenblik groeit hun getal aanmerkelijk'.⁸⁰ Zij namen de wapens op voor het vaderland en voor de koning.⁸¹

65 *Groninger Courant, Noord-Brabander, Provinciaal Dagblad en Rotterdamsche Courant*, 28 september 1830.

66 *Rotterdamsche Courant*, 30 september 1830.

67 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 286.

68 *Provinciaal Dagblad*, 17 september 1830.

69 *Provinciaal Dagblad*, 5 oktober 1830.

70 *Rotterdamsche Courant*, 2 oktober 1830.

71 Van Velthoven, *Stad en Meierij*, dl. II, 63.

72 *Noord-Brabander*, 5 oktober 1830.

73 *Noord-Brabander*, 5 oktober 1830.

74 *Noord-Brabander*, 5 oktober 1830.

75 *Noord-Brabander*, 9 oktober 1830.

76 *Noord-Brabander*, 9 oktober 1830.

77 Bijvoorbeeld: *Groninger Courant*, 1, 5 en 8 oktober 1830.

78 *Groninger Courant*, 12 oktober 1830.

79 *Groninger Courant*, 12 oktober 1830.

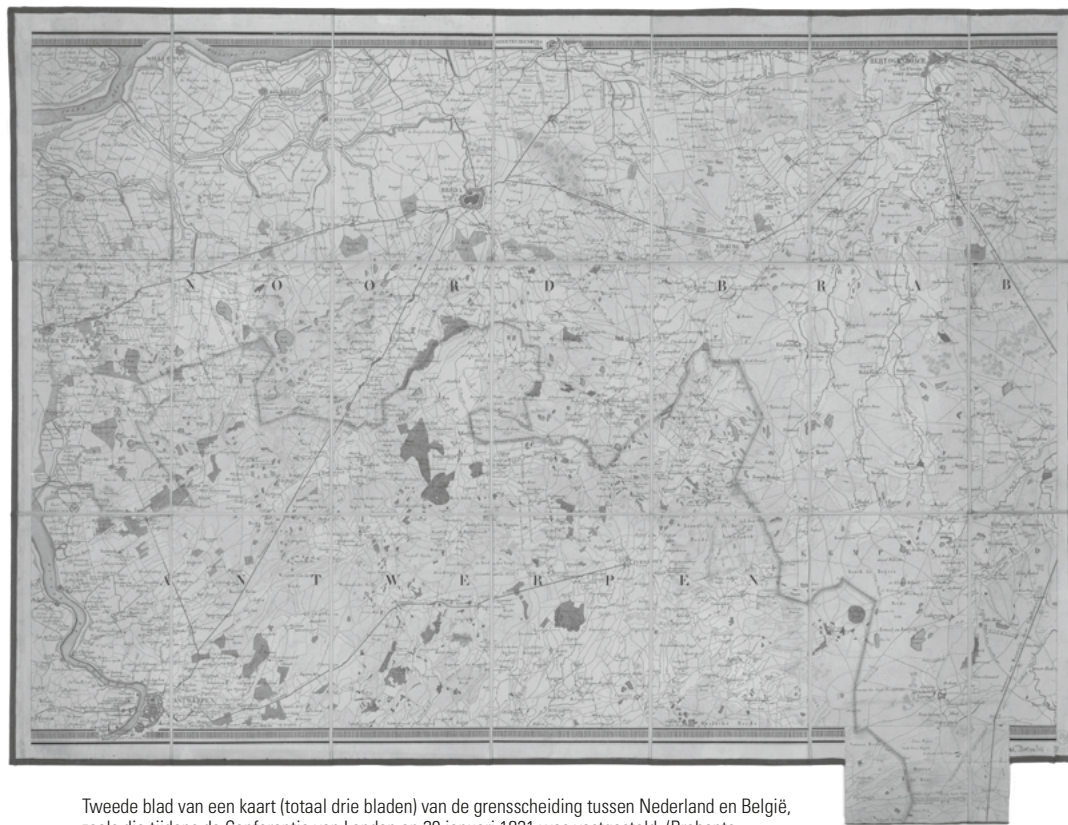
80 *Rotterdamsche Courant*, 9 oktober 1830.

81 *Rotterdamsche Courant*, 9 oktober 1830.

Hetzelfde stond in het *Provinciaal Dagblad* vermeld: vooral de steden Amsterdam, 's Gravenhage, Rotterdam, Dordrecht, Utrecht en Leiden droegen veel bij.⁸² Over de eigen stad 's-Hertogenbosch kon de krant dat echter niet zeggen; in Noord-Brabant was de desertie opnieuw hoog.⁸³ De vraag is of mannen weigerden het leger in te gaan vanwege pro-Belgische gevoelens of wegens andere redenen. Er zijn inderdaad een aantal voorbeelden waarin mannen overliepen naar Belgische zijde, maar deze waren in de minderheid.⁸⁴ Waarschijnlijker is dat veel Brabanders gehoor gaven aan de oproep van priesters tot lijdzaamheid. De verklaring van deze hoge mate van desertie is volgens historicus Hoffman het volgende:

De dienst werd door vele Noord-Brabanders vooral in het laatste kwartaal van 1830, uit gebrek aan vereenzelving met de strijd of met plicht in het algemeen, als een beproeving ervaren. Want verkozen ze zelden een schouder aan schouder met de Belgen, het aantal vrijwilligers voor het Noorden was evenmin florissant.⁸⁵

De bijzondere tussenpositie van Noord-Brabant komt hier opnieuw aan de orde. Uit de kranten kwam een beeld naar voren dat de Brabanders zich in de woelige septemberdagen al niet zo fel uitspraken als andere inwoners in het Noorden, en diezelfde houding is ook nu weer terug te zien in de mate van desertie.

Tweede blad van een kaart (totaal drie bladen) van de grensscheiding tussen Nederland en België, zoals die tijdens de Conferentie van Londen op 20 januari 1831 was vastgesteld. (Brabants Historisch Informatie Centrum, toegangsnummer 343, Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant, inv.nr. 134)

De *Rotterdamsche Courant* vertelde op 9 oktober dat Van Sasse van IJsselt, een afgevaardigde van Noord-Brabant in de Tweede Kamer, bij het debat over de administratieve scheiding te kennen had gegeven dat, bij een eventuele scheiding, provincies zelf zouden moeten kunnen bepalen waar ze bij wilden horen. Dit impliceerde dat Noord-Brabant de mogelijkheid moest hebben om zich bij het Zuiden aan te sluiten.⁸⁶ Dat de *Rotterdamsche Courant* dit publiceerde na de onafhankelijkheidsverklaring van België laat zien dat de krant het als een mogelijkheid zag dat Noord-Brabant in deze situatie voor het Zuiden zou kiezen. Het *Provinciaal Dagblad* citeerde echter op 15 oktober de *Arnhemse Courant*, die zijn wantrouwen uitsprak over de oprechtheid van de Brabantse geestelijkheid die zich achter de koning had geschaard. Het *Provinciaal Dagblad* deed het af met de woorden dat het een 'opmerkelijk artikel' was.⁸⁷ Volgens de krant was het wantrouwen in de katholieke geestelijkheid niet nodig. Noord-Brabant, inclusief de geestelijkheid, stond achter de koning.

Halve Belgen

Dit wantrouwen bleef echter bestaan. Dat in Noord-Brabant minder opgewonden nationalistische en orangistische gevoelens heersten dan in de andere Noordelijke provincies, riep achterdocht op. In de *Noord-Brabander* werd op 16 oktober een brief van een Rotterdammer afgedrukt waarin de man vertelde dat men in Rotterdam geloofde dat 'het oproer elk oogeblik in de stad 's Bosch [kon] uitbarsten', er deden allerlei geruchten te ronde dat Noord-Brabant maar moeilijk in toom kon worden gehouden. De *Noord-Brabander* verzekerde de man daarop dat alles in de provincie 'stil en rustig' was en dat 'nog de minste wanorde plaats [had] gehad'.⁸⁸ Ook in de maanden daarna bleef het Noordelijke wantrouwen bestaan. De Moerdijk werd door de Noorderlingen gezien als scheidslijn tussen Hollandse en Belgische gezindheid.⁸⁹ Zoals een Noordelijke soldaat, die op weg naar het Zuiden door Noord-Brabant getrokken was, verwoordde: 'Men moet hier in Noord-Brabant [...] geene verhevene gevoelens van vaderlandsliefde en liefde voor den koning verwachten; dat zou bijna hetzelfde zijn, als van eenen akker, waarop onkruid gezaaid is, kostbaar graan tegemoet te zien.'⁹⁰

Er werden verschillende wetten aangenomen om de controle over en de rust in Noord-Brabant te behouden. Het verspreiden van oproerkreten en geruchten was verboden, communicatie met opstandige gewesten was verboden, en reizigers moesten zich melden bij aankomst in elke stad melden. De gouverneur van Noord-Brabant had in oktober tevens besloten dat er geen jaarmarkten en kermissen meer gehouden mochten worden in de provincie.⁹¹ Dit verbod werd in augustus 1831 nog eens verlengd.⁹² Daarnaast was de toespraak van Luyben voor de Kamerleden op 23 juni 1831, waarvan een deel in de inleiding geciteerd is, een reactie op het besluit van de regering om het aantal commissarissen en politieagenten in steden, waar het rustig was, te verdubbelen.⁹³ Luyben beargumenteerde dat het Noordelijke wantrouwen ongegrond was.

82 *Provinciaal Dagblad*, 12 oktober 1830.

83 Van den Broek, *De invloed van de Belgische Opstand*, 40.

84 Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 213.

85 Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 214.

86 *Rotterdamsche Courant*, 9 oktober 1830.

87 *Provinciaal Dagblad*, 15 oktober 1830.

88 *Noord-Brabander*, 16 oktober 1830.

89 Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 196.

90 Costerus, *Brieven en Dagboek*, geciteerd in: Van Oudheusden, 'Beelden van Brabant', 432.

91 Van den Broek, *Invloed van de Opstand op Eindhoven*, 60, 62.

92 *Provinciaal Dagblad*, 19 augustus 1831.

93 Van Velthoven, *Stad en Meierij*, dl. II, 67.

Ook de burgemeester van Den Bosch noemde de geruchten over onrust in Noord-Brabant 'de verhevene Oostersche denkbeelden uit de duizend en eene nagt'.⁹⁴ Het lijkt er dus op dat de ingrijpende maatregelen niet nodig waren. In 1829 hadden Brabanders hun onvrede geuit in petitie's, maar het doel was nooit verzet of opstand geweest.⁹⁵ Toen deze er in België wel kwam, achtten de Brabantse kranten de grieven waaruit de opstand voortkwam rechtvaardig, maar de actie zelf niet. Met name het verlangen naar een scheiding werd door de kranten niet goedgekeurd. De scheiding kwam er toch en België verklaarde dat er nooit een Oranje op zijn troon zou komen. Met zo'n soort België voelde Noord-Brabant zich niet verbonden.⁹⁶ Nadat het de banden met het Zuiden verloren had, moest de provincie zich aanpassen aan de nieuwe situatie. Waar aanvankelijk geen overtuigende keuze werd gemaakt tussen Brussel en Den Haag, besefte men in de loop van 1831 dat het nodig was een nieuwe positie te vinden binnen Nederland.⁹⁷ Zo plaatste het *Provinciaal Dagblad* op 22 november 1830 een ingezonden brief van een kapitein bij de Noord-Brabantse schutterij. De man stoorde zich aan het wantrouwen van het Noorden, hij zag het als 'lagen, groven en onstaatkundigen lasteraar'. Het is veelzeggend dat hij deze brief eerst naar het *Algemeen Handelsblad* en de *Amsterdamschen Courant* had gestuurd, maar dat deze kranten hadden geweigerd de brief te plaatsen. Alleen het Noord-Brabantse lezerspubliek kon kennis nemen van zijn argument dat de provincie toch zeker zeventuizend mannen telde die onder de wapenen waren.⁹⁸ Verderop in het *Provinciaal Dagblad* stond een andere ingezonden brief, waarin een man zei de onschuld van de Noord-Brabanders te willen verdedigen en dat zij nog wel de kans zouden krijgen hun vaderlandsliefde te bewijzen:

De nijd had hem zoo gaarne met het hulsel van muiter bekleed en dat is hij, bij naauwkeurig onderzoek en bevind van zaken, waarlijk niet. De tijd zal het leeren, dat hij met warme vaderlandsliefde zijnen bodem zal weten te verdedigen, tegen alle onruststokers die zijne eer en faam, het dierbaarste wat hij bezit, zoeken te kwetsen.⁹⁹

Deze ingezonden brieven waren niet de enige in hun soort, en zij gaven aan dat Noord-Brabanders door andere inwoners uit het Noorden als volwaardige Nederlanders gezien wilden worden. Het is de vraag hoe groot het deel van de Brabantse bevolking was dat zich bij dit standpunt aansloot. In ieder geval werd het in de loop van 1831 rustiger in de provincie, de onrust van de eerste maanden na de opstand was nagenoeg verdwenen. De meeste inwoners van Noord-Brabant leken zich bij de nieuwe situatie neer te leggen.¹⁰⁰ De aanwezigheid van militairen door inkwartiering kon hiervoor tevens een extra motivatie geweest zijn, maar de mentaliteit van Brabanders in de negentiende eeuw is niet voor niets vaak met het woord 'lijdzaamheid' gekarakteriseerd.¹⁰¹ De term 'lijdzaamheid' verwijst naar de aanpassing van Brabanders in de nieuwe situatie, maar het wordt ook gebruikt in de betekenis dat betuttelend beleid door inwoners van de provincie werd geaccepteerd. Toen bijvoorbeeld de *Noord-Brabander* eind 1830 onder censuur kwam te staan, riep dit geen verzet op.¹⁰²

Na de opstand schaarde de landelijke pers en publieke opinie zich achter de koning. Gevoelens van nationale verbondenheid en de wens de eer van Nederland hoog te houden overheersten. Hierbinnen werd kritiek niet aangemoedigd, het ging om aanpassing en consensus. Dit was de algemene tendens in Nederland. Diegenen die zich daar niet naar gedroegen, kregen te maken met druk vanuit de overheid.¹⁰³ Gouverneur Van den Bogaerde zag de meningen die de *Noord-Brabander* publiceerde dan ook als een mogelijk gevaar. Om deze reden werd het laatste ongcensureerde nummer van de krant uitgebracht op

2 november 1830. De eerste anderhalf jaar na deze maatregel leed de inhoud van de krant er het meest onder. De opiniërende stukken verdwenen, de krant werd voornamelijk een nieuwsblad.¹⁰⁴ Volgens historicus Hoffman wist het blad de censuur echter nog best goed te omzeilen. Zo nam het bijvoorbeeld stukken over uit andere kranten, waar de eigen mening in verwoord werd. En de krant kon nog steeds ingezonden brieven plaatsen. Tevens bleef het bij een passieve censuur: voordat de krant gepubliceerd mocht worden, werd de inhoud gecontroleerd door een commissie. De krant werd dus niet gedwongen bijvoorbeeld bepaalde pro-gouvernementele stukken te plaatsen.¹⁰⁵ Op deze manier slaagde de krant erin om nog regelmatig zijn eigen mening naar voren te brengen.

De Tiendaagse Veldtocht in 1831

De dag na de onafhankelijkheidsverklaring van België had Willem I alle provincies opgeroepen de wapens op te nemen. Tot vechten kwam het voorlopig echter niet; door inmenging van Frankrijk en Engeland werd tussen Nederland en België een wapenstilstand gesloten. Koning Willem I hield zijn legers ingekwartierd in Noord-Brabant, klaar om ieder moment ingezet te worden. De grote mogendheden Frankrijk, Engeland, Rusland, Oostenrijk en Pruisen stelden begin 1831 vast dat België voor eeuwig neutraal zou zijn. In de loop van hetzelfde jaar stelden zij voorwaarden op om een definitieve regeling tussen België en Nederland te bewerkstelligen. De beide landen konden het hierover echter niet eens worden.¹⁰⁶ Ondertussen benoemde het Nationaal Congres van België Leopold van Saksen-Coburg tot koning van het land; op 21 juli legde hij zijn eed af. Dit was voor Willem I reden om een aanval op België niet langer uit te stellen.¹⁰⁷ Eind juli was in Noord-Brabant te merken dat er iets dreigde te gaan gebeuren: de koning en zijn zoons kwamen de ingekwartierde troepen inspecteren.

Op 26 juli deed de *Noord-Brabander* er verslag van dat de koning de eenheden had geïnspecteerd en daarna onder luid gejuich van de bevolking Den Bosch binnenkwam.¹⁰⁸ Het enthousiasme voor de dreigende gebeurtenissen was groot: alle kranten berichtten dat de koning en de prinsen overal in Noord-Brabant met gejuich en kreten als 'Leve de koning!' ontvangen waren door de bevolking en de soldaten.¹⁰⁹ Opvallend is wel dat de *Groninger* en *Rotterdamsche Courant* hiervan veel uitgebreider verslag deden dan de Brabantse kranten. Voor de *Noord-Brabander* kan de censuur hier een verklaring zijn geweest. Mogelijk ging de redactie uit zichzelf voorzichtiger schrijven om moeilijkheden met de controlecommissie te voorkomen. De *Groninger Courant* meldde over de inspecties:

94 Bericht van Verheijen, 4 april 1833, geciteerd in: Van Kempen, 'Een emanciperend gewest', 83.

95 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen*, 150.

96 Van Velthoven, *Stad en Meierij*, dl. II, 67.

97 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 24.

98 *Provinciaal Dagblad*, 22 november 1830.

99 *Provinciaal Dagblad*, 22 november 1830.

100 Van den Broek, 'Invloed van de Opstand op Eindhoven', 49, 55; Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen*, 153, 154.

101 Van Oudheusden, 'Beelden van Brabant', 432.

102 Van Oudheusden, 'Beelden van Brabant', 432.

103 Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 229.

104 Van Breukelen, 'De Noord-Brabander in de Brabantse politieke cultuur', 185.

105 Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 166-167, 170, 172, 177.

106 Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 227.

107 Witte, *Het verloren koninkrijk*, 306.

108 *Noord-Brabander*, 26 juli 1831.

109 *Groninger Courant*, *Noord-Brabander*, *Provinciaal Dagblad*, 26 juli 1831; *Rotterdamsche Courant*, 28 juli 1831.

Schoon was het aanzien der zoo vele duizenden (22,000) onzer gewapende verdedigers, aldaar vereenigd, om hunnen geliefden Monarch, voor wien elk Nederlander goed en bloed veil heeft, te ontvangen. Met brandend verlangen verbeidde men den *Vader des Vaderlands*, en naauwelijks was Hij in het gezigt van den regtervleugel van het legerkorps [...], of de juichtoonen van *Leve de Koning! Leve de Prins van Oranje! Leven de Prinsen!* Deden zich tot aan den linkervleugel [...] hooren; waarop deze vreugdekreet, zoowel door troepen als onder de duizenden aanschouwers, algemeen werd.¹¹⁰

De *Rotterdamsche Courant* citeerde een gesprek tussen een aantal hoofdofficieren van het leger, waarin zij spraken over de geestdrift, liefde en trouw van het Nederlandse leger. Zij dachten dat het tijdstip waarop Nederland 'den vijand onder de oogen [zal] zien' misschien wel zeer dichtbij was. De gedachte daaraan liet 'tranen van opgewekt vaderlandsch gevoel [...] langs de wangen der oudste krijgslieden [biggelen]'.¹¹¹ Dat dit op deze manier in de *Rotterdamsche Courant* stond, laat het enthousiasme van de krant voor een confrontatie met de opstandelingen zien.

Op 2 augustus 1831 viel het Nederlandse leger, onder leiding van prins Willem, België binnen:

Het lang verbeide VOORWAARTS heeft eindelijk geklonken. Het hoofdkwartier verlaat nog heden onze muren; de troepen zeggen het kamp en hunnen kantonnementen vaarwel en eerstdaags zal het gedonder van het geschut het beginnen der vijandelikheden aankondigen, opdat het zwaard moge herstellen wat de zachtmoedigheid niet vermogt; opdat oud-Nederlands regten, door onderhandelingen miskend, door dapperheid worden gehandhaafd.¹¹²

In een dagorder aan de militairen herinnerde de kroonprins hen aan het doel van deze veldtocht: 'geen zucht tot veroveringen doet ons *voorwaarts* trekken, daar wij niets anders bedoelen, dan overeenkomstig de [...] voorwaarden van scheiding tusschen Holland en België te verzekeren, welke door de bemiddelende Mogendheden als billijk zijn erkend'.¹¹³ De veldtocht was niet uit wraak- of veroveringszucht, maar om goede scheidingsvoorwaarden voor Nederland te verkrijgen van de grote mogendheden. Dit werd vooral door de *Rotterdamsche* en *Groninger Courant* meerdere malen herhaald. De onderhandelingen met het Nationaal Congres duurden nu al maanden en er kwamen steeds maar geen goede voorwaarden voor Nederland uit, volgens de kranten. België werd bevoorreed en dus was het nodig om de wapens op te nemen en goede voorwaarden af te dwingen. Het enige doel was het behouden van de vrede, en daarom gingen de onderhandelingen ondertussen gewoon door. De aanval op België was dus volledig rechtvaardig volgens hen.¹¹⁴ Ook in het *Provinciaal Dagblad* was deze boodschap nog wel terug te lezen,¹¹⁵ maar in de *Noord-Brabander* kwam het haast niet naar voren. Opvallend is dat deze krant erg feitelijk verslag deed van de gebeurtenissen, terwijl hij juist net na de opstand in grote mate zijn eigen mening naar voren bracht. Dit was het gevolg van de censuur.

Voor Noord-Brabant was de Tiendaagse Veldtocht een kans om zijn liefde voor het vaderland te tonen. Al eerder, bij de lentelichting van 1 april 1831, hadden Brabanders een andere inzet laten zien dan voorheen. In tegenstelling tot de eerste maanden na de opstand, viel de desertie nu erg mee. Van de 1120 manschappen kwamen er 993 netjes opdagen, 81 werden bestempeld als voortvluchtig.¹¹⁶ Ondertussen waren de voortvluchtigen van 1830 echter nog niet terug. In de *Noord-Brabander* liet gouverneur Van den Bogaerde weten dat deze deserteurs nog tot 20 oktober 1831 uitstel kregen om straffeloos terug te komen.¹¹⁷ Het *Provinciaal Dagblad* hoopte dat: 'die weinigen, welke aan verkeerden invloed of raadgevin-

gen het oor mogten geleend hebben, door het zoo löffelijk voorbeeld van de zoo talrijk opgekomen aangemoedigd, [...], zich alnog zullen haasten, om aan hunne verplichting te voldoen'.¹¹⁸ Het lijkt erop dat er gehoor werd gegeven aan de kranten: uiteindelijk waren er van de 817 deserteurs nog 487 teruggekomen.¹¹⁹ Ook de gewone bevolking liet van zich horen. Een Noordelijke soldaat vertelde over de blijdschap van Brabanders en over hoe zij de soldaten aanmoedigden:

Die edele Noord-Brabanders, wat hebben we die goede mensen dikwijls miskend; zo groot is hun gehechtheid aan de goede zaak, zo groot hun genegenheid voor de Koning, hun blijdschap over onze overwinningen, dat allen, tot de geringste bewoners toe, 's avonds hun woningen hadden geillumineerd.¹²⁰

Het Nederlandse leger boekte successen in België. De militairen kregen de provincies Antwerpen en Limburg in handen, en rukten op richting Brussel. De kranten deden uitgebreid verslag van de gevechten en de voortgang van het leger. 'De berigten uit het leger luiden over het algemeen zeer gunstig en dragen blijken van den voorspoedigen voortgang der bewegingen,' aldus het *Provinciaal Dagblad*.¹²¹ De *Groninger Courant* plaatste een bemoediging aan het volk:

Terwijl onze vrienden en broeders en zonen strijden, verzorgen wij hen en de hunnen; bidden wij voor hen den zegen des Allerhoogsten. [...] De schim van Van Speyk waart door de reijen onzer dapperen. Indien ieder Nederlanders hem wil volgen, kan geheel Europa ons niet ten onder brengen.¹²²

Uit de kranten kwam een gevoel van enthousiasme voor de goede zaak naar voren. Maar op 11 augustus citeerde de *Noord-Brabander* uit een Franse krant het volgende: 'De vrede van Europa, verstoord door den Koning van Holland, zal bevestigd worden'.¹²³ Frankrijk kwam België te hulp door een leger te sturen. Alle kranten, met uitzondering van de *Noord-Brabander*, meldten tevens dat kranten in Engeland inmiddels op de hoogte waren van de gebeurtenissen in België en met een 'zeer honende taal' jegens Nederland hierover schreven.¹²⁴ Vooral de *Groninger Courant* was hier boos over en noemde de berichten onredelijk en opgeblazen.¹²⁵ Engeland greep verder echter niet in, maar keek toe hoe Frankrijk België binnentrok.

Toen Willem I te horen kreeg dat de Franse troepen in aantocht waren, gaf hij het Nederlandse leger bevel zich terug te trekken. Op 12 augustus werd een wapenstilstand gesloten. Nederland behield Maastricht, Luxemburg en Antwerpen. De kroonprins schreef in een dagorder zeer positief over deze uitkomst. Hij prees de soldaten om hun dapperheid en moed, en sprak zijn bewondering uit voor de successen die ze behaald hadden: 'Wij hebben nu onze

110 *Groninger Courant*, 29 juli 1831.

111 *Rotterdamsche Courant*, 28 juli 1831.

112 In zowel het *Provinciaal Dagblad*, bijvoegsel bij 2 augustus 1831, als in de *Groninger Courant* van 5 augustus 1831.

113 *Noord-Brabander*, 6 augustus 1831.

114 Bijvoorbeeld: *Rotterdamsche Courant*, 2, 4 en 6 augustus 1831; *Groninger Courant*, 5 en 9 augustus 1831.

115 Bijvoorbeeld in het *Provinciaal Dagblad* van 6 augustus 1831.

116 Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 209.

117 *Noord-Brabander*, 4 oktober 1831.

118 *Provinciaal Dagblad*, 14 oktober 1831.

119 Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 210.

120 W.E. van Dam van Isselt, *1831-1 augustus-1931*, geciteerd in: Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 214.

121 *Provinciaal Dagblad*, 6 augustus 1831.

122 *Groninger Courant*, 9 augustus 1831.

123 *Noord-Brabander*, 11 augustus 1831.

124 *Rotterdamsche Courant*, 9 augustus 1931; *Provinciaal Dagblad*, 10 augustus 1831.

125 *Groninger Courant*, 12 augustus 1831.

taak volbragt. Wij hebben gedaan wat Koning en vaderland van ons eischten. Wij hebben gezegevierd over den vijand, tegen wien wij ten strijde zijn gegaan.' Met eer keerden de soldaten terug naar Nederland, omdat de koning een schikking had bereikt met Frankrijk.¹²⁶ Ook de kranten waren zeer tevreden met deze uitkomst. Het *Provinciaal Dagblad* schreef: 'De dag van 12 augustus 1831 heeft onze oud Nederlandsche armée overladen aanschouwd met de onverwelkbare lauweren eener volkomen zegenpraal.'¹²⁷ In tegenstelling tot 1830, toen de kranten een verschillende kijk hadden op de Belgische Opstand, zaten zij tijdens de Tiendaagse Veldtocht op één lijn: de militaire expeditie was een succes, waarin Nederland eer voor zichzelf had behaald en dus zijn doelen had bereikt. De moed en dapperheid van soldaten werd geprezen, met eer keerden zij terug naar Nederland. 'Hebben onze dapperen in weinige dagen den roem verworven van verschrikkelijk te zijn in den strijd, niet minder lof oogsten zij in wegens hunne menschlievendheid, na het eindigen daarvan,' schreef de *Rotterdamsche Courant*.¹²⁸ De soldaten waren volgens de krant dapper, maar ook menslievend tegenover hun vijanden geweest; zij hadden de Belgische krijgsgevangenen goed behandeld.

Noord-Brabant tijdens en na de Veldtocht

De Tiendaagse Veldtocht had de kracht van Nederland aangetoond. België daarentegen had de hulp van Frankrijk in moeten roepen. Willem I had nu een sterkere onderhandelingspositie in de Londense Conferentie van de grote mogendheden, en de voorwaarden voor de scheiding werden inderdaad ten voordele van Nederland aangepast. Toch weigerde de koning dit Verdrag van de 24 Artikelen te ondertekenen, hij wilde meer voordelen behalen.¹²⁹ Omdat een definitieve regeling zo niet werd bereikt, bleef het Nederlandse leger ingekwartierd in Noord-Brabant.

Tijdens de Tiendaagse Veldtocht hadden ook vele Noord-Brabanders hun enthousiasme voor de strijd getoond. Zoals uit het eerdere citaat van de soldaat al bleek, juichten de inwoners van Noord-Brabant de overwinningen in België toe. Voor hen bleef de strijd niet op een afstand; gewonde soldaten werden in de provincie verzorgd. Zusters van het ziekenhuis in Den Bosch lieten in de *Noord-Brabander* een oproep plaatsen aan de lezers om 'pluksel en scheurlinnen' te komen brengen, zodat de 'dapperen', wier 'bloed voor Koning en Vaderland vloeit', goed verzorgd konden worden.¹³⁰ Iets meer dan een week later bedankten zij voor 'de algemene bereidwilligheid' die ze ondervonden hadden: velen hadden linnen geschonken.¹³¹ Ook luitenant-generaal Vermasen wilde via de krant de inwoners bedanken voor hun belangstelling voor het lot van de soldaten.¹³² In de *Noord-Brabander* werd duidelijk een positief beeld geschetst van de inzet van de inwoners van de provincie.

De krant was hierin niet de enige. Uit Noord-Brabant had de Bossche schutterij deelgenomen aan de gevechten. De schutterij stond onder het opperbevel van Cort Heyligers, die aan gouverneur Van den Bogaerde de moed van de Bosschenaren prees:

De Kompagnie terugkeerende, ontvangt daarom mijn getuigenis, zij wèl en met moed haren plicht betracht heeft, en laat bij mij het vertrouwen achter, dat de schutterij van 's-Hertogenbosch daar, waar de zaak van het vaderland zulks vordert, op de roepstem des Konings zal toeschieten.¹³³

De inwoners van Noord-Brabant waren trots op de schutterij. Amateurschilder Johan Versfelt schilderde de Bossche markt op het moment dat de Bossche schutterij terugkeerde (onder-

staande afbeelding). Dit thema moest de trouw en vaderlandsliefde van Brabanders laten zien aan de inwoners in andere provincies die hen nog steeds wantrouwden. Dit werd ook benadrukt door de twee wapperende Nederlandse vlaggen aan weerszijden van het schilderij. In de loop van 1831 had Noord-Brabant voor het Noorden gekozen.

De Bossche Markt, geschilderd door J. Versfelt in 1831. (Eigendom van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap)

Maar het wantrouwen in het Noorden bleef. Op 19 november 1831 citeerde de *Noord-Brabander* een ingezonden brief uit het *Amsterdamsch Handelsblad*, die stelde dat Noord-Brabantse soldaten niet tegen de Belgen zouden moeten mogen vechten vanwege hun gedeelde religie. De *Noord-Brabander* reageerde hier fel op en kondigde een antwoord aan dat over maar liefst vier edities van de krant verdeeld zou worden. De krant stelde dat Brabanders al blijk hadden gegeven van hun trouw aan vorst en vaderland. De Bossche schutters hadden toch zeker niet tegen de Turken gevochten, maar juist tegen hun medekatholieken. De Noord-Brabander was een goed soldaat geweest.¹³⁴ Ook Van den Bogaerde verdedigde de Brabanders. In een redevoering voor de Provinciale Staten, die de *Noord-Brabander* integraal had gedrukt, zei hij dat ook de inwoners van zijn provincie hadden bijgedragen aan de Tiendaagse Veldtocht en dat ze niet klaagden over de lasten van inkwartiering. De gouverneur somde vervolgens de goede daden van Brabantse inwoners op: het aandeel van de Bossche schutterij in de Veldtocht, de verzorging van gewonde soldaten, het

126 *Noord-Brabander*, 18 augustus 1831.

127 *Provinciaal Dagblad*, 16 augustus 1831.

128 *Rotterdamsche Courant*, 18 augustus 1831.

129 Witte, 'De constructie van België, 1828-1847', 107.

130 *Noord-Brabander*, 9 augustus 1831.

131 *Noord-Brabander*, 18 augustus 1831.

132 *Noord-Brabander*, 20 augustus 1831.

133 J.P. van Blarkom, *De mobiele Bossche Schutterij* (1935), geciteerd in: Van Velthoven, *Stad en Meierij*, dl. II, 68.

trouw op komen dagen voor de militaire lichte van 1831, het goed gedrag van de schutters, en het keurig betalen van rijksbelastingen.¹³⁵ Al deze feiten moesten de goede inzet en vaderlandsliefde van Noord-Brabant onderstrepen.

Inkwartiering

Na de Tiendaagse Veldtocht bleef Nederland op voet van oorlog met België. Om deze reden bleven militairen ingekwartierd in Noord-Brabant. Het ging hierbij om zo'n 50.000 tot 60.000 soldaten die op Brabantse bodem gekantonneerd lagen.¹³⁶ Dit vroeg veel van de lokale bevolking, die op dat moment ongeveer 380.000 mensen bedroeg. Er waren dus verhoudingsgewijs erg veel militairen gelegd in de provincie.¹³⁷ Aanvankelijk werden ze zo veel mogelijk ondergebracht in kazernes en leegstaande gebouwen, maar deze zaten al snel vol. Hierna moesten zij dus bij Brabantse burgers ingekwartierd worden. Dit gebeurde bij ongeveer acht tot tien procent van de militairen. De duur kon verschillen van enkele nachten tot min of meer permanente inkwartiering. Ook het aantal militairen dat in zo'n woning verbleef, verschilde. Dit was afhankelijk van het totaal aantal aanwezige militairen, de hoeveelheid geschikte woningen en de grootte van de woning. Een Brabants gezin kon twee militairen toegewezen krijgen, maar ook tien.¹³⁸

De inkwartiering vroeg veel van de inwoners van Noord-Brabant. Per ingekwartierde militair kreeg het gezin 35 cent per dag om hem te onderhouden. Het is echter de vraag in hoeverre dit toereikend was. Voor de militair moest extra voedsel gekocht worden, en bijvoorbeeld ook extra stro voor een bed. Door de inkwartiering steeg de vraag naar producten, en dus stegen de prijzen. De hele inkwartieringsperiode tot 1839 is er inflatie opgetre-

Legerkamp in Rijen. (Wikimedia Commons)

den, terwijl de vergoeding van 35 cent hetzelfde bleef.¹³⁹ Daarnaast verloren veel boerenfamilies inkomsten uit huisnijverheden, omdat daar nu minder tijd en ruimte voor was.¹⁴⁰ Toen het *Rotterdamsch Dagblad* stelde dat Brabanders niet dankbaar genoeg waren voor de inkwartiering, reageerde de *Noord-Brabander* fel:

Men moet echter goed bedenken, dat een grensprovincie het bij oorlog altijd het zwaarst te verduren heeft; de noorderlingen vinden, dat wij de gunst der inkwartiering onwaardig zijn, omdat we de "35 cents daags per man" als onvoldoende aanmerken, maar realiseren ze zich wel, dat de soldaten jenever eisen, en eieren en vet besmeerd brood, dat ze met varkensvlees en de schuur geen genoeg nemen?¹⁴¹

Daarnaast werd de vrijheid en bewegingsruimte van inwoners ingeperkt, simpelweg door het gedwongen worden onderdak te verlenen, maar ook door beperkt te worden in het uitgaansleven en reizen.¹⁴²

Er konden conflicten ontstaan tussen inwoners en militairen. Brabanders klaagden dat de militairen zouden stelen, zouden vloeken, dronken zouden zijn en achter de meisjes aan zouden zitten.¹⁴³ Zo klaagde een inwoner van Heeze over de doortrekkende militairen: 'van dezelve de inwoonders het meeste geplaagd en mishandeld geworden zijn; de meeste soldaten hadden meer in jenever nodig als de 35 centen welken zij voor inkwartiering voor dezelve per dag genoten.'¹⁴⁴ Bij gouverneur Van den Bogaerde zijn dan ook veel klachten binnengekomen tijdens deze periode. Het overgrote merendeel van deze klachten ging erom dat de ingekwartierde militairen oneerlijk zouden zijn verdeeld over de woningen.¹⁴⁵ In een enkel geval probeerde men actief aan de inkwartiering te ontkomen. Zo hadden verschillende inwoners in Eindhoven in 1831 hun huizen verlaten en waren tijdelijk op bovenkamers gaan wonen. Ook in andere steden is van soortgelijke gebeurtenissen melding gemaakt.¹⁴⁶ Toch bleven dit uitzonderingen, al met al was er maar weinig onrust te bespeuren. Mogelijk hing dit samen met de lijdzaamheid van de Noord-Brabander: men legde zich neer bij een onveranderlijke situatie.¹⁴⁷ Natuurlijk zaten er ook voordelen aan deze inkwartiering. Bijvoorbeeld herbergiers, bakkers, brouwers en winkeliers verdienden eraan. Het in contact komen met nieuwe en misschien vreemde verschijnselen en cultuuruitingen tussen beide partijen kon tot conflicten leiden, maar de verhouding tussen militairen en inwoners bleef over het algemeen goed. Brabanders werden geprezen om hun gastvrijheid. Daarnaast kon het langdurige contact leiden tot meer begrip over en weer. Maar toch werd de aanwezigheid van de militairen als ingrijpend ervaren; gezinnen kregen de verplichting zorg te dragen over vreemdelingen in huis, zonder dat hen gevraagd was of zij daar geld, tijd of ruimte voor hadden.¹⁴⁸

134 *Noord-Brabander*, 19 en 22 november 1831.

135 *Noord-Brabander*, 10 juli 1832.

136 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen*, 15.

137 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen*, 15.

138 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen*, 16-16, 33.

139 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen*, 51.

140 Van Velthoven, *Stad en Meierij*, dl. II, 70.

141 *Noord-Brabander*, 20 december 1831, geciteerd in: Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 200.

142 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen*, 187.

143 Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 198.

144 Van den Broek, *Invloed van de Opstand op Eindhoven*, 50.

145 Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand*, 198-199.

146 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen*, 36-37.

147 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen*, 187-188.

148 Van den Eerenbeemt en Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen*, 186, 191; Van Velthoven, *Stad en Meierij*, dl. II, 70.

Aanloop naar nieuwe gevechten

Na de Tiendaagse Veldtocht had Nederland Maastricht, Luxemburg en Antwerpen nog in handen. De Belgische regering zette druk op de grote mogendheden Engeland en Frankrijk om Antwerpen terug te krijgen. Daarnaast eisten zij ook de forten Lillo en Liefkenshoek aan de Schelde op, deze forten waren tevens nog onder Nederlands bewind.¹⁴⁹ Op het moment dat het voor Engeland duidelijk werd dat Willem I deze gebieden niet uit zichzelf aan België zou geven, besloot het land een blokkade in te stellen tegen de Nederlandse havens en een embargo tegen Nederlandse schepen. Daarnaast gaven Frankrijk en Engeland Willem I een ultimatum: als Nederland zich voor 15 november 1832 nog niet teruggetrokken had, zou het Franse leger de citadel van Antwerpen aanvallen.¹⁵⁰

In de Nederlandse regering ontstond twijfel over wat nu de beste zet was. De kroonprins was bereid voor de citadel te vechten, maar een aantal ministers niet. Ook de koning zat niet te wachten op het embargo en de blokkade, omdat dit niet goed was voor de handel. Maar tegelijkertijd vond hij dat hij zich niet zomaar gewonnen kon geven. Het gevolg was dat Willem I België niet de oorlog verklaarde, maar wel de eis dat het Nederlandse leger zich voor 15 november terug zou trekken naast zich neerlegde.¹⁵¹ De dagen ervoor werden door beide partijen verschillende voorzorgsmaatregelen genomen. België gaf een proclamatie af voor de inwoners van Antwerpen, waarin de situatie uitgelegd werd: ‘Wanneer op den 15 de eerste demonstraties, tegen den Hollandschen handel gericht, zonder gevolg blijven, zal er geweld worden gebruikt.’¹⁵² Dus als acties van Engeland tegen de Nederlandse handel geen effect zouden hebben, zou een Frans leger naar Antwerpen trekken. Ondertussen verzamelde de stad zo veel mogelijk voedsel, werden brandspuiten klaargelegd, werden woonhuizen als kazernes gebruikt en vluchtten veel mensen uit voorzorg de stad uit.¹⁵³

Ook Nederland maakte zich klaar voor oorlog. De *Groninger Courant* citeerde de brief van een bemanningslid van één van de Nederlandse kanonneerboten die in de Schelde klaar lag om de strijd aan te gaan met de Engelsen. Hij had alle vertrouwen in de strijd; zowel de Engelsen op de Schelde als de Fransen bij de citadel zouden het erg zwaar gaan krijgen. Tevens hoopte hij dat de oorlog, ‘indien men deze twee jaren zo noemen mag’, eindelijk beëindigd zou worden.¹⁵⁴ De *Rotterdamsche Courant* maakte er melding van dat studenten van hogescholen graag weer ten strijde trokken.¹⁵⁵ Opnieuw blijkt het enthousiasme van de krant om voor de roem van het vaderland ten strijde te trekken. Het *Provinciaal Dagblad* sloot zich hierbij aan: ‘Welk Hollander zou ook thans niet te wapen snellen, nu ’s lands regten en eer, en daarmee het zelfstandig bestaan onzes vaderlands, door overmagt en geweld, op eene even schandelijke als laaghartige wijze worden bedreigd!’¹⁵⁶

15 november ging voorbij. Daarop trok een Frans leger van zestigduizend man onder leiding van generaal Gérard België binnen, op weg naar de citadel van Antwerpen. Het ‘rukt van alle kanten met spoed voort’, zo schreef de *Groninger Courant*.¹⁵⁷ Op dat moment waren er in de stad 4600 Nederlandse soldaten aanwezig, onder het bevel van generaal Chassé.¹⁵⁸ Het Belgische leger had geen rol in dit Beleg van Antwerpen. De spanning liep op. Willem I vaardigde een proclamatie uit, waarin geëist werd dat Franse en Britse schepen het Nederlands grondgebied zouden verlaten. Als ze dit niet zouden doen, zou Nederland ‘zoodanige verdere maatregelen te nemen, als wij, naar omstandigheden, zullen oordeelen te behooren’.¹⁵⁹ Ondertussen had Chassé van de regering bevel gekregen, ‘om de citadel van Antwerpen tot het uiterste te verdedigen en daartoe van alle in zijne magt staande middelen gebruik te maken’.¹⁶⁰ In een dagorder van Chassé aan zijn soldaten spreekt hij zijn vertrouwen in hen uit:

De Oud-Hollandsche moed en trouw [zal] een nieuwe proef ondergaan. [...] Vol vertrouwen op de regtvaardigheid onzer zaak, en gerust op uwen beproefden moed en verknochtheid aan koning en vaderland, zullen wij dit leger onverschrokken tegemoet zien.¹⁶¹

Ook de kranten achtten dat deze zaak voor Nederland geheel rechtvaardig was. Zo plaatste de *Groninger Courant* een artikel getiteld ‘Nederlandsche Grootmoedigheid’, waarin hij beargumenteert dat het Nederlandse volk enorm goed, wijs en rechtschapen was. Frankrijk en Engeland waren een schandelijke oorlog begonnen, Nederland had zich daarentegen tot nu toe erg edelmoedig gedragen.¹⁶² De *Noord-Brabander* haalde de minister van Buitenlandse Zaken aan die stelde dat Engeland en Frankrijk de onderhandelingen tegenwerkten door samen te beslissen om het Verdrag van de 24 Artikelen met geweld ten uitvoer te brengen. Iedere oprechte Nederlander voelde volgens hem verontwaardiging.¹⁶³

Over interne zaken stonden de kranten tegenover elkaar. Als het ging om het wantrouwen jegens Noord-Brabant of de inkwartiering van soldaten, kwamen er in respectievelijk de Brabantse en de kranten van boven de rivieren andere meningen naar voren. Met betrekking tot België lieten zij echter hetzelfde geluid horen. De eerste toon was gezet tijdens de Tiendaagse Veldtocht en ook nu waren alle kranten enthousiast en achtten ze het belangrijk voor Nederland om zijn eer te verdedigen. Dat de Brabantse kranten ook zo spraken, laat zien dat zij Noord-Brabanders wilden profileren als volwaardige Nederlanders. Het wantrouwen dat de andere kranten tentoon spreidden, toonde echter aan dat er wat dat betreft nog een lange weg te gaan was.

Het Beleg van Antwerpen

Op 4 december brak de strijd los. De kranten hielden hun lezers voortdurend in detail op de hoogte van de ontwikkelingen in Antwerpen, op de Schelde en bij de forten Lillo en Liefkenshoek. Want ook deze forten waren door de Fransen opgeëist, maar ‘’t Is onnoodig te zeggen [...] dat het antwoord [van Nederland] weigerend was.’¹⁶⁴ Aanvankelijk leek de strijd tussen de twee legers ongeveer gelijk op te gaan. De Nederlandse soldaten vochten hard, maar de stemming zat er bij hen nog wel goed in: ‘Ieder schot, dat van onze zijde gelost wordt, wordt door het uitmuntende korps muzikanten der 10de afdeeling infanterie met het spelen der nationale airs afgewisseld.’¹⁶⁵ Ook in Nederland zelf leefde de bevolking mee met de situatie waarin de soldaten verkeerden. Toen prins Willem even terug was in

149 G. Deneckere, *Leopold I. De eerste koning van Europa* (Antwerpen 2011) 234.

150 Witte, *Het verloren koninkrijk*, 312-313.

151 Witte, *Het verloren koninkrijk*, 313.

152 *Provinciaal Dagblad*, 13 november 1832.

153 *Groninger Courant*, 13 november 1832; *Noord-Brabander*, 17 november 1832; *Rotterdamsche Courant*, 15 november 1832.

154 *Groninger Courant*, 13 november 1832.

155 *Rotterdamsche Courant*, 15 november 1832.

156 *Provinciaal Dagblad*, 16 november 1832.

157 *Groninger Courant*, 20 november 1832.

158 Turksma, *Wisselend lot in een woelige tijd*, 135.

159 *Noord-Brabander*, 20 november 1832.

160 *Noord-Brabander*, 20 november 1832.

161 *Provinciaal Dagblad*, 23 november 1832.

162 *Groninger Courant*, 27 november 1832.

163 *Noord-Brabander*, 11 december 1832.

164 *Noord-Brabander*, 6 december 1832.

165 *Groninger Courant*, 7 december 1832.

Den Haag riep de menigte hem toe: 'Hou vol prins, wij zullen ook vol houden',¹⁶⁶ en dit was 'eene uitboezeming, welke als den tolk van het gevoelen der geheele natie kan worden aangemerkt'.¹⁶⁷

Naarmate de tijd vorderde, werd de strijd harder: 'Van weerszijden heeft de krachtsinspanning toegenomen. De aanval en de verdediging zijn tevens hevig en het vuur der batterijen houdt den grond in eene voortdurende schudding'.¹⁶⁸ De kranten bleven vertrouwen hebben in de inzet van de Nederlandse soldaten en hielden vol dat deze strijd voor Nederland geheel rechtvaardig was. Het *Provinciaal Dagblad* citeerde de minister van Buitenlandse Zaken die stelde dat je altijd vrede moet willen, maar als er eenmaal geweld is, dan 'ligt somwijlen de meest deel treffende welsprekendheid het zwijgen.' Alleen de stem van verontwaardiging, die alle Nederlanders nu hadden, is dan nog aanwezig.¹⁶⁹ Nederland had in dit geval dus het recht om geweld te gebruiken. Een lezer van de *Groninger Courant* riep in een ingezonden stukje met vreugde uit dat Europa nu gezien had wat er gebeurt als aan Nederland vorderingen worden opgelegd. Frankrijk zou zich niet meer met zulke zaken kunnen bemoeien en Engeland zou zijn dwaasheid inzien. De lezer sloot zijn brief af met hulde aan de dappere verdedigers van de citadel.¹⁷⁰

Net zoals tijdens de Tiendaagse Veldtocht deed de *Noord-Brabander* in vergelijking met de andere kranten erg feitelijk verslag van de gebeurtenissen. Slechts één keer liet de krant expliciet zijn trots op de Nederlandse soldaten, en dan in het speciaal de soldaten uit Noord-Brabant, zien:

Dat niet alleen het fransche leger de moedige en dappere verdediging der citadel bewondert, maar datzelve bezetting, waaronder een aantal Noord-Brabanders en Bosschenaren geteld worden, die de eer van het oude Nederland verdedigen en zich den naam van Nederlanders waardig maken, aan alle volken van Europa, die hun oog op die verbazende sterkte en de wijze, waarop zij verdedigd wordt, gevestigd hebben, doet zien, welke geduchte magt zij door trouw, moed en beleid, durft te wederstaan.¹⁷¹

Frankrijk, en ook de rest van Europa, bewonderde de kracht van het Nederlandse leger. Ook Brabanders waren hierin vertegenwoordigd en droegen bij aan de eer van het land. Zij waren dus volwaardige Nederlanders.

Uit de berichten van de kranten bleek dat de strijd om de citadel van Antwerpen zwaar was. Het ene moment leek Nederland aan de winnende hand te zijn, het volgende moment haalde Frankrijk successen. De strijd was hard, en Frankrijk zou niet altijd eerlijk vechten volgens het *Provinciaal Dagblad*:

Te vergeefs zou men in de geschiedboeken een zoodanig brutaal bombardement, als hetgeen de vijand tegen deze sterkte bewerkstelt, zoeken aantetreffen. Nimmer heeft zoodanige gebeurtenis bij eenig beschaafd volk plaats gehad; de regen van bommen en grenaten gaat alle verbeelding te boven. Het garnizoen is echter steeds met goeden moed beziel.¹⁷²

Ondanks dat waren de soldaten hun goede moed dus nog altijd niet verloren. Dit werd door de *Groninger Courant* bevestigd: 'De geestdrift is bij onze geheele legermagt derwijze hoog gestegen, dat men zonder grootspraak zeggen kan, dat daarmee geen leger ter wereld immer het voorbeeld heeft opgeleverd'.¹⁷³

Ondanks deze goede moed besloot generaal Chassé op 23 december te capituleren. Op dat moment was de citadel volledig verwoest. Chassé had van de koning de opdracht gekregen om aan eer en plicht te voldoen, maar niet ten koste van te veel levens. Hij achtte dit

De citadel van Antwerpen na het beleg, geschilderd door Ferdinand de Braekeleer in 1832. (Wikimedia Commons)

punt nu bereikt.¹⁷⁴ De brief van de generaal aan de directeur-generaal van Oorlog, waarin hij zijn besluit onderbouwde, werd in alle kranten gepubliceerd. Volgens hem werden de moeilijkheden dagelijks groter, was er te weinig drinkwater en dreigde het hospitaal in te storten. Doorgaan met het beleg was niet langer verantwoord, wel was dit 'den ongelukkigsten dag' van zijn leven.¹⁷⁵ Hierop liet Willem I een koninklijk besluit uitgaan, waarin hij zei de overgave te steunen. Na 'eene roemvolle verdediging dier sterkte tegen een overmachtig fransch leger' was overgave verplicht. Tevens sprak hij zijn 'goedkeuring en erkentenis wegens den moed, de volharding en de vaderlandsliefde,' uit aan de soldaten, door wie deze 'niet tegenstaande de grootste vermoeienissen en ontberingen, gedurende een langdurig en allerhevigst beleg aan de dag zijn gelegd'.¹⁷⁶ Ook op de Schelde werden de gevechten gestaakt: 'Met een diep geroerd gemoed zagen zich dus onze zeeofficieren genoodzaakt de wapenen af te leggen, die zij met zoo veel eer voor Koning en Vaderland hadden gevoerd'.¹⁷⁷ De forten bleven wel in handen van Nederland.

Het lijkt erop dat de kranten zich bij deze beschouwing van de gebeurtenissen aansloten. Bij de krant van 29 december stopte de *Noord-Brabander* een buitengewoon bijvoegsel, waarin de officiële rapporten van Chassé aan de regering gepubliceerd waren, 'ten einde

166 *Rotterdamsche Courant*, 8 december 1832.

167 *Groninger Courant*, 11 december 1832.

168 *Groninger Courant*, 14 december 1832.

169 *Provinciaal Dagblad*, 14 december 1832.

170 *Groninger Courant*, 14 december 1832.

171 *Noord-Brabander*, 15 december 1832.

172 *Provinciaal Dagblad*, 18 december 1832.

173 *Groninger Courant*, 18 december 1832.

174 Turksma, *Wisselend lot in een woelige tijd*, 136.

175 *Noord-Brabander*, 29 december 1832; *Provinciaal Dagblad*, 28 december 1832; *Rotterdamsche Courant*, 27 december 1832.

176 *Noord-Brabander*, 29 december 1832; *Provinciaal Dagblad*, 28 december 1832; *Rotterdamsche Courant*, 29 december 1832.

177 *Rotterdamsche Courant*, 1 januari 1832.

onze lezers regelmatig mede te deelen wat van dat tot dag, voor zoo verre die zijn bekend gemaakt, is voorgevallen.¹⁷⁸ Dat de krant deze op zo'n manier wil berichten, laat zien dat het deze zaak erg belangrijk vond. De *Rotterdamsche Courant* wist te vermelden dat generaal Gérard gezegd had dat 'de dappere verdediging van het Kasteel hen [= de Nederlanders] voor altijd de achting der Franschen had doen winnen, terwijl overal de puinhoopen de schoonste bewijzen van hunnen moed opleverden.' De Franse soldaten dachten er ook zo over en uitten dat door de wegtrekkende Nederlanders toe te juichen.¹⁷⁹ Het *Provinciaal Dagblad* gaf een opsomming van hen die bij het Beleg omgekomen waren. De krant noemde hun dood een heldendood, wat aantoont dat de krant vond dat zij niet voor niets gestorven waren: de soldaten hadden zich ingezet voor de belangen van Nederland.¹⁸⁰ Tevens plaatste de krant een bericht van de districtscommissie die inwoners van het land opriep te schenken aan het fonds om de dappere soldaten, die 'als een treurig maar noodwendig gevolg van de heldhaftige verdediging der citadel te Antwerpen, en van de onderscheiden op en aan de Schelde plaats gehad hebbende gevechten' gewond waren geraakt, te ondersteunen.¹⁸¹ De algemene tendens was dat de soldaten de citadel dapper verdedigd hadden; zij hadden een heldendaad voor Nederland verricht. Opvallend is dat de kranten tijdens de opstand in 1830 erg verschillende meningen lieten zien, maar dat zij nu op één lijn zaten. De Brabantse kranten hadden zich gevoegd bij de pro-Nederlandse en anti-Belgische houding van de *Rotterdamsche* en *Groninger Courant*.

Na 1832...

Omdat Willem I in de capitulatie aangeduid werd met 'koning van Holland' weigerde hij deze formeel te accepteren. Na moeizame onderhandelingen tussen Engeland, Frankrijk, België en Nederland werd op 21 mei 1833 uiteindelijk een wapenstilstand gesloten in de Conventie van Zonhoven.¹⁸² Zo werd verder gewapend conflict voorkomen, maar de koning weigerde nog altijd de afscheidingsregeling te ondertekenen. De *Noord-Brabander* meldde het in januari 1833 al: 'Hoezeer de uitdeeling der campagnes-vivres op gisteren heeft opgehouden, blijven echter de steden 'sBosch, Breda en BergenopZoom in staat van beleg.'¹⁸³ Zolang de afscheidingsregeling niet ondertekend was, hield de koning het leger gemobiliseerd in Noord-Brabant. Dit was vervelend voor deze provincie, maar tevens kostte de inkwartiering het hele land veel geld. Luyben herhaalde ieder jaar zijn bezwaren hiertegen tegenover de Kamer. Volgens hem duurde de inkwartiering te lang, en liep de staatsschuld hierdoor snel verder op. Verder was hij tegenstander van de staat van beleg waarin een aantal steden verkeerden. Om deze redenen stemde Luyben ieder jaar tegen de nieuwe begroting. De *Noord-Brabander* nam deze toespraken van Luyben tegen de begroting ieder jaar in het geheel over, wat aantoont hoe belangrijk de krant dit vond en dat hij Luyben hierin steunde. Ondanks de censuur uitte de krant hierin dus wel zijn kritiek op de regering. In Luybens toespraak van 1835 kwam duidelijk zijn mening naar voren:

Zoowel de regering, als de natie, heeft genoeg gedaan om hare eer te handhaven. De natie zal het de regering niet euvel afnemen, dat zij niet meer tracht, de opstandelingen tot hunne pligt terug te brengen. Nu zulk magtige mogendheden België hebben erkend; nu eene der grootste mogendheden van het vaste land België beschermt; nu de Noord-Nederlander geene hereeniging meer begeert, behoort de zaak te worden afgedaan, ten

einde dienzelfden Noord-Nederlander de vruchten van alle gedane opofferingen, hoer eerder hoe beter, te doen plukken.¹⁸⁴

Volgens hem had Nederland zijn eer voldoende hooggehouden, nu was het tijd dat Nederlanders zich niet meer op hoefden te offeren. Koning Willem I was het hier echter niet mee eens. Het duurde nog tot 1839 voordat hij het Verdrag van de 24 Artikelen accepteerde.

Conclusie

De achttiende eeuw was een belangrijke periode voor de emancipatie van het huidige Noord-Brabant. Aan het begin van de eeuw was de provincie nog een generaliteitsland, omdat de provincie in tegenstelling tot de rest van het land overwegend katholiek was. De Brabantse elite werkte er echter hard aan om gelijke rechten voor de provincie te krijgen. Vanaf 1796 was Bataafs Brabant een gelijkwaardig gewest binnen de Bataafse Republiek. In de praktijk werden katholieken echter nog vaak achtergesteld. Dit zorgde bij de inwoners van Bataafs Brabant voor een sterk gevoel van onbehagen en het idee te verschillen van de rest van het land. Regionale gevoelens werden dus benadrukt. Toen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden tot stand kwam, voelde Noord-Brabant veel verwantschap met de Zuidelijke Nederlanden, vooral vanwege de gedeelde religie, maar ook de grieven tegen de koning die het Zuiden uitte, werden in Noord-Brabant gevoeld.

Toen de Zuidelijke Nederlanden in 1830 in opstand kwamen tegen Willem I achtte vooral de *Noord-Brabander* de gronden waarop zij dit deden volledig gerechtvaardigd. De *Rotterdamsche* en de *Groninger Courant* zagen dat anders: de Zuidelijke Nederlanders waren niet meer trouw aan de koning. Over inwilliging van grieven hadden zij het niet. Wel dachten zij dat de rust nog terug zou keren in het Zuiden. Beide Brabantse kranten zagen dit niet gauw gebeuren. Hun vermoedens werden bevestigd toen een administratieve scheiding ter sprake kwam. De Brabantse kranten wilden deze scheiding voorkomen, maar de *Rotterdam-sche* en de *Groninger Courant* vonden dit een prima oplossing. Waar de *Noord-Brabander* rouwde toen de Zuidelijke Nederlanden zich volledig afscheidden van het Verenigd Koninkrijk, lieten de kranten van boven de rivieren geen blijk van gemis zien. Zij riepen in plaats daarvan iedereen op om in militaire dienst te gaan, met als doel de eer van Nederland te herstellen.

De visies op de Belgische Opstand in de kranten van onder de rivieren aan de ene kant en van erboven aan de andere kant verschilden dus enorm. De manier waarop Noord en Zuid in de huidige literatuur veelal als uniforme blokken worden beschreven, is te simplistisch. Er waren wel degelijk interne verschillen in de Noordelijke Nederlanden. Uit de kranten blijkt dat men in Noord-Brabant minder uitbundig vaderlandslievend was dan in andere Noordelijke provincies; er werd geen oranje gedragen en de desertiecijfers waren hoog. Dit kwam waarschijnlijk voort uit het gevoel van verwantschap dat Noord-Brabant had met het Zuiden.

178 *Noord-Brabander*, 29 december 1832.

179 *Rotterdamsche Courant*, 29 december 1832.

180 *Provinciaal Dagblad*, 1 januari 1833.

181 *Provinciaal Dagblad*, 1 januari 1833.

182 Turksma, *Wisselend lot in een woelige tijd*, 137; Witte, 'De constructie van België, 1828-1847', 108.

183 *Noord-Brabander*, 2 januari 1833.

184 *Noord-Brabander*, 10 december 1835.

Met het nieuwe België voelde Noord-Brabant zich echter weinig verbonden. De provincie realiseerde zich dat zij verder moest met alleen het Noorden. Ze was zich bewust opnieuw een katholieke minderheid te zijn binnen een overwegend protestants land en van het wantrouwen dat er in het Noorden om die reden tegen inwoners van de provincie heerste. In de loop van 1831 verschenen steeds meer ingezonden brieven in de *Noord-Brabander* en het *Provinciaal Dagblad*, waarin Brabanders zich uitspraken tegen dit wantrouwen en beargumenteerden dat zij goede Nederlanders waren. De kranten schetsten het beeld dat, waar Noord-Brabant tijdens de opstand een afwachtende houding had aangenomen, het nu voor het Noorden had gekozen. De Tiendaagse Veldtocht in 1831 was de kans om dit te bewijzen. Brabanders vochten mee in de Veldtocht, moedigden soldaten aan, verzorgden gewonde soldaten, en juichten voor de koning. Ook de Brabantse kranten steunden de expeditie. De *Rotterdamsche* en de *Groninger Courant* kwamen wel enthousiaster over in de ontwikkelingen naar en tijdens de Veldtocht. De *Noord-Brabander* was echter onder censuur geplaatst, en de kans bestaat dat de redactie om die reden voorzichtiger was gaan schrijven. Want ook beide Brabantse kranten deden uitgebreid verslag van de gebeurtenissen tijdens de Veldtocht en waren uiteindelijk, net zoals de kranten van boven de rivieren, tevreden over de behaalde successen, hoewel de Fransen het Nederlandse leger uiteindelijk dwongen zich terug te trekken.

Na de Tiendaagse Veldtocht bleven de Nederlandse troepen tot 1839 ingekwartierd in Noord-Brabant. Ondanks de lasten die dit voor de inwoners van de provincie opleverde, is er nooit veel verzet ontstaan en leek ook de steun aan de strijd tegen de Belgen, zoals in 1832 tot uiting kwam in het Beleg van Antwerpen, niet af te nemen. In alle kranten was toen de tendens dat Engeland en Frankrijk de voortzetting van de onderhandelingen tegenwerkten door zo gewelddadig tegen Nederland op te treden. De enige juiste respons van Nederland was volgens de kranten dan ook om zijn eer te verdedigen, zowel in de citadel van Antwerpen als op de Schelde. Tijdens het Beleg hielden de kranten hun lezers zo uitgebreid mogelijk op de hoogte van de gebeurtenissen. Alleen de *Noord-Brabander* sloeg opnieuw een voorzichtiger toon aan; de krant had tijdens de opstand in 1830 nog veel van de eigen opinie laten horen, maar beperkte nu tot feitelijke berichten. Toch sprak zelfs deze krant zijn trots uit over de moed van de Nederlandse soldaten. De goede moed van de soldaten tijdens de harde strijd was een terugkerend thema in de kranten. Het verlies van Antwerpen werd uiteindelijk eigenlijk ook niet betreurd. De soldaten hadden de eer van Nederland hooggehouden en een heldendaad geleverd.

In de maanden na de opstand en de scheiding namen de Brabantse kranten een duidelijk andere houding aan dan de *Rotterdamsche* en de *Groninger Courant*. In de loop van 1831 veranderde dit echter. De *Noord-Brabander* en het *Provinciaal Dagblad* wilden benadrukken dat Noord-Brabanders ook goede Nederlanders waren. Hun aandachtspunt verschoof van het Zuiden naar het Noorden, en tijdens de Tiendaagse Veldtocht namen zij overwegend dezelfde visie aan als de andere twee kranten. Zoals in de inleiding gezegd is, heeft de Belgische Opstand in het Noorden bijgedragen aan de ontwikkeling van een nationaal gevoel. Dit is dus ook in Noord-Brabant, dat in een aantal opzichten eerder bij het Zuiden dan bij het Noorden hoorde, terug te zien. De provincie schaarde zich steeds meer bij de houding van de rest van het Noorden. Dit is bevestigd door de berichtgeving over het Beleg van Antwerpen. De bijzondere positie van Noord-Brabant bood de mogelijkheid te integreren in het nieuwe Nederland, door te benadrukken dat de inwoners juist wel goede vaderlanders waren. Wel bleven specifiek regionale thema's natuurlijk van belang. Zo bleef de *Noord-Brabander* kritiek uiten op de duur en de lasten van de inkwartiering in Noord-Brabant. Op deze manier geeft dit onderzoek inzicht in de manier waarop de voormalige generaliteitslanden worstelden met het integratieproces.

Archivalia

Nationaal Archief Den Haag (NA)

Tweede Kamer 1815-1945, toegangsnummer 2.02.22 (TK)

Verzoekschriften 1828-1829 (480-662) 16 mrt.-17 mei 1829

inv.nr. 988, petitie van gemeente Oudenbosch aan de Staten-Generaal op 9 maart 1829.

Literatuur en gedrukte bronnen

Groninger Courant

Noord-Brabander

Provinciaal Dagblad

Rotterdamsche Courant

Aerts, R., 'Over een mislukte staat, zonder nostalgie. Het Verenigd Koninkrijk van Willem I en de scheiding van 1830', *Ons Erfdeel*, 48 (2011) 5-21.

Baartmans-Van den Boogaart, J., J. van Oudheusden en R. Wols, *De Noord-Brabantse geschiedenis in meer dan 100 verhalen* (Amsterdam/Rotterdam 2006).

Breukelen, R.H.M. van, 'De *Noord-Brabander* in de Brabantse politieke cultuur, 1829-1895' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 15 (1998) 180-215.

Broek, A.E.C. van den, De invloed van de Belgische Opstand op de bevolking van Eindhoven in 1830 en 1831 (Kandidaatsscriptie, Eindhoven 1973).

Colenbrander, H.T., *De Belgische Omwenteling* ('s-Gravenhage 1905).

Cuijpers, T., J. Pigmans en G. Sonnemans, *Blikken op Brabant. De canon van Nederland in Noord-Brabants perspectief* ('s-Hertogenbosch 2012).

Deneckere, G., *Leopold I. De eerste koning van Europa* (Antwerpen 2011).

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, en M.F.A. Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen in een gesloten samenleving* (Tilburg 1986).

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Inleiding: het historisch kader', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel I, traditie en modernisering, 1796-1890* (3 dln.; Amsterdam 1996) 17-26.

Hoeven, H. van der, *De Belgische Beroerte. De Tiendaagse Veldtocht en de scheuring der Nederlanden 1830-1839* (Amsterdam 1973).

Hoffman, E.R.M., *Noord-Brabant en de Opstand van 1830* (Tilburg 1974).

Kappelhof, A., 'Toenemende spanningen' in: Uytven, R. van, e.a. red., *Geschiedenis van Brabant. Van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 529-537.

Kempen, A.F.J. van, 'Een emanciperend gewest: achterstand en ambities in bestuur en politiek', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel I, traditie en modernisering, 1796-1890* (3 dln.; Amsterdam 1996) 80-101.

Nater, J.P., *De Tiendaagse Veldtocht. De Belgische Opstand, 1830-1831* (Haarlem 1980).

Oudheusden, J. van, *Verhalen van Brabant. Geschiedenis en erfgoed in tien tijdvakken* (Zwolle 2011).

Oudheusden, J. van, 'Beelden van Brabant' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel I, traditie en modernisering, 1796-1890* (3 dln.; Amsterdam 1996) 429-434.

Pirenne, L.P.L., 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand, 1578-1796' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel I, traditie en modernisering, 1796-1890* (3 dln.; Amsterdam 1996) 29-58.

Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).

Sande, A. van de, 'Van Generaliteitsland tot Gewest' in: Uytven, R. van, e.a. red., *Geschiedenis van Brabant. Van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 515-529.

Schneider, M., *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydighe' tot dagblad* (4e druk; Baarn 1979).

Turksma, L., *Wisselend lot in een woelige tijd. Van Hogendorp, Krayenhoff, Chassé en Janssens, generaals in Bataafs-Franse dienst* (Arnhem 2005).

Velthoven, H. van, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, deel II* (2 dln.; Amsterdam 1938).

Veraghtert, K.F.E., 'Van ambachtelijke nijverheid naar industriële productie' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel I, traditie en modernisering, 1796-1890* (3 dln.; Amsterdam 1996) 223-240.

Wielenga, F., *Geschiedenis van Nederland. Van Opstand tot heden* (3e druk; z.p. 2014).

Witte, E., 'De constructie van België, 1828-1847', in: E. Witte e.a., *Nieuwe Geschiedenis van België, deel I 1830-1905* (3 dln.; Tiel 2005) 29-235.

Witte, E., *Het verloren koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie, 1828-1850* (Antwerpen 2014).

Zanten, J. van, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004).

Christ van den Besselaar

De pioniersfase van Omroep Brabant

Van experiment naar volwassen mediabedrijf

De studio van Omroep Brabant aan de Heggeranklaan in Eindhoven. (Foto: Regionaal Historisch Centrum Eindhoven)

‘Dit is Omroep Brabant vanuit Eindhoven’. Met die woorden begon presentatrice Els van Essen-Wullems op woensdag 1 september 1976 om 12.30 uur de eerste radio-uitzending van Omroep Brabant. Een dag eerder was de studio aan de Heggeranklaan in Eindhoven geopend door minister H.W. van Doorn (1915-1992) van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM). Na jaren wachten en lobbyen had Noord-Brabant eindelijk zijn eigen regionale omroep gekregen. Het experiment kreeg twee jaar de tijd zich te bewijzen. De vraag was of de omroep een wezenlijke bijdrage zou kunnen leveren aan de verbetering van de informatievoorziening en aan de versterking van de lokale democratie.¹ Met beperkte middelen maar met een grote inzet van alle betrokkenen werd Omroep Brabant binnen een jaar een begrip in de regio en de best beluisterde regionale omroep van het land. Het experiment leek geslaagd maar de verdere uitgroei werd vertraagd door Haagse politieke onverschilligheid, de economische crisis van de jaren tachtig, afstandelijkheid en desinteresse vanuit Hilversum en nieuwe mediaontwikkelingen in de eigen regio. Pas na ruim tien jaar vond een verdere uitbouw plaats en kwam er eindelijk duidelijkheid over de maatschappelijke en financiële positie. De pioniersfase was toen definitief voorbij.

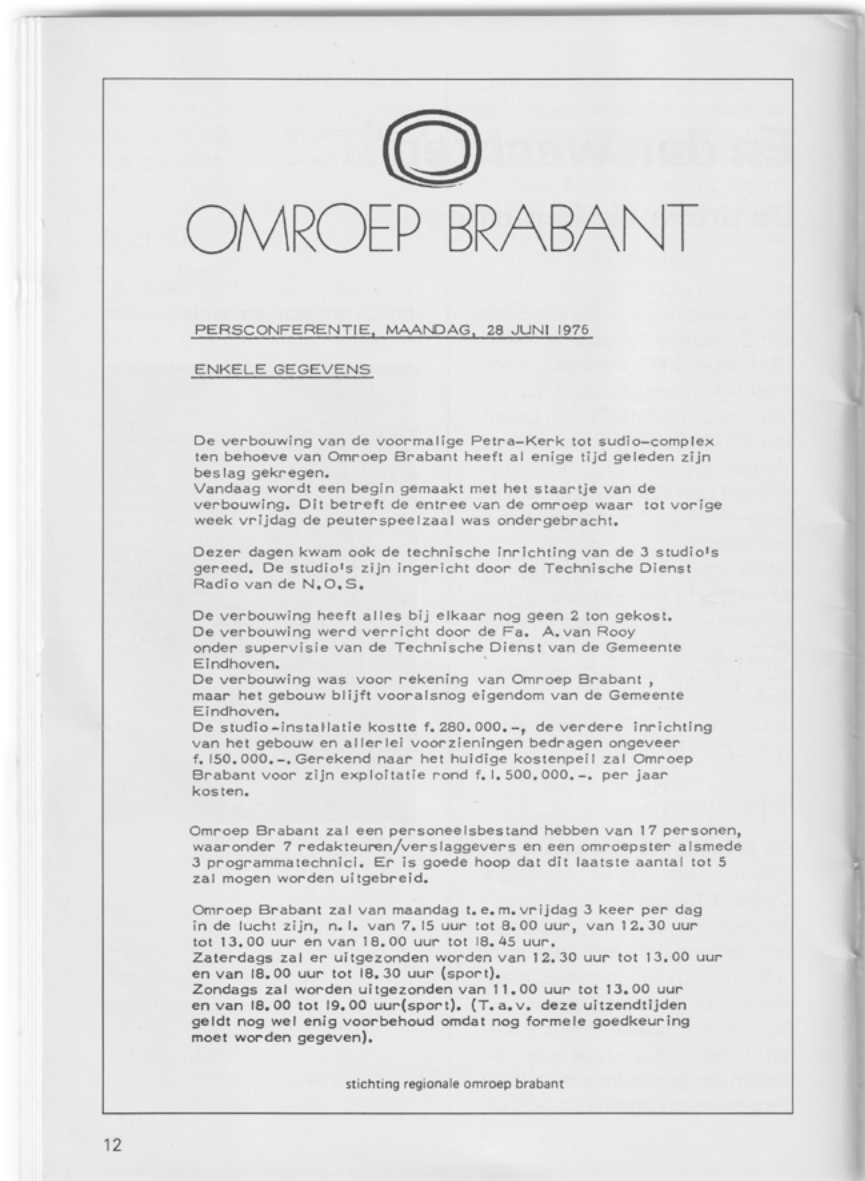
In dit artikel wordt de lange weg beschreven naar een volwaardige regionale omroep in Noord-Brabant. Die weg was bezaaid met obstakels, opgeworpen door Hilversum en Den Haag. De initiatiefnemers moesten beschikken over optimisme, een lange adem en veel doorzettingsvermogen. Een aantal personen is daarbij van groot belang geweest. Dankzij hun inzet ontstond er uiteindelijk naast de kranten een volwaardig ander journalistiek medium, dat zorgde voor meer pluriformiteit in de nieuwsvoorziening. Het nieuwe communicatiekanaal werd snel geaccepteerd en gewaardeerd. Wat waren de oorzaken van dat succes in een tijd waarin het medialandschap er nog totaal anders uitzag dan nu, zonder commerciële omroepen en internet? Omroep Brabant was een succes, werd alom gewaardeerd, maar het blijft de vraag in hoeverre Omroep Brabant de kennis van de eigen regio en de betrokkenheid van de Brabanders bij hun eigen leefomgeving heeft bevorderd.

De aanloop

Het verschijnsel ‘regionale omroep’ was in Nederland al bekend vanaf de jaren veertig. Kort na de Tweede Wereldoorlog kwamen er twee tot stand. Dat waren de ROZ (Regionale Omroep Zuid) in 1945 en de RON (Regionale Omroep Noord) in 1946. De RON werd in 1959 de RONO met programma’s voor Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel en in 1965 werd daaraan nog de provincie Gelderland toegevoegd. Deze omroepen functioneerden onder het gezag van de nationale omroep en moesten zich in hun programmering beperken tot vooral culturele uitzendingen en achtergrondprogramma’s.

¹ Beljon en Van Poppel, *Eindverslag onderzoek regionale omroep*, deel 1, 18.

Daarbij bleef het, al was er in Brabant (maar ook elders) zeker belangstelling voor een regionale zender. Wel begon de KRO in 1948 (tot in 1963) met het maandelijks radioprogramma *Brabant Halfuur* en zond de AVRO tussen 1967 en 1972 iedere veertien dagen het *Brabant Journaal* uit, ook een radioprogramma van dertig minuten. Dat laatste programma werd samengesteld door de Stichting Brabantse Omroep (SBO), een stel enthousiaste radioamateurs met een studio in Bladel.²

Persbericht met logo van Omroep Brabant dat tot aan het begin van de uitzendingen gebruikt werd. (Archief Omroep Brabant)

Om uiteenlopende motieven stonden de beleidsmakers in Den Haag en Hilversum niet te springen het aantal regionale omroepen verder uit te breiden. Uiteindelijk zorgden de politieke en sociaal-culturele veranderingen in de jaren zestig, de toegenomen technische mogelijkheden en de mediaontwikkelingen in het buitenland voor een doorbraak. In diverse regio's ontstonden initiatieven om te komen tot een eigen regionale omroep. De behoefte om plaatselijke informatie te verstrekken in grotere bevolkingsgebieden met een eigen culturele identiteit was er en nam zelfs toe, ook omdat er in die gebieden doorgaans nog maar één regionale krant verscheen.

De Omroepwet van 1967 vergrootte de mogelijkheden voor een zendmachtiging voor een regionale omroep. Deze wet moest het Nederlandse publieke omroepbestel toegankelijker maken voor nieuwe omroeporganisaties. Slaagde zo'n organisatie erin voldoende leden te werven, dan werd zij toegelaten tot het omroepbestel. Een succesvol voorbeeld daarvan is de TROS. Daarnaast maakte de wet het mogelijk om te adverteren via de kanalen van het publieke omroepbestel. Maar ook konden er voortaan autonome regionale omroepen komen, onafhankelijk van de NOS. De bestaande omroepen werden voortaan aangeduid als 47a-omroepen, de nieuwe initiatieven richtten zich op een status als 47b-omroep.

Deze ontwikkeling werd door 'Hilversum' zeker niet met instemming begroet, want het verantwoordelijke bestuur van de 47b-omroepen zou in handen komen van personen in de betreffende regio. 'Hilversum' hield krampachtig vast aan één centrale omroeporganisatie.

Het eerste Brabantse initiatief voor een regionale omroep werd geboren in Eindhoven. Op 6 mei 1966 vroeg de daar opgerichte Stichting Regionale Televisie Noord-Brabant (SRTNB) een zendmachtiging aan. De Eindhovense initiatiefnemers vonden dat in de Lichtstad een dependance van Hilversum zou moeten komen en richtten zich vooral op televisie.³ In oktober van datzelfde jaar ontstond in de Kempische gemeente Bladel de Stichting Brabantse Omroep (SBO). Hoewel beide initiatieven aanvankelijk weinig met elkaar op hadden, werd op 6 januari 1971 besloten tot een fusie en bestond voortaan alleen nog maar de Stichting Regionale Omroep Brabant (SROB).⁴ Kort daarop informeerde de nieuwe stichting de toenmalige minister van CRM, Marga Klompé (1912-1986), over de fusie en diende meteen een verzoek in voor een zendmachtiging, zowel voor radio als tv.

Van het begin af aan was het voor het bestuur een uitgemaakte zaak dat de nieuwe stichting voor uitzendingen in de hele provincie Noord-Brabant zou zorgen, maar wel met eigen programma's in vier regio's. Om praktische redenen richtte het eerste bestuur zich vooralsnog op de regio Zuidoost-Brabant, daar kwamen immers ook alle bestuursleden vandaan.⁵ Maar voor alles moest voorkomen worden dat de bijna spreekwoordelijke Brabantse verdeeldheid het initiatief zou kunnen verijdelen. Het nieuwe bestuur zou daarom moeten bestaan uit vijftien personen, afkomstig uit alle Brabantse regio's.

Voorzitter werd de toenmalige gedeputeerde J.D. van der Harten (1918-1998) met B.H.M. (Ben) Sies (1932-2008), directeur van de Eindhovense Kunststichting, als directeur, een functie die hij ook bij de SRTNB had bekleed. Secretaris was G.E.G. van der Kruijs (wethouder in Eindhoven), penningmeester P.W. Tijssen (directeur Boerenleenbank Hapert), vice-voorzitter H. Roels (burgemeester van de gemeente Someren) en bestuurslid S.J.I. Oomen. Oomen was de grondlegger van de Brabantse Omroep in Bladel, maar verhuisde in 1970 naar Maasbracht en werd in 1973 benoemd tot lid van de Programmaraad van de ROZ. De eerste drie personen gaven direct aan dat het om een tijdelijke benoeming ging.

2 Van den Besselaar, 'De regionale omroep in Bladel geboren?.'

3 Van den Besselaar, 'De regionale omroep in Bladel geboren?.'

4 RHCE, SROB, inv.nr. 17, vergadering db SROB 12 januari 1970.

5 BHIC, OB, inv.nr. 5, brief van 8 februari 1971 aan minister M. Klompé.

Sies mag gerust de peetvader van de regionale omroep in Noord-Brabant worden genoemd. Voor zijn benoeming in Eindhoven was hij correspondent in Londen geweest voor *de Volkskrant* en de KRO. Daar had hij het verschijnsel *local radio* van dichtbij meegemaakt en was hij enthousiast geraakt over dit nieuwe fenomeen. Vanuit Londen had hij in november 1969 al een rapport gestuurd naar het bestuur van de SRNTB over de 'plaatselijke' omroep in Groot-Brittannië.⁶ Toen hij in 1970 terugkeerde naar Nederland en directeur werd van de Eindhovense Kunststichting, werd hij meteen ook directeur van de SRNTB. Binnen het bestuur was hij de enige deskundige op het gebied van massacommunicatie en hij schreef dan ook de eerste beleidsnota. In het blad *Brabantia* zette hij uiteen hoe en waarom de regionale omroep van groot nut kon zijn voor een regio. 'De SROB wordt niet gedreven door hobbyïsme. Het hoofdmotief is "community-service" voor de eigen gemeenschap'.⁷ Die eigen gemeenschap moest wonen in een regio met een duidelijke samenhang. Voor Noord-Brabant ging men er daarom van uit dat er vier omroepen moesten komen, die overigens wel konden samenwerken en programma's uitwisselen.

De programma's zouden vanwege het bereik via de ether uitgezonden moeten worden en niet via de kabel. Van meet af aan wensten de initiatiefnemers de regionale omroep te zien als een massamedium met een professionele redactie en niet als een welzijnsvoorziening met goedwillende vrijwilligers. Daarom ook wilden zij een centrale financiering uit de omroepmiddelen. Discussies over alternatieve (commerciële) financieringsbronnen werden door het bestuur nauwelijks gevoerd, ook al om de redactionele onafhankelijkheid te waarborgen. Mogelijk speelde ook mee dat men de regionale kranten niet tegen zich wilde innemen, die voor hun exploitatie immers afhankelijk waren van advertentie-inkomsten. De gemeente Eindhoven subsidieerde de nieuwe stichting, zoals dat tevoren ook bij de SRNTB het geval was geweest.⁸ Ook de andere Brabantse gemeenten werden benaderd voor een financiële bijdrage, maar de reacties daarop bleven uiterst beperkt.⁹

Het adres van de Kunststichting, het Henri van Abbehuys aan de Bilderdijklaan 19 in Eindhoven, fungeerde ook als secretariaatsadres van de SROB. Toen in september 1971 een Landelijk Overleg van 47b-omroepen ontstond (met vertegenwoordigingen uit onder andere Rotterdam, Den Haag, Amsterdam, Friesland en Dordrecht) kwam het secretariaat daarvan ook in Eindhoven, bij Ben Sies.¹⁰ Die nieuwe initiatieven moesten echter wachten op de nota over het mediabeleid, die in het najaar van 1974 aan de Tweede Kamer zou worden aangeboden en waarin een aantal aspecten – waaronder de financiering – van de regionale omroepen aan de orde zou komen.¹¹

Ben Sies

In de beginperiode bestonden de activiteiten van de SROB daarom vooral uit het onderhouden van contacten met het ministerie van CRM, de Raad van Beheer van de NOS en leden van de Tweede Kamer. Ook werd gewerkt aan een nieuwe structuur, die moest zorgen voor een bredere verankering met onder andere een Raad van Advies, waarin vertegenwoordigers van allerlei maatschappelijke, sociaal-culturele en culturele organisaties uit de hele provincie zitting moesten krijgen.

Al snel ontstond binnen het bestuur het idee om in de vier regio's van Brabant dochterstichtingen te formeren onder de paraplu van de SROB.¹² Die stichtingen zouden dan verantwoordelijk moeten zijn voor de omroep in hun eigen regio. Deze ideeën raakten in een stroomversnelling toen in februari 1972 melding werd gemaakt van een initiatief in Noordoost-Brabant.¹³ Enkele maanden later ontstond een initiatief in Tilburg. Door het gemeentebestuur in Tilburg werd G.G.I.M. Speetjens (hoofd afd. X van de gemeentesecretarie) gevraagd een werkgroep in Midden-Brabant te formeren. Tot de leden van die werkgroep behoorden onder anderen H. Aarts (burgemeester van Berkel-Enschoot), J.H.M. Steiger (burgemeester van Drunen), Th. Heisterkamp (adjunct directeur Katholieke Leergangen), P. van Loon (medewerker KHT), A. de Mug (hoofredacteur van *Het Nieuwsblad van het Zuiden*) en Wil van Grinsven (medewerker KRO). Voor Breda kon het algemeen bestuurslid Y.P.W. van der Werff (1918-1993) melden dat er informele gesprekken gevoerd waren met een aantal personen, 'die ook moeten leiden tot een initiatief'.¹⁴ Op 16 mei 1973 liet het Statenlid voor het Progressief Akkoord D.J. Boot uit Roosendaal weten dat er eerder die maand een gesprek was geweest om te komen tot een Stichting Regionale Omroep West-Brabant.¹⁵

Een nieuw bestuur

Na diverse besprekingen met de andere Brabantse initiatieven kwam op 26 september 1974 een nieuw SROB-bestuur tot stand. Als vestigingsplaats van de stichting werd de provinciehoofdstad 's-Hertogenbosch gekozen. Voorzitter van het nieuwe bestuur werd Gery van Veldhoven (1934), hoogleraar economische psychologie aan de toenmalige Katholieke Hogeschool Tilburg (KHT). Hij was de opvolger van J.D. van der Harten, die inmiddels benoemd was tot Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant.¹⁶ 'Mijn benoeming was een politieke benoeming', erkent Van Veldhoven ruim veertig jaar later. 'Op die manier kreeg het bestuur een meer algemeen Brabants gezicht'.¹⁷ Ook de andere leden van het dagelijks bestuur waren afkomstig uit andere delen van Brabant.

6 RHCE, SROB, inv.nr. 48. Stukken over de SRTNB.

7 *Brabantia* (januari 1973), 2.

8 RHCE, SROB, inv.nr. 24. Brief van 14 april 1972 van B. en W. van Eindhoven aan bestuur SROB.

9 RHCE, SROB, inv.nr. 24. Brieven van ruim tien gemeenten, die een bescheiden subsidie willen geven.

10 RHCE, SROB, inv.nr. 17, verslag bestuursvergadering 7 september 1971.

11 Van Dam, *Regionale Omroep in Noord-Brabant*.

12 RHCE, SROB, inv.nr. 17, verslag bestuursvergadering 12 januari 1970.

13 *Brabants Dagblad* 17 maart 1972, *Eindhovens Dagblad* 4 februari 1972. Met onder anderen mr. H. Bergé, de Udense burgemeester drs. G.J.A. Schampers, gedeputeerde H. Einmahl, kamerlid Bram Stermerdink en C.C. (Joep) Naninck, hoofdredacteur van het *Brabants Dagblad*.

14 *De Stem*, 10 april 1973. Van der Werff was onder meer voorzitter van het Provinciaal Genootschap en lid van de Eerste Kamer en van Provinciale Staten.

15 RHCE, SROB, inv.nr.30, brief van 16 mei 1973 van D.J. Boot aan secretariaat SROB.

16 RHCE, SROB, inv.nr. 18, verslag vergadering 26 september 1974.

17 Interview met prof. dr. G.M. van Veldhoven, 20 december 2017.

Die andere leden in het dagelijks bestuur waren onder anderen secretaris G.G.I.M. Speetjens (gemeente ambtenaar in Tilburg), penningmeester G.J.A. Schampers (burgemeester van Uden), H. Bergé (rechter in Den Bosch), J.M. Misteli (directeur Kwatta Chocoladefabriek uit Breda) en (aanvankelijk) S.I. Oomen. Samen met vertegenwoordigers van de vier regio's vormden zij het algemeen bestuur. 'Het duurde lang voordat alle kikkers in de wagen zaten, want iedereen had schijnbaar zijn eigen belangen, maar toen het bestuur er was, bleek het een goed werkbaar club', zo was de ervaring van Van Veldhoven.¹⁸ De statuten werden dat jaar uitgewerkt en vastgesteld. Artikel 2 vermeldde de doelstelling, namelijk: 'regionale radio- en/of televisieprogramma's te maken en uit te zenden om daardoor de sociaal-maatschappelijke ontwikkeling van Noord-Brabant te bevorderen en de geestelijke, economische, culturele en recreatieve activiteiten in die provincie te verhogen en te intensiveren. Daarbij staat het geven van informatie in de ruimste zin van het woord voorop.' Het provinciaal bestuur kon zich achter de plannen scharen, zonder bang te hoeven zijn op regionale tenen te staan.

Uit de samenstelling blijkt dat het nieuwe bestuur overwegend ambtelijk en bestuurlijk was samengesteld. Daardoor ontstonden weliswaar goede contacten met het ministerie van CRM, de NOS en de provinciale overheid, maar de zwakte was de gebrekkige relatie met het bedrijfs- en het verenigingsleven in Noord-Brabant. Het toenmalige hoofd van de directie radio, tv en pers van het ministerie van CRM, W.A.F. (Wil) Wilbers (1931-2017), liet in een gesprek met het SROB-bestuur in juni 1975 nog weten dat representativiteit van bestuurlijke en adviserende organen voor het verkrijgen van een zendmachtiging net zo belangrijk was als een acceptabele begroting.¹⁹ Maar de toenmalige directeur van het Provinciaal Opbouworgaan in Noord-Brabant (PON), Paul Kuijpers (1929), constateerde in 1976 dat het bestuur nog altijd eenzijdig was samengesteld.²⁰ Die eenzijdige bestuurssamenstelling heeft overigens in latere jaren nauwelijks of geen rol gespeeld in de algemene acceptatie van de omroep. De nieuwe ambitieuze bestuurders dienden direct een hernieuwde aanvraag voor een zendmachtiging in bij minister Van Doorn van CRM. Voorzitter Van Veldhoven verklaarde tijdens een persconferentie begin oktober 1974 in het Provinciehuis in Den Bosch dat de nieuwe samenwerkingsvorm de hernieuwde claim nog eens extra benadrukte. Bovendien legde hij uit hoe de stichting zou gaan werken: in iedere regio een eigen autonome journalistieke redactie, maar technisch-organisatorisch afhankelijk van de provinciale stichting en met eigen apparatuur.²¹ De begroting vermeldde een bedrag van 6 à 7 miljoen gulden per jaar, waarvoor drie uur radio en een half uur tv per dag werd beloofd. Het optimisme was aangewakkerd door een uitspraak van minister Van Doorn op 4 september 1974 tijdens een gesprek met de speciale Tweede Kamercommissie voor kabeltelevisie. Daarin verklaarde hij van plan te zijn één of desnoods meer zelfstandige regionale etheromroepen zendtijd toe te wijzen. Volgens de minister zou STAD (Amsterdam) daarvoor als eerste in aanmerking komen. Vanuit de Kamer werd bepleit om Brabant als tweede te honoreren.²²

De jarenlange lobby had kennelijk gewerkt. Daardoor was het bestuur toen al overtuigd van de eigen kansen want in de bestuursvergadering van 14 oktober 1974 kregen de aanwezigen te horen dat 'men akkoord is met een kandidaat en zijn werkgever' voor de functie van directeur-hoofdredacteur. Al eerder had het bestuur besloten op informele wijze een kandidaat voor deze functie te benaderen.²³ Bovendien werd in die maand ook een gesprek aangevraagd met de NOS om te praten over de inrichting van een radiostudio, want inmiddels was wel duidelijk geworden dat een mogelijk experiment alleen voor radio gold.²⁴ Toen Wil Wilbers (vanuit CRM) op 17 november 1974 tijdens een radioprogramma verklaarde

dat 'de kans reëel is dat ook Brabant een experiment krijgt toegewezen', was dat voor het SROB-bestuur aanleiding een dag later een persbericht te versturen. Waarom Den Haag voor Brabant koos, is niet echt duidelijk. Maar prof. Van Veldhoven is daarover zeer beslist: 'De SROB kreeg het tweede experiment omdat we er klaar voor waren. We hadden onze zaakjes het best op orde, wisten wat we wilden en hadden de noodzakelijke backing.'²⁵

Jacques Grijpink, eerste directeur-hoofdredacteur

De kandidaat voor de positie van directeur en hoofdredacteur bleek Jacques Grijpink te zijn. Sies kende hem nog uit zijn KRO-tijd. Jacques Grijpink (1925-2003) was in zijn militaire diensttijd werkzaam geweest bij Radio Soerabaja in Nederlands-Indië. In 1951 werd hij journalist bij het dagblad *Het Binnenhof* in Den Haag. In 1957 kwam hij bij de Wereldomroep, in 1958 werd hij hoofd van de radio op Nieuw-Guinea, in 1962 chef van de Wereldomroep in Den Haag en in 1964 maakte hij de overstap naar de KRO, waar hij chef werd van de actualiteitenrubriek *Echo* en vervolgens hoofd van de afdeling informatie radio en tv van deze omroepvereniging. Grijpink schreef in het KRO-programmablade *Studio* geregeld over de regionale omroep, die hij een intrigerend medium vond. Kennelijk was hij in 1975 gewoon weer aan iets anders toe; ook in eerdere functies was hij niet honkvast gebleken en het experiment trok hem.²⁶

Na een gesprek in januari 1975 met de KRO lag de weg open voor zijn benoeming tot eerste directeur-hoofdredacteur van Omroep Brabant. Op uitleenbasis zou hij tijdens de experimenteerfase naar Zuidoost-Brabant komen.²⁷ Vanaf april volgde hij de bestuursvergaderingen en was hij actief betrokken bij de plannen, maar pas per 1 december 1975 begon hij officieel als directeur-hoofdredacteur van de nieuw op te zetten regionale omroep. In het weekblad *De Nieuwe Linie* zette Grijpink uiteen hoe hij de toekomst van de regionale omroep zag: regionale omroepen door het hele land met één centrale basiszender, die soepel zou kunnen inspelen op de regionale wensen en eigenheid.

Voor tv dacht hij aan een half uur per dag, ingebed in een landelijk programma. 'De komst van regionale tv is even onafwendbaar als destijds die van het beroepsvoetbal', aldus Grijpink.²⁸ Hij geloofde heilig in het experiment en ging ervan uit dat er op korte termijn in Brabant vier regionale omroepen zouden komen en ook regionale tv. Die hoop bleek ijdel, want beide doelstellingen werden pas gerealiseerd na zijn vertrek bij Omroep Brabant, ruim tien jaar later.

18 Interview met prof. dr. G.M. van Veldhoven 21 maart 2018.

19 BHIC, OB, inv.nr. 2, verslag AB-bestuur SROB 17 juni 1975.

20 Zie interview Paul Kuijpers met Jacques Grijpink, *Brabantia* 25, nr. 5 (1976) 164-169.

21 *Brabants Nieuwsblad*, 3 oktober 1974, *De Stem*, 3 oktober 1974.

22 BHIC, OB, inv.nr. 1, brief B. Sies aan bestuur SROB 5 september 1974.

23 BHIC, OB, inv.nr. 1, verslag AB-vergadering 26 september 1974.

24 NOS Jaarverslag 1974, pag. 54. Zie ook Van Dam 'Regionale Omroep in Noord-Brabant van 1944 tot 1976'.

25 Interview met Van Veldhoven 23 maart 2018.

26 Gesprek met Suzanne Grijpink 11 november 2018, mail Irene Grijpink 6 januari 2019.

27 BHIC, OB, inv.nr. 1, verslag AB-vergadering 26 september 1974.

28 *De Nieuwe Linie*, 25 augustus 1976.

Slechts in één regio uitzendingen

Tijdens een gesprek met Wilbers van CRM begin januari 1975 kreeg het bestuur te horen dat maar in één Brabantse regio uitgezonden kon worden.²⁹ Dat was uiteraard een teleurstelling, maar prof. Van Veldhoven zei te hopen op een ‘olievlekwerking’ naar de rest van de provincie. De keuze werd aan het SROB-bestuur gelaten, hoewel in een brief van 11 maart 1975 minister Van Doorn zelf aangaf een voorkeur te hebben voor Zuidoost-Brabant.³⁰ Het dagelijks bestuur besloot daarmee in te stemmen. Van Veldhoven daarover: ‘Zuidoost-Brabant had de oudste en eerste rechten, dat was ook voor de anderen duidelijk. Het Eindhovense gezicht en gewicht is de latere SROB overigens nooit helemaal kwijtgeraakt’.³¹

Niet iedereen was daar gelukkig mee. Het bestuur in West-Brabant betreurde de manier waarop de keuze was gemaakt, maar legde zich toch neer bij het besluit.³² Enkele maanden later besloot vicevoorzitter J.M. Misteli (uit Breda) zijn plaats in het dagelijks bestuur af te staan aan een vertegenwoordiger uit Zuidoost-Brabant, die speciaal belast zou worden met personeelszaken. Dat werd de ondernemer Nico de Wal uit Hapert.³³ Maar voor die tijd kreeg het SROB-bestuur nog een onverwachte en bittere pil te slikken. Op 18 maart 1975 liet minister Van Doorn zijn langverwachte Medianota verschijnen. Ondanks alle pleidooien voor een centrale financiële regeling hield Van Doorn daarin vast aan een toekomstige financiering van de omroep door de regio. ‘Ervan uitgaande dat regionale omroep is te beschouwen als een welzijnsvoorziening van en voor de regio sta ik derhalve op het standpunt dat hij ook uit regionale (gemeentelijke, provinciale) middelen zal moeten worden gefinancierd. Het is zinvol de regio te confronteren met de offers die nodig zijn voor behoud van de eigen levensstijl en bevordering van de samenlevingsopbouw. Daarbij dient het nut van een regionale omroep afgewogen te worden tegenover andere prioriteiten in de welzijnsvoorziening’.

Natuurlijk werd er opnieuw geprotesteerd tegen deze gedachtegang, maar voorzichtig, want de initiatiefnemers wilden hoe dan ook beginnen. Bovendien toonde de gemeente Eindhoven zich direct al bereid ook na de experimentele fase financiële steun te verlenen.³⁴

Voorbereiding

In de zomer van 1975 diende penningmeester G.J.A. Schampers (1922-2006) een herziene ‘exploitatiebegroting voor een regionale radiozender’ in met vijftien uur radio per week. Die begroting ging uit van een jaarbedrag van anderhalf miljoen gulden.³⁵ Het bestuur hoopte toen nog altijd dat de eerste uitzendingen begin 1976 te horen zouden zijn, net zoals bij STAD in Amsterdam. Maar dat bleek niet haalbaar. De PTT, het bedrijf dat destijds verantwoordelijk was voor de aanleg van telecommunicatievoorzieningen, liet weten dat de zender Mierlo – vanwaar via de FM-band mono zou worden uitgezonden – niet eerder dan 1 september 1976 klaar kon zijn. Bovendien moest de PTT nog zorgen voor spreekmuzieklijnen vanuit Eindhoven naar het audio-schakelcentrum in Hilversum en voor de nodige telefoon-, telex- en mobilfoonverbindingen.

Desondanks ging het SROB-bestuur onverdroten voort. CRM beloofde in juli 20.000 gulden voor de voorbereidingskosten, ‘ofschoon de aanwijzing van de SROB als zendgemachtigde in Brabant formeel nog niet rond is’.³⁶ Het IVA (Instituut voor Arbeidsvraagstukken) van de Katholieke Hogeschool Tilburg kreeg in december 1975 opdracht van het ministerie voor het instellen van een onderzoek bij de twee experimentele omroepen in

Amsterdam en Eindhoven om na te gaan of en hoe er geluisterd werd en of de nieuwe voorziening bijdroeg aan een betere informatievoorziening in de regio.³⁷ Het experiment zou twee jaar de tijd krijgen zich te bewijzen.

Opening van de studio van Omroep Brabant op 31 augustus 1976. Links minister Van Doorn. Op de eerste rij Eindhovens burgemeester J. van der Lee en toenmalig gedeputeerde G. Brokx. Op de tweede rij onder andere W. Wilbers (CRM) en E. Jurgens (NOS). (Foto: Hans-Joachim Schröter)

Medio 1975 werden verschillende gebouwen in de regio bezocht, maar uiteindelijk streek de omroep neer in de voormalige gereformeerde Petrakerk aan de Heggeranklaan in Eindhoven, een gebouw met mogelijkheden voor uitbreiding, zelfs voor tv.³⁸ De gemeente zorgde voor de noodzakelijke verbouwingen en de NOS voor de inrichting.³⁹ De NOS zou ook de opleiding van het personeel voor haar rekening nemen. Op 17 januari 1976 verscheen de eerste personeelsadvertentie in de kranten. Alle seinen stonden toen op groen maar het officiële Koninklijke Besluit met de zendmachtiging voor Omroep Brabant kwam pas af op 23 augustus 1976, een dikke week voor de eerste uitzending!

29 BHIC, OB, inv.nr. 2, verslag AB-vergadering 19 maart 1975.

30 BHIC, OB, inv.nr. 2, verslag AB-vergadering 19 maart 1975.

31 Interview met Van Veldhoven 23 maart 2018.

32 BHIC, OB, inv.nr. 2, verslag AB-vergadering 17 april 1975.

33 BHIC, OB, inv.nr. 2, verslag AB-vergadering 3 september 1975.

34 *Eindhovens Dagblad*, 28 maart 1975.

35 BHIC, OB, inv.nr. 1, brief 14 juli 1975 aan ministerie van CRM.

36 RHCE, SROB, inv.nr. 25, brief 14 juli 1975 van ministerie van CRM. Die formele aanwijzing kwam overigens pas bij KB van 23 augustus 1976.

37 Beljon en Van Poppel, ‘Eindverslag onderzoek regionale radio omroep’.

38 BHIC, OB, inv.nr. 2, verslag AB-vergadering 27 oktober 1975.

39 Jaarverslag SROB 1976-1977.

Het personeel van Omroep Brabant in mei 1976 voor aanvang van de eerste uitzendingen. Op dat moment waren nog niet alle medewerkers aangetrokken. Van links naar rechts: Jacques Grijpink, Lout Donders, Dick Wittenberg, George Klein, Tony Dhondt-Bijsterveld, Eddy van den Akker, Wim Heesbeen, Rob Funcke, Margareth Walder, Christ van den Besselaar, Mario Nozza, Frans van Hoof, Willy Bollen en Michiel Linders. Op de foto ontbreken: Marc van Abbe, André van Dongen en Traudi Wagner (Foto: Eddy Posthuma de Boer)

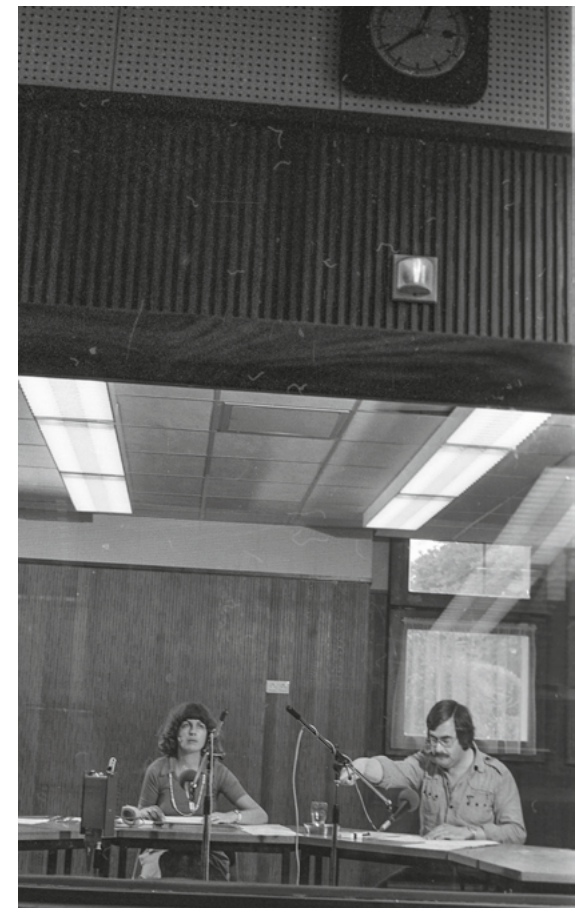
Omroep Brabant begon met in totaal negentien medewerkers, plus een medewerker van de Ergon-bedrijven, de sociale werkvoorziening in Eindhoven en omgeving. Naast Jacq. Grijpink waren dat de redactieleden Marc van Abbe, Christ van den Besselaar, Lout Donders, André van Dongen, Michiel Linders en Dick Wittenberg, Frans van Hoof (sport), omroepster Els van Essen-Wullems, de technici George Klein (chef), Wim Heesbeen, Mario Nozza, Louis van der Veer en Jan Verhoeven, secretaresse Tony Dhondt-Bijsterveld, telefoniste Margaret Walder, administrateur Willy Bollen en Traudi Wagner als administratief medewerkster. Eddy van den Akker was door de Ergonbedrijven aangesteld als huismeester. Tot programmaleider werd R.F. (Rob) Funcke benoemd, die journalistieke ervaring had opgedaan als redacteur van het blad van de Technische Hogeschool Delft, redacteur van AVRO's *Televizier*, hoofd van de afdeling actualiteiten van TROS-Televisie en eindredacteur van het NOS-journaal.

Hoewel het bestuur volledig autonoom was in de benoeming van personeelsleden, meende de KVP in de gemeenteraad van Eindhoven toch vragen te moeten stellen over de betrouwbaarheid en objectiviteit van enkele medewerkers. De grootste politieke partij in de Eindhovense gemeenteraad zette vraagtekens bij Dick Wittenberg, die bekend stond als aanhanger van de toenmalige Socialistische Partij Nederland en bij freelancer Ab Klaassens, de echtgenoot van PvdA-wethouder E. Klaassens-Postema en secretaris van de PAK-fractie – een samenwerkingsverband van linkse partijen – in Eindhoven.⁴⁰ De KVP in Nuenen was verbaasd omdat het PAK-raadslid Roland van Pareren als freelancer bij Omroep Brabant ging werken.⁴¹ Het bleek uiteindelijk een storm in een glas water.

Studio Jan Theelen in Munstergeleen produceerde de *station call* (een bewerking van het lied van Hertog Jan), tunes en andere jingles. Het reclamebedrijf Tulp uit Best zorgde voor een verdere aangepaste vormgeving van de nieuwe omroep, onder andere met de slogan 'Alle dag voor alleman', die later veranderd werd in 'Elke dag voor iedereen'.⁴² Op 5 juni vond de eerste redactievergadering plaats, waarin gesproken werd over de inhoud en verdere vormgeving van de programma's. Informatie, service en culturele eigenheid vormden de grondslagen voor de programmering. Verder gold het credo van Grijpink: 'we werken met gemeenschapsgeld, dus geen glamour'.

Dat gemeenschapsgeld, een subsidie van het ministerie van ruim twee miljoen gulden (bijna één miljoen euro), was aanzienlijk lager dan in Hilversum gebruikelijk was voor de hoeveelheid toegekende uitzenduren.⁴³ In plaats van dure Nagras (draagbare bandrecorders) waren de Brabantse verslaggevers uitgerust met veel goedkopere Uhers. In de studio stonden Revox bandrecorders, terwijl in Hilversum Telefunken-recorders als norm golden.

Maar de jonge medewerkers waren enthousiast en overtuigd van het komende succes. In de zomermaanden leerde de redactie van ervaren radiorotten als Herman Broekhuizen en Cees Schonenberg (afkomstig van NOS Santbergen) hoe je radio moest maken. Zij verzorgden de opleiding voor de redactionele medewerkers. Nol Gobits en Paul Tieman trainden de technische medewerkers. Er werden talloze proefopnames gemaakt en ook documentaires, die later nog gebruikt konden worden. Maar een officiële proefuitzending is er nooit geweest en ook lagen er geen nieuwsberichten klaar die direct de aandacht zouden trekken. Er werkt gewerkt met een agenda, zoals ook gebruikelijk was bij de regionale kranten. Natuurlijk nam de spanning toe naarmate de datum van 1 september 1976 naderde, maar niemand maakte zich echt zorgen over de invulling van het aantal zenduren.

De eerste uitzending van Omroep Brabant op 1 september 1976. Links presentatrice Els van Essen, rechts André van Dongen. (Foto: Hans-Joachim Schröter)

40 *Eindhovens Dagblad*, 11 augustus 1976.

41 *Groot Eindhoven*, 11 augustus 1976, *Eindhovens Dagblad*, 31 augustus 1976.

42 *Eindhovens Dagblad*, 18 augustus 1976.

43 Jaarverslag SROB 1976-1977.

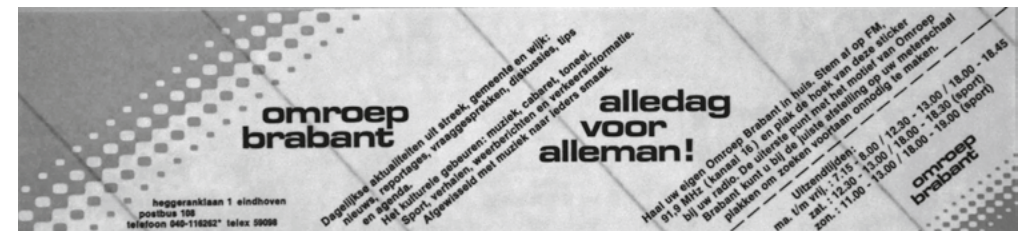
Regionaal nieuws

Omroep Brabant ging als eerste regionale omroep in Nederland vooral nieuws brengen, zoals dat was vastgelegd in de statuten. Dat gebeurde drie keer per dag, op tijdstippen waarop een groot publiek daarin geïnteresseerd was: van 7.15 tot 8.00 uur, van 12.30 tot 13.00 uur en van 18.02 tot 18.45 uur. Naast nieuws uit Zuidoost-Brabant was er ook veel service-informatie te horen, zoals een agenda en een vacaturebank. Rond 1976 telde de regio Zuidoost-Brabant zo'n 600.000 inwoners, verdeeld over 32 gemeenten. In augustus 1980 werd het zendgebied uitgebreid met de gemeente Sint-Oedenrode. In ieder dorp was een correspondent gevonden, die de informatie uit de eigen gemeenschap doorstuurde naar de redactie in Eindhoven. In het weekeinde was er ruimte voor achtergrondprogramma's, cultuur en sport. Op zondag bracht Nol van Roessel (1920-2001) na de klok van twaalf uur zijn nostalgische column *De contente mens*. Els de Wit-van Roon (oud-AVRO-medewerkster) was aangetrokken voor het programma *Muziek uit de regio* en KRO-medewerker Wil van Neerven produceerde *Brabantse verhalen*. In totaal vulde de redactie dertien uur per week. De overige uren werden opgevuld met het programma van Hilversum 3. De presentatie gebeurde met een Brabantse tongval, het nieuws kwam uit de buurt en bijna wekelijks werden muziekopnamen gemaakt van uiteenlopende Brabantse muziekgezelschappen, waardoor Omroep Brabant al snel ook eigen muziek kon laten horen.

Bij gelegenheid van de honderdste uitzending van de *Contente Mens* overhandigt directeur-hoofdredacteur Jacques Grijpink het beeldje van de contente mens aan Nol van Roessel. Op de achtergrond presentatrice Els de Wit-van Roon. (Foto: Hans-Joachim Schröter)

Omroep Brabant bracht een herkenbaar Brabants geluid, dat afweek van de gebruikelijke Hilversumse programma's, maar dat snel gewaardeerd werd. Het populairste programma-onderdeel in de beginjaren was de zondagse bijdrage van Nol van Roessel, *De contente mens*. Het wekelijkse spreekwoordenspel *Bij wijze van spreken* en het *St(r)eekspel* in de zomerdag versterkten het Brabant-gevoel'. Omroep Brabant gaf ruimte aan troubadours als Thieu Sijbers, Huub van Eynthoven, Arie van Rozendaal en Gerard van Maasakkers en volksmuziekgroepen als Ut Muziek en Dommelvolk, die op hun beurt weer profiteerden van de populariteit van de zender. Weerman Johan Verschuuren (1935), die in maart 1982 de eerste weerman Laurens Swinkels opvolgde, werd een begrip in de regio.

De eerste sticker met daarop de programmegegevens. (Archief Omroep Brabant)

De werkdruk op de redactie was van meet af aan hoog. Er werd in een strak schema gewerkt met drie keer per dag een deadline. Om half zes 's morgens arriveerde de eerste redacteur, nadat tevoren de post al was opgehaald op het postkantoor aan het Eindhovense Stationsplein, de laatste ging na één uur 's nachts de deur uit. De grote lijnen waren uitgezet door Grijpink, maar in de dagelijkse gang van zaken had de redactie de vrije hand. Iedere ochtend en middag werd de voorbije uitzending geëvalueerd en de komende besproken. Eén keer per week vond overleg plaats met de hoofdredactie over het beleid en de niet-dagelijkse programma's.

Met zo'n kleine bezetting was het hard werken om het nieuws te kunnen brengen dat ook het *Eindhovens* en *Helmonds Dagblad* dagelijks hun lezers voorschotelden. Maar die beide kranten hadden wel een gezamenlijke stad- en streekredactie van ongeveer twintig personen, exclusief correspondenten en specialisten. De omroep kon van begin af aan echter ook rekenen op de medewerking van enkele freelancers uit de regio. Veel overheden, organisaties en instellingen ondersteunden de omroep van harte omdat zij de krant als een hooghartige monopolist beschouwden, zoals de Omroep Brabant-medewerkers geregeld te horen kregen.

'Wij zagen Omroep Brabant wel degelijk als een journalistieke concurrent', aldus Frans Bijsterveld, toen chef van de regioredactie van het *Eindhovens* en *Helmonds Dagblad*. 'Tevoren hadden we ons voorbereid en in die sfeer heeft ook bijna niemand van ons gesolliciteerd bij Omroep Brabant'.

Maar van echte concurrentie was geen sprake en beide partijen waren aardig voor elkaar. Natuurlijk volgden de redacteurs van beide kranten nauwgezet de nieuwsberichten van Omroep Brabant, zoals de medewerkers van de omroep ook iedere morgen trouw de regionale dagbladen navlooiden. De omroep was echter geen commerciële vijand en knaagde niet aan het abonneebestand van de regionale krant. Dat deed wel het *Eindhovens Nieuwsblad*, een gratis huis-aan-huisblad, dat in het voorjaar van 1983 dagelijks op de markt kwam. Die nieuwe krant hield het slechts drie weken uit maar bezorgde het *Eindhovens Dagblad* wel een verlies van dertienduizend abonnees.⁴⁴ De omroep daarentegen bezorgde de krant geen abonneeverlies. Integendeel, een geregelde beluistering werkte ‘conserve-rend’ voor de dagbladen.⁴⁵ Maar het succes van de omroep leidde op termijn wel tot meer aandacht voor het kleine lokale nieuws in de krant, ook al was daar nog een lezersonderzoek voor nodig.⁴⁶

De hoeveelheid informatie die dagelijks verstrekt werd was groot, maar na ruim drie maanden constateerde oud-journalist Sjoerd de Vrij (1913-1992) in het *Eindhovens Dagblad*: ‘Het enige, maar dat is essentieel, is dat de vindingrijkheid, de speelse fantasie, de vlugge en toch doordachte improvisatie bij veel onderwerpen ontbreken’.⁴⁷ Met andere woorden: de omroep was te veel een gesproken krant. Die kritiek is jaren op de omroep blijven drukken, ook intern. Opvallend is dat ervaren radiomakers als Grippink en Funcke er niet in slaagden de noodzakelijk geachte veranderingen aan te brengen. Er waren wat kleine aanpassingen, zoals een verdergaande rubricering, met bijvoorbeeld het programma *Kontakt met kunst* op de woensdagavond, een locatie-uitzending op de donderdagavond en een uitgebreide week-endagenda op de vrijdagavond, aangevuld met de Brabantse top-5.⁴⁸ Omdat directe telefoonlijnen te duur waren, werden op de donderdagmiddag opnamen in een bepaalde plaats of wijk gemaakt, die dan (ongemonteerd) ’s avonds werden uitgezonden. Voor die uitzendingen op locatie had de omroep de beschikking over een Volkswagenbusje met daarin eenvoudige opnameapparatuur. Maar daarbij bleef het.

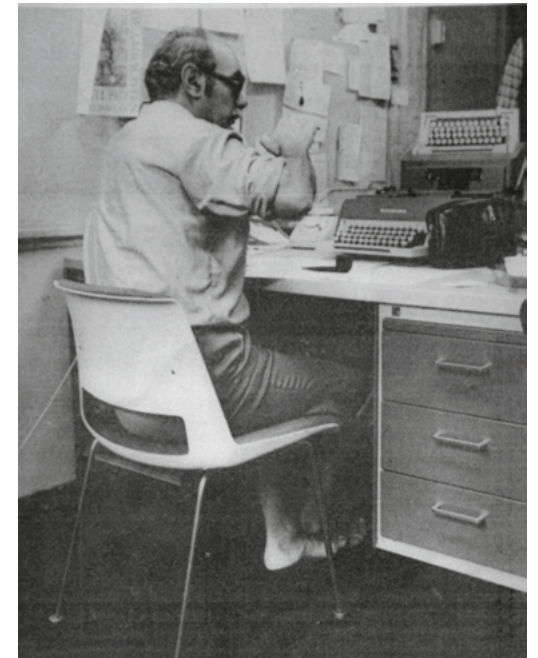
Ongetwijfeld was Grippink gevoelig voor de kritiek, maar hij was eigenzinnig en overtuigd van zijn eigen beleid. ‘Regionale omroep moet vooral nuttig zijn’, was een ander motto van hem. De door hem doorgevoerde formule bleek bovendien een groot succes. De eerste reacties en resultaten van luisteronderzoeken waren boven verwachting.⁴⁹ Bijna de helft van de Zuidoost-Brabanders luisterde dagelijks.⁵⁰ De behoefte aan een betere presentatie was er wel, maar de noodzaak om daarin te investeren niet. De luisteraars waren kennelijk tevreden met de nieuwe ‘gesproken krant’.

In het eerste jaarverslag dat Omroep Brabant begin 1978 uitbracht, merkte Grippink op: ‘Omroep Brabant heeft zich al heel spoedig een plaats verworven in het leven van alledag van de regio Zuidoost-Brabant’. Dat gold overigens ook voor Grippink persoonlijk. Wekelijks ontving hij in de studio groepen bezoekers en hij presenteerde zich bij allerlei evenementen en gezelschappen. Grippink was lid van de provinciale Culturele Raad en werd voorzitter van de Eindhovense Persclub. Hij werd door carnavalsvereniging De Tongelreepers gekozen tot ‘menneke van het jaar’ en zat in de jury van de Eindhovense carnavalsoptocht. Grippink was dan weliswaar geen Brabander geworden, maar hij voelde zich er wel thuis en wist wat er speelde. Hij was echter geen ‘netwerker’ en had weinig politieke feeling. Zijn contacten in het politieke wereldje bleven beperkt tot het hoognodige en ook in de commerciële wereld had hij weinig ingangen. Die contacten liet hij graag over aan de bestuursleden van de SROB.

Omroep Brabant als rampenzender

In augustus 1977 werd Eindhoven en omgeving geteisterd door noodweer. Wegen raakten onberijdbaar en kelders liepen onder. Voor de eerste keer presenteerde Omroep Brabant zich als rampenzender ‘avant la lettre’. De foto van directeur-hoofredacteur Jacques Grippink op blote voeten in een ondergelopen studio werd landelijk nieuws. Maar de regionale omroep werd pas echt een rampenzender in januari 1979, toen Zuidoost-Brabant geteisterd werd door ijzel, waardoor bussen niet meer reden en ouderen de deur niet uit konden. Omroep Brabant maakte die dagen extra uitzendingen om de bevolking te informeren: hoe laat beginnen de scholen, waar kunnen ouderen zich melden om boodschappen te laten doen, welke bussen rijden nog? AVRO-medewerker Peter Dillen (1941-2018) leverde met zijn autotelefoon freelance bijdragen vanaf het Eindhovense station, een werkwijze, die voor de eigen medewerkers nog onhaalbaar was! Omroep Brabant maakte zich onmisbaar en aan het nut van de regionale omroep werd niet meer getwijfeld. Maar pas in 1993 kreeg Omroep Brabant – zoals alle andere regionale omroepen – de officiële status van rampenzender in Nederland.

Er zijn meer journalistieke voorbeelden te noemen van gebeurtenissen waarin Omroep Brabant een opvallende rol speelde. In het voorjaar van 1978 werd het natuurgebied De Plateaux, ten zuiden van Valkenswaard, het onderwerp van een geruchtmakende illegale ontginningaffaire. De toenmalige eigenaar besloot illegaal een stuk heide om te ploegen en te bemesten voor de teelt van maïs. De Borkelse correspondent Peter van de Griendt informeerde de redactie en op dinsdagmorgen 14 maart 1978 ging verslaggever Marc van Abbe met de Valkenswaardse burgemeester mr. B.L.A. van Zwieten (1924-2012) naar het gebied, waar het werk direct stilgelegd moest worden. Pas nadat de zaak voor de rechter kwam, stootte de eigenaar het gebied af en werd de schade hersteld. Freelancer Gijs Hoogendoorn liet op 14 april 1978 een (opgenomen) live verslag horen van de verwijdering door de ME van actievoerende woonwagendwoneers van het Eindhovense Doolplein van het verkeersplein

Jacques Grippink op blote voeten in de ondergelopen redactieruimte van Omroep Brabant in augustus 1977.

44 Van Houtert, *Uit doorgaans betrouwbare bron*, 369.

45 Beljon, Van Poppel, Eindverslag deel 4, pag. 71.

46 Horsten, “Wij tartten een machtige tegenstrever”, 66.

47 *Eindhovens Dagblad*, 11 december 1976.

48 Jaarverslag SROB 1976/77.

49 NIPO-onderzoek *Eindhovens Dagblad*, 23 oktober 1976. En verder onder andere *Het Valkenswaardse Weekblad* 1 december 1976. De eerste resultaten van het wetenschappelijk onderzoek van het IVA verschenen in februari 1977. BHIC, OB, inv.nr. 2, verslag AB-vergadering van 23 februari 1977.

50 Jaarverslag SROB 1978.

de Berenkuil in Eindhoven. Dick Wittenberg was er op 22 februari 1980 bij toen kaderleden van de FNV de Lichttoren van Philips aan de Emmasingel in Eindhoven bezetten. Een documentaire van Wittenberg over een denkbeeldige atoomaanval op vliegbasis Volkel op zondag 4 oktober 1981 leidde tot paniek onder luisteraars en zorgde voor wereldnieuws. Deze voorbeelden kunnen moeiteloos aangevuld worden.

Evaluaties

Toen in juli 1981 de Hilversumse opleiders van het eerste uur opnieuw naar Eindhoven kwamen voor een evaluatie luidde hun conclusie: 'voortreffelijke journalistiek maar in de vormgeving is nog weinig veranderd. Kennelijk bestaat er vrees voor het experiment, wellicht ook door de goede luistercijfers. Radio moet meer zijn dan een gesproken krant, men moet meer voor de vuist weg werken en meer humor in de presentatie leggen.'⁵¹ Desondanks bleef ook daarna de bestaande vormgeving grotendeels gehandhaafd. Presentatrice Els van Essen – die freelance was gaan werken – had weliswaar een opvolger gekregen in Trudy van Rijswijk, maar in de opzet en gemoedelijke aanpak veranderde weinig. Veel verloop in het personeelsbestand was er niet, alleen programmaleider Rob Funcke vertrok, nadat er met de redactie problemen over zijn functioneren waren ontstaan. Schrijver dezes werd zijn opvolger.

In april 1979 presenteerde het IVA het 'Eindverslag onderzoek regionale omroep' over Omroep Brabant. Tevoren waren al interim-rapporten uitgebracht. Uit het onderzoek bleek dat 99 procent van de onderzochte populatie in Zuidoost-Brabant de regionale omroep al na één jaar kende. Het IVA had zes criteria opgesteld om te kunnen bepalen of de regionale omroep een eigen functie had opgebouwd binnen het geheel van de voorhanden zijnde media.⁵² De omroep werd gewaardeerd, dat bleek. In korte tijd was Omroep Brabant een belangrijke bron van informatie geworden voor veel inwoners. Weliswaar gold dat meer voor de 'gewone man' dan voor de kritische bovenlaag en meer in de dorpen dan in de steden Eindhoven en Helmond. De onderzoekers kwalificeerden dat als een succes, omdat 'de lager opgeleiden met hun lagere nivo van lokale en regionale kennis, objectief genomen de meeste behoefte hebben aan regionale radiuitzendingen'.⁵³ Door de komst van de regionale omroep was de pluriformiteit van de regionale informatie toegenomen en die had ook geleid tot een verlaging van de drempel tot informatieverwerving. De behoefte aan een regionale omroep was daardoor duidelijk aangetoond, vonden de onderzoekers. Maar op twee vragen kon het IVA moeilijk een antwoord geven: had de regionale omroep geleid tot betere informatie over regionale zaken en had die geleid tot een grotere betrokkenheid bij regionale problemen?⁵⁴ Daarvoor was de periode waarover het onderzoek werd gehouden te kort.

Het succes van de regionale omroep in Eindhoven was en is moeilijk te verklaren. De gehanteerde journalistieke formule sloeg aan, dat is duidelijk. Een groot deel van de bevolking waardeerde de neutrale en gemoedelijke sfeer van de uitzendingen. Er werd geen onderwerp geschuwd, maar een standpunt nam de omroep niet in. Het leverde Omroep Brabant het imago op van 'betrouwbaar maar behoudend'. De dagelijkse productiedwang slokte alle beschikbare tijd en middelen op. Voor verdieping waren nauwelijks mogelijkheden en de ruimte voor persoonlijke creativiteit was beperkt. Programmaonderdelen als het Journalistenforum leverden geen spetterende radio op. Het eerste journalistenforum van Omroep Brabant begon in oktober 1978 en werd geleid door Aad Vervoorn, medewerker van

de THE. Ongetwijfeld is de tijdsgeest mede bepalend geweest voor het succes. De emancipatie van Noord-Brabant was in de jaren zeventig wel voltooid, maar het proces van integratie en schaalvergroting riep ook een tegenreactie op, die zich uitte in een nostalgisch zoeken naar een zogenaamd verloren gegane identiteit.⁵⁵ Die sentimenten vonden een klankbord bij Omroep Brabant.

Maar er was meer. Bij de redactie leefde de oprechte overtuiging dat de omroep 'voor delen van de regionale bevolking tot een verlaging van informatiedrempels' kon leiden, één van de belangrijkste criteria waarop de medewerkers van het IVA de omroep beoordeelden. 'We maken geen NRC maar werken vooral voor mensen, die geen krant lezen', zo was de algemene overtuiging. *Eindhovens Dagblad*-redacteur Ruud Groen (1938-2007), die voor de krant de regionale omroep volgde en haar de naam 'Kempische Draadloze' gaf, constateerde al bij de eerste verjaardag dat de omroep 'dicht bij de mensen staat'.⁵⁶ De regionale omroep liet de 'gewone man' aan het woord, in tegenstelling tot de meer bestuurlijke benadering van de regionale kranten. De vele reacties, de grote belangstelling bij open dagen, het deed soms wat kneuterig aan, maar voor veel inwoners van Zuidoost-Brabant was Omroep Brabant 'hun' omroep geworden en dat lieten ze blijken. Presentatoren en verslaggevers als Marc van Abbe, André van Dongen, Lout Donders, Frans van Hoof en Trudy van Rijswijk werden aan hun stem herkend en kregen de status van bekende Brabanders.

Onzeker voortbestaan

Ondanks alle positieve reacties uit Zuidoost-Brabant bleef de waardering vanuit politiek Den Haag uit. Heikel punt bleef de financiering van de omroep. Tegen de zin van de omroep zelf en die van de lokale politiek hield het ministerie vast aan financiering door de regio. In juni 1978 liet minister M.H.M.F. (Til) Gardeniers-Berendsen (1925-2019) weten dat de financiering van de regionale omroep vanuit het rijk per 1 januari 1980 zou stoppen.⁵⁷ In het jaarverslag over 1978 verzuchtte Grijpink: 'Zo dreigt een uiterst geslaagd omroepexperiment te moeten worden beëindigd voordat de definitieve beleidslijnen met betrekking tot de regionale omroep zijn getrokken'.⁵⁸ Maar zo ver kwam het niet. Er ontstond een actiegroep onder leiding van A.L. (Bram) Ouweneel (bestuurslid SROZOB), die de actie 'Houdt Omroep Brabant in de lucht' opzette. Bram Ouweneel was ook VVD-raadslid in Eindhoven en oud-directeur van het POC (Philips Ontspanningscentrum) in Eindhoven. Er kwamen spotjes op de radio, waarin bekende personen uit de regio een vurig pleidooi hielden voor het behoud van 'hun' omroep, er verscheen een speciale Omroep Brabantkrant en in het *Eindhovens Dagblad* stond op 15 augustus 1979 een paginagrote advertentie ondertekend door talrijke personen, organisaties en instellingen. Dagelijks was de reportagewagen van Omroep Brabant ergens in de regio te vinden om handtekeningen van sympathiserende luisteraars te vergaren. Op 2 september 1979 werd in het Speelhuis in Helmond een artiestengala gehouden ter ondersteuning. Cabaretier Jan Strick uit Maarheeze componeerde

51 BHIC, OB, inv.nr. 6, verslag redactievergadering 29 juli 1981.

52 Beljon en Van Poppel, Eindverslag onderzoek regionale radio omroep, deel 1, Tilburg, april 1979, pag. 35.

53 Beljon en Van Poppel, Eindverslag onderzoek regionale radio omroep, deel 4, Tilburg, april 1979, pag. 71.

54 Beljon en Van Poppel, Eindverslag onderzoek regionale radio omroep, deel 4, Tilburg april 1979.

55 Van den Eerenbeemt, *Geschiedenis van Noord-Brabant*, deel 3, 354.

56 *Eindhovens Dagblad*, 2 september 1977.

57 *Eindhovens Dagblad*, 10 juni 1978.

58 Jaarverslag SROB 1978.

een protestsong, waarin hij minister Gardeniers waarschuwde voor een negatieve beslissing. Op dinsdag 25 september 1979 overhandigde oud-Kamervoorzitter mr. F.J. van Thiel (1906-1993) uit Helmond 165.000 handtekeningen aan de toenmalige Kamervoorzitter Dick Dolman (1935-2019). Tijdens een extra uitzending die dag vanuit de NOS-studio in Den Haag konden de luisteraars in Zuidoost-Brabant horen wat landelijke politici te vertellen hadden over de toekomst van de regionale omroep. Een dag eerder kwam minister Gardeniers met de mededeling dat de bestaande financiering uit de omroepmiddelen verlengd zou worden tot 1 januari 1981, waardoor de omroep de tijd kreeg een acceptabele financieringsvorm te vinden.

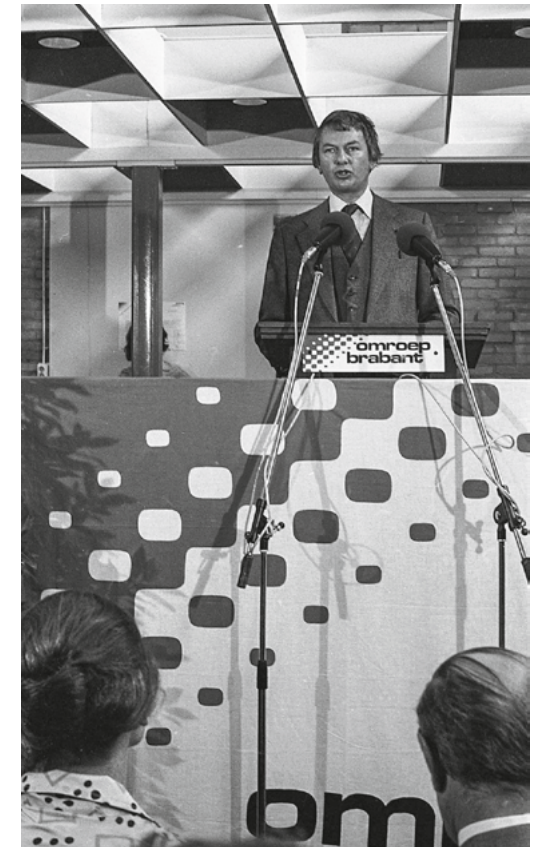
Oud-Kamervoorzitter Frans-Jozef van Thiel overhandigt op 25 september 1979 in Den Haag de lijsten met handtekeningen voor behoud van Omroep Brabant aan toenmalig Kamervoorzitter Dick Dolman. (Foto: Toine van Berkel, archief Omroep Brabant)

In het algemeen was er vanuit de Haagse politiek niet zo veel aandacht voor het verschijnsel regionale omroep. Weliswaar kon een groot deel van Nederland naar de regionale omroep luisteren, maar niet in de Randstad, met uitzondering van Amsterdam sinds 1976. Die onbekendheid met het verschijnsel regionale omroep bleek iedere keer weer als een nieuwe minister omroepbeleid moest maken. De stichting ROOS (Regionale Omroepen Overleg en Samenwerking) probeerde daarin geregeld verandering aan te brengen, maar de regionale omroep werd nooit een echt politiek issue.⁵⁹ Ook de handtekeningenactie uit Zuidoost-Brabant zorgde niet voor een schokeffect in Haagse kringen. Het beleid van minister Gardeniers bleef in hoofdlijnen hetzelfde, zoals bleek uit haar beleidsnotitie 'Regionale omroep in Nederland, ontwikkeling en beleid' van mei 1979. Daarin stond

dat iedere provincie één regionale omroep zou moeten hebben, die kon rekenen op een jaarlijkse vaste rijksbijdrage, maar de regio moest de rest van de kosten ophoesten.⁶⁰ 'Eén omroep in Brabant is volstrekt onacceptabel', zo was de eerste reactie van SROB-voorzitter Van Veldhoven.⁶¹ In het *Eindhovens Dagblad* van zaterdag 5 mei 1979 kreeg Jacques Grijpink de gelegenheid zijn mening te geven over de plannen van de minister in een artikel met als kop: 'Haalt Omroep Brabant 1980?'. Ook hij reageerde teleurgesteld. Het Brabantse experiment had immers overduidelijk aangetoond op welke schaal regionale omroep gemaakt moest worden. Bovendien vreesde hij dat de journalistieke onafhankelijkheid in gevaar zou komen als de regio zou moeten meebetalen.⁶²

Eind jaren zeventig kon de regionale omroep overigens wel rekenen op wat meer sympathie vanuit Hilversum. De Omroepraad pleitte al in 1977 voor een centrale financiering uit algemene omroepmiddelen.⁶³ In 1979 erkende het NOS-bestuur de regionale omroep als een onderdeel van het bestel, 'te betalen uit algemene middelen' en ook nieuwe ROOS-nota's werden door Hilversum positief gewaardeerd.⁶⁴ Een teken van landelijke acceptatie was verder dat medewerkers van landelijke omroepen de studio in Eindhoven steeds meer wisten te vinden voor het doorspelen van bijdragen naar Hilversum. In 1982 gebeurde dat nog maar 34 keer, vijf jaar later al 110 keer.

Maar daarbij bleef het. Vanuit Hilversum werd nooit een echte vuist gemaakt richting Den Haag als de regionale omroep ter sprake kwam. Wel kreeg Omroep Brabant vanaf 24 november 1980 ruimte op teletekst, toen nog een experiment dat de NOS in april 1980 was begonnen.⁶⁵ Op pagina 527 was voortaan de programmering en het nieuws van Omroep Brabant te vinden.

Prof. G. van Veldhoven, voorzitter van de Stichting Regionale Omroep Brabant (SROB). (Foto: Hans-Joachim Schröter)

59 Van Dam, *Regionale Omroep in Noord-Brabant van 1944 tot 1976*, 43. ROOS werd opgericht in december 1976. Zowel de 47a-omroepen als de 47b-omroepen sloten zich daarbij aan.

60 Uitgebracht op 1 mei 1979.

61 *De Stem*, 2 mei 1979.

62 *Eindhovens Dagblad*, 5 mei 1979.

63 *De Volkskrant*, 11 mei 1977.

64 Het gaat om de derde ROOS-nota 'Streekradio in Nederland, naar de ontwikkeling van een beleid' in augustus 1979 en om de derde ROOS-nota van augustus 1980, waarin gepleit werd voor een landelijke bedekking met 23 regionale omroepen.

65 www.wikipedia.org. Teletekst. De samenwerking met de NOS op teletekst duurde tot 1998.

Piraten en lokale omroepen

Ongetwijfeld hadden de wat lauwe reacties op het verschijnsel regionale omroep ook te maken met een nieuw fenomeen. Rond 1980 werd Nederland geconfronteerd met een golf van etherpiraterij, vooral via de FM-radio, met een bereik van een tiental kilometers. Net over de grens in België ontstonden Vrije Radiozenders, die ook in Nederland te beluisteren waren. Vervolgens begonnen ook in Nederland dergelijke zenders uit te zenden, ook al hadden ze geen zendvergunning. Dankzij het aanvankelijke succes van die zenders – en het ontbreken van een actief opsporingsbeleid – ontstonden initiatieven voor publieke lokale omroepen in Nederland. Op initiatief van de lokale omroep in Goirle (LOG) werd begin 1982 de OLON, de Organisatie van Lokale Omroepen in Nederland, opgericht. Met deze ontwikkeling wist de publieke regionale omroep niet goed raad. In het jaarverslag over 1980 van de stichting SROB gaf bestuurslid Ben Sies zijn visie op het bestel. ‘Vooral de centjes bepalen de discussie’, zo luidde zijn conclusie en hij waarschuwde tegen een wildgroei van lokale omroepen en het klakkeloos legaliseren van etherpiraten.⁶⁶ In 1981 verscheen een (vierde) ROOS-nota over de relatie tussen de regionale en lokale omroep, maar veel verder dan de constatering dat de regionale omroep een journalistiek medium was (met een professionele redactie) en de lokale omroep een welzijnsvoorziening (met goedwillende vrijwilligers), kwam men niet. Een echt antwoord op de recente ontwikkelingen kwam er niet en samenwerking met de grotere lokale omroepen werd angstvallig vermeden. ‘Een welwillende houding aannemen ten aanzien van serieuze initiatieven maar geen faciliteiten verlenen’, dat was zo’n beetje de houding van het SROB-bestuur.⁶⁷ Wel diende het SROB-bestuur in 1980 opnieuw een verzoek in tot uitbreiding van het zendgebied bij het ministerie van CRM, zoals dat ook in 1983 nog een keer gebeurde, toen bij het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC).⁶⁸ Het bestuur hield ondanks alles vast aan de wens vier regionale omroepen in de provincie Noord-Brabant te realiseren.

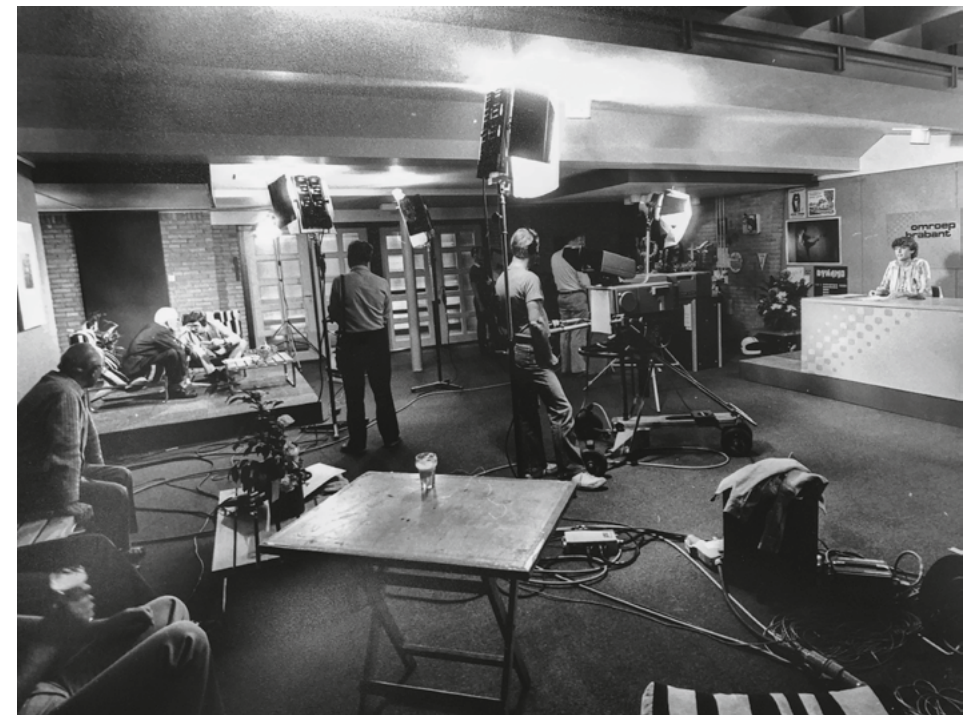
In juli 1981 schreef Jacques Grijpink een notitie over de toekomst van Omroep Brabant, die hij als zorgelijk bestempelde. De vele initiatieven voor lokale omroep, het uitblijven van een financiële regeling voor de regionale omroep, de slechte economische situatie van de jaren tachtig en de ongewisse reacties vanuit de politiek brachten hem tot die conclusie.

Bestuurlijk was er inmiddels ook een en ander veranderd. Ben Sies werd in juli 1980 hoofdredacteur van het *Brabants Dagblad* in Den Bosch en G.M. van Veldhoven per 1 mei 1981 rector-magnificus van de Katholieke Hogeschool Tilburg. Medio oktober 1980 trad F.P.J. (Frans) van Grunsven, directeur Sociale Zaken bij Philips, aan als nieuwe voorzitter van de Stichting Regionale Omroep Brabant. Het is onduidelijk welke effecten die bestuurswisselingen hebben gehad. Van Grunsven is niet lang voorzitter geweest; hij vertrok medio 1982. Zijn opvolger werd oud-wethouder van Tilburg Ed de Grood (1919-2006).

Begin februari 1981 stuurde minister Gardeniers haar voorstellen tot wijziging van de Omroepwet voor advies naar de provinciebesturen en de NOS. De minister wilde nog steeds maar één omroeporganisatie per provincie en één rijksbijdrage per provincie. Een meerderheid van de Tweede Kamer leek inmiddels te voelen voor een vaste bijdrage van het rijk, aangevuld met een door de provincie vast te stellen opslag op de omroepbijdrage. De Kamerleden A. Kosto (PvdA) en P.J.A. van der Sanden (CDA) kwamen met dat voorstel. In het Brabantse zou dat een opslag van veertien gulden betekenen, bestemd voor vier regionale omroepen, onder de paraplu van de SROB, zoals ook statutair was vastgelegd. Het Brabantse experiment was immers geslaagd en de schaal waarop regionale omroep zou moeten functioneren duidelijk.

De wilde jaren voorbij

De onzekerheid bleef, maar langzaamaan werd wel duidelijk welke kant het opging, gezien de politieke stemming in Den Haag. Over regionale televisie werd niet of nauwelijks nog gesproken, tot teleurstelling van Grijpink. Op 1 september 1981 vierde Omroep Brabant het eerste lustrum. Dat gebeurde met een radio-uitzending van twaalf uur (van 07.00 tot 19.00 uur) en een tv-programma van 18.00 tot 18.35 uur, dat landelijk werd uitgezonden via Nederland 2. Grijpink had voor dat tv-programma *Experiment in Brabant* zijn relaties bij de KRO aangesproken en toestemming gekregen van CRM. Volgens Grijpink lagen de kosten voor een half uur televisie per dag even hoog als voor anderhalf uur radio per dag, namelijk vier gulden per inwoner. Dat was niet berekend naar Hilversumse maatstaven want ook voor regionale tv ging hij uit van een simpele en goedkope opzet. Grijpink hoopte op die manier duidelijk te maken wat regionale televisie kon betekenen voor een regio. Maar bij die eenmalige vertoning bleef het.

De eerste regionale tv-uitzending in september 1981 vanuit de hal van Omroep Brabant. Presentatrice is Trudy van Rijswijk. (Foto: Noord-Zuid Fotopers, archief Omroep Brabant)

Op zondag 30 augustus was de Philips Jubileumhal uitverkocht voor een groots jubileumconcert met regionale artiesten. Niet alleen daaruit bleek de populariteit van de omroep. De hal was met personeel gratis beschikbaar gesteld en de artiesten traden voor niets op. Nol van Roessel liet bij dat eerste lustrum van de omroep zijn laatste aflevering van de ‘contente mens’ horen.

⁶⁶ Jaarverslag SROB 1980.

⁶⁷ BHIC, OB, inv.nr. 44. Notulen vergadering SROZOB-bestuur 26 april 1982.

⁶⁸ Bouhuizen, *Groeien, Groeien, Groeien*.

Viering van het tienjarig bestaan van Omroep Brabant in september 1986 in de toenmalige Philips Jubileumhal. (Foto: archief Omroep Brabant)

De populariteit van Omroep Brabant bleef ongekend hoog. Een verzoek tot zendtijduitbreiding werd gehonoreerd en vanaf 1 november 1982 kon de omroep geen veertien maar negentien uur per week uitzenden. Dat betekende de komst van het programma *Zie Zo Zaterdag*, iedere zaterdagmorgen tussen 10.02 en 13.00 uur. Op zaterdagavond was voortaan tussen half zeven en zeven uur een programma voor buitenlandse werknemers te horen. In het Spaans, Turks en Arabisch konden zij luisteren naar de belangrijkste gebeurtenissen in de regio in hun eigen taal. De uitzendingen werden gepresenteerd door Angel Castro en Juan Ibanez (Spaans), Orhan Yildiz (Turks) en Mohammed Tetouani en Abdelkarim Messaoudi (Arabisch). Wekelijks selecteerde programmeur Christ van den Besselaar de belangrijkste nieuwsberichten, die werden aangevuld met informatie uit de eigen gemeenschap. Grijpink had zich persoonlijk hard gemaakt voor de komst van dat programma, indachtig zijn overtuiging dat regionale omroep nuttig moest zijn voor iedereen. Al op 31 maart 1978 had hij daarover een eerste gesprek met W. Wilbers (CRM).

Een ander ideaal van Grijpink werd enkele jaren later gerealiseerd. In januari 1984 vond namelijk een experiment plaats voor een geïntegreerd programma met de landelijke omroepen. Voor dat idee had Grijpink in eerste instantie steun gevonden bij de KRO en de NCRV. Het experiment zou moeten leiden tot een permanent landelijk/regionaal programma op Hilversum 1, met deelname van alle omroepen.⁶⁹ Het was in grote lijnen het idee, dat Grijpink al in 1976 had gelanceerd in *De Nieuwe Linie* en dat ook de grondslag vormde voor de vijfde ROOS-nota, gepubliceerd in september 1982. Alle regionale omroepen kenden sinds augustus 1983 eenzelfde juridische structuur. De oude tegenstellingen tussen de 47a-omroepen (vallend onder de NOS) en de 47b-omroepen verdwenen daardoor. Sinds 1976 was het aantal regionale omroepen gegroeid door een verdere splitsing van de RONO en de komst van Radio Rijnmond eind 1983.

Op 19 december 1984 werd in het Provinciehuis in Den Bosch een congres gehouden over de streekomroep in Nederland. Daar kwamen ook de plannen voor de nieuwe opzet van Hilversum 1 aan de orde met internationaal, landelijk en regionaal nieuws. De regionale omroepen zouden het programma van Hilversum 1 overnemen en eigen nieuwsprogramma's vullen tussen 7.15 en 8.00 uur, tussen 12.00 en 13.00 uur en tussen 18.00 en 19.00 uur. In de daluren zou een programma te horen zijn met 80 procent muziek en 20 procent gesproken woord.⁷⁰ Die plannen werden werkelijkheid en vanaf 1 december 1985 kende Nederland een Radio 1-programmering met internationaal-, nationaal- en regionaal nieuws, afgewisseld met lichte muziek. Maar niet alle omroepen werkten 'con amore' mee en datzelfde gold voor diverse programmamakers. Zo probeerde VARA-presentator Felix Meurders de VARA-begintune altijd eerder te laten klinken dan de regionale tunes. Veronica en TROS hielden zich niet aan de afspraken en hoewel zij later in een gerechtelijke procedure in het ongelijk werden gesteld, was toen al duidelijk dat verdere samenwerking tussen de landelijke en regionale omroepen niet haalbaar was. Per 1 oktober 1988 werd de samenwerking dan ook beëindigd. De meeste regionale omroepen gingen toen meer zendtijd vullen met eigen programma's, in navolging van Radio Rijnmond, die daarmee al vanaf 1 oktober 1987 was begonnen.

Omroep Brabant en de meeste regionale omroepen deden wel van harte mee met het experiment op Radio 1. Dat kon ook omdat in Eindhoven nieuwe technische mogelijkheden waren ontwikkeld zoals een *reportfoon*, waarmee de geluidskwaliteit van normale telefoonlijnen zodanig verbeterd kon worden dat ze gebruikt konden worden voor radio-uitzendingen. Het betekende een zeer aanzienlijke besparing op lijnkosten. In 1985 zorgden de eigen technici voor een schakelunit, waardoor vijf telefoonlijnen door één medewerker bediend konden worden, uiterst handig bij het programma *Reacties van luisteraars*, dat vanaf het najaar van 1982 op de maandagavond te horen was.⁷¹ Dankzij een *self-support unit* konden nieuwslezers voortaan zonder steun van technici het nieuws presenteren. Daardoor was het mogelijk om vanaf 1 november 1982 op de hele uren eigen Brabants nieuws te brengen, in aansluiting op het ANP-nieuws.⁷² Die 'uitvindingen' waren ook om andere redenen nodig want vanaf 1983 moest er bezuinigd worden. De meeste van die uitvindingen kwamen op naam van Louis van der Veer, die in 1981 als chef van de afdeling techniek George Klein was opgevolgd. De reportfoon werd mede ontwikkeld door technicus Wim Heesbeen en Gerard Burgmans, medewerker van de Technische Hogeschool Eindhoven. Tijdens een werkbezoek op 11 april 1985 kreeg minister Elco Brinkman (1948) te horen dat een kleine omroeporganisatie als Omroep Brabant door die bezuinigingen in een onhoudbare financiële situatie terecht zou komen. Voor 1986 werd toen al gerekend op een tekort van 80.000 gulden.

⁶⁹ *Limburgs Dagblad*, 5 januari 1984.

⁷⁰ Vanaf 1 december 1985 is sprake van Radio 1.

⁷¹ Jaarverslag SROB 1981.

⁷² Jaarverslag SROB 1982. Het aantal zenduren steeg vanaf 1 november 1982 van 14 naar 19 uur per week, met nieuwsberichten om 09.02, 11.02, 14.02, 16.02 en 17.02 uur. De avonduitzending duurde voortaan tot 19.00 uur, op zaterdag werd uitgezonden van 10.02 tot 13.00 uur en op zaterdagavond tot 19.00 uur.

Provinciale opslag

Minister Brinkman werd de man, die eindelijk de toekomst van de regionale omroepen zou bepalen. Brinkman, minister van WVC vanaf 1982, bracht in augustus 1983 zijn concept-medianota uit. Daarin hield hij vast aan het idee voor één regionale omroep per provincie (Zuid-Holland twee), te betalen uit een provinciale opslag op de omroepbijdrage van maximaal tien gulden. Opnieuw liet het SROB-bestuur weten dat onaanvaardbaar te vinden. In een brief aan de Brabantse Kamerleden werden de bezwaren nog eens opgesomd: Brabant is te groot voor één omroep en de financiering moet uit de algemene omroepmiddelen komen.⁷³ Een simpele berekening leerde dat het tientje slechts 6,2 miljoen gulden zou opleveren, terwijl elf miljoen nodig was voor vier gelijkwaardige regionale omroepen in Brabant, onder de paraplu van Omroep Brabant. Maar opnieuw bleek het onderwerp regionale omroep voor de landelijke politiek geen breekpunt te zijn. De ontwerp-Mediawet werd in 1985 gepresenteerd en in 1988 ingevoerd. Provinciale Staten van Noord-Brabant gingen in april 1985 in grote meerderheid akkoord met een provinciale opslag. Wel prefereerden de Staten voor de provincie een editiestelsel, waardoor toch op werkdagen vier regionale programma's te horen zouden zijn, met nieuws uit vier regio's. Op die manier bleef het idee van vier regionale omroepen met vier studio's in Noord-Brabant in grote lijnen overeind, zij het niet optimaal. Er moesten veel gezamenlijke programma's komen om de kosten te drukken. De vier bestuurlijke dochterstichtingen, zoals die in de statuten van 1974 waren vastgelegd, werden vervangen door vier bestuurscommissies.

Op 24 april 1986 vroeg het SROB-bestuur opnieuw een zendmachtiging aan voor de andere delen van Noord-Brabant. Al eerder waren daarvoor aanvragen ingediend, onder meer in 1980 en 1983. Begin 1987 bracht de Omroepraad een positief advies uit.⁷⁴ Maar het duurde nog tot in 1989 voordat de bewoners van de overige delen van Brabant daadwerkelijk naar hun eigen regionale programma konden luisteren.

Bij het tienjarig bestaan in 1986 constateerde Jacques Grijpink dan ook enigszins verbiterd dat de landelijke politiek de regionale omroep nooit echt serieus had genomen. 'Veel politici ontbreekt het aan de meest elementaire kennis van zaken', zo was zijn conclusie.⁷⁵

Terugblik

Het tienjarig bestaan van Omroep Brabant in 1986 werd op 1 september van dat jaar gevierd met een cabaretvoorstelling voor genodigden in het Helmondse Speelhuys. Die dag kon de omroep zes uur extra zendtijd vullen en op zondag 7 september was er open huis in de Philips Jubileumhal, waar tal van regionale artiesten optraden en een historische radiotentoonstelling was ingericht in samenwerking met het Philips Concern Archief. De tijden waren toen al veranderd. Bij het eerste jubileum werd de hal gratis beschikbaar gesteld, vijf jaar later bleek dat niet meer mogelijk. De omroep was breed geaccepteerd, maar het enthousiasme uit de beginperiode had inmiddels plaatsgemaakt voor vanzelfsprekendheid. De hamvragen uit de beginperiode zijn nooit verder onderzocht. In hoeverre heeft de omroep de kennis van regionale kwesties bevorderd? Is de betrokkenheid van de inwoners groter geworden bij lokale kwesties? Kennelijk was aan verder onderzoek geen behoefte meer; de goede luistercijfers en de vele, doorgaans positieve reacties, volstonden.

De viering van het tweede lustrum was een van de laatste wapenfeiten van Grijpink. Een ander was de aankoop van het studiogebouw aan de Heggeranklaan op 2 april 1986.⁷⁶ Na een verbouwing zouden van hieruit de provinciale uitzendingen gaan plaatsvinden. Maar dat gebeurde pas na zijn vertrek. Begin 1986 had Grijpink te kennen gegeven voortijdig met pensioen te willen gaan.⁷⁷ Zijn gezondheid speelde hem daarbij parten, maar ook was hij de strijd om erkenning moe: hij wilde graag weer schrijven en reizen.⁷⁸ Op 24 september 1986 werd Douwe van Dam (1938), beleidsmedewerker regionale zaken bij de NOS, benoemd tot zijn opvolger. Deze nam per 1 februari 1987 het roer over.

Afscheidsreceptie van Jacques Grijpink op 3 april 1987 in de toenmalige wintertuin van Hotel Cocagne in Eindhoven. Tijdens die receptie kreeg hij de Koninklijke onderscheiding ridder in de Orde van Oranje-Nassau uitgereikt. Zittend links van hem zijn opvolger Douwe van Dam en zijn echtgenote L.P. Grijpink-Bijlsma. (Foto: Hans-Joachim Schröter)

Met het vertrek van Jacques Grijpink was de pioniersfase voorbij. Zijn opvolger kon oogsten wat eerder was gezaaid. In 1989 kregen ook de overige regio's hun eigen radio-uitzendingen. In 1997 volgde Omroep Brabant TV, weer later (in 2001) een eigen website. In 1999 verhuisde het omroepbedrijf naar Science Park Eindhoven in Son. Op 12 februari 2001 werd een nieuw radioformat ingevoerd, waardoor er geen regionale uitzendingen meer te horen waren. Feitelijk was dat al vanaf 30 juni 2000 niet meer het geval.

Omroep Brabant was in menig opzicht een trendsetter voor de ontwikkeling van de regionale omroep in Nederland. Dat gold niet alleen op journalistiek en programmatisch vlak, maar ook wat financieel beheer en technische ontwikkelingen betreft. De hand van

73 *De Waarheid*, 13 april 1983.

74 Jaarverslag SROB 1986.

75 *Eindhovens Dagblad*, 30 augustus 1986.

76 Jaarverslag SROB 1986.

77 BHIC, OB, inv.nr. 44. verg. best. SROZOB 28 april 1986.

78 Gesprek met Suzanne Grijpink, 11 november 2018.

Jacques Grijpink was daarin duidelijk herkenbaar. Zijn toenmalige medewerkers herinneren zich hem als een man die wist wat hij wilde en daaraan strak de hand hield. Hij was zuinig maar niet krenterig. Hij gold als een toegankelijke man, die open stond voor de persoonlijke problemen van zijn medewerkers. Hij had een hekel aan bureaucratie en politieke manipulaties. Hij kon zich verschrikkelijk ergeren, maar wist zichzelf ook te relativeren. Vooral stond hij bekend als iemand met een groot gevoel voor humor, waarover talrijke anekdotes zijn te vertellen. Natuurlijk had hij de tijd mee. Radio was in de jaren zeventig en tachtig nog een belangrijk nieuwsmedium en de publieke omroep had lange tijd het rijk alleen. Pas in 1988 lukte het Cable One als eerste commerciële station in Nederland door te dringen, gevolgd door Radio 10 en Sky Radio. Een jaar later kwam RTL Veronique als eerste commerciële zender in Nederland op de buis. Maar toen was de positie van de regionale omroep al zeker gesteld en was Omroep Brabant niet meer weg te denken uit het Brabantse medialandschap.

In het jaarverslag over 1987 schreef Van Dam over zijn voorganger, die in 2003 overleed: ‘Dat zijn naam onlosmakelijk aan Omroep Brabant verbonden zal blijven is te danken aan zijn nimmer aflatende inzet om “zijn” omroep te maken tot wat hij nu is: één van de best beluisterde regionale omroepen in Nederland.’⁷⁹

Afkortingen

BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch
RHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven

Archivalia

Brabants Historisch Informatiecentrum, 's-Hertogenbosch (BHIC)
999 Regionale Omroep Brabant en voorgangers, 1972-2005 (OB)
Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHEC)
10169 Stichting Regionale Omroep Brabant, vanaf 1974 Stichting Regionale Omroep Zuid-oost Brabant, Eindhoven, 1971-1980 (SROB)

Literatuur

Beljon, J. en J. van Poppel, *Eindverslag onderzoek regionale radio omroep*, deel 1, probleemstelling, dataverzameling en samenvatting resultaten (Tilburg 1979).

Beljon, J. en J. van Poppel, *Eindverslag onderzoek regionale omroep*, deel 4, resultatenonderzoek Omroep Brabant (Tilburg 1979).

Besselaar, C. van den, ‘De regionale omroep in Bladel geboren?’, *In Brabant* 2 nr. 5 (2011 4-19).

Bouhuijzen, L, *Groeien, Groeien, Groeien... Van een omroep in Brabant tot één omroep voor Brabant* (Eindhoven 1991).

Dam, D. van, *Regionale Omroep in Noord-Brabant van 1944 tot 1976* (Waalre 2001).

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant, deel 3 1945-1996 Dynamiek en expansie* (Amsterdam/Meppel, 1977).

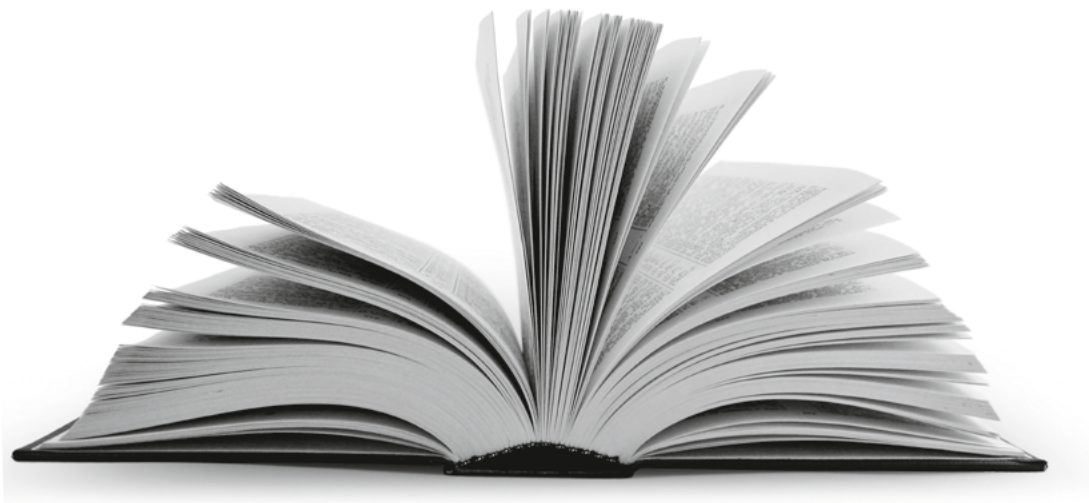
Horsten, H., “Wij tartten een machtige tegenstrever”. *Kleine persgeschiedenis van de regio Eindhoven* (Eindhoven 2006).

Houtert, C. van, *Uit doorgaans betrouwbare bron. De geschiedenis van het Eindhovens Dagblad* (Eindhoven 2003).

Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale of andere reeksen of in lokale jaarboeken en tijdschriften.

Archeologie, bouwhistorie, landschapsgeschiedenis en historische geografie

Ronald van Genabeek, Eddie Nijhof en Frederike Schipper, red., *'s-Hertogenbosch. Stad op de schop. 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch* (Woudrichem: Pictures Publishers, 2019). 742 p. ill. krtn. ISBN 978 94 92576 24 8. € 39,95.

Al jarenlang bestond bij velen de wens te komen tot een synthese van de resultaten van het sinds de jaren zeventig onder toezicht van de gemeente 's-Hertogenbosch uitgevoerde archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. Met de aanstelling van Hans L. Janssen in 1977 was 's-Hertogenbosch de eerste stad in Nederland met een eigen stadsarcheoloog. Schrijver dezes was in 2006 betrokken bij een eerste poging te komen tot een synthese van het door Janssen en vele anderen uitgevoerde, baanbrekende archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch in het kader van het NWO-project *Town and Countryside*. Uiteindelijk rondde dit boek in 2019 het ambitieuze project, waarvoor de stad vanaf 2007 middelen reserveerde, af: het gedroomde doel is bereikt en hoe! Toevallig werd onlangs ook de archeologische synthese van de andere, uitgebreid onderzochte stad in de Meierij, Eindhoven, afgerond met het proefschrift van stadsarcheoloog Nico Arts.¹

Dit boek is in alle opzichten adembenemend: qua omvang, reikwijdte, vormgeving, heldere structuur en diepgang. Buiten de redacteurs (aan wie eindredacteur Tikske Schwering moet worden toegevoegd) leverden ook Hans Janssen, Johan Treling en Dick van de Vrie tekstbijdragen; Jac. Biemans en Ronald van Genabeek verzorgden de beeldredactie. De objecten werden gefotografeerd door Marc Bolsius. Samen met de grandioze *artist impressions* van Paul Becx en verbluffende driedimensionale reconstructietekeningen van delen van de stad en gebouwen maken die afbeeldingen een groot deel van de aantrekkingskracht van het boek uit. Van mij mag dit boek de prijs krijgen voor het best vormgegeven boek van Brabant, zo niet Nederland. Dat is de verdienste van uitgever Pictures Publishers, met name Feike en Corné de Keijzer-Jansen.

Na een eerste hoofdstuk, waarin Ronald van Genabeek de geschiedenis van het archeologisch onderzoek en de nieuwe fase daarvan sinds 1977 uiteenzet en een introductie geeft op archeologische methoden en technieken, volgen zeven chronologisch geordende hoofdstukken. In hoofdstuk 9 besluit Van Genabeek, sinds 2015 teamleider van het team Onderzoek van de afdeling Erfgoed van de stad, met een nabeschuiving en een kort toekomstperspectief. In afwijking van veel andere archeologische overzichtswerken, waarin lange catalogi van afzonderlijke vondstcategorieën en sporen achter elkaar worden geplaatst, zijn de sporen en vondsten hier ingebed in een chronologische en thematische structuur, waardoor hun belang en samenhang duidelijker naar voren komen. Sterker nog, de hoofdstukken laten een voorbeeldige en bij mijn weten unieke mate van integratie zien van de resultaten van archeologisch, bouwhistorisch en historisch onderzoek.

¹ N.M.A. Arts, *Stad en platteland op het zand. Een archeologische biografie van landschappen en samenlevingen in de Kempen, 1100-1650* (dissertatie Tilburg University; Eindhoven: Onderzoeksbureau Oud Land, 2020).

Dat maakt het boek ook goed leesbaar voor mensen die minder zijn ingevoerd in de materie.

De heldere en verzorgde tekst bevat veel nieuwe inzichten. Uiteraard valt de nadruk op de ontwikkeling en bloeiperiode van de stad, van ongeveer 1180 tot in de zeventiende eeuw. Geregeld wordt de stad vergeleken met het omringende platteland. Dat is zinvol want het ontstaan en de economische ontwikkeling van de stad zijn natuurlijk ondenkbaar zonder de wisselwerking met het platteland. Ook onderzoek naar adellijke woonplaatsen en kastelen in de Meierij en boerendorpen wordt gerelateerd aan de stedelijke ontwikkeling. In hoofdstuk 8 worden de lijnen vanuit de middeleeuwen doorgetrokken tot circa 1850, met veel aandacht voor de vestingwerken en de status van de stad als garnizoensstad, het hergebruik van de omvangrijke kloostercomplexen, nijverheid, consumptie, gezondheid en hygiëne, en het begraven in de stad.

Ronduit verrassend is het om de opgravingen en het onderzoek gekoppeld te zien worden aan concrete, historisch gedocumenteerde complexen en huizen, zoals het eerste hertogelijke hof, kloosters en kapellen, en particuliere huizen en werkplaatsen. Het is toch leuker te lezen over met concrete personen te verbinden vindplaatsen, zoals het 'industriecomplex' van Arnoud Berwout (p. 200-201), de pottenbakkerij van Robbrecht de potter (p. 290-294), de 'kamers' van de allerarmsten in de Schilderstraat (p. 392-393) en het representatieve huis van Jan Pijnappel (p. 405-406) dan over 'anonieme' plekken. Over het oudste hertogelijke complex aan de Pensmarkt, het oudste gebouw van de stad, lezen we hier voor het eerst een boeiende, mooie synthese van de gedurende jaren opgebouwde archeologische en topografische kennis, goed geadstrueerd vanuit de historische bronnen (p. 114-117, 131, 142). Kennelijk verliet de hertog deze domeinhof in het tweede kwart van de dertiende eeuw en liet hij een nieuw hertogelijk hof bouwen tussen het latere Grootziekengasthuis en het dominicanenklooster, zoals aangegeven op de plattegrond op p. 173. Ik kan het over het hoofd hebben gezien, maar over die intrigerende tweede hof lees ik verder niets. Het Keizershof, het stadspaleis waar de verre opvolger van de hertog, Karel V, en zijn verwanten af en toe

verbleven bij hun bezoeken aan de stad, komt uitgebreid aan bod in hoofdstuk 6.4.

Terecht worden de opeenvolgende stadsmuren, -poorten en verdedigingswerken, waarover we sinds de jaren zeventig zoveel meer te weten zijn gekomen breed uitgemeten. De 3D-reconstructies geven er een prachtig beeld van. Die gebouwde resten worden mooi gekoppeld aan de strategische ligging van de stad en de opeenvolgende militaire crises in de middeleeuwen en moderne tijd. Meer dan voorheen zijn die sporen zichtbaar in de stad, al dan niet geïntegreerd in nieuwbouw, zoals het stadhuis, de parkeergarage Sint-Jan en het gereconstrueerde Bastion Maria: de archeologie en bouwhistorie laten zodoende hun sporen na in de moderne stad. Voorts is er veel aandacht voor het religieuze leven en de persoonlijke devotie in de stad, in de vorm van de talrijke kloosters en collectieve en particuliere vereringen waarmee Den Bosch, soms *Cleyn Rome* genoemd, zich onderscheidde. Ik miste hier alleen de naam van de orde waarvan de broeders het in 1205 op de Baseldonk gestichte klooster bevolkten: dat betrof de in 1227 goedgekeurde orde van de wilhelmieten (p. 141). In het hoofdstuk over kloosters en kapellen had het overzichtsartikel van Jan Sanders uit 2016 van nut kunnen zijn.²

De tabellen en kaarten maken de veelheid aan informatie nog inzichtelijker, zoals het fraaie kaartje op p. 469 van de herkomstgebieden van in 's-Hertogenbosch bewerkte en verhandelde producten, zoals aangetroffen in de stad. Fascinerend om te zien dat de grondstoffen afkomstig waren uit heel Noord-, West- en Zuid-Europa, en op beperkte schaal uit Afrika en Azië. De kaart op p. 107 is natuurlijk ontleend aan *De geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (onder redactie van R. van Uytven e.a., Zwolle 2004/2011) en dat had wel even vermeld kunnen worden.

Natuurlijk kon dit boek teruggrijpen op een hele reeks eerdere publicaties, te beginnen met het baanbrekende *Van bos tot stad* uit 1983 en daarnaast talrijke publieksgerichte boeken. De Bossche stadsarcheologie heeft het geïnteresseerde publiek

immers altijd voorbeeldig op de hoogte gehouden. Ook wordt verwezen naar talrijke wetenschappelijke studies, zoals de dissertaties van Ad van Drunen (2006), Marlous Craane (2013), Roos van Oosten (2014) en Ronald Glaudemans (2017), die zich (groten)deels op gegevens over 's-Hertogenbosch baseerden. Op p. 307-309, waar het gaat over de verwerking van vee tot vlees en leer in de stad, mis ik een verwijzing naar het proefschrift van Hans Koopmanschap, *Grensgebied tussen zand en veen* (2015), die op p. 237-247 uitgebreid ingaat op het mogelijke verband tussen interregionale vee-transporten, het vetweiden en het leer- en schoenenambacht in de Langstraat.

Economie is sowieso een belangrijk thema in dit boek. Internationale faam – mede dankzij de schilderijen van Jeroen Bosch! – kreeg de stad door de sector van het kleinmetaal: de spelden- en mesenmakerij (p. 455-462). Mooi is het dat er eindelijk eens aandacht wordt besteed aan de grondstof daarvan, namelijk het in de regio aanwezige ijzer-oor (p. 284). Een derde belangrijke sector was die van de lakennijverheid. Omdat textiel archeologisch niet veel sporen nalaat, blijft de aandacht hiervoor wat beperkt (p. 298-301). Als het gaat om de interregionale textielhandel (p. 455 en 625) had een verwijzing naar Gerard van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Proto-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1620-1820* (2004), niet misstaan.

Dankzij dit boek is 's-Hertogenbosch de stad waarvan we de middeleeuwse en vroegmoderne ruimtelijke, stedelijke en economische ontwikkeling, inclusief de bewoning en de kerkelijke planologie, het beste kennen van alle steden in Nederland. Dat is geen gratuite opmerking wanneer we ons realiseren dat de stad rond 1500, na Utrecht, de grootste en rijkste stad van het huidige Nederland was.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Paul Maas en Daniël Vangheluwe,
De toponymie van Best.
Met de geschiedenis van het grondbezit en impressies van de herdgangen uit de jaren '50 en '60

(Woudrichem: Pictures Publishers, 2018). 376 p.
ill. krtn. ISBN 978 949 257 617 0. € 37,50.

De toponymie van Best van Maas en Vangheluwe is een prachtig vormgegeven boek vol interessante wetenswaardigheden over de geschiedenis van Best en het Oirschotse gehucht Straten. Inhoudelijk zijn drie delen te onderscheiden. De hoofdmoot bestaat uit vermeldingen en verklaringen van toponiemen in Best en Straten. De veldnamen zijn zo veel mogelijk op de kaart gezet. Het resultaat is een gedegen naslagwerk met achterin een nuttig namenregister. Het tweede deel van het boek bestaat uit persoonlijke jeugdherinneringen met een beschrijving van gebouwen uit de jaren vijftig en zestig, rijk geïllustreerd met foto's. Als deze impressies bedoeld zijn om de belangstelling voor het boek te bevorderen, dan is dat een slimme zet, want jeugdsentiment verkoopt. In een wetenschappelijk boek over veldnamen waarin ook de middeleeuwse geschiedenis aan bod komt, hoort dergelijke romantiek mijns inziens minder goed thuis.

In het eerste hoofdstuk brengen de auteurs een geheel nieuwe visie naar voren. Het middeleeuwse centrum van Oirschot-Best zou zich eertijds in het gehucht Straten bevonden hebben. De abdij van Sint-Truiden zou daar een kerkje met enkele slaapverblijven voor monniken gebouwd hebben. In deze visie verhuisde de kerk omstreeks 1150 naar het huidige centrum van Oirschot. Deze opvatting wordt met veel overtuiging geëtaleerd, indirect gesteund door allerlei bronnen die nogal eens letterlijk geciteerd worden. Helaas hebben de auteurs opvattingen van anderen weinig kritisch gevolgd. Enkele voorbeelden: het belangrijkste argument van de auteurs voor een kerk te Straten is een oorkonde uit 1107 waarin de paus de abdij van Sint-Truiden bevestigt in het bezit van haar goederen, waaronder 'in het bisdom Utrecht het altaar van Aalburg met toebehoren. De kerk van het eiland

² Jan Sanders, 'Verkloostering in het vijftiende-eeuwse 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 33 (2016) 77-111.

Donk. Het altaar van Alem. Het altaar van Woensel. Het altaar van Son. Het altaar van Macharen. Het eiland Donk is een bekende bezitting van de abdij gelegen bij Herk-de-Stad, ongeveer 15 kilometer ten noorden van Sint-Truiden. Camps denkt dat het eiland Donk dat in 1107 genoemd wordt, daar niet kan liggen, omdat het genoemd wordt onder de plaatsen gelegen in het bisdom Utrecht. Maas en Vangheluwe volgen Camps hierin en plaatsen het eiland Donk vervolgens in Straten onder Oirschot. Maar dat 'in het bisdom Utrecht' heeft alleen betrekking op Aalburg. De vier laatstgenoemde plaatsen lagen immers in het bisdom Luik. Daarmee vervalt het bezwaar om het eiland Donk bij Herk-de-Stad te plaatsen. Een ander voorbeeld is de vermeende vermelding van een 'kapittel van de heilige Maria' in Oirschot in het jaargetijdenboek van Oirschot in de transcriptie daarvan door Ligtmans. Maas en Vangheluwe concluderen dat het Mariakapittel voorafging aan het Oirschotse Petruskapittel, dat uit later tijd bekend is. In het originele getijdenboek staan echter afkortingen die gelezen moeten worden als 'kapelaan van de Heilige Maria' en niet met 'Mariakapittel', zo blijkt als men er ook de regesten van de oorkonden van het kapittel op naslaat. Ook suggesties van Klaversma uit de jaren zeventig worden zonder nader onderzoek overgenomen en hier en daar foutief geïnterpreteerd, wat tot verkeerde conclusies leidt met betrekking tot de genealogie van de heren van Oirschot.

Oirschot wordt algemeen gezien als de geboorteplaats van de heilige Odulphus, die in de negende eeuw missiewerk deed onder de Friezen. Maas en Vangheluwe volgen Van Buijtenen in diens opvatting dat Bodgis, de vader van Odulphus, ook een missionaris was. Dat zal wel niet, want Bodgis was niet blij was met de plannen van zijn zoon om missionaris te worden en naar Utrecht te vertrekken. Op aandringen van zijn vader nam Odulphus, voordat hij toch vertrok, enige tijd de zielzorg in Oirschot waar. Als deze berichten waar zijn, dan lijkt Bodgis zeggenschap gehad te hebben over het aanstellen van de plaatselijke zielzorger. Dat maakt aannemelijk dat hij een plaatselijke grootgrondbezitter was met een eigen kerk. Archeologische vondsten uit de vroege middeleeuwen in het centrum van Oirschot – onder andere nabij de oude

Mariakerk in Oirschot – wijzen in elk geval op bewoning aldaar in de vroege middeleeuwen. De auteurs schrijven dat uit de levensbeschrijving van Odulphus blijkt dat hij in Oirschot zelf opgeleid zou zijn tot priester, maar dat staat in deze *vita* nergens vermeld. Kennelijk is dit overgenomen van Lijten, zonder deze bewering te controleren. Dat Odulphus grondbezit aan de abdij van Sint-Truiden geschonken heeft en dat deze abdij de kerk van Oirschot in bezit gehad zou hebben, zijn speculaties zonder enige grond.

Maas en Vangheluwe hebben een indrukwekkend aantal bronnen geraadpleegd. Toch ontbreken er een paar die niet gemist hadden mogen worden. Zo valt het de auteurs op dat de priorij van Postel in 1370 in Oirschot een cijns betaalde aan de hertog van Brabant voor het goed Ellaar te Spoordonk. Ze veronderstellen dat dit goed afkomstig is van Sint-Truiden en dat het goed Ellaar eertijds één geheel vormde met het bezit van de heer van Oirschot te Spoordonk. De verdeling van dit goed zou dan samenhangen met de verdeling van de heerlijke rechten te Oirschot. Merkwaardig genoeg is het oudere cijnsboek van 1340 niet geraadpleegd. Daaruit blijkt dat de priorij van Postel het goed Ellaar verwierf van Jan van Ellaar en niet van Sint-Truiden, waarmee ook deze gedachtegang van de auteurs in duigen valt. Ook de regesten van het Oirschotse kapittel en het archief van de heerlijkheid Oirschot zijn niet in hun studie betrokken. Er rammelt meer aan het eerste hoofdstuk, zoals de veronderstelling dat de parochie Oirschot in de middeleeuwen vaste grenzen had; de bewering dat Gunterslaar rond 1340 geen bos was; en dat 1 bunder ongeveer gelijk was aan 1 hectare, om maar wat voorbeelden te noemen.

Desondanks stelden Maas en Vangheluwe een mooi boek samen over de toponiemen van Best en Straten. Het is een gedegen en nuttig naslagwerk van veld- en waternamen. Het eerste hoofdstuk is wat te ambitieus in zijn pretenties: de abdij van Sint-Truiden speelde in Oirschot waarschijnlijk een minder prominente rol dan Maas en Vangheluwe vermoeden. De vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Oirschot en Best moet nog geschreven en verder uitgewerkt worden. De resultaten van archeologische opgravingen en bodemkunde verdienen daarin een grotere plaats, aangevuld

met veldnamenonderzoek in Oirschot en met gegevens uit het archief van de heerlijkheid.

Martien van Asseldonk

Middeleeuwen en nieuwe tijd

Alois van Doornmalen,
De Herlaars in het Midden-Nederlands rivierengebied, ca. 1075-ca. 1400 (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2019).
439 p. ill. ISBN 978 90 8704 727 6. € 39,00.

Met dit werk levert de auteur een intrigerende bouwsteen voor het nog schamele bouwwerk van Nederlandse adelsgeschiedenis en draagt hij bij aan de geschiedenis van een bijzonder gecompliceerde regio, waar de invloedssferen van Holland, Brabant, Gelre en Utrecht aan elkaar grensden en eeuwenlang botsten.³ Met als primair uitgangspunt de vraag hoe de Herlaars hun macht en positie in het Midden-Nederlandse rivierengebied hebben verworven en gehandhaafd, heeft hij een studie geschreven waarop hij in 2017 aan de Universiteit van Leiden is gepromoveerd en die in 2019 bekroond is met de Jan van Heeswijkprijs.

Om de macht van de Herlaars te kunnen onderzoeken in een periode waarover weinig bronnen beschikbaar zijn, maakt Van Doornmalen gebruik van het begrip 'maatschappelijk vermogen', dat hij opdeelt in sociaaleconomisch, sociaal-politiek en sociaal-cultureel vermogen. Centraal staan de sociale relaties van een familie. Allereerst onderzoekt Van Doornmalen daarom de status van de familie in de eerste eeuwen van haar bestaan. De Herlaars behoorden tot de 'oude' adel, de *nobiles*, maar ze kunnen niet geografisch worden vastgepin op het grondgebied van een van de landsheren. Eerder zouden zij gerekend kunnen worden tot de 'grensadel', die de mogelijkheid had

om landsheren tegen elkaar uit te spelen. Vervolgens tracht de auteur een genealogisch schema op te stellen van de verschillende Herlaars, die 'handig' genoeg tussen circa 1080 en 1200 allen Dirk heten. Hij slaagt hier vrij aardig in, maar mijns inziens zit de aanvullende waarde van dit hoofdstuk vooral in het belichten van de bronnenproblematiek die de genealoog in het onderzoek naar volmiddeleeuwse families tegenkomt en de kritische wijze waarop Van Doornmalen hiermee is omgegaan. De verwevenheid van de Herlaars met verschillende belangrijke adellijke geslachten in de Lage Landen wordt duidelijk. Ook werkt de auteur per (zij)tak de politieke rol en het maatschappelijk vermogen uit.

In het volgende hoofdstuk staat de bezitsreconstructie van de Herlaars centraal. Hiervoor begint de auteur met een praktisch overzicht van enkele begrippen, zoals het verschil tussen allodiaal goed en leengoed, de structuur van heerlijkheden en de ontwikkeling van leenadministratie. Daarna volgen de verschillende heerlijkheden die de familie in bezit heeft gehad. Vanuit Brabants oogpunt zijn Herlaar en Bokhoven noemenswaardig, maar ook de heerlijkheden Ameide, Ammerzoden, Bokhoven en Poederloijen komen aan bod. Een bijzonder geval is de heerlijkheid Empel-Meerwijk, waarvan Johan van Herlaar de hoge jurisdictie uit handen van de Gelderse hertog had ontvangen en de lage jurisdictie van de Brabantse hertog. Gelijktijdig echter betwistten beide hertogen het bezit van het leenheerschap over de hoge jurisdictie.

In het vijfde hoofdstuk besteedt Van Doornmalen aandacht aan het huizenbezit van de Herlaars. Het is te merken dat hier het oorspronkelijke uitgangspunt van de auteur ligt: hij behandelt de verschillende huizen gedetailleerd vanuit historisch, bouwtechnisch en archeologisch oogpunt. Hierbij rijst wel de vraag in hoeverre deze analyse noodzakelijk is voor de algemene onderzoeksvraag. Het hoofdstuk komt enigszins misplaatst over en lijkt eerder een beschrijvende (archeologische) studie op zichzelf te zijn. Pas in het besluit worden de resultaten in een breder perspectief geplaatst en krijgt de lezer een beter beeld van hetgeen precies beoogd wordt. De illustratie van dit hoofdstuk met plattegronden, dwarsdoorsneden en 3D-modellen maakt het overigens wel

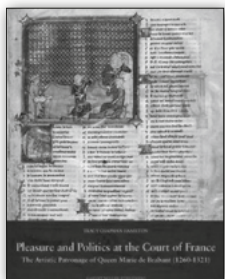
3 Andere voorbeelden van adel in deze regio en de wijze waarop zij zich manifesteerden, worden besproken in M. Vermeer, 'De Arkelse oorlog', in F. Cerutti e.a., red., *Tien eeuwen Gorinchem. Geschiedenis van een Hollandse stad* (Utrecht 2018) 73-76.

prettig leesbaar. Dit is het laatste grote hoofdstuk; daarna volgen nog de Nederlandstalige en Engelse conclusies.

De studie is goed leesbaar en mooi vormgegeven. Voor het kaartmateriaal is gebruik gemaakt van de expertise van cartograaf Bert Stamkot. Ook de stambomen zijn overzichtelijk, al zijn er hier en daar enkele kleine foutjes ingeslopen. Volgens het schema op p. 104 waren de zusters Marina en Aleid van Herlaar elk gehuwd met een broer (eenzelfde situatie vinden we terug op p. 139), en zeven er in de veertiende eeuw enkele Herlaars rond die niet verbonden zijn met een ouderpaar, blijkens p. 146. Hinderlijker is de wijze van annoteren, waarbij de publicatie met slechts de naam van de auteur en het jaartal wordt aangeduid. Het vereist constant bladeren tussen het hoofdstuk en literatuurlijst. Ook had ik in de opgave van archivalia in de annotatie liever de naam van het archieffonds willen zien dan het toegangsnummer.

Al met al is het een interessante studie die niet alleen een hoop informatie naar boven heeft gehaald over een belangrijke familie, maar ook op basis van gedegen onderzoek licht werpt op de chaotische situatie in de grensstreek waar een bisschop, een graaf en twee hertogen elkaar constant in de haren vlogen, en op de manier waarop de lokale adel met deze situatie zijn voordeel deed.

Mark Vermeer

Tracy Chapman Hamilton, *Pleasure and Politics at the Court of France. The Artistic Patronage of Queen Marie of Brabant (1260-1321)* (Londen en Turnhout: Harvey Miller Publishers en Brepols, 2019). 323 p. ill. ISBN 978-1-905375 68 4. € 125,00.

In dit kleurrijke boek bespreekt de auteur de rol van Maria van Brabant in de artistieke patronage aan het Franse hof aan het eind van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw. In breder opzicht ageert zij tegen het beeld dat alleen de mannelijke vorsten de ontwikkeling hiervan

stimuleerden en pleit ze voor meer aandacht voor de rol die de vrouwen aan het hof speelden en voor hun informele netwerken. Zij gebruikt hiervoor de toepasselijke term *matronage*.

Als een van de vele hertogelijke dochters met de naam Maria steeg de hier behandelde edelvrouw boven de regionale geschiedenis uit door haar verbintenis met de Franse koning. Ze werd geboren omstreeks 1260 als dochter van hertog Hendrik III van Brabant en Aleidis van Bourgondië. Ze groeide op in een omgeving waar literatuur en kunst een belangrijke plaats innamen. Haar vader ondersteunde dichters en minnezangers, haar broer Jan I bekwaamde zich in deze troubadourskunst en verwierf internationale allure, en haar moeder correspondeerde met Thomas van Aquino. In 1274 werd Maria de tweede vrouw van koning Filips III van Frankrijk. Sindsdien, tot haar dood in 1321, was zij een belangrijk figuur aan het Franse hof, eerst onder haar man, later onder haar stiefzoon Filips IV.

Na een inleidend hoofdstuk waarin de auteur haar positie afbakt, onderzoekt zij in het tweede hoofdstuk het netwerk dat Maria vanuit haar jeugd meekreeg en ontwikkelde. Bijzondere aandacht is voorbehouden voor relaties met de andere vrouwen in haar familie, zoals haar moeder en haar tante Beatrix, echtgenote van de graaf van Vlaanderen. Deze relaties boden Maria voorbeelden van vrouwelijke daadkracht en *agency*. Chapman Hamilton maakt gebruik van allerlei artefacten om haar hypothese kracht bij te zetten. In het hoofdstuk wordt aandacht besteed aan zegels en hun randschriften, aan de handschriften, en vooral aan de graftombe van haar ouders in Leuven. Ik zet wel een methodologisch vraagteken bij deze aanpak. Het zwakke punt van een dergelijke reconstructie is het risico van overinterpretatie: in hoeverre zijn details toeval of het gevolg van een bewuste ideologie of planning? Dat de tombe van Hendrik en Aleidis aan de noordzijde van de Leuvense dominicanenkerk stond, past binnen een traditie, zoals Chapman Hamilton zelf aangeeft (p. 69-71). Net ten noorden van de kerk liep de weg van Brussel naar de hertogelijke burcht op de Keizersberg. Dat de plaats van het graf een bewuste, symbolisch keuze is, zoals ze beweert, is daarom mijns inziens wat vergezocht.

Ook in hoofdstuk 3, waarin de auteur het leven van Maria aan het Franse hof beschrijft en de invloed die zij had op de hofcultuur, zet de auteur in mijn ogen een gevaarlijke stap door kronieken te gebruiken om een beeld te schetsen van Maria's persoonlijkheid. Dat zij dit beeld vergelijkt met informatie uit bijvoorbeeld hofrekeningen, pleit voor haar, maar het is toch glad ijs waarop zij zich begeeft. Het vierde hoofdstuk behandelt Maria's bibliotheek en de handschriften die onder haar auspiciën werden geproduceerd. Dit gebeurt tot in groot detail en wordt goed ingebed in de culturele omslag die de auteur in de eerdere hoofdstukken beschrijft. Het is enigszins jammer dat de auteur zoveel aandacht besteedt aan het zogeheten handschrift Arsenal 3142, overigens niet alleen in dit hoofdstuk, maar door het hele boek. Hoewel duidelijk is dat dit handschrift een prachtig voorbeeld is van Maria's *agency*, doet dit vragen rijzen over de algemene toepasbaarheid van de conclusies van het hoofdstuk. Het is de vraag – in afwezigheid van duidelijke aanwijzingen – of Chapman Hamiltons theorieën over Maria's eigen inbreng hard te maken zijn, en of deze überhaupt valt vast te stellen.

In hoofdstuk 5 duikt de auteur terug in het Brabantse, door te kijken naar de manier waarop Maria's afkomst in de kunst werd ingezet. Ze haalt hiervoor enkele oude historische werken aan, zoals de *Genealogia Ducum Brabantiae*, waarin de Brabantse hertogen geportretteerd worden als nazaten van de Karolingische vorsten. Een interessant punt haalt ze aan op p. 181-182: hier zegt ze dat de schrijver van de *Genealogia* de overgang van het Franse koningschap naar de Capetingen – de dynastie waartoe Maria's echtgenoot behoorde – als ongerechtvaardigd betitelt en de hertogen van Brabant als 'ware' erfgenamen van de Karolingen beschouwt. Chapman Hamilton nuanceert deze uitspraken en beschouwt ze als een zelfexpressie die eerder de Brabantse aspiraties op het Duitse keizerschap laat zien dan een aanval op de positie van Filips III en diens voorouders. Toch zou ik benieuwd zijn naar de receptie van deze tekst aan het Franse hof en of er misschien niet toch aanstoot aan werd genomen – temeer daar Chapman Hamilton de beschuldigingen van moord aan het adres van Maria in 1276 verbindt met deze *Genea-*

logia. Nu gaat ze mijns inziens wat vlot over de kwestie heen. Het hoofdstuk is interdisciplinair opgezet, met aandacht voor verschillende typen fysieke objecten zoals reliekschrijven, zegels, glas-in-loodramen, architectuur en – alweer – manuscript Arsenal 3142, maar ook voor ritueel en performatieve kunst, zoals de kroning van Maria tot koningin.

De conclusie, waaraan hoofdstuk 6 is gewijd, behandelt in eerste instantie de symboliek en betekenis van de locaties waar Maria zich na haar dood heeft laten bijzetten en de relatie tot de graven van de dames uit haar hofhouding en netwerk. Het tweede deel bespreekt de invloed die Maria heeft gehad op de (zelf)uitingen van de volgende generaties in kunst, literatuur en cultuur. De voornaamste invloed die zij lijkt te hebben gehad, was een omslag van sobere, op religie gebaseerde kunst en cultuur tijdens de regering van de vrome koning Lodewijk IX, naar vrijmoediger uitingen met meer seculiere onderwerpen. De auteur verbindt deze omslag, of in ieder geval de bespoediging daarvan, aan de komst van de in Brabantse en Bourgondische kringen opgegroeide Maria naar Parijs.

Chapman Hamilton bedient zich van een divers palet aan literatuur en benut daarbij ook Nederlandstalig onderzoek. Zo is uit Nederland het werk van Remco Sleiderink meermaals vertegenwoordigd, evenals dat van Belgische auteurs. Ze is goed ingevoerd in de stand van zaken in het Europese onderzoek naar de middeleeuwen. Het bevreemdt dan ook om haar de (retorische?) vraag te zien stellen of het verrassend is *that artists, poets, and scholars flocked to – or even were products of – the courts of these nobles (...) or is it only our modern perspective that imagines all culture stemming from Paris?* (p. 78). Zelf zal ze het antwoord weten: de vraag weerspiegelt vooral de bijziendheid van de Amerikaanse mediëvistiek.

De vormgeving van het boek past bij de kunst-historische insteek van het onderzoek. De pagina's zijn breed en rijkelijk voorzien van afbeeldingen in kleur. Verschillende van deze afbeeldingen zijn bovendien paginagroot afgedrukt. Het boek is voorzien van twee appendices, één met lijsten van biografische data, boekenbezit, patronage van kunstenaars en kunstbezit, en een tweede met

genealogische schema's waarin de bloed- en huwelijksbanden tussen de in het boek genoemde personen overzichtelijk gepresenteerd staan.

Vanuit kunsthistorisch en genderhistorisch oogpunt is dit boek een aanrader. Ondanks de bedenkingen die ik heb bij enkele van de methodologische keuzes, leest het prettig. Het biedt een mooie inblik in het Franse hof rond 1300 en de vorstelijke c.q. adellijke rol in de productie van handschriften en andere (kunst)voorwerpen. Het is mooi dat in het boek het bredere belang van de hertogelijke familie van Brabant in West-Europa wordt verduidelijkt. Toch wordt Noord-Brabant zelden genoemd: een enkele maal komt de stad 's-Hertogenbosch voor en dan slechts als voorkeurslocatie voor toernooien (p. 57-58). De stad heeft het niet eens gebracht tot lemma in de index.

Mark Vermeer

Johan H. Winkelman, ed.,
De Vlaamse 'Aiol'.
Fragmenten van een
middeleeuws riddergedicht
uit het begijnhofarchief
van Breda (Breda: Begijnhof
Breda, 2020). 192 pp. ill. ISBN
978-90-82371628. € 18,50.

Het Begijnhof Breda verraste begin 2020 met een bijzonder fraai uitgegeven boek van bijna tweehonderd pagina's. Het is geschreven door emeritus-hoogleraar Johan H. Winkelman (*1940) met daarnaast een korte bijdrage door M.M.M. Rasenberg, beheerder van het Begijnhof. Het boek draait rond een zestal perkamenten bladen uit het begijnhofarchief met daarop 1200 verzen van een middeleeuwse Vlaamse ridderroman, een roman die voor de rest verloren is gegaan. Op basis van deze bladen en deze verzen schetst Winkelman een treffend beeld van het literaire leven in de middeleeuwen, waarbij hij bovendien een inblik geeft in het wetenschappelijk onderzoek naar deze literatuur. Het boek heeft zowel voor liefhebbers als kenners veel te bieden. Sommige hoofdstukken zijn heel toegankelijk, andere meer specialistisch.

De kern van het boek (hoofdstuk 7, p. 87-98) wordt gevormd door een kleurenreproductie van de zes perkamenten bladen op ongeveer driekwart van de ware grootte. We zien hoe de tekst regelmatig in twee kolommen van telkens vijftig verzen is genoteerd met af en toe een grotere letter in rode inkt. Met die rode letters – of *lombarden* – wordt de tekst gestructureerd, vergelijkbaar met onze alinea's. De eerste letter van elk vers staat apart en is met rode inkt aangestreept. Dat gebeurde voor de esthetiek, zoals ook de groter uitgevoerde letters bovenaan elke kolom het handschrift aantrekkelijk moesten maken. Toch is dit veertiende-eeuwse handschrift al bij al vrij sober. Illustraties zijn er niet in aangebracht.

Maar wat staat er nu in deze 1200 verzen? Daarvoor kan de lezer terecht in het uitvoerige hoofdstuk 9 (p. 101-171), waarin de Middelnederlandse tekst is uitgegeven met toevoeging van interpunctie, handige tussenkopjes én parallel een moderne Nederlandse vertaling. Omdat het om fragmenten gaat, vallen we midden in het verhaal. We maken kennis met het hoofdpersonage – 'Aiol ware zijn name' (vers 2) – die samen met vier neven en zijn vriendin Mirabel per ongeluk is terechtgekomen in het huis van een vijand. Bij vertrek worden ze overvallen en er volgt een bloedig gevecht waarbij de lichaamsdelen al snel door de lucht vliegen. Het gezelschap overleeft de aanslag en reist verder naar het Franse hof. Aiol maakt zich bekend als neef van de koning en wordt als held onthaald. Zijn vriendin Mirabel wordt gedoopt – ze is de dochter van een moslimkoning – en hun huwelijk wordt gevierd met een groot feest. Eind goed, al goed? Nee, want die nacht worden Aiol en Mirabel ontvoerd door de verrader Macharijs. Ze worden opgesloten in een kerker in Lausanne en daar bevalt Mirabel negen maanden later van een tweeling. Macharijs wil de jongetjes laten verdrinken maar daar steekt God een stokje voor. Hij laat een visser de twee baby's redden. Voor de veiligheid verhuizen de visser en zijn vrouw naar het hof van de koning van Venetië en daar groeien de jongens op. En dan, na achthonderd verzen, doet zich een lacune voor in het verhaal. Op de laatste twee bladen zijn we jaren verder. Aiol is weer vrij en ook hij is zojuist aan het hof in Venetië gearriveerd. Terwijl de stad door moslims wordt belegerd,

vraagt de koning hem leiding te geven aan twee jonge schildknepen. Aiol is onder de indruk van hun krijgskunst. Ze onderscheiden zich in de strijd tegen de moslims en samen bezorgen ze de koning de overwinning. Aiol en de twee schildknepen zijn vanaf dat moment onafscheidelijk, maar Aiol beseft nog altijd niet dat dit zijn zonen zijn. De visser weet dat wel, maar diens vrouw verhindert dat het geheim bekend wordt gemaakt. Dan is er plots sprake van een nieuwe dreiging. De zwager van de koning arriveert in Venetië en niemand heeft door dat hij de koning wil vergiften. Op een dag wordt er een banket georganiseerd. De twee schildknepen bedienen aan tafel. Nietsvermoedend brengen ze een vergiftigde maaltijd naar de koning, maar op het laatste moment bedenkt een van de jongens zich: het vlees ziet er iets te vet uit en daarom gaat deze schotel naar twee andere gasten, onder wie 'Florette, sconincx dochter' (vers 1200). En dan breekt het verhaal af.

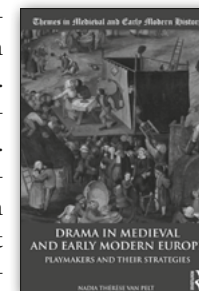
Het Middelnederlandse fragment vertelt niet hoe het verhaal begon, wat er in de lacune gebeurde en hoe het afliep. Winkelman betreft in zijn bespreking echter ook de Franse brontekst. De Franse *Aiol* is gelukkig wel volledig overgeleverd in een prachtig dertiende-eeuws handschrift. Daarin is het verhaal geïllustreerd met elf miniaturen en tien daarvan zijn in kleur afgebeeld in deze publicatie. De relatie tussen de Vlaamse tekst en de Franse bron krijgt veel aandacht van Winkelman. De afwijkingen zijn groter dan men tegenwoordig van een vertaling zou verwachten. In hoofdstuk 3 bespreekt Winkelman in grote lijnen deze bewerkingstechniek. Soms blijft de dichter relatief dicht bij de Franse tekst om op andere plaatsen grondige wijzigingen aan te brengen met zelfs volledig nieuwe episodes (zoals de vergiftiging). In de aantekeningen bij de editie (hoofdstuk 9) en in een apart hoofdstuk (10) gaat hij hier dieper op in. Voor velen zal deze bespreking te gedetailleerd zijn, maar voor de wetenschappelijke studie zijn deze delen heel waardevol.

De Vlaamse *Aiol* is waarschijnlijk rond het midden van de dertiende eeuw geschreven. We noemen het de Vlaamse *Aiol*, omdat er ook een Limburgse vertaling van de Franse tekst heeft bestaan, die eveneens fragmentarisch bewaard is gebleven. De perkamenten bladen in Breda zijn

het enige wat er van de Vlaamse tekst bewaard is gebleven. Het zijn resten van een veertiende-eeuws, Brabants handschrift. Dit handschrift zal in Breda of omstreken hebben gefunctioneerd totdat het – mogelijk in de vijftiende of zestiende eeuw – werd afgedankt en hergebruikt als omslag van administratieve documenten, in dit geval een renteboekje van het begijnhof.

Deze uitgave van de fragmenten van de Vlaamse *Aiol* is ondersteund door de Mastboom Brosens Stichting, het Prins Bernhard Cultuurfonds, het Stadsarchief Breda én particuliere giften. Daardoor is de prachtige uitgave ook voor een kleine beurs betaalbaar (en voor studenten). Het is echter vooral te danken aan de inspanningen van Johan H. Winkelman en de mensen van het Begijnhof Breda dat dit boeiende erfgoed nu toegankelijk is gemaakt. Dat verdient vooral veel dank.

Remco Sleiderink

Nadia Thérèse van Pelt,
Drama in Medieval and Early Modern Europe: Playmakers and their Strategies (London: Routledge, 2019). xxii + 144 p. ill. ISBN 978 113 818 93 79. € 45.

Het spreekt voor zich dat theater niet in een vacuüm tot stand komt en dat de context en het beoogde publiek mee de vorm en inhoud van de opvoering bepalen. Dit was tijdens de middeleeuwen en vroegmoderne tijd niet anders. Europa maakte tussen 1200 en 1700 een aantal grote veranderingen mee op vlak van politiek, cultuur, economie en religie, en deze veranderingen hadden een sterke invloed op de sociale normen en waarden. Deze veranderingen vormden een uitdaging voor de toenmalige theatermakers en dramaturgen. Zij moesten immers hun opvoeringen aanpassen aan een nieuw publiek en daarbij de risico's afwegen die deze veranderingen met zich meebrachten. Theatermakers wilden dat hun producties reacties oproepen bij het publiek, maar tegelijk waren ze beducht om de sociale grenzen te overschrijden.

In *Drama in Medieval and Early Modern Europe* onderzoekt Nadia Thérèse Van Pelt hoe het Europese drama- en toneelwezen zich tijdens de periode 1200-1700 aanpaste aan veranderende sociale normen en waarden en welke strategieën dramaturgen daarbij hanteerden. Van Pelt behandelt vier specifieke theatertradities en richt zich op de manieren waarop deze tradities zichzelf hebben aangepast om relevant te blijven binnen nieuwe sociale contexten. Van Pelt plaatst haar onderzoek binnen het veld van de *Reception Studies* en legt de nadruk op de wijze waarop het publiek deze opvoeringen en tradities ervoer. Een dergelijke in-steek beklemtoont het collectieve karakter van een theateropvoering en de wisselwerking tussen het publiek en de spelers. Van Pelt merkt op dat deze aanpak door een gebrek aan goede bronnen nog niet veel is gebruikt in het historisch onderzoek. Zij wil daarin met deze studie wat verandering brengen.

Het boek volgt een thematische indeling, waarbij elk hoofdstuk zich richt op een specifieke theatertraditie. Aan de hand van deze tradities beschrijft Van Pelt enkele risicofactoren waarmee theatermakers in de bestudeerde periode geconfronteerd werden en de strategieën die ze hanteerden om hiermee om te gaan. De tradities zijn uitgekozen op basis van hun populariteit en historische verspreiding, geografisch en in de tijd. Hoewel ze aangeeft theatertradities uit heel Europa met elkaar te willen vergelijken, focust ze in de praktijk vooral op voorbeelden uit West- en Centraal-Europa. Interessant is dat Van Pelt de continuïteit tussen de middeleeuwen en de vroegmoderne periode beklemtoont en wil aantonen dat de bestudeerde tradities eeuwenlang konden overleven omdat ze zich op tijd wisten aan te passen. Door in te zoomen op vier tradities kan Van Pelt ingaan op de vaak ingewikkelde relatie tussen de theateropvoeringen en de sociale context waarin ze werden gebracht. Ook weet ze goed de regionale verschillen en diversiteit te illustreren. Het nadeel van deze aanpak is dat veel theatertradities in het boek niet aan bod kunnen komen.

Het eerste hoofdstuk bestudeert hoe er in verschillende delen van Europa andere strategieën waren om de traditie van de Sacramentsspelen aan te passen aan nieuwe normen en waarden. Deze

opvoeringen vertelden traditionele mirakelverhalen over pogingen het Heilig Sacrament te schenden. Deze opvoeringen waren doorgaans antisemitisch van toon en probeerden via speciale effecten de vandalisering en het daaropvolgende mirakel te verbeelden. In dit hoofdstuk staat het *Spel vanden Heilighen Sacramenten vander Nyeuwer-vaert* (circa 1500) uit Breda centraal, het enige voorbeeld van een Sacramentsspel in de Nederlandse taal. Dit stuk is bijzonder omdat het sterk afwijkt van voorbeelden uit andere taalgebieden. Niet alleen is het veel minder antisemitisch, maar de spelers opteerden ook voor een meer abstracte beschrijving van de schending van het Sacrament. Dit hoofdstuk is meteen ook het enige stuk waarin een theaterstuk uit de Nederlanden (en Brabant in het bijzonder) een grote rol speelt.

Het tweede hoofdstuk onderzoekt theateropvoeringen over Maria Magdalena en de balans die theatermakers zochten tussen het tonen van haar leven als prostituee enerzijds en het respecteren van haar status als heilige anderzijds. Het hoofdstuk gaat vooral in op de vraag hoe erotisch dergelijke opvoeringen konden zijn zonder dat de boodschap van het stuk verloren ging. Van Pelt voegt hier een interessante genderdimensie aan toe door te kijken naar het geslacht van de acteurs die Maria Magdalena speelden. Het was immers van grote invloed of vrouwenrollen gespeeld werden door actrices of door mannelijke acteurs in vrouwenkleren.

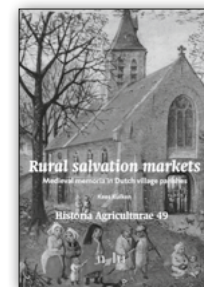
Hoofdstuk 3 onderzoekt hoe theateropvoeringen rond 'boogschutterhelden' als Robin Hood en Willem Tell evolueerden doorheen de tijd. Van Pelt onderzoekt hoe de thema's van deze helden werden ingepast in de heersende politieke context en op welke manieren deze volkshelden door de politieke elite werden ingezet als propagandamiddel. De focus van dit hoofdstuk ligt sterk op Engeland en Zwitserland.

Het vierde en laatste hoofdstuk illustreert ten slotte hoe de politieke en socioculturele grenzen waarbinnen dramaturgen moesten werken niet absoluut waren en van persoon tot persoon konden verschillen. Wat voor de een aanvaardbaar was, kon voor de ander absoluut niet door de beugel. Van Pelt bestudeert dit thema aan de hand van de conflicten die ontstonden rond enkele

traditionele Engelse straatopvoeringen. Ze wil hiermee aantonen dat het publiek allerm minst een homogene massa was en dat verschillende mensen een andere betekenis gaven aan een bepaalde opvoering of traditie.

Dit boek geeft een interessante kijk op de wisselwerking tussen theatermakers en het publiek. Van Pelt weet zowel de continuïteit als de regionale verschillen van de beschreven theatertradities goed in beeld te brengen. Voor lezers die geïnteresseerd zijn in Brabantse theatertradities vormt het eerste hoofdstuk een waardevolle bron van informatie. In de rest van het boek komt Brabant, en bij extensie de Nederlanden, minder expliciet aan bod. Dit boek kan dan ook beter beschouwd worden als een raamwerk voor verder onderzoek naar Brabantse casussen. In dat opzicht is het zeker geslaagd. Het zou dan ook interessant zijn om te zien welk vervolgonderzoek er mogelijk is dat voortbouwt op het fundament dat Van Pelt heeft gelegd.

Florian Daemen

Kees Kuiken, *Rural salvation markets. Medieval memoria in Dutch village parishes*. Historia Agriculturae 49 (Groningen en Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2019) 302 p. ill. krtn. ISBN 978-94-034-1748-6. € 20,00.

Deze studie van dr. Kees (C.J.) Kuiken behelst de liturgische gedachtenis van de doden oftewel *memoria* in 56 plattelandsparochies in de noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen. Ze is gebaseerd op de inventarisatie en het onderzoek van 74 memorieregisters ('zielboeken', jaargetijdenregisters of *calendaria*), overwegend uit de late vijftiende en zestiende eeuw. Hierin werden de namen van overledenen opgetekend met de liturgische verplichtingen op hun jaargetijde, dat wil zeggen de jaarlijkse herdenking van hun overlijden in de parochiekerk en/of nabij hun graf. Deze rituelen konden bestaan uit gebeden, het zeggen of zingen van psalmen, zielenmissen en grafbe-

zoek en gingen soms gepaard met uitdelingen van voedsel of geld aan armen en de betrokken geestelijken. Doel hiervan was in de eerste plaats het verblijf van de zielen van de overledenen in het vagevuur te verkorten. Deze zorg van levenden voor het zielenheil van overleden verwanten en vrienden was staande praktijk in de rooms-katholieke kerk tot in de jaren 1960, zoals gebeden voor de overledenen nog altijd deel uitmaken van de voorbeden in de mis. In zijn boek beschrijft Kuiken deze liturgische gedachtenis in 56 plattelandsparochies waarvan de memorieregisters toegankelijk zijn. Hiertoe behoren ook de registers van een negental parochies in het huidige Noord-Brabant, namelijk Baardwijk, Berlicum, Bokhoven, Dongen, Oirschot, Schijndel, Tilburg, Vlijmen en Wijk (nu gemeente Altena). Ook Oisterwijk, waarvan ook een jaargetijdenregister bewaard is, wordt herhaaldelijk genoemd maar ontbreekt in de inventaris en de index.

Kuiken beschrijft de sociale, culturele en economische context van deze religieuze praktijken en probeert de vraag te beantwoorden of er werkelijk sprake was van een 'zielenheilsmarkt', geregeld door de economische principes van vraag en aanbod, en door 'klanten' en 'aanbieders'. Was er sprake van commercialisering van de zorg voor het zielenheil? Inderdaad maken financiële verplichtingen een belangrijk onderdeel uit van de *memoria* en de sociaaleconomische status van de overledenen en hun entourage is dan ook een belangrijk aspect. Kuiken benadert *memoria* niet als een 'totaal sociaal fenomeen' maar beschouwt liturgische gedachtenis als een dimensie van 'het analytische construct van sociale agrosystemen'. Hij ziet dodengedachtenis als een onderdeel van het functioneren van de sociale structuur die het fundament vormde van de economie en cultuur van laatmiddeleeuwse dorpen. Hij put in zijn analyse uit een breed areaal aan historische en sociaalwetenschappelijke theorievorming.

Kuiken schreef een helder, instructief en bondig boek, waarmee hij goed het belang van de studie van de context van liturgische gedachtenis aantoonst, juist omdat deze meer omvat dan alleen een religieuze praktijk. Daarom besteedt hij eerst ruim aandacht aan de organisatie van plattelandsparochies en de lokale registers in hun context,

die regionaal en naar bisdom verschilden. Hij doet dat in een vergelijkend perspectief, waarin parochies in Friesland, Gelderland, Groningen, Limburg, Noord-Brabant, Noord-Holland, Utrecht en Zuid-Holland de revue passeren, waarbij de Zuid-Hollandse parochie Warmond als referentiepunt fungeert.

Hoofdstuk 2 gaat in op de economische aspecten van de stichtingen (van missen, prebenden, beneficies, altaren, kapellen, broederschappen en dergelijke) die aan *memoria*-voorzieningen ten grondslag liggen. De liturgische diensten en uitdelingen moesten bekostigd worden uit cijzen en geld- en roggerenten uit land en huizen. Hiermee krijgen we zicht op het functioneren van de plaatselijke landbouw- en geldmarkt. Ook was er enige concurrentie tussen de verschillende religieuze aanbieders: kerken, kloosters en kapittels. Ten slotte weerspiegelen de memoriestichtingen de sociale ongelijkheid in een parochie alsmede economische ups en downs. Zo was er in heel Nederland een piek in het aantal memoriestichtingen in het eerste kwart van de zestiende eeuw. Daarna was sprake van een snelle afname: of dat een gevolg was van religieuze en/of economische crisis, is de vraag.

Vervolgens komt de dorpssamenleving aan bod, met aandacht voor familieverbanden en sociale gelaagdheid: memoriestichtingen hadden uiteraard vooral betrekking op familieleden en werden gedaan door de lokale bovenlaag. Ze reflecteren sociale netwerken en verschillen. Deze netwerken gingen het dorp vaak te boven: Kuiken gaan dan ook uitgebreid in op de 'translokale' netwerken van afwezige geestelijken, heren en landeigenaars, die elders gevestigd waren maar hun gedachtenis toch lieten houden in de dorpen waar ze geacht werden te fungeren of waar ze hun belangen hadden.

De materiële en mentale cultuur die verbonden is met liturgische gedachtenis staat centraal in hoofdstuk 4: de betekenis van het schrift, kaarsen en andere objecten zoals memorietafels en grafzerken, heraldiek en architectuur. Hij gaat na wat daarvan overbleef na de beeldenstorm en de overgang naar protestantse geloofsbeleving, waarin zorg voor het zielenheil plaatsmaakte voor andere vormen van dodengedachtenis. In hoofdstuk 5 vat

Kuiken zijn bevindingen samen. De drie perspectieven op de praktijk van liturgische gedachtenis in plattelandsparochies in de noordelijke Nederlanden – economisch, sociaal en cultureel – laten zien dat mensen op zoek naar gedachtenis wat te kiezen hadden, zowel naar vorm als naar aanbieder. Van harde commercialisering was geen sprake. De memorieregisters bieden zicht op de horizontale, verticale en bovenlokale netwerken, die breder en wijder vertakt waren dan men misschien zou verwachten. Wat de onderliggende cultuur betreft is Kuiken sceptisch over de mogelijkheid iets te zeggen over de 'mentaliteit' van de stichters van gedachtenissen: hun motiveringen zijn vaak conventioneel en onpersoonlijk. Ook constateert hij dat de verschillen tussen stad en dorp niet zo groot waren: op de aard van de *memoria* was vooral de kerkelijke organisatie en het al dan niet aanwezig zijn van bijvoorbeeld een kapittel of een klooster van invloed. Wat de redenen voor de grote ommekeer na de jaren 1520 aangaat, houdt Kuiken het erop dat het de bestendigheid van loyaliteiten – een kernbegrip in zijn analyse – was die de mate van verandering bepaalde: bleef men trouw aan oudere symbolen, rituelen en de sociale verbanden tussen levenden en waarvoor deze stonden, of niet?

In bijna honderd pagina's bijlagen staan kaarten, overzichten en nuttige, vaak gekwantificeerde beschrijvingen van de gebruikte memorieregisters. Deze worden ook beschreven in de database *Medieval Memoria Online* op memo.sites.uu.nl/nl/. Jammer is dat Kuiken geen gebruik heeft gemaakt van de uitgebreide inventaris van Bossche grafzerken (*De grafzerken van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch*, red. Jan van Oudheusden en Harry Tummers, 's-Hertogenbosch 2010), al was het maar ter vergelijking, zeker omdat vaak wordt verwezen naar de Bossche Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Jan van Oudheusden,
Geloven in vriendschap - 700 jaar Zwanenbroeders in 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch: WBooks 2018). 79 p. ill. ISBN 978 946 258 259 0. € 19,95.

De Zwanenbroeders vinden hun oorsprong in groep van geestelijken die in 1318 met toestemming van de bisschop van Luik in de Bossche Sint-Jan een religieuze broederschap oprichtte. Samen vereerden zij wekelijks met gezang en gebed Maria, de zeer vereerde Illustre Lieve Vrouwe. Hun initiatief groeide uit tot een religieus, maatschappelijk en cultureel instituut van de eerste orde, dat in het laatmiddeleeuwse 's-Hertogenbosch een toonaangevende rol vervulde. De naam Zwanenbroeders houdt verband met een laatmiddeleeuws gebruik om tijdens broederlijke maaltijden een zwaan te serveren. Dat was een sociaal onderscheidingsteken want het houden van zwanen was een heerlijk recht en dus voorbehouden aan de adel. Deze adellijke broederschap was door haar financiële positie in staat zich uit te breiden tot een robuust instituut dat de eeuwen heeft kunnen doorstaan. De broederschap kent ook heden ten dage nog adellijke connecties en telt vorstelijke personen onder haar leden, onder wie prinses Beatrix en koning Willem-Alexander.

De Zwanenbroeders in Den Bosch herdachten op 16 februari 2018 hun zevenhonderdjarig bestaan. Naar aanleiding van dit jubileum richtte het Noord-Brabants Museum een expositie in van kunstschaten uit de collectie van deze illustere kring en bij die gelegenheid verscheen bij WBooks het door Jan van Oudheusden samengestelde en mooi verzorgde boek *Geloven in vriendschap - 700 jaar Zwanenbroeders in 's-Hertogenbosch*.

In de korte inleiding gaat van Oudheusden eerst in op een cruciaal moment in het bestaan van de broederschap. Dat was het jaar 1642, waarin men voor een duivels dilemma gesteld werd: opheffing of vernieuwing en verandering, devotie of vriendschap. Het blijkt het leidende thema van dit boek te zijn. Vervolgens geeft Van Oudheusden een chronologische beschrijving, opgedeeld in

periodes, waarin de maatschappelijke context mede de aard en richting van de broederschap bepaalde. Van Oudheusden start met een kort hoofdstuk, waarin hij de oprichting en de eerste decennia schetst van de broederschap, in een wereld waarin het aardse bestaan slechts een voorbereiding was op het hiernamaals. Het leven op aarde was een zoektocht naar zielenheil en daarbij waren de heiligen zowel voorbeeld als voorspreker. Maria, de moeder van Jezus, was de meest vooraanstaande onder hen. Zij bood als een moeder voor allen steun, troost en vertrouwen. De Mariadevotie kwam tot bloei en werd georganiseerd in broederschappen. In 1318 werd ook de Broederschap van de Illustre Lieve Vrouwe geformaliseerd. In het volgende hoofdstuk, dat de periode van de veertiende tot de zestiende eeuw beslaat, wordt de uitbundige bloei van de broederschap beschreven. Ook wat het aantal pagina's betreft geeft van Oudheusden alle ruimte aan de glorie van de Zwanenbroeders. De organisatie maakte een onstuimige groei door met duizenden betalende leden. De broederschap begon zich bedrijfsmatig te organiseren met vergoedingen voor de eigen kosten, geestelijken en hulpkrachten en met beroepskrachten voor de boekhouding en een rentmeester. Er was enige ruimte voor liefdadigheid, maar vooral geld en interesse voor de kunsten, en dat leverde een verzameling schilderijen van Jeroen Bosch, schitterende gebruiksvoorwerpen, houtsnijwerk van Adrian van Wesel, prachtig verluchte manuscripten en veel muziek op, waaronder de beroemde koorboeken van Petrus Alamire en Philippus de Spina. De gezamenlijke maaltijden werden steeds luxueuzer met, vanaf de vijftiende eeuw, als jaarlijks hoogtepunt de zwanenmaaltijd. Naast de gezworen kernleden, afkomstig uit de clerus, kwam er dan ook ruimte voor Zwanenbroeders, mannen van aanzien en macht zonder liturgische verplichtingen die de zwanen konden leveren voor deze maaltijd. De devotie was er nog wel, maar maatschappelijk aanzien kreeg steeds meer gewicht.

In het volgende, veel kortere hoofdstuk over de zestiende eeuw wordt beschreven hoe de keuze tussen devotie en sociabiliteit uiteindelijk ten faveure van het laatste werd beslist. Het is de eeuw

waarin de aanmeldingen dramatisch terugliepen, de economische malaise en de politieke en religieuze spanningen zich door heel Europa lieten voelen en culmineerden in de beeldenstorm. Ook de broederschap ondervond de gevolgen aan den lijve: tijdens de beeldenstorm werd het interieur van de broederschapskapel kort en klein geslagen. De financiële situatie van de broederschap, maar ook van de stad, werd steeds nijpender. De nieuwe religie drong door in de gelederen van de Zwanenbroeders en zorgden voor patstellingen tussen de bestuurders. De broederschap werd onderwerp van een richtingsstrijd, die ertoe leidde dat de broederschap zich statutair vernieuwde tot een sociëteit van notabelen. Het hoofdstuk over de periode van de zeventiende tot de twintigste eeuw laat zien dat het streven naar christelijke eenheid in werkelijkheid draaide om het moeizaam bewaren van evenwicht tussen katholieken en protestanten. In het laatste hoofdstuk wordt beschreven hoe de broederschap sinds de tweede helft van de twintigste eeuw telkens weer wist te moderniseren zonder de oude waarden te verlaten. In het begrip 'broederschap' en de oecumenische beweging vond men een nieuwe basis voor inspiratie en spiritualiteit.

De broederschap van de Zwanenbroeders is een van de oudste verenigingen van ons land. Dat zegt op zichzelf niet veel, maar gecombineerd met een inkijk in de geschiedenis van de broederschap door de eeuwen heen toont ze ons dat bepaalde waarden tijdloos ingevuld kunnen worden. Geworteld in de wereldse samenleving bewogen de zwanenbroeders vanaf de middeleeuwen soms rustig, soms heftig mee met de maatschappelijke gebeurtenissen en dat doen ze nog steeds. Het is deze geschiedenis die door Van Oudheusden goed leesbaar en boeiend is opgetekend. Het boek is informatief, biedt de geïnteresseerde lezer een grote schat aan historisch inzicht en kennis, niet alleen over deze broederschap, maar ook over de context waarin deze zich bevond. De vele illustraties maken het tot een heerlijk kijkboek, met registers voor hen die meer willen weten. Kortom, een mooi en leerzaam boek voor iedereen, Boscchenaren en 'buitenlui'.

Karlijn van Blom

Christel Theunissen,
Koorbanken in Brabant 1425-1550 'Van goeden houte gemaakt'. Het werk van laatmiddeleeuwse schrijnwerkers en beeldsnijders (Nijmegen: Vantilt 2017). 372 p. ill. ISBN 978 94 6004 3338. € 29,50.

Sinds de middeleeuwen maakten vaak rijkversierde koorbanken deel uit van het kerkinterieur. Het waren de zitplaatsen bestemd voor koormonniken, kanunniken of kloosterzusters, opgesteld in het koor van de kerk. Het waren enerzijds functionele objecten die dagelijks gebruikt werden, anderzijds prestigieuze artistieke uitingen. Veel van deze koorbanken zijn verloren gegaan. Theunissen heeft veel informatie weten te vergaren door hetgeen er wel behouden is, te koppelen aan de context en aan het ambacht. Door ook te kijken naar opdrachten, opdrachtgevers en contracten heeft ze een boeiend overzicht samengesteld van zowel de rijkdom van dit houtsnijwerk als van de sociaaleconomische situatie waarin schrijnwerkers en beeldsnijders in laatmiddeleeuws Brabant opereerden. Daar laat ze het niet bij: ze trekt de lijn door naar wat daarna kwam, de situatie na de beeldenstorm, de restauraties en de vernieuwde aandacht in de negentiende en twintigste eeuw. Het boek omvat vijf hoofdstukken, een slotbeschouwing en een reeks van informatieve bijlagen, met lijsten van koorbanken, de geraadpleegde contracten, de in het houtsnijwerk uitgebeelde spreekwoorden en beschrijvingen van het houtsnijwerk in de onderzochte kerken.

In het eerste hoofdstuk wordt ingegaan op de geschiedenis van het koorgestoelte in Brabant. Alles wat er nu nog is, dateert van na het eerste kwart van de vijftiende eeuw. De vorm was min of meer gelijk, maar het aantal zetels was afhankelijk van het aantal geestelijken verbonden aan de kerk. De onderzochte koorbanken laten zien dat de versieringen gedurende de zestiende eeuw steeds rijker werden. Hoofdstuk 2 is gewijd aan het ambacht: de rol van schrijnwerker en beeldsnijder wordt uitgewerkt. Een negental contracten wordt bestudeerd, die inzicht geven in de verhouding tussen opdrachtgever en ambachtslieden en

in de werkverdeling: de opdrachtgevers waren uiteraard geestelijken, maar ook stadsbesturen en rijke adellijke of burgerlijke families. Het blijkt moeilijk te achterhalen wie de thematiek van de decoraties bepaalde. Misschien werden andere koorbanken of afbeeldingen als voorbeeld genomen, maar het lijkt er ook op dat degene die het werk moest uitvoeren, min of meer de vrije hand kreeg. Het derde hoofdstuk neemt een beeldsnijder tot onderwerp, Jan Borchman, zoon van een priester, die zich wist op de werken tot meester-beeldsnijder. Deze carrière is op zichzelf al bijzonder want meesters waren meestal afkomstig uit ambachtsfamilies. Jan Borchman wordt beschouwd als een typisch Brabantse representant van het beeldsnijdersambacht; aan hem worden de koorbanken van Averbode, Oirschot en Aarschot toegeschreven.

Het vierde hoofdstuk is gewijd aan de stilistische analyse van het houtsnijwerk, waarmee het werk van Jan Borchman in perspectief wordt gezet. Hij werkte in de Brabantse stijl die ontwikkeld werd in de grote beeldsnijcentra van Brabant, Brussel en Antwerpen. In hoofdstuk 5 gaat de auteur in op de iconografie: wat waren de onderwerpen die gekozen worden om in hout gesneden te worden? Alle facetten van de middeleeuwse wereld zijn afgebeeld: scènes uit het dagelijkse leven, Bijbelse verhalen, spreekwoorden, fabels, heiligen, monsters en mensen. De vraag wordt opgeworpen welke bronnen in het algemeen als inspiratie dienden en waar bijvoorbeeld Jan Borchman zijn ideeën vandaan haalde. Uit de voorliggende studie blijkt dat hij, net als zijn tijdgenoten, voornamelijk gebruik maakte van eigentijds beeldmateriaal, zoals koorbanken van elders en de toentertijd in Parijs gedrukte getijdenboeken. De auteur gaat ervan uit dat Jan Borchman ook werd geïnspireerd door de wensen en ideeën van zijn opdrachtgever ten aanzien van de toenmalige wereld en geloofsbeleving. Zo kwam hij ook tot voor die tijd vernieuwende afbeeldingen met verwijzingen naar het oude en het nieuwe geloof, het jodendom en het christendom.

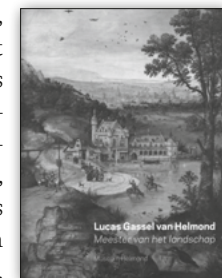
Dit prachtig uitgegeven boek is niet alleen divers en veelomvattend in tekst, het is ook rijk geïllustreerd. De keuze van de illustraties beperkt zich lang niet altijd tot het gebied dat het onderwerp is

van deze studie, het hertogdom Brabant. Dat is enerzijds wat verwarrend, maar anderzijds ook te begrijpen omdat al deze illustraties een prachtig beeld schetsen van wat de laatmiddeleeuwse schrijnwerkers en beeldsnijders in hun mars hadden. Het koorgestoelte was op de eerste plaats een functioneel meubel, maar was ook een prestige-object waaraan hoge artistieke eisen werden gesteld. Dit boek plaatst weliswaar het koorgestoelte centraal, maar het geeft ook inzicht in de gebruikte beeldtaal, de algemene maatschappelijke context en de sociaaleconomische positie van de ambachtsman en zijn opdrachtgever in het laatmiddeleeuwse Brabant. Dat maakt het tot een lezenswaardig boek.

Karlijn van Blom

Ger Jacobs en Hans van de Laarschot,
Lucas Gassel. Meester-schilder uit Helmond (Helmond: geen uitgever, 2019). 192 p. ill. krtn. geen ISBN. € 25,00 te bestellen via lucasgasselboek@gmail.com.

Anna Koopstra, red., *Lucas Gassel van Helmond. Meester van het landschap* (Helmond en Zwolle: Museum Helmond en Waanders Uitgevers, 2020). 200 p. ill. ISBN 978 94 6262 307 1. € 27,50.

Museum Helmond toonde van 1 juni tot en met 30 augustus 2020, voor de poorten van de Coronahel weggesleept, alsnog de langverwachte en drie maanden uitgestelde tentoonstelling 'Lucas Gassel van Helmond. Meester van het landschap'. Voor wie de moeite nam de tentoonstelling te bezoeken, zal dit een onvergetelijke ervaring zijn geweest. Aanleiding was Gassels vermoedelijke 450ste sterfjaar: hij moet voor 9 november 1569 overleden zijn. Geboren werd hij omstreeks 1488,

wellicht in Deurne bij Helmond. In 1494 verhuisde de jonge Lucas met zijn vier zussen, moeder en vader Jan, die meester-schilder was, naar die stad. Op dat moment was dat een florerend marktstadje onder de heren van Cortenbach, die nauwe banden onderhielden met het hertogelijk hof in Brussel. Het had een ‘mooi kasteel’, wallen en grachten, en een markt, waaraan de familie Gassel woonde.

Rond 1515 vertrok Lucas Gassel uit Helmond en omstreeks 1523 was hij in de handelsmetropool Antwerpen om er zich als kunstschilder in verschillende ateliers te bekwamen. Hier werkte hij voor schilders die pionierden in het schilderen van landschappen, wat uiteindelijk ook Gassels sterkste kant zou worden. Al in 1529 werd een prachtig portret van hem gegraveerd. Mogelijk al voor 1538 belandde hij in Brussel, waar het landsheerlijk hof en de kringen daaromheen zorgden voor de nodige kunstopdrachten. Zijn oudst gedateerde werk stamt uit 1539. Net als Pieter Bruegel, ook overleden in 1569 en eveneens met ‘Noord-Brabantse’ roots, vierde Lucas Gassel van Helmond in Brussel zijn grootste triomfen als leider van een werkplaats. Volgens kunsthistoricus Anna Koopstra, die het technisch onderzoek voorafgaand aan de tentoonstelling leidde, was Gassel ‘geen grote innovator of wegbereider zoals zijn mede-Brabander Pieter Breugel de Oude’ (of de bijna veertig jaar oudere Jheronimus Bosch), maar was zijn beste werk ‘origineel en hoogst karakteristiek’. Ook vormt hij de schakel tussen de fantastische landschappen van Joachim Patinir en de ‘realistische’ Brabantse landschappen van Bruegel.

Toch was tot een jaar of twintig geleden vrijwel niets bekend over Gassel als persoon en evenmin over zijn oeuvre. Hernieuwd historisch en genealogisch onderzoek van Ger Jacobs en Hans van de Laarschot bracht nieuwe feiten aan het licht over zijn familie en over de kleinstedelijke context van Helmond rond 1500. In hun boek doen zij allereerst verslag van vijf jaar nauwgezet bronnenonderzoek naar Lucas Gassel en zijn familie. Volgende hoofdstukken gaan over het schilderambacht in Antwerpen en Brussel in de eerste helft van de zestiende eeuw, de ontwikkeling van de landschapsschilderkunst (waarbij het landschap van louter achtergrond tot hoofdthema werd) en het maniërisme, een schilderijstijl waarin

effectbejag en het fantastische een grote rol spelen. Vervolgens komen we weer terug bij Gassel en zijn plaats in de aldus geschetste ontwikkelingen: na jaren als schilder van achtergrondlandschappen in de ateliers van schilders als Henri met de Bles, Joos van Cleve en Pieter Coecke van Aelst werkte hij ten laatste vanaf 1538 als zelfstandig meester. Uit 1539 – Gassel was toen al rond de vijftig – dateert zijn oudste gedateerde werk. In zijn schilderijen plaatst hij Bijbelse en moralistische taferelen en heiligen in een weids landschap, met prachtige kleurschakeringen, verfijnde details en gedetailleerd architecturaal weergegeven gebouwen. Enkele van zijn panelen en prenten werden veelvuldig gekopieerd of nagevolgd. Het vaak afgebeelde, oudste gezicht op het hertogelijk hof op de Koudenberg in Brussel uit ongeveer 1548 kan nu ook met zekerheid aan hem worden toegeschreven. Na een evaluatie van de betekenis van Lucas Gassel als schilder die in 1568 of 1569 in Brussel overleed, staat in de laatste twee hoofdstukken in het boek van Jacobs en Van de Laarschot Helmond weer centraal, met zijn topografie, de archeologische vondsten uit die tijd, nog meer familiegeschiedenis en, heel aardig, Gassels *Nachleben* en herleving in het Helmond van de twintigste eeuw. Kortom: een mooi en rijk boek. De auteurs vatten hun bevindingen ook nog eens samen in hun artikel ‘Lucas Gassel, meester-schilder uit de Brabantse Gouden Eeuw’, *In Brabant* 11 nr. 1 (maart 2020) 72-73.

Beiden gaven ook de aanzet tot de tentoonstelling in Museum Helmond en het kunsthistorisch onderzoek dat daaraan voorafging. Ook de catalogus opent met een weergave van de historische gegevens over Gassel en Helmond, gebaseerd op alle recente ontdekkingen in de Helmondse archieven. Anna Koopstra evalueert vervolgens zijn oeuvre en plaatst het in zijn tijd en tussen zijn tijdgenoten. Van Gassel zijn maar vijftien gesigeneerde en gedateerde schilderijen bekend, twee tekeningen en drie prenten. Daaromheen cirkelt een groot aantal toegeschreven werken. Daarmee was zijn naam ‘verworden tot een van de vergaarbakken van de kunstgeschiedenis’. Door het recente vergelijkend en technisch kunsthistorisch onderzoek kunnen we de omvang van zijn oeuvre nu – en hier volg ik Jacobs en Van de Laarschot,

want Koopstra laat zich er niet over uit – stellen op ongeveer zeventig eigenhandige panelen en zo’n dertig werken met het predicaat ‘leerling van’ of ‘uit de werkplaats of de omgeving van’. Het onderscheid tussen eigenhandig en atelierwerk blijkt volgens Koopstra duidelijk uit het kwaliteitsverschil, dat in het voordeel van Gassel uitvalt.

Een materiaaltechnische studie van twee werken door Koopstra en Luuk Hoogstede verschaft vervolgens veel inzicht in de werkwijze van Lucas Gassel, waarmee daarna zijn gehele oeuvre onder de loep kan worden genomen. Dan volgt de feitelijke tentoonstellingscatalogus, die begint met bronnen die Gassel en Helmond in hun historische context plaatsen, en vervolgt met acht gesigeneerde en zes toegeschreven eigenhandige panelen, plus vijf van Gassel samen met zijn werkplaats, werken van anonieme en bekende tijdgenoten, twee gesigeneerde en vijf toegeschreven tekeningen en prenten, en maar liefst 21 prenten naar Lucas Gassel. Deze aantallen zijn des te indrukwekkender als we kijken naar de herkomstplaatsen: van Mexico en de VS tot Spanje, Tsjechië, Frankrijk, Duitsland, België, Nederland en Helmond zelf. Museum Helmond heeft hiermee een bewonderenswaardige prestatie geleverd, ook al bleven de bezoekersaantallen door de coronacrisis ver beneden verwachting. Hoe mooi de afbeeldingen in de catalogus ook zijn, ze kunnen niet tippen aan de nuances van de schilderijen zelf, die tijdens de tentoonstelling op neusafstand te zien waren. Ook al zijn de religieuze inhoud en moralistische context van Gassels schilderijen nooit ver weg, we kijken in zijn werk niet uitsluitend naar vrome taferelen maar naar panoramische landschappen vol details, met uitzinnige gebouwen – interpretaties van antieke gebouwen en renaissancestijl laatgotiek – en spectaculaire rotspartijen, vaak bevolkt door talrijke kleine figuren, die vaak wat houderig zijn – daar lag duidelijk Gassels kracht niet. Het zijn zoekplaatjes waarin het verhaal en de boodschap in visuele puzzels en *clues* verborgen liggen. Het boek van Jacobs en Van de Laarschot en de prachtig uitgegeven catalogus zijn in ieder geval mooie souvenirs van een onvergetelijke kijk- en leerervaring.

Hiermee is een ten onrechte onbekende schilder met Noord-Brabantse connecties onder het stof der tijden vandaan gehaald, al zijn zeker nog niet alle vragen beantwoord: wie waren zijn opdrachtgevers en voor wie schilderde Gassel eigenlijk? Was er sprake van eventuele intellectuele, mogelijke humanistische drijfveren? Zo spectaculair als de Jeroen Boschtentoonstelling in 2016 in het Noordbrabants Museum was het misschien niet, maar opnieuw tonen deze boeken en de tentoonstelling over Lucas Gassel wat het belang is van hernieuwd wetenschappelijk onderzoek naar de kunstenaars van Brabants Gouden Eeuw, met groot kunsthistorisch resultaat én maatschappelijk effect.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Bram Caers,
Vertekend verleden. Geschiedenis herschrijven in vroegmodern Mechelen (1500-1650) (Hilversum: Verloren, 2020). 309 p. ill. ISBN 978 90 8704 571 5. € 35,00.

Wat is een tekst? Hoewel niet op deze manier gesteld, is dat de centrale vraag in dit boek van Bram Caers. Het vindt zijn oorsprong in het proefschrift waarop hij in 2015 promoveerde. Deze tweede zin illustreert meteen een andere vraag die in dit boek aan bod komt. Want is dit boek het – weliswaar bewerkte – proefschrift of is het een nieuw product? Is er dan nog sprake van één tekst, of zijn het er twee? Meer specifiek draait het in de studie van Caers om de vraag hoe de werkzaamheden van een kopiist, een continuator annex bewerkster, een bewerkster en een bloemlezer die met aanvullingen komt, zich tot elkaar verhouden.

Centraal staat een stedelijke kroniek (of een reeks stedelijke kronieken) van Mechelen die gedurende zo’n tweeënhalve eeuw tot stand kwam en die uitsluitend in handschriftelijke vorm bestaat. Bijkomende vragen zijn die naar de auteurs, hun motieven, het mogelijke publiek en de context waarin de schrijvers werkten. Het is een rijk boek

dat raakt aan het wezen van de historiografie en ook de moderne historicus een spiegel voorhoudt en – mocht dat nog nodig zijn – alert maakt bij het gebruik van bronnen. Caers begint met een uiteenzetting over de vraag welke bronnen hem (en ons) ter beschikking staan. Het gaat dus om de tekstoverlevering, maar ook over de herkomst van de handschriften en de auteurs. De problemen zijn legio. Zo valt in twee gevallen wel de naam van een auteur te geven, maar blijft onduidelijk om welke persoon het precies gaat. Vaders en zonen met gelijkkluidende namen zijn nu eenmaal geen uitzondering en dat speelt Caers parten, met als bijkomend probleem dat deze onzekerheid ook de dateringen problematisch maakt. Hij legt helder uit waar de problemen zitten en welke keuzes hij maakt.

Vervolgens krijgen we aan de hand van een aantal voorbeelden een gedetailleerd beeld van de manier waarop de verschillende auteurs en bewerkers (of hoe we ze ook willen noemen) omgingen met hun bronnen en met de tekst die zij onder handen namen. Gelukkig is in een belangrijk handschrift de werkwijze van de betreffende bewerker goed zichtbaar. Hij vulde aan, haalde tekstdelen door en voegde tekst toe, vaak op dezelfde pagina, maar ook op los ingevoegde bladen of blaadjes. Daarbij gaat het niet simpelweg om verbeteringen ten opzichte van zijn brontekst – de ‘basis’ van het handschrift – maar ook om aanpassingen die variëren van een minieme nuancering tot een heel andere zienswijze op de ‘feiten’. De verschillende sociale achtergrond, het kennisniveau (of de toegang tot bronnen) en misschien ook het karakter van de auteurs/bewerkers speelt hierbij een rol, maar doordat we daarover weinig weten, is het vaak gissen naar de achterliggende redenen.

In een kort slothoofdstuk gaat Caers nader op deze vragen in. Wie schreven stadskronieken en met welk doel deden zij dat? Wat voor publiek hadden zij voor ogen? Dit hoofdstuk levert meer vragen dan antwoorden op, waarmee het kopje ‘Conclusies uit de Mechelse casus’ wat optimistisch lijkt. Dat is geen verwijt, want dat een studie als deze aanleiding geeft tot meer vragen dan antwoorden, is ook een winstpunt. Een mijns inziens belangrijke conclusie staat in een voetnoot

(p. 277 noot 26): ‘[...] Het betrekken van andere genres levert vruchtbare inzichten op over de beperkte blik van sommige vroegmoderne kroniekschrijvers.’ Misschien – voeg ik toe – ook op de beperkte blik van de historicus. De suggestie is hier om te vergelijken met ‘andere meer devotie-nele tekstgenres’ en ik vermoed dat hier gewoon ‘andere tekstgenres’ had mogen staan.

In een van de casussen komt de tekst voorbij van een lied waarin een historische gebeurtenis wordt bezongen. Het gaat hier bij uitstek om een genre waarin teksten zelden volledig ‘vast’ liggen – wat de Mechelse schrijvers ook laten zien. Een lied moet klinken en de geschreven vorm is een afgeleide vorm van wat het lied feitelijk is. Ook devotie-nele teksten zullen in de vroegmoderne tijd even vaak hebben geklonken als dat zij in stilte werden gelezen. Dat riep bij mij de vraag op of deze op het oog zo private handschriften over de stads-geschiedenis niet ook ooit hebben geklonken wanneer zij werden voorgelezen. In protestantse kringen werd in de zestiende eeuw in huiselijke kring uit de bijbel voorgelezen, dus waarom in andere, meer humanistisch georiënteerde kringen niet uit de eigen (stads)geschiedenis? Dat kan met gasten, rond het haardvuur, tijdens (semi-)openbare bijeenkomsten zoals onder gildeleden, maar ook in het gezin, bijvoorbeeld om de kinderen bekend te maken met de geschiedenis van hun stad en zo bij te dragen aan groepsbewustzijn en stedelijke trots. Het publiek zal dan nog altijd niet groot zijn geweest – Caers wijst op een beperkt publiek als mogelijke reden waarom dergelijke teksten zelden werden gedrukt – maar wel groter dan die ene gedreven amateur die voor zichzelf een handschrift produceert. Ook in het archief van een stedelijke secretarie kan een dergelijk handschrift op deze manier hebben gefungeerd. Of zou elke nieuwe medewerker eerst het hele archief hebben doorgelezen voordat hij zinvol werk kon gaan doen?

Nog even terug naar de beginvraag: wat is tekst? Een tekst is ‘een reeks talige tekens, zoals letters, symbolen of klanken, die in een communicatieve situatie als een geheel wordt ervaren. Een tekst kan dus zowel geschreven als ongeschreven zijn’, aldus Wikipedia. Volgens de Engels- en Duitstalige Wikipedia moet een tekst gelezen

kunnen worden, maar dat lijkt mij niet juist. Als dat zo was, schiepen Homerus en Zoroaster geen tekst en dat valt toch moeilijk vol te houden. Een tekst is een talig geheel dat een boodschap overbrengt. Blijft de tekst dan dezelfde zolang de boodschap identiek blijft, of wordt de tekst anders als de boodschap anders wordt verwoord (of wordt vertaald)? Dat is een lastige vraag die aan de basis ligt van het boek van Bram Caers. Voor iedereen die met tekst werkt, en dus ook voor elke historicus, is dit een vraag om lang over na te denken. En dan hebben we het niet eens over de inhoud van de boodschap.

Lauran Toorians

Tom Gribnau, Pim Boer, Leo Nellissen, Paul Begheyn en Charles Caspers. *Martiaal en theatraal. De jezuïeten in Ravenstein (1643-1772)* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2019). 311 p., ill. ISBN 978 90 5625 514 5. € 27,50.

De auteurs laten in dit werk de bronnen voor zichzelf spreken. Letterlijk centraal in het boek staan de *litterae annuae*, de jaarbrieven, van de Ravensteinse jezuïeten. De auteurs zelf leggen het kort en duidelijk uit: ‘Tijdens het ancien régime moesten alle jezuïeten (...) jaarlijks aan de algemeen overste in Rome een verslag sturen over het reilen en zeilen van hun gemeenschap’. Direct benadrukken zij ook de waarde van deze teksten: de jaarbrieven bevatten talloze gegevens over de lokale geschiedenis, in dit geval vrijwel ononderbroken vanaf halverwege de zeventiende eeuw tot het eind van de achttiende eeuw. Het boek bestaat uit drie delen: een inleiding en korte historische schets, de vertaalde jaarbrieven, en een reeks instrumenten ter ondersteuning van de teksten.

De historische inleiding is toevertrouwd aan Charles Caspers. Hij neemt de lezer mee naar het Land van Ravenstein van de zeventiende en achttiende eeuw en biedt een heldere schets van de uitzonderlijke positie van het Land, dat een katholieke enclave was in de protestantse Republiek.

Het godsdienstige leven en de rol van de sacramenten, heiligen en feestdagen daarin komt uitgebreid aan bod. Elementen hiervan illustreert hij met informatie en casussen die uit de brieven zelf komen, waarmee hij direct ook iets laat zien van de waarde van de brieven. Caspers plaatst enkele kritische kanttekeningen bij de jaarbrieven: de teksten zijn uiteraard verre van objectief en vormen slechts één stem in het discours tussen katholieken, protestanten en – vanaf de achttiende eeuw – oudkatholieken.

De jaarbrieven zijn vertaald door Pim Boer en Leo Nellissen. Zij hebben een tekst van hoge kwaliteit afgeleverd, waarin ze het Latijn nauwgezet volgen zonder de leesbaarheid te compromitteren. Vergelijking van de vertalingen met de oorspronkelijke Latijnse tekst is mogelijk aan de hand de website www.stilus.nl/litterae, waar de gehele transcriptie en foto's van het manuscript zijn geplaatst. De transcriptie neemt een indrukwekkende 170 pagina's in. Op grond van de paar steekproeven die ik heb genomen, kan ik slechts mijn bewondering uiten. De tekst leest goed weg door de overheersende inzet van de actieve modus in de vertaling, waar het Latijn vlug neigt naar een passivum of gerundivum. Ook de gevallen van directe rede, waarin (met wat bronkritische mit-sen en maren) de historische figuren zelf aan het woord komen, zijn zorgvuldig naar het Nederlands omgezet zonder dat ze aan kracht verliezen. Ter illustratie: een aanstaande religieuze spreekt in 1742 de woorden *Sic statutum est, mi Pater*. Boer heeft deze passage vertaald als ‘Mijn besluit staat vast, mijn beste pater’ (p. 220). Niet alleen komt de uitspraak van de vrouw veel zelfverzekerder over dan bij het Latijnse *passivum* het geval is, ook effect de keuze voor ‘pater’ in plaats van ‘vader’ een eventuele ongelijkheid die de vrouw zou kunnen ervaren ten opzichte van de jezuïet. Het Latijn straalt wat meer eerbied uit, het Nederlands meer daadkracht.

Voor het overzicht sluit het boek af met een lijst van pastoors en kapelaans in Ravenstein, een chronologische lijst van historische gebeurtenissen in zowel Europa als in het Land van Ravenstein, en een begrippenlijst. De laatste is heel handig voor bijvoorbeeld de verschillende functionarissen in de kerkelijke hiërarchie. De auteurs

hebben op de website nog meer bronnen met betrekking tot de jezuïeten in Ravenstein verzameld en uitgegeven, zoals de titelpagina's van de verschillende toneelstukken van het Gymnasium Aloysianum, met afbeeldingen van de in druk verschenen uitgaven. Daarentegen is het boek zelf spaarzaam geïllustreerd: slechts tussen de vertaling van de brieven zitten twee katernen met kleurenfoto's.

Wat mijns inziens helaas ontbreekt in dit boek, is meer informatie over het handschrift dat aan de basis ligt van deze vertaling, de typologie en de ontstaansgeschiedenis. Wie het handschrift digitaal raadpleegt, ziet dat het door verschillende handen is geschreven. Dit roept de vraag op of het hier om een afschrift van deze brieven gaat, of dat elke jaarbrief voor eigen beheer is gekopieerd. Vermoedelijk is het een later afschrift, omdat er geen breuk in het handschrift zichtbaar is wanneer – volgens de lijst op p. 301 – een nieuwe pastoor of kapelaan aantreedt. Indien het in dit handschrift om brieven in de moderne betekenis gaat – die bovendien gericht zijn aan de hoogste geestelijke in de orde – zou men een plechtige aanhef en een ondertekening verwachten. Het handschrift heeft meer weg van een dagboek. Veelvuldig is de tekst vanuit de eerste persoon geschreven, zonder dat deze zich identificeert. Gezien de grote waarde van de inhoud zou toekomstig onderzoek naar het handschrift zinnig zijn, wellicht in combinatie met onderzoek in de archieven van de jezuïetenorde te Rome naar de overgeleverde brieven aan de algemene overste.

Mark Vermeer

Negentiende en twintigste eeuw

Ton Wagemakers en Ronald Peeters,
Tilburg textiel in 50 verhalen.
Een stalenboek met brieven, liedjes, toespraken, officiële verslagen, dagboeken, politierapporten, pamfletten, vakbladen, anekdotes, reglementen, krantenartikelen, memoires en interviews (Tilburg: Gianotten, 2019). 131 p. ill. 978 906 663 095 6. € 14,95.

In een tijd waarin sociaaleconomische geschiedenis vooral een wetenschap is die draait om kwantitatieve dan wel kwalitatieve methoden, waarin onderzoeksvragen en hypothesen centraal staan en waarin onderliggende verbanden, ontwikkelingen en processen het liefst over de *longue durée* en ook nog comparatief moeten worden onderzocht, is het een welkome afwisseling om eens een pretentieloos maar mooi vormgegeven boekje onder ogen te krijgen dat het vertellen van een verhaal aan de hand van echte bronnen centraal stelt. In een tijd van digitalisering, datasets, algoritmen en statistische software zouden we bijna vergeten dat het onderzoek begint bij de bron. Hoe krachtig de bron is, laat dit boekje zien. Nu is dit natuurlijk niet alleen maar geschiedenis *wie es eigenlijk gewesen* ('zoals het daadwerkelijk was'), want de auteurs hebben de bronnen met voorbedachten rade geselecteerd en becommentarieerd: 'Er moest een keuze gemaakt worden. Maar wie bepaalt dat? Ik dus, het is een persoonlijke keuze', zegt de auteur (p. 8) Maar dat doet niets af aan de kracht van de bronnen en het verhaal dat ze kunnen vertellen.

Vijftig verhalen of vijftig 'stalen' – naar analogie van het stalenboek waarmee de vertegenwoordiger van de fabriek zijn waar bij geïnteresseerden onder de aandacht bracht – doen de Tilburgse textieltijd tussen 1827 en 1996 herleven. Steeds wordt een figuur, foto of transcriptie centraal gesteld. Vaak is deze van zichzelf al zo krachtig dat de lezer beseft waar het over gaat of die hem/haar aan het denken zet. Ik kan niet alle vijftig stalen bespreken, maar het is wonderlijk dat het

lezen ervan geen saaie opsomming is of tot een versnipperd beeld leidt, maar dat je aan het einde van het boekje toch een goed overzicht hebt van een kleine tweehonderd jaar Tilburgse textielindustrie vanuit allerlei gezichtspunten: de arbeider, de vrouw, het kind, de fabrikant. Misschien nog wel sterker dan wanneer ze op klassieke wijze in een samenhangende tekst zouden zijn voorgesteld. Veel van de stalen dagen je namelijk uit om er echt even over na te denken. Wat zie of lees ik hier nu eigenlijk?

Zo werd ik zelf getroffen door de strenge discipline in de fabrieken, waar steeds meer van de oorspronkelijk proto-industriële thuiswerkers werden tewerkgesteld. Waar ik nooit zo bij stil had gestaan, was de enorme verandering die dit in de belevingswereld van de kersverse fabrieksarbeider moet hebben veroorzaakt. Van de relatieve vrijheid die een thuiswerker had, ondanks de knellende afhankelijkheidsrelaties met zijn opdrachtgevers, naar een strak gereguleerde werkdag in een lawaai-erige hal, waarin nauwelijks afwisseling en bewegingsvrijheid was: het moet een enorme schok geweest zijn. Je beseft de weerstand die dat opriep bij de arbeiders en je snapt ook de strenge regels die werden opgesteld om het 'werkvolk' in het keurslijf van de fabrieksmatige productie te dwingen. Het staal '1907 Op de grond gesmeten ...' doet je vervolgens beseffen dat reglementering in de praktijk tot een enigszins werkbare *modus vivendi* had geleid. Dat staat er niet, maar je beseft het wel. En dat is natuurlijk de bedoeling. De auteur wil ons lezers prikkelen en zelf aan het denken zetten. In de meeste stalen lukt dat.

Rogier van Kooten

F.A.A. Voermans,
Kartelvorming in een verdwenen industrie. Collectieve belangenbehartiging in de Nederlandse strohulzenindustrie, 1905-1960
(Tilburg en Woudrichem: Stichting ZHC i.s.m. Pictures Publishers, 2020). 320 p. ill. ISBN 978 94 92576 27 9. € 24,95.

Strohulzen? Strokoord? 'Nooit van gehoord', zo blijkt uit een rondgang onder vrienden en bekenden. Blijkbaar maken deze natuurlijke verpakkingsmaterialen en -producten, evenals de bijbehorende bedrijfstak, geen deel uit van ons collectieve geheugen. Was deze verdwenen industrie dan te marginaal? Getalsmatig wel, maar product en branche zijn interessant genoeg, zoals blijkt uit de eerste grote studie die hieraan is gewijd en in 2020 als dissertatie aan Tilburg University werd verdedigd. In de circa tachtig jaren waarin de strohulzenindustrie in Nederland bestond – van circa 1880 tot 1960 – bereikte zij een omvang van enkele honderden arbeidskrachten, rond 1915 bijvoorbeeld ruim 1.150 tot 1.450 in de grotere werkplaatsen, naast een aantal in het kleinbedrijf en de huisindustrie. En dan vooral in Brabant, waar de industrie, na een aanloop elders, bijna geheel geconcentreerd was.

Het proefschrift van Frans Voermans biedt een overzicht van deze industrietak, maar concentreert zich vooral op de kartelvorming binnen de branche. Hieraan is ruim driekwart van de tekst gewijd. De historische bedrijfstakverkenning biedt een aardige introductie. Zo passeren de verspreiding, de productie en het productieproces, de omvang en de structuur, kapitaalvoorziening en vestigingsfactoren de revue. Een systematisch overzicht van de introductie en verspreiding van de bedrijfstak in Nederland ontbreekt, zodat het wat moeilijk is om de Brabantse bedrijvigheid in een landelijk, laat staan internationaal verband te plaatsen. De oorsprong lag niet in Brabant, dus hoe kwam deze sector hier tot zo'n buitengewone groei? Voermans vermeldt wel het begin van de vervaardiging van strohulzen. Ik wijd daar graag een paar regels aan.

Al vanaf de zestiende eeuw werd in het nabije buitenland in streken met roggeverbouw in de wintermaanden stro verwerkt tot hulzen, vooral gebruikt als omhulling van flessen. Het vervolg laat Voermans onvermeld. De vervaardiging van strohulzen bleef lang een buitenlandse aangelegenheid, mogelijk omdat daar het gebruik van flessen en de inhoud ervan relatief groter was dan in de Lage Landen. Nederland importeerde strohulzen, die inmiddels eenvoudig gemechaniseerd gefabriceerd werden. De eerste aanzetten in Nederland, rond 1880, richtten zich op handwerk, geïnitieerd door armbesturen, die streefden naar het aan het werk zetten van armlastigen. Er lagen kansen voor 'machinale' productie. In 1882 richtte J. Flament jr. te Amsterdam de Eerste Nederlandse Machinale Stroohulzen-Fabriek op. Of hij hiermee inderdaad de eerste was, valt te betwijfelen. De vertegenwoordiger van een Rotterdamse wijnimporteur, H.J. Dievelaar, was in dat jaar namelijk al actief in een dergelijk bedrijf te Groenlo. Daar richtte hij met enkele geldschieters de eerste Machinale Stroohulzenfabriek den Eekhof op, gevolgd door een fabriek te Groningen en rond 1885 te Balkbrug, gebundeld in de Nederlandse Stroohulzenfabrieken. Ook in Noord-Brabant bleef men niet achter, met als eerste de Vughtse notabele August van Rijckevorsel – actief als wijnhandelaar – die in 1882 bij zijn buitengoed te Bostel een hulzenfabriek oprichtte. Op zijn beurt kreeg Dievelaar c.s. navolging, met als belangrijkste initiatief de ondernemende Rijksoverheid, die in de Rijkswerkinrichting te Hoorn en de strafgevangenis te Groningen massaal strohulzen liet vervaardigen. Het economisch rendement van deze activiteit lijkt twijfelachtig: Dievelaar had het maken van strohulzen in 1884 als werkverschaffing in de Groningse gevangenis geïntroduceerd maar stopte er vier jaar later mee, hoewel de kosten voor het toezicht voor rekening van het rijk kwamen. De activiteiten in de gevangenis schaadde de commerciële ondernemingen. De Nederlandse ondernemers, met in totaal 340 werknemers, ondervonden ongewenste concurrentie van de in de gevangenis tewerkgestelde 350 personen. Die ondernemers wendden zich in 1890 tot de Tweede Kamer, een eerste publieke daad van collectieve belangenbehartiging vanuit de branche.

Tot in de twintigste eeuw bleef de vervaardiging van hulzen als vorm van werkverschaffing bestaan. Zo richtten de kruisheren te Uden in 1908 een dergelijk bedrijfje op, 'waar hoofdzakelijk jongens uit de mindere klasse der maatschappij werk kunnen bekomen'. Het laat de laagdrempeligheid van de sector zien: een werklokaal, een paar machientjes en 'veul' goedkope handjes, meer was niet nodig.

Inmiddels had de sector ook in Brabant vaste voet gekregen en zich snel verspreid. Voermans voert hiervoor een aantal factoren aan, met als doorslaggevende natuurlijk de aanwezigheid van de grondstof roggestro. Het lage loonniveau in combinatie met het aanbod van jeugdige arbeidskrachten was voor het simpele werk in deze relatief arbeidsintensieve sector eveneens van buitengewoon belang. Concurrentie op de arbeidsmarkt, samen met stijgende loonkosten, leidde in de loop van de tijd tot een verschuiving naar het platteland. Zo richtte de Eindhovense fabrikant J.B.C. Caron in 1907 een filiaal op in Heeze en later in Asten. Zijn plaats- en branchegenoot Van den Heuvel verplaatste in 1910 zijn bedrijf naar Uden, waar hij ook thuisarbeidsters inschakelde, een vaker voorkomende tendens in deze periode, onder meer in Oisterwijk en Leende. De omvang van de bedrijvigheid en van de bedrijven is niet altijd duidelijk, maar het midden- en grootbedrijf overheerste. Zo telden vier van de achttien Brabantse bedrijven in 1910 vijftig tot honderd arbeiders, en maar vier meer dan honderd.

Over de arbeidsomstandigheden maakt Voermans ons niet veel wijzer, terwijl daarover onder meer in de Verslagen van de Arbeidsinspectie het nodige te vinden is: onverwarmde werklokalen, stof en was dies meer zij. Ook de grondstof had wat mij betreft een wat uitgebreidere behandeling verdient. De kwaliteit en de opbrengst van het roggestro wisselden nogal, wat van invloed was op de prijs. Daarnaast was er een (inter)nationale markt voor, zodat exporteren lonend kon zijn. Ook kende stro andere industriële toepassingen. Zo dreef ook de strokartonindustrie in Groningen grotendeels op roggestro, de belangrijkste reden waarom de strohulzenproductie uit die contreien verdween. In de zuidelijke streken kwam eind negentiende eeuw juist meer stro beschikbaar vanwege de afnemende

populariteit van stro als dakbedekking en het teruglopende gebruik in de potstal voor het maken van mest. In plaats daarvan kwam kunstmest in zwang. De gemiddelde stroprijsontwikkeling in Brabant – weergegeven voor een beperkte periode, 1905-1914 – varieerde tussen 10,80 en 13,23 gulden. Deze bandbreedte wijkt behoorlijk af van die te Groningen, waar tussen 1880 en 1910 hevige prijschommelingen aan de orde waren, zodat de hoogste prijs een viervoud was van de laagste. De aankoop van het stro gebeurde deels door de hulzenfabrieken, maar men maakte ook veel gebruik van 'stromannen', opkopers die thuis waren in de boereengemeenschap en over eigen opslagcapaciteit beschikten. Sommige hulzenfabrikanten waren tevens strohandelaar. Dit netwerk blijft bij Voermans onderbelicht. Ook het bindgaren, een minder prominent maar essentieel onderdeel van het eindproduct, komt niet aan bod.

Die prijschommelingen op grondstofgebied brengen ons bij een van de twee belangrijkste aanleidingen voor kartelvorming. Die was vooral bedoeld als inkoopovereenkomst – het voorkomen van overbieden bij schaarste aan stro – en verkoopafspraken – elkaar niet onderbieden. Voermans blijft in zijn schets van de drie opeenvolgende kartelovereenkomsten dicht bij de bronnen en gaat wel erg gedetailleerd in op de ampele overwegingen, afspraken en de uitvoering en naleving ervan. Op basis van informele contacten kwam er in 1905 een eerste samenwerkingsverband. Doel was het maken van onderlinge prijsafspraken rond de stroprijzen. In hoeverre men daarin slaagde, is onduidelijk want niet de hele sector was vertegenwoordigd, het boetestelsel was niet effectief en boeren konden hun stro ook elders kwijt. Interessant is de discussie in de opkomende boerenbondskringen om vanuit de aanbieder één front te vormen. In tegenstelling tot de strokartonindustrie kwam het niet tot coöperatieve hulzenfabrieken.

De Eerste Wereldoorlog met zijn contingentering en het uiteindelijk geheel wegvallen van de exportmarkt leidde tot meer saamhorigheid, mede om als collectief bij de overheid meer gewicht in de schaal te kunnen leggen. Daar doorheen speelde een belangrijke ontwikkeling wat de mechanisering betreft: de firma Coenen & Van den Heuvel te Uden sloot in 1919, onafhankelijk

van de fabrikantenvereniging, een exclusief leveringscontract af voor haar geëlectroceerde naaimachines. De invloed hiervan op de verdere ontwikkeling van de sector is moeilijk te overschatten want hiermee ontstond een ware automatentrust met productiecontingentering. Het was interessant geweest deze geleide automatisering te vergelijken met een soortgelijke ontwikkeling in de schoenen- en sigarenfabricage. Ook het toenemend belang van golfkarton als alternatief – een belangrijke afnemer als Philips begon hiermee in 1919 – komt niet echt aan bod. Een hernieuwde poging in 1947 tot bundeling van het inmiddels danig uitgedunde veld leidde evenmin tot een daadkrachtig en hecht collectief. Ik mis verder een vergelijking met brancheorganisaties in dezelfde tijd en omgeving, zoals de in 1928 opgerichte R.K. Vereniging van Werkgevers in de Brabantsche Steenindustrie.

Voermans heeft al met al niet het definitieve overzichtswerk van de strohulzenindustrie geschreven. Er was mijns inziens voldoende materiaal beschikbaar voor een historische bedrijfstakverkenning als proefschrift – een landelijk overzicht in internationaal perspectief, inclusief de technische aspecten. Het nu gebodene, dat zich concentreert op de kartelvorming in deze sector, voldoet maar ten dele. Bovendien mis ik wat literatuur en bronnen (bijvoorbeeld van de Rijksnijverheidsdienst) en een goede bespreking van de mechanisering en van de aard en omvang van de buitenlandse concurrentie. Het hoofdbestanddeel, de kartelvorming, is mede door gebrek aan notulen én de beperkte daadkracht en reikwijdte van de verbintenissen, niet erg interessant. Zo was pas in de naoorlogse periode sprake van loonafspraken, maar ook toen kwam het niet tot een cao. Een initiatief tot collectieve actie rond de hoge brandverzekeringspremies – geen overbodige luxe, gezien ten minste achttien grote branden in de sector in Noord-Brabant en Limburg tussen 1906 en 1936 – kreeg geen vervolg. De constatering dat het kartel tijdens het interbellum onzichtbaar was, geldt eigenlijk voor de hele periode. Het hele feitenrelaas voegt daarmee weinig toe aan de theorievorming over de kartelpraktijk. De uitgave is verder goed verzorgd door ZHC, in samenwerking met Pictures Publishers.

Marieke Smit, *In deugd en wijsheid groeien. Drie door zusters geleide meisjeslycea, 1914-1968* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2019). 482 p. ill. ISBN 978 90 5625 512 1. € 22,50.

‘Met de stichting van de eerste katholieke hbs voor meisjes in Amsterdam in 1914 kregen ouders ook de mogelijkheid hun dochters naar een katholieke school te sturen.’ Met deze zin op p. 52 eindigt Marieke Smit de boeiende paragraaf in haar in Tilburg verdedigde proefschrift over de visies die aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw in Nederland bestonden over middelbaar onderwijs voor meisjes. De auteur neemt de lezer in een vlotte stijl mee door de geschiedenis van het onderwijs, waarin het accent voornamelijk lag op onderwijs aan jongens. Er waren echter wel degelijk meisjes aanwezig in het middelbaar onderwijs, met name op de openbare mms. Maar voor katholieken was openbaar onderwijs eigenlijk onaanvaardbaar. Katholiek onderwijs had de voorkeur, maar omdat er rond 1900 geen katholieke meisjesgymnasia waren, konden meisjes van wie ‘geloof en onschuld’ door een priester waren ‘gewaarborgd’, slechts kiezen voor een openbare school. Daar kwam in 1914 een eind aan toen de Franciscanessen van Heythuysen in Amsterdam het eerste katholieke meisjeslyceum oprichtten: Fons Vitae. In het decennium daarna volgden meer middelbare katholieke meisjescholen.

In haar proefschrift onderzoekt Smit aan de hand van drie door zusters geleide katholieke meisjeslycea de spanningsvelden en de samenhang tussen katholieke, vrouwelijke en intellectuele elitevorming en welke veranderingen daarin optraden in de periode 1914-1968. Fons Vitae in Amsterdam, Mater Dei van de Ursulinen van de Romeinse Unie in Nijmegen en het Theresialyceum van de Zusters van Liefde in Tilburg staan daarin centraal. Opvattingen over intellectuele elitevorming kwamen op katholieke meisjeslycea tot stand in wisselwerking met ideeën over vrou-

welijkheid en katholiciteit. De wederzijdse beïnvloeding tussen deze drie dimensies vormt de rode draad in haar onderzoek. Haar uitgangspunt is de dagelijkse praktijk, waarin zij de rol van de diverse actoren belicht. Op de eerste plaats de zusters, lekendocenten en leerlingen. Daarnaast richt zij haar aandacht op partijen die direct of indirect invloed uitoefenden op de dagelijkse gang van zaken, zoals congregaties, ouders, ministerie, onderwijsinspectie en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders zoals bisschoppen. Om hiervan een beeld te krijgen ondersteunt zij haar hoofdvraag door drie deelvragen, namelijk naar het onderwijsaanbod in de breedste zin van het woord, de opvoedingsidealen en -doelstellingen, en tot slot de onderlinge verhoudingen tussen de actoren en de maatschappelijke context.

In haar inleidende hoofdstuk schetst zij daarmee een genuanceerde onderzoeksopzet, waarin de begrippen ‘katholiciteit’, ‘vrouwelijkheid’ en ‘intellectuele elitevorming’ scherp afgebakend worden. Haar onderzoek is voornamelijk gebaseerd op bronnenonderzoek, ook al zijn er tussen de drie onderzochte scholen verschillen in de omvang, de ordening en de kwaliteit van de archieven. Daarnaast heeft zij getracht met interviews getuigenissen van betrokkenen te verzamelen, maar de subjectieve inkleuring achteraf kan een vertekend beeld opleveren, waardoor ze minder bruikbaar zijn. Smit heeft haar onderzoeksperiode in twee delen opgesplitst, waarbij zij voor de perioden 1914-1940 en 1940-1968 de drie zustercongregaties en hun onderwijs eerst aan de hand van de praktijk beschrijft en daarnaast de opvattingen ten aanzien van intellectuele, vrouwelijke en godsdienstige vorming laat zien. Deel 1 (p. 40-241) en deel 2 (p. 246-432) hebben daarmee een identieke opbouw. Het is zeker een verdienste van Smit dat ze de lezer op deze heldere wijze haar onderzoeksopzet, -doel en -aanpak presenteert. De vraag is of zij er ook in geslaagd is om een bevredigend wetenschappelijk resultaat neer te zetten.

In de eerste periode tot 1940 constateert Smit dat het onderwijs doordrenkt was met katholieke elementen maar dat dit niet leidde tot een grote toename van kloosterintredes bij de congregaties waaraan de scholen verbonden waren. Daarente-

gen vormde het ideaalbeeld van de vrouw als moeder die zorgdroeg voor het gezin, voor veel meer leerlingen een vanzelfsprekendheid. Langzaam verschoof het ideaalbeeld naar meisjes die verder gingen studeren en werken. Daarbij lag de nadruk op vrouwelijkheid: studeren was geen probleem, maar de meisjes moesten bovenal vrouw blijven en beroepen uitoefenen die het meest geschikt waren voor de vrouwelijke aard. Die vrouwelijkheid maakte intellectuele vorming acceptabel. Op zowel Fons Vitae in Amsterdam als Mater Dei in Nijmegen blijkt confessie niet van invloed te zijn geweest op de uitstroom naar de universiteit: deze was vergelijkbaar met de openbare lycea uit die steden. Maar op het Theresialyceum blijft de uitstroom achter, zelfs als daarbij de uitstroom naar de Tilburgse hogeschool wordt betrokken. Een afdoende verklaring daarvoor blijft achterwege. Je kunt je afvragen in hoeverre de context van de meest katholieke stad van Nederland een rol speelde. Bronnen ontbreken om daar een goed antwoord op te geven. Misschien was het verhelderend geweest als meer gebruik was gemaakt van gegevens uit het openbaar middelbaar onderwijs. Smit maakt zo nu en dan wel gebruik van bronnen buiten haar drie katholieke meisjeslycea, maar alleen daar waar dat haar analyse ondersteunt. Dat geldt ook voor de minimaal acht andere katholieke scholen voor voortgezet meisjesonderwijs in deze beginperiode.

Voor de periode tot 1940 gaat Smit uitgebreid in op de godsdienstige en zedelijke vorming in de dagelijkse praktijk. Ook de culturele vorming en lichamelijke vorming als sportbeoefening worden uitvoerig belicht. In haar bespreking van intellectuele vorming ligt de nadruk op toelating, eindexamens, doorstroming, enzovoort. Was er niets over de aanpak en inhoud van de verschillende vakken te achterhalen waaruit een specifiek katholiek intellectualisme bleek? Dit neemt niet weg dat Smit de spanning tussen katholicisme, vrouwelijkheid en intellectualisme verduidelijkt. Het laatste speelde ook al voor 1940 een grote rol in het katholieke onderwijs, dankzij de stimulans van individuele zusters van de drie congregaties.

In de naoorlogse periode werd de spanning tussen een perfecte religieuze en perfecte lerares steeds groter. Smit maakt duidelijk waardoor die

spanning ontstond en welke actoren daarbij een rol speelden. De positie van zusters als ‘natuurlijke’ opvoeders van een katholieke en vrouwelijke elite werd ter discussie gesteld onder invloed van veranderende pedagogische opvattingen, waarin de nadruk steeds meer kwam te liggen op vrijheid en verantwoordelijkheid. Het opmerkelijkste is dat de drie congregaties totaal anders handelden, ook al gehoorzaamden zij aan de hiërarchie van Rome. In Amsterdam zag de congregatie van Fons Vitae het uiteindelijk niet meer als haar hoofdtaak om een middelbare school te leiden en zo ontstond in 1954 een administratieve scheiding tussen het klooster en de school. De Ursulinen op Mater Dei in Nijmegen daarentegen zagen middelbaar onderwijs als hun kerntaak en bespraken de problematiek in overlegorganen. De Zusters van Liefde aan het Theresialyceum in Tilburg ten slotte wilden zich strikter houden aan de congregatieregels, maar daardoor ontstonden meningsverschillen en bestuurlijke problemen. Smit laat duidelijk zien hoe de verschillende scholen handelden. Ondanks de toenemende invloed van leken en ouders werden capabele zusters niet alleen gewaardeerd, maar konden zij ook een invloedrijke rol blijven spelen tot aan de invoering van de Mammoetwet in 1968.

Na 1945 was er een grote toestroom van leerlingen, maar op de drie onderzochte katholieke meisjeslycea leidde dat niet tot een verschuiving naar leerlingen uit de lagere sociale klasse. Het onderwijs bleef vooral elitair gericht, met name op Mater Dei. Hoewel Smit het onderzoek van Boekholt en De Rooy aanstipt, wordt niet duidelijk hoe dat patroon zich landelijk bij de openbare lycea ontwikkelde. Een uitgewerkte vergelijking, zoals Smit die wel maakt voor de uitstroom aan de hand van het onderzoek van Matthijsen, zou nuttig zijn geweest. Interessant zijn de uiteenzettingen over de veranderde opvattingen van pedagogen en psychologen en hun invloed op het dagelijkse onderwijs. Dat geldt ook voor de rol die ouders en leerlingen opeisten. Smit besluit met de constatering dat de schoolleiding het heft stevig in handen hield en zij democratisering slechts toeliet met de handrem erop. Dat roept meteen de vraag op wat de rol en invloed was van de lekendocenten die na de 1950 een steeds groter

deel vormden van het docentencorps en de leiding van de drie scholen. Ze zullen toch niet allemaal gedwee het spoor van de leidinggevende congregatie hebben gevolgd of werden zij daarop aangenomen? Dat kan in ieder geval niet gezegd worden van de Amsterdamse godsdienstleraar Jos Vrijburg, die met de leerlingen op Fons Vitae steeds op zoek was naar een modernere manier van godsdienstonderwijs, waarbij de ontdekkings-tocht door middel van gesprek centraal stond. Deze aanpak zou echter wel leiden tot zijn ontslag. De worsteling met de veranderende opvattingen inzake katholiciteit speelde op alle katholieke middelbare scholen. Dogmatisch onderwijs werd niet langer wenselijk geacht. De zoektocht naar nieuwe vormen, zoals de Pax Christi-voettochten, leidde ertoe dat niet de vroomheid maar idealisme voorop kwam te staan. De drie lycea laten zien dat de vanzelfsprekende rituelen als onderdeel van gezamenlijk katholiek-zijn geleidelijk verdwenen en de godsdienstige vorming meer ging aansluiten bij de belevingswereld van de leerlingen. Smit toont aan dat dit niet altijd en overal van harte ging.

Het belang van rolpatronen in het meisjesonderwijs en met name de beroepskeuze wordt onder meer duidelijk aan de hand van de politici Marga Klompé, docente aan Mater Dei, en Agnes Nolte, docente aan Fons Vitae. Vrouwelijkheid kreeg in de naoorlogse jaren een andere invulling, hoewel de wetgeving daar nog geruime tijd bij achter bleef, gezien het geaccepteerde ontslag van gehuwde vrouwen en de katholieke opvatting over de rol van de vrouw in het gezin. De uitspraak van de rectrix van het Theresialyceum in 1963 klinkt zelfs hedendaags: 'Je hoeft geen hoog-cultureel beroep te gaan uitoefenen maar in jouw beroep moet je tot de elite gaan behoren. (...) In tegenstelling tot de man, die geneigd is alles te verzakelijken, moet je als vrouw gaan zorgen voor een persoonlijke benadering van de problemen. Dan ontstaat er een echt vrouwelijke inbreng in het zakenleven, in het bedrijf, in de wetenschap, in de kerk.' Dit was toen nog een utopie maar laat wel zien dat de zusters met hun meisjeslycea met beide benen in de wereld probeerden te staan en mee evolueerden met de maatschappelijke veranderingen.

Marieke Smit is er met haar gedegen en uitgebreid onderzoek in geslaagd een helder inzicht te bieden in de spanningsvelden tussen katholicisme, vrouwelijkheid en intellectualisme vanuit verschillende scholen en actoren, waarvan enkele aspecten, zoals de stedelijke context, misschien meer uitgewerkt hadden kunnen worden. Zij verdient daarvoor waardering. Bovenal heeft zij een belangrijke wetenschappelijke bijdrage geleverd aan de katholieke onderwijsgeschiedenis in Nederland en tevens voor veel katholieken een herinnering aan hun eigen verleden opgeroepen.

Ton Kox

J.J.G.M. Rutten,
De leesvader van Nederland.
Frater Caesarius Mommers en zijn betekenis voor het leesonderwijs (dissertatie Universiteit van Amsterdam, 2019). 347 p.
ISBN 978-94-0281-303-6.

Op 19 februari 2019 promoveerde Sjak Rutten aan de Universiteit van Amsterdam op een biografisch proefschrift over frater Mommers, 'de leesvader van Nederland'. In de inleiding schrijft Rutten (p. 15): 'Het leven en werk van Frater Caesarius Mommers (1925-2007) staat in deze biografie centraal. Omdat Mommers vooral door zijn leesmethode bekend is geworden, was het ook mogelijk geweest de biografie te beperken tot zijn werk. Die keus heb ik niet gemaakt. Zijn werk wortelt daarvoor te stevig in de traditie van zijn congregatie.' Als argument om ook het leven van Mommers volop in de biografie te betrekken noemt Rutten dat de keuzes die Mommers maakte in zijn streven naar verbetering van het leesonderwijs te maken hebben met zijn geloofsovertuiging. Die was nauw verbonden met de geloften van gehoorzaamheid, armoede en zuiverheid die Mommers bij zijn intrede bij de fraters in 1943 aflegde. Daarom wilde hij zijn leven en werk in dienst stellen van het Evangelie. Over het leven van Mommers is echter niet zo veel bekend, schrijft Rutten (p. 17): 'In tegenstelling tot zijn religieuze leven is Mommers

bijdrage aan het leesonderwijs uitvoerig gedocumenteerd.' De biografie gaat dus voornamelijk over de periode waarin Mommers betrokken was bij de ontwikkeling van de methode voor aanvankelijk lezen met de naam *Veilig leren lezen*. In de inleiding is geen scherpomlijnde onderzoeksvraag of theoretisch model te vinden. De vraag is natuurlijk of zo'n theoretisch kader bij een wetenschappelijke biografie vereist is. Ik kom daar later op terug.

Rutten geeft wel aan wat hij met zijn onderzoek beoogt (p. 18): 'Het leven van frater Caesarius biedt de mogelijkheid om na te gaan hoe de fraters van Tilburg, de grootste mannelijke lekenorganisatie in Nederland, zijn omgegaan met de ontwikkelingen vanaf de jaren zestig. (...) Een biografie biedt bij uitstek de mogelijkheid een persoon te beschrijven binnen de kleinere en grotere historische en sociale context waarin hij opereert.' Die historische verbanden belicht Rutten vooral in hoofdstuk 2 over *de fraters van Tilburg*. Hierin komen onder andere *de stichting van de congregatie, de ontwikkeling van het onderwijs in Nederland en de onderwijsstrategie van de fraters* aan de orde. In latere hoofdstukken lezen we ook over de bloei in de eerste helft van de twintigste eeuw en de terugloop van het aantal fraters vanaf de jaren zestig. Over de sociale context lezen we in de hoofdstukken over de jeugdjaren van Mommers in Tilburg, zijn intrede bij de fraters, de onderwijsontwikkelingen in de jaren zestig en zeventig na het Tweede Vaticaanse Concilie.

In een biografie zou je meer te weten willen komen over het leven van de beschreven persoon. Maar zoals Rutten vermeldt, van de persoonlijke levensloop van Mommers is eigenlijk niet veel meer bekend dan diens eigen onderwijsloopbaan. Na tien jaar als onderwijzer werkzaam te zijn geweest, kreeg hij in 1956 toestemming van zijn overste om verder te studeren. Hij behaalde de akten Frans en MO-pedagogiek en mocht zelfs aan de universiteit van Nijmegen studeren. Hij werd er wetenschappelijk medewerker en docent onderwijskunde en verdedigde in 1977 een proefschrift over het lezen door blinden. Het leeuwendeel van Ruttens proefschrift is daarom gewijd aan de ontwikkeling van de nieuwe leesmethode. De belangrijkste uitkomsten van dat onderzoek ver-

meldt hij in vijf hoofdstukken. In de inleiding van hoofdstuk 4, 'De ontwikkeling van een nieuwe leesmethode', lezen we over de moord op de elfjarige Marietje Kessels in de Tilburgse Heilig-Hartkerk in 1900, waarvan de dader nooit is gevonden. Na dit gruwelijke verhaal vervolgt Rutten met informatie over de schoolloopbaan van Mommers, die in 1946 in dezelfde wijk als onderwijzer in de eerste klas van de Heilig-Hartschool ging lesgeven. De geschiedenis van Marietje Kessels vormt een nogal merkwaardige inleiding op het hoofdstuk over een nieuwe leesmethode. Vlot geschreven, als was het een romanfragment – dat geldt overigens ook voor de schrijfstijl van de andere hoofdstukken – maar weinig passend in de betoogvorm van een onderzoek. Sowieso schiet de beschrijving van Tilburg, met de aanwezigheid van twee grote onderwijscongregaties, de Katholieke Leergangen en de Hogeschool vanaf de jaren dertig toch een belangrijke katholieke onderwijsstad, tekort.

Rutten heeft zijn hoofdstukken onderverdeeld in paragrafen. Een ervan heeft als titel 'De lesmethoden van de fraters'. Omdat de fraters vanaf 1850 zelf leesboekjes wilden uitgeven, maar geen ervaring hadden met het ontwikkelen van methodes, speelden ze leentjebuurt bij bestaande methodes voor aanvankelijk lezen. In deze paragraaf wordt echter niet uit de doeken gedaan hoe de katholieke pedagogiek zich in de negentiende eeuw ontwikkelde en welk belang gehecht werd aan het lezen voor de godsdienstige opvoeding. Rutten had daarvoor zijn licht kunnen opsteken bij mijn eigen studie over dit onderwerp.

In 1954 gaf het Generaal Bestuur de fraters Caesarius en Heesbeen de opdracht om een bestaande methode van de fraters, *Ik lees al*, te herzien. Ze kozen voor de structuurmethode, een middenweg tussen de zogeheten analytisch-synthetische en de globaal methode. Rutten licht toe dat de methode bestaat uit leerstofkernen, zodat de lees oefeningen ontleend kunnen worden aan de leefwereld van de kinderen, terwijl analyse en synthese niet na elkaar maar naast elkaar plaatsvinden. Deze nieuwe methode, die in de jaren vijftig en begin zestig in de grondverf werd gezet, was de basis voor *Veilig leren lezen*, waaraan tot aan het overlijden van Mommers in 2007 voortdurend

werd geschaafd en verbeterd. Rutten beschrijft gedetailleerd hoe al die herzieningen zijn verlopen en welke inzichten eraan ten grondslag liggen. *Veilig leren lezen*, uitgegeven door Uitgeverij Zwijsen, werd de meest succesvolle methode voor aanvankelijk lezen in Nederland en Vlaanderen.

Een biografie over Mommers is echter niet compleet als niet, naast zijn activiteiten als 'leesvader', ook zijn overige werkzaamheden belicht zouden worden. Rutten had daarvoor het omvangrijke archief van de fraters tot zijn beschikking en kon daarnaast putten uit bijna driehonderd artikelen over leesonderwijs die Mommers voor onderwijsbladen schreef. Het is de verdienste van Rutten dat hij als eerbetoon aan de als 'leesvader van Nederland' betitelde Mommers een biografie heeft gewijd. Maar de vraag blijft wel of hij zich niet op glad ijs beweegt met het schrijven van een biografie als academisch proefschrift. In 2017 werd het proefschrift van Onno Blom over Jan Wolkers in eerste instantie afgewezen. Op 17 november 2017 schreef Marita Mathijssen, emeritus-hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde, naar aanleiding van die afwijzing in *NRC-Next* een artikel over de eisen die men aan een wetenschappelijke biografie moet stellen. Mathijssen is van mening dat voor een biografie een volwaardig theoretisch kader niet nodig is, maar zij vindt wel dat een wetenschappelijke biografie aan minimale eisen moet voldoen. Een van haar punten is dat de documentatie uitstekend moet zijn en de bronnen nazoekbaar. Als ik dan de literatuuropgave in *De leesvader van Nederland* bekijk, zie ik een aantal bronvermeldingen die ik niet in de tekst kan terugvinden. Een ander belangrijk punt is volgens Mathijssen dat de biograaf een beschouwing wijdt aan zijn opzet. In Ruttens biografie over Mommers overheerst echter de opsomming van feitelijkheden over de ontwikkeling van de leesmethode, die wellicht beter tot hun recht waren gekomen in een ordening die gebaseerd is op een onderzoeksvraag en een daaraan verbonden opzet, waardoor alle onderdelen in een kader kunnen worden geplaatst. In zo'n kader zouden andere leesmethoden kunnen worden vergeleken met *Veilig leren lezen* en had de vraag kunnen worden beantwoord waarom de methode van Mommers zo succesvol is geweest. Ondanks deze bezwaren kunnen we

stellen dat het Rutten gelukt is een monument op te richten voor een frater die een wezenlijke bijdrage geleverd heeft aan de verbetering van het aanvankelijk leesonderwijs in Nederland.

Bram Noot

Mariet Paes,
Een eigenzinnige pionier.
De biografie van Piet Willems
(Amsterdam: Stichting Dokumento,
2019). 287 p. ill.
ISBN 978 90 903 1589 8. € 29.90.

Totdat de redactie mij uitnodigde het boek van Mariet Paes over Piet Willems (1928-2004) te bespreken, had ik eerlijk gezegd nog nooit van hem gehoord. Eigenlijk had ik hem onvermijdelijk ooit moeten tegenkomen. Want wat was hij een indrukwekkende man, inspirator van velen die zich in de jaren zeventig en daarna in Den Bosch en daarbuiten bekommerden om het lot van minderbedeelden. Als ik de namen zie van mensen die hem hebben gekend en met hem hebben gewerkt, dan zijn er nogal wat die ik ook gekend heb. Sterker nog, ik heb in diezelfde jaren gewerkt met dezelfde uitgangspunten als Willems. Bijvoorbeeld dat je moet denken vanuit mensen, niet vanuit systemen. Je moet mensen het zelf laten ontdekken en zelf laten doen. Ook voor mij en voor velen met wie ik samenwerkte, was de Braziliaan Paulo Freire (1921-1997) een belangrijke inspirator: niet vóór maar mét mensen werken. Ik was werkzaam in Tilburg, dus niet ver van Den Bosch, dat voor Piet het belangrijkste werkgebied was. Waarom zijn wij elkaar nooit tegengekomen? Hoe heb ik een reus als Piet Willems kunnen missen? Misschien omdat ik vooral bezig was met mondiale bewustwording, een iets ander werkveld dan het opbouwwerk van Willems.

Piet Willems heeft velen tot grote daden weten te stimuleren. Mariet Paes schreef een uitgebreide biografie die zicht geeft op het werk van Willems en een goed beeld van zijn persoonlijke leven. Dat laatste is noodzakelijk, want zijn intensieve ma-

nier van werken had natuurlijk gevolgen voor zijn persoonlijke leven. Ook het omgekeerde geldt: zijn afkomst en zijn familie vormden zijn inspiratiebronnen voor zijn manier van werken. Hij was afkomstig uit het Zuidoost-Brabantse Wintelre. Zijn grootouders van moederskant hebben als arme zandboeren heidegrond ontgonnen tot landbouwgrond. Dat was heel hard werken. Kinderen werden al jong aan de arbeid gezet, want iedereen moest meewerken. Daarbij gold het devies van Piets moeder dat klagen over armoede geen zin heeft, aanpakken wel. En dat gecombineerd met een diep katholiek geloof. Uiteindelijk bereikte de familie een zekere welstand; al dat harde werken was niet voor niets geweest. Het boek geeft een mooie beschrijving van dat boerenleven. Het betreffende hoofdstuk kan zo gebruikt worden als een mooi voorbeeld van de manier waarop Brabantse boeren zich hebben weten te ontworstelen aan de beperkingen die zandgronden nu eenmaal oplegden aan de agrarische productie.

De familie maakte turbulente periodes mee. De meest turbulente was wel de Tweede Wereldoorlog. De verschillende strijdende partijen passeerden het gebied waarin Piet opgroeide. Mensen op zoek naar veiligheid kregen onderdak en voedsel op de boerderij. Natuurlijk werden er onderduikers opgevangen. Deze ervaringen zijn van grote invloed geweest op Willems' overtuiging dat mensen solidair moeten zijn, hijzelf voorop. Solidariteit tekende zijn hele leven en werken. Na het einde van deze oorlog begon alweer de volgende, die in Indonesië. Ook Piet werd als dienstplichtig soldaat uitgezonden om deel te nemen aan wat eufemistisch 'politie acties' werden genoemd. Hij heeft zelf niet hoeven vechten, hij werkte 'achter een bureau'. Opvallend was dat hij aanvankelijk nogal neerkeek op Indonesische mensen, in zijn brieven zelfs discriminerende uitdrukkingen gebruikte. Bijvoorbeeld: 'Baboes zijn minder dan de grootste slet in Holland'. Naargelang de oorlog vorderde en hij diepere contacten kreeg met Indonesiërs, veranderde dat in een kritische houding ten aanzien van het Nederlandse beleid. Hij nam daarvan echter niet daadwerkelijk afstand, bijvoorbeeld door dienstweigering. Maar uit de vele brieven naar zijn familie en zijn vriendin Alda blijkt toch wel een verandering in zijn grondhouding.

Terug in Nederland moest hij in zijn onderhoud voorzien, ook vanwege zijn huwelijk met Alda in 1954. Hij had verschillende banen, onder meer in het ontginningswerk. Bij Philips werkte hij als glasmenger en lab-assistent. Daar werd hij het oneens met het sociale beleid en nam ontslag. Hij ging stofzuigers verkopen, werkte als magazijnbediende bij V&D en bij Wijers, een groothandel in wooninrichting. Piet en Alda kwamen te wonen in Oerle, niet ver van Wintelre. Daar werd hij naast zijn baan actief in allerlei gemeenschapsactiviteiten. Het meest in het oog springt zijn energieke inzet voor het kindervakantiewerk. Hij werd lid van het gilde, organiseerde activiteiten voor kinderen, cursussen 'Spreken in het openbaar' en gespreksgroepen. Voor de KVP werd hij lid van de gemeenteraad. Ook was hij actief in de arbeidersbeweging. Hij raakte betrokken bij de Katholieke Arbeiders Beweging (KAB) en vooral de Katholieke Arbeiders Jeugd (KAJ), ook wel de Kajotters genoemd. Daar legde Piet de bodem onder zijn doelgericht werken. Hij leerde bij de KAJ werken met werkprincipes zoals geformuleerd door de internationaal werkende inspirator van de katholieke arbeidersjeugd van die dagen, de Belgische priester Joseph Cardijn (1882-1967). Cardijn stond een activeringsstrategie voor: jonge arbeiders moesten bij zichzelf te rade gaan, hun problemen onderzoeken en zelf veranderingen bewerkstelligen. Dat muntte Cardijn in zijn beroemde drieslag: 'Zien – Oordelen – Handelen'. De invloed van Cardijn en van de toenmalige Kajottersbeweging is in Piets sociale activiteiten aanwezig gebleven, ook in zijn latere werkzaamheden in Den Bosch. Ik heb de indruk dat Mariet Paes te weinig aandacht schenkt aan de grote invloed van Cardijn en 'zijn' KAJ op de manier van werken van Willems en vele anderen. Zie bijvoorbeeld het boek van Jo Schoormans over Henk Schram, inspirator van de later uit de KAJ voortgekomen beweging KWJ⁴ en mijn eigen boek over de Goirlese textielarbeider Kees de Jong.⁵ Wel komt een andere inspirator van Piet duidelijk naar voren, de al genoemde Brazili-

4 Jo Schoormans, *Geest van bevrijding. Henk Schram (1919-1984) en zijn zien, oordelen, handelen* (Nijmegen 2000).

5 Lou Keune, *Kees de Jong. Textielarbeider van de twintigste eeuw* (Tilburg 2000).

aan Paulo Freire. Deze was in die jaren een internationaal invloedrijke pedagoog, die kritisch was over het traditionele onderwijs. Leren was volgens Freire niet het aanleren van vreemde woorden maar de waarneming van de eigen leefsituatie. Leren moest vooral gaan om het problematiseren van de eigen situatie en de zich daarin voordoende veranderingen. En vooral ook: zelf veranderingen aanbrengen.

In Oerle werkte Willems als onbetaald vrijwilliger. Toen hij de kans kreeg op een betaalde baan in het sociaal werk in Den Bosch, nam hij afscheid van Oerle. Daar was men vol lof voor alles wat hij gedaan had. In Den Bosch kwam hij te werken bij de R.K. Stichting Jeugdzorg en Gezinswerk, in 's-Hertogenbosch-Oost, ofwel de Graafse Wijk, ook wel de Bartjes genoemd. Dit was een volkswijk met grote sociale problemen: in onderzoeksrapporten wordt gesproken over armoede, alcoholisme, misbruik en crimineel gedrag. Hier ging Piet niet boven de mensen staan maar zoveel mogelijk naast hen, om te zien wat de problemen waren. Piet was betrekkelijk weinig op kantoor te vinden maar meer bij de mensen thuis, met als drijfveer dat 'als mensen ellende hebben, ze dat zelf moeten leren oplossen'. Paes verwijst opnieuw naar de invloed van Piets moeder, die zei: 'Arm zijn is niet erg, maar er niets aan doen, is erger.' Een van Piets gevlugelde uitdrukkingen was: 'Denken vanuit mensen in plaats vanuit systemen.' En: 'Je mag de mensen hun problemen niet afpakken.'

Het boek beschrijft uitgebreid alle kwesties waarbij Piet betrokken raakte en met groot succes aanpakte. Veel mensen wisten positieve veranderingen te bereiken, of het nu ging om bestrijding van armoede, het voorkomen van suïcidale neigingen bij jongeren, of het ontwikkelen van een beroep en het vinden van werk door criminele jongeren. Bij die effectiviteit moet wel worden aangetekend dat we het hebben over de roemruchte jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Toen stond in het opbouwwerk een aanpak voorop die gericht was op ontplooiing en emancipatie. In de jaren negentig kwam de grote golf van neoliberale 'verzakelijking', de managerscultuur. Piet heeft zich daar met hand en tand tegen verzet, net als de mensen met wie hij samen-

werkte. Het mocht niet baten. Uiteindelijk is Piet met vervroegd pensioen gegaan. Ook daarna bleef hij zich op allerlei manieren bemoeien met zaken die volgens hem moesten worden aangepakt. Dat leidde tot groeiende conflicten met instanties en bestuurders. Dat neemt niet weg dat er ook in Den Bosch grote waardering was voor zijn inzet en voor de resultaten ervan. Niet voor niets kreeg hij een Bossche en een koninklijke onderscheiding.

De implicaties van al dat werken voor zijn persoonlijke leven krijgen in het boek van Paes veel aandacht. Piet Willems was dag en nacht in touw en dat ging ten koste van zijn huwelijks- en gezinsleven. In feite liet hij de opvoeding van de kinderen aan Alda over. Dat leidde tot een scheiding. Uiteindelijk kreeg hij een nieuwe relatie, met Lisa Geers-van den Elzaker. Maar ook Lisa ondervond de gevolgen van Piets sociale bewogenheid. Het is goed dat deze kant van Piets leven en werken ruime aandacht krijgt als een onderschat fenomeen bij mensen die zich met hart en ziel inzetten voor rechtvaardige sociale verhoudingen.

Het boek leest als een roman en trekt je mee in de vele, soms onmogelijke situaties waarin iemand terecht kan komen wanneer die zich met volle overtuiging wil inzetten voor een betere wereld. De auteur geeft eerlijk blijk van haar persoonlijke betrokkenheid bij Piet Willems en zijn werk. Dat kleurt natuurlijk de tekst. Maar dat is geen bezwaar zolang de lezer maar weet dat die kleuring er is. Daar komt bij dat de auteur haar vele bronnen uitgebreid verantwoordt. Bovendien is het een kritisch boek geworden en wordt Piet niet gespaard. Mariet Paes heeft een mooie prestatie geleverd.

Lou Keune

Algemeen

Wies van Leeuwen en Marc Bolsius, *De mooiste kastelen en voorname huizen van Noord-Brabant* (Zwolle: WBooks, 2019). 240 p. ill. krtn. ISBN 978 94 625 8353 5. € 34,95.

Architectuurhistoricus Wies van Leeuwen en fotograaf Marc Bolsius nemen de lezer van *De mooiste kastelen en voorname huizen van Noord-Brabant* op hun tocht door Noord-Brabant mee op een bezoek aan zeventig kastelen en voorname huizen. De kastelen van de ooit ruimschoots in de provincie aanwezige adel, de landhuizen van de elite uit latere tijden en panden met een bijzondere architectuur uit de laatste eeuwen passeren de revue. Van Leeuwen geeft aan dat het zijn persoonlijke selectie betreft aan de hand van de criteria 'gaafheid' en 'herkenbaarheid'. Daarnaast speelt de aanwezigheid van een bijzonder en sfeervol interieur een belangrijke rol.

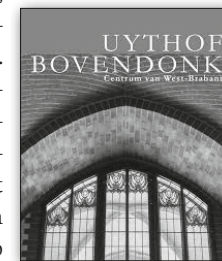
De ligging van de kastelen en huizen is te zien op de kaart op de schutbladen. Ze worden beschreven in chronologische volgorde. Leidend hierbij is de bouwsubstantie en dan met name de ouderdom van het meest wezenlijke deel hiervan. 'Het gaat me om de historische substantie, de muren, daken, de decoraties, de kleuren, de indeling en de inrichting van de huizen', schrijft Van Leeuwen (p. 10). De beschrijving hiervan vormt dan ook een belangrijk onderdeel van de teksten, waarbij de auteur wat meer *feeling* lijkt te hebben met de architectuur van de laatste anderhalve eeuw. Daarnaast komt natuurlijk de (ver)bouwgeschiedenis van een complex aan de orde en 'de manier waarop eigenaren en bewoners hun status en zelfbewustzijn wilden uitdrukken' (p. 11). Dat deden ze door hun omgang met zowel het exterieur als het interieur. Een aantal van de vermelde huizen bevat een gelaagd interieur, 'een afspiegeling van de geschiedenis van enkele generaties' (p. 13). De interieurs zijn vaak een wezenlijk onderdeel van de historie van een complex en van de boodschap die eigena-

ren en bewoners wilden afgeven en dus krijgen ze in dit boek terecht een belangrijke plaats.

Naast de teksten van Wies van Leeuwen vormen de foto's van Marc Bolsius en de dronebeelden van diens zonen een onmisbaar onderdeel van een boek dat 'in woord en vooral beeld' het verleden wil oproepen (p. 11). De foto's illustreren de teksten, laten interessante of verrassende details zien, maar roepen vooral de sfeer op van het nabije of verre verleden. De lezer voelt zich uitgenodigd om in kasteel Croy plaats te nemen onder het portret van 'freule Constance', aan te schuiven in de zitkamer van Huis te Baest, een bad te nemen in de badkamer van kasteel Heeze, gezellig op te warmen in de keuken van De Moeren of van het uitzicht te genieten door het panoramavenster van Villa Zonnewende.

Voor iedereen die kennis wil nemen en wil genieten van al het moois dat Noord-Brabant op het gebied van historische kastelen en huizen te bieden heeft, is dit boek een aanrader. Het biedt niet alleen veel lees- en kijkplezier, maar maakt ook nieuwsgierig naar meer. Wie waren al die mensen die de revue passeren, de eigenaren en bewoners, architecten en ambachtslieden? En hoe is het om daadwerkelijk ter plekke rond te lopen, het verleden te ervaren? Kortom, dit boek vormt een uitnodiging om de opengestelde complexen te bezoeken.

Klaasje Douma

Cees van Caulil, Hans de Jong, Piet Lauwereijssen, Jos Vermunt, Rien Voermans en Ton Wauters, beeldredactie Bea Hoeks-de Laat, *Uythof Bovendonk. Centrum van West-Brabant* (Hoeven: Stichting Bovendonk, 2018). 100 p. ISBN 978 908 296 120 1. € 15.

Ten noorden van Hoeven, gelegen tussen Etten-Leur en Oudenbosch, ligt een statig gebouw met ruime oprit, onmiskenbaar neogotisch en kerkelijk van aard. Het gebouw is in 1908 ontworpen door Pierre Cuypers – hoe kan het ook anders – en fungeerde tot de opheffing ervan in 1967 als groot-

seminarie van het bisdom Breda. 'Bovendonk' heette het grootseminarie en zo heet het gebouw nog. Het was ooit een begrip in West-Brabant, althans voor het rooms-katholieke volksdeel, zoals ook het kleinseminarie IJpelaar bij Bavel dat was. Het statige gebouw had een voorganger, want al vanaf 1817 was hier de priesteropleiding van eerst het apostolisch vicariaat en later het bisdom Breda gevestigd. De voorgeschiedenis van Bovendonk, zij het nog niet als seminarie, gaat veel verder terug in de tijd, zoals de titel van dit boek al verraadt. Van 1282 tot 1559 was hier een uithof van de aan Bernardus van Clairvaux gewijde cisterciënzerabdij in Hemiksem bij Antwerpen. Ook de grond eromheen, 'honderd hoeven' groot, was eigendom van de monniken. Genoemd jaar 1559, negen jaar vóór het begin van de Nederlandse Opstand, was een rampjaar voor de abdijen in de Nederlanden. Goed overleg tussen de vorst en de paus leidde tot de oprichting van een reeks nieuwe bisdommen. Voor de materiële voorzieningen en de inkomsten van de bisschoppen en hun staf moesten de abdijen zorgen. Die werden met één pennensstreek toegevoegd aan de 'bisschoppelijke tafel'. Het noordelijk deel van het nieuwe bisdom Antwerpen strekte zich uit over het westelijk deel van het huidige Noord-Brabant, met de dekenaten Breda en Bergen op Zoom. In het laatste dekenaat lag Hoeven. Zo werd de bisschop van Antwerpen (effectief pas vanaf ongeveer 1570) commendatair abt van de Sint-Bernardusabdij. Na de Vrede van Munster zag de bisschop af van deze titel, maar niet van zijn zeggenschap over Hoeven en Bovendonk. Bisschop Cornelius Franciscus de Nelis, de laatste bisschop van het oude bisdom Antwerpen, liet hier in 1788 zelfs een nieuw buitenverblijf bouwen. Er waren geen opvolgers om daarvan te genieten, want in 1801 werd het bisdom opgeheven en pas in 1853 werd het bisdom Breda opgericht.

De auteurs vertellen niet alleen over de (voor) geschiedenis van seminarie Bovendonk, maar ook over de nageschiedenis ervan. In 1983 richtte het bisdom hier een priesteropleiding-nieuwe-stijl op voor zogenoemde late roepingen. In sommige jaren waren er veel roepingen, wat de media graag oppikten als groot nieuws. In andere jaren waren er praktisch geen nieuwe aanmeldingen, want ook in de kerk maakt één zwaluw nog geen zomer.

Zodoende werd de priesteropleiding op zeker moment uitgebreid met een opleiding voor permanent diakens, dat zijn in de regel getrouwde mannen met een diakenwijding. Voor het handjevol priester- en diakenstudenten is het gebouw natuurlijk veel te groot. Daarom herbergt het ook een party- en congrescentrum. Zo kan het gebeuren dat een late roeping bij zijn intrede recht in de ogen van een stralende bruid kijkt.

Charles Caspers

**Jaarboek 79 [2019]
De Ghulden Roos.**
176 p. ill. krtn.
ISBN 978 90 81000 20 2.
ISSN 0921 5179.

Met vijfenzeventig jaar bevrijding in gedachten kreeg dit jaarboek als thema 'Vrijheid en Vrijheden'. Een slimme keuze, want onder deze vlag past veel meer dan alleen de Tweede Wereldoorlog en het einde van de bezetting. Het thema biedt ruimte aan een scala aan onderwerpen.

Dat de recente digitale ontsluiting van norbertijnse archieven – en voor Roosendaal vooral dat van de norbertinessen van Catharinadal – vruchten afwerpt, wordt meteen duidelijk in het eerste artikel. Mede met behulp van enkele kaarten in het archief van Sint-Catharinadal schetst Joss Hopstaken een beeld van Roosendaal als zeehaven. Roosendaal ligt weliswaar niet aan de kust, maar de Roosendaalse Vliet bood lange tijd een goede en niet al te lange toegangsweg naar open water en naar zee. In de vijftiende en de zestiende eeuw groeide de plaats snel en werd de haven aan de Roosendaalse Vliet een belangrijk regionaal exportcentrum voor landbouwproducten en turf. Via binnenwateren konden Hollandse steden worden bereikt en zeker vanaf ongeveer 1500 voeren Roosendaalse schippers op havensteden aan weerszijden van de Noordzee, langs de Atlantische kusten naar het zuiden en naar Denemarken. Over deze handelsvaart is in archieven her

en der informatie te vinden, maar pas de ontsluiting van enkele zeventiende-eeuwse kaarten verschaft een goed beeld van de Roosendaalse haven in deze periode. Hopstaken schetst dit beeld en wijst erop dat deze kaarten ook op andere terreinen een nuttige bron kunnen vormen.

Het tweede artikel is boekhistorisch van aard en heeft weinig met het thema van dit jaarboek van doen. Theo Clemens beent hierin de (druk) geschiedenis uit van het liedboek van Nicolaes Janssens. Dat boek verscheen voor het eerst in 1594 en bleef daarna bijna twee eeuwen in druk. Clemens bespreekt de inhoud van de verschillende drukken en gaat in op de bijzonder schaarse gegevens over de lieddichter zelf. Die verdient – zo luidt de conclusie – in Roosendaal een standbeeld of minstens een straatnaam. Jacques Dane voert de lezer terug naar de Tweede Wereldoorlog. Onderwerp van zijn bijdrage is Adriaan van Campen, burgemeester van Dinteloord van 1917 tot in 1944 en dus 'burgemeester in oorlogstijd'. Deze burgemeester toonde al voor de oorlog grote sympathie voor de NSB en was tijdens de bezetting volledig trouw aan de Duitse overheid. In zijn slotparagraaf is Dane opmerkelijk mild voor deze burgemeester, die toch duidelijk meer deed dan 'meelopen'. Dat Van Campen een 'krachtig bestuurder' was, zoals een naaste collega hem typeerde, zal vast waar zijn. Maar het slaafs en schijnbaar gewetenloos uitvoeren van opgelegde regels en het braaf op de winkel passen, kan in elk geval in mijn ogen niet rekenen op sympathie.

In het hart van dit jaarboek staan enkele aantal pagina's met foto's van 'Beladen erfgoed in West-Brabant', zoals bunkers, tankgrachten en restanten van loopgraven. Lang veronachtzaamd en slechts bewaard omdat ze niet in de weg liggen of te groot zijn om op te ruimen, vormen deze objecten nu tastbare herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog en vooral aan de bevrijding van deze regio in 1944. Immaterieel erfgoed staat centraal in het artikel van Hans de Jong. Hij ging na wat het beeld is van de bevrijding in het literaire werk van Jan Cartens (1929-2007). In een kort artikel geven vervolgens Bert van Gastel en Joss Hopstaken een overzicht van 'Bommen op Roosendaal', de Duitse en geallieerde bombardementen die de stad troffen in 1940 en 1944. Ook

in december 1942 en februari 1943 vielen er geallieerde bommen op de stad, maar daarbij bleef de schade 'relatief beperkt'. Het overzicht is geïllustreerd met kaarten die in detail laten zien waar de bommen neerkwamen.

Het jaarboek sluit af met een lang artikel van Gerda Godrie-van Gils met als titel 'Een wereld op wielen. Van woonwagenkamp tot woonwagenvijk in de regio Roosendaal'. In 2014 werd 'Woonwagencultuur' opgenomen in de Inventaris van Immaterieel Cultureel Erfgoed Nederland. Daaraan ging een heel proces vooraf waarin zelfs het begrip cultuur slechts met moeite op woonwagebewoners van toepassing werd verklaard. Godrie begint haar verhaal met de eerste Woonwagenwet uit 1918 en zoomt daarna in op West-Brabant en Roosendaal, waar het eerste woonwagenkamp in 1938 in gebruik werd genomen. Over de oorlogsjaren is zij – zeker gezien het thema van dit jaarboek – opvallend stil. We zijn snel bij de verplaatsingen van het kamp in 1945, gevolgd door latere verhuizingen. Dit artikel geeft een goed beeld van het gesol met mensen, maar de opbouw van het artikel met tamelijk los van elkaar staande paragrafen die elk een deelonderwerp behandelen, leidt niet echt tot inzicht in de woonwagencultuur.

Lauran Toorians

**Jaarboek van de
Geschied- en Oudheidkundige
Kring Stad en Land van
Breda 'De Oranjeboom' 72**
(2018). vi+205 p. ill. krtn.
ISBN 978 90 73342 18 7.
ISSN 2211-3169.

Opnieuw biedt De Oranjeboom een jaarboek met een thema en dat is stedenbouwkunde en woningbouw in de stad Breda in de twintigste eeuw. Er wordt één uitstapje gemaakt naar Dongen, waarvoor Helma van der Horst het begin van de sociale woningbouw onder de loep neemt. In de andere bijdragen gaat het steeds over Breda en dan vooral over grotere projecten, die steeds ook in de context

van de ‘tijdgeest’ worden geplaatst. Het inleidende artikel van Vincent Smit met de titel ‘Stedelijke ontwikkeling als neerslag van de tijdgeest’ zet daarvoor de toon. In het laatste artikel over dit thema behandelen Lukas Ruijs en Frans Gooskens één enkele woning, de Villa Salve Viator aan de Burgemeester Kerstenslaan. Ze belichten de samenwerking tussen opdrachtgever en architect. Deze villa vormt een mooi voorbeeld van het Nieuwe Bouwen, waarin in Nederland invloeden van de Art Deco en De Stijl elkaar vonden.

Voor het laatste artikel in dit jaarboek moet de redactie hebben gedacht ‘en nu iets totaal anders!’ Rechtshistoricus Erik-Jan Broers ontdekte in het archief van het dorpsbestuur van Oosterhout de uit 1761 daterende ‘Instructie voor den scherpregter binnen de stad en Baronnie van Breda’. Die ontleedt hij hier. Hij biedt veel context, een inleiding op het strafproces in de middeleeuwen de vroegmoderne tijd en beknopt enige gegevens over de leden van de beulsfamilie Klein die in Breda werkzaam was. Broers doet dit met de hem eigen humor en met veel nuancerings van het populaire beeld dat het strafrecht onder het Ancien Régime een pijnlijk en bloederig proces was. De wereld was hard, maar het was geen horror. Als bijlage bevat dit artikel de complete tekst van de beulsinstructie.

Zo Bredaas (en Dongens) als dit jaarboek ook is, het biedt natuurlijk wel volop aanknopingspunten voor vergelijking met stadsuitbreidingen en woningbouwprojecten in andere plaatsen in een periode waarin veel steden en dorpen razendsnel expandeerden. Het artikel van Broers is zonder meer ook buiten de Baronie relevant. Zelf maakt hij summiere vergelijkingen met ‘s-Hertogenbosch en Tilburg, maar ook elders in de Nederlanden zal de beul onder vergelijkbare instructies hebben gewerkt – of niet, maar het kan een mooie vervolgstudie opleveren.

Lauran Toorians

Janick Appelmans, red.,
*Premonstratenzers en
premonstratenserinnen in
Brabant (= Eigen Schoon
& De Brabander*
102 nr. 1 (2019). 124 p. ill. krt.

In 2021 bestaat de orde van de norbertijnen negenhonderd jaar en de relatie van de orde met het hertogdom Brabant is nauwelijks jonger. In 1124 kwam Norbertus naar Antwerpen om de ketterij van Tanchelmus te bestrijden. Hij bracht toen ook al het kapittel van Sint-Michiels onder zijn invloed. In 1128 werd vanuit Prémontré de abdij van Grimbergen gesticht. Meer stichtingen volgden nog tijdens het leven van Norbertus. Het is duidelijk dat de grondleggers van het hertogdom Brabant en de ordeleden van Norbertus het over en weer goed met elkaar konden vinden. Wat de norbertijnen betreft, gold die liefde niet alleen Brabant. Ook elders kreeg de orde snel voet aan de grond.

Dit themanummer bevat een groot deel van de bijdragen aan het symposium ‘Premonstratenzers en premonstratenserinnen in middeleeuws Brabant: een Aggiornamento’. Marc Carnier biedt een compact en handzaam overzicht van de in Belgische Rijksarchieven voorhanden bronnen. Herman Janssens bespreekt de vier bewaarde oorkonden die relevant zijn voor de stichting van de abdij van Averbode. Stefan van Lani geeft een beeld van het domeingoed van de abdij van Park, ‘van Haspengouw tot Noord-Brabant’. Voor Noord-Brabant was dat niet veel – een hoeve in Oirschot – maar het is toch jammer dat het bijgevoegde kaartje niet noordelijker reikt dan Werchter. Jan Sanders brengt ons dan weer terug naar de archieven, die van Berne, Sint-Catharinadal en Postel, die recent in hun geheel digitaal zijn ontsloten. Sanders schetst kort de geschiedenissen van deze drie gemeenschappen en karakteriseert vervolgens hun respectievelijke archieven en het proces van conservering en digitalisering. Hiermee is een schat aan bronnenmateriaal voor iedereen toegankelijk geworden.

Janick Appelmans belicht een korte, spannende periode uit de geschiedenis van Grimbergen. Hier deed zich in de tweede helft van de vijftiende eeuw een strijd om het abbatiaat voor, die aan de hand van archiefmateriaal goed is te volgen. Twee korte boekbesprekingen sluiten eveneens aan bij het thema van dit nummer. De ene bespreekt de congresbundel *Mobilité et stabilité chez les Prémontrés* (onder redactie van M. Plouvier, 2018), de andere de bouwhistorische bundel *De Abdij van Averbode*. Een verhaal van steen en marmer (2017). Tot slot is er dan een langer artikel (deel 1) van Jaak Ockeley: ‘De abdij, de abt en de norbertijnencommunauteit te Grimbergen in de 18de eeuw’. Na een korte inleiding, die start met de stichting van de abdij, gaat het over de roerige achttiende eeuw om vervolgens over te gaan in een prosopografie van de opeenvolgende abten gedurende die eeuw. Het volgende nummer van *Eigen Schoon & De Brabanders* opent met deel 2 van dit artikel, wat wellicht verklaart waarom het hier enigszins buiten de orde na de boekbesprekingen is geplaatst.

Lauran Toorians

Summaries

Hans Witmer

The hidden past of 's-Hertogenbosch. A development model of the city from 1170 to 1400

In 1984, the author conducted archaeological research into the buildings at Pensmarkt 13 and 15 in the city of 's-Hertogenbosch. In the course of his research, he found an old brick wall built in Flemish bond. This discovery led to a completely new hypothesis about the early years and the subsequent development of the city. Moreover, this hypothesis addresses a number of questions that were raised during historical, construction historical, and archaeological research in recent years.

The Flemish bond masonry at the rear wall of Pensmarkt 13-15 is part of a backbone construction that might indicate the presence of a much older structure. From an urban planning perspective, the wall appears to be extending from the left side of the building named 'De Moriaan' ('the Moor') as well as in a straight line toward the walls that were discovered behind the buildings in the Ridderstraat. This induced led to the assumption that the present market area must once have been partly or completely walled in. Additionally, a new pre-urban building era of the city of 's-Hertogenbosch may be inferred, prior to the two eras that are currently widely recognized. The author discovered support for his conjecture of three distinguishable building eras in the Molius' *Chronicle*, dating from about 1550. Molius described the early settlement in the first era as a circle shaped area with three gates, which can be identified as a precursor to the present market square. The first use of bricks as part of the ramparts may have taken place in 1196. Preceding this, according to the author's view, the fortifications of the ducal residence could have included a hunting lodge with a moat and fortress walls, an outer courtyard with earthen walls, and three gates. This hypothesis may help to settle the on-going dispute about the founding date of the city. Subsequently, the author's detailed analysis of the urban structure of 's-Hertogenbosch concludes that 's-Hertogenbosch was indeed founded as a city, a so-called *ville neuve* or new town. The *Chronicle* also points in this direction.

Up until 1202, the secular authorities were located in the ducal castle. This had an outer bailey at the market place, while the clergy had its domicile near the present location of the cathedral of St. John, and the merchants conducted their trade in the southeast corner of the city, at the place where the church of St. Jacob was erected in later years. Some twenty years after the destruction of the city in 1202, the duke and the merchants of 's-Hertogenbosch collaborated closely to re-build the market town. They were also initially the sole inhabitants of the rebuilt fortified settlement with its new castle. Remnants of the original walls, encircling the market square, were reused in the new walls of 1222. These old parts are not homogeneously constructed, though this can be explained by the impact of the 1202 destructions. The author also demonstrates that the proposed development pattern adequately deals with a number of questions relating to some later developments within the enlarged fortified walls of 1222. Moreover, this explains why 's-Hertogenbosch had three town halls at different locations over a short period of time. Finally, it is suggested that German merchants from the Meuse-Rhine area played a role in founding the city.

Translation: R. Maessen

Peter Alexander Kerkhof

Saer, Saert: a southern-Dutch field name of uncertain origin

This article offers a study of the southern-Dutch field name saer(t) and provides an etymology that accounts for its spelling variation and geographical distribution. The study catalogues the saer/saert names occurring in the medieval records of the seigneurie of Roosendaal but also touches on its distribution in the wider duchy of Brabant and its neighbouring regions. It will be argued that these field names are best understood as a borrowed Old French designation sart(e) for newly exploited terrain that was introduced by the bilingual chancelleries of the medieval Brabantine lords who often also had landholdings in the francophone regions of medieval Belgium.

Jan Sanders

Criminal justice by official and bishop of 's-Hertogenbosch, 1559-1631

The first bishop of 's-Hertogenbosch took office in 1561 and took control of the diocese with his own hands. This was also the case for the judiciary system; in particular, the criminal justice system. The officials he appointed for this task were personal delegates of his. Some of the judicial powers were exercised by the bishop himself. The supervisor [*promotor*] acted as the public prosecutor. Additionally, the court consisted of functionaries who could handle the inevitable administration quickly and smoothly. The aim was to achieve efficiency. We have only a few examples that show something of this judiciary process; they show that the theory from the statutes was followed in practice.

The bishop's verdict register provides insight into the nature of cases brought before him for consideration and the sentences that he passed. The register numbers 158 verdicts and covers the years 1597-1615. With one exception, all the verdicts come from the time of Bishop Gijsbertus Masius. They are either pronounced by him or his *zegelaar* in the function of *vicarius in spiritualibus*. These are virtually all the more serious offences that were publicly known and reserved for the bishop: mainly dealing with marriage law and morality. The offences were presented and handled as confessions although not all offenders came to the bishop of their own accord.

After repenting and asking for forgiveness, the bishop issued a penance with the primary command to remove the cause of the offence and to undo any offence or harm done – usually to women. Additionally, occasionally penitence consisted of imprisonment but mainly of degrading, monetary or spiritual punishments, usually in combination. The penalties imposed were primarily intended to set a terrifying example. The views from before Trent may have disappeared from the law books and minds of the church leaders but the new moral values could not, in so short a time, be deeply embedded in the lower clergy and those who followed the faith in the bishopric of 's-Hertogenbosch.

Gerard van Gorp

Religious services in Eindhoven and the freedom of the craftguilds.

In this paper, the author describes the history of a conflict between the Catholic and the Reformed members of the local government of the town of Eindhoven in Northern Brabant in the early eighteenth century. By the Treaty of Münster in 1648, North Brabant became a generality land, where policy was determined by the States General and the 'Raad van State'. All Roman Catholic church buildings were transferred to the local Reformed congregations

and the government officials should now be members of the Reformed Church. However, since the Reformed congregations were, generally speaking, very small, not enough Reformed people were available, so that also Catholics had to take part in the local governments. In Eindhoven, there existed a good relationship between Catholic and Reformed government members. A representation of the five artisan guilds also had a place in the local government. The masters of the guilds elected the representatives, who then were nominated for appointment by the lord of Eindhoven. When the lord was still a minor, he was represented by his mother, the princess. As only about 4 percent of the population was Reformed, the representatives were usually Catholics. In 1715, the civic magistrates (aldermen) decided to change the nomination by the guilds from five Catholics to three Reformed and two Catholic persons, bypassing the guilds' rights. The nominated candidates were then appointed by the princess. This was the beginning of a severe conflict between the Reformed magistrates and the four Catholic members of the government, of which the two burgomasters were responsible for all financial matters. The Catholic members refused to take part in the government and went on strike, which was very harmful for the financial policy. They also incited the population to boycott Reformed shopkeepers.

The conflict was resolved in 1717 by the guilds that nominated only Catholics. This nomination was approved by the princess and the magistrates had no choice but to accept this decision. After some time, the religious peace was restored in Eindhoven.

Judith Geudens

'Let us be united under the rule of Nassau'. A comparative study on the views of newspapers from Noord-Brabant and newspapers from other northern provinces on the Belgian Revolution, 1830-1832.

In 1830, the southern provinces of the United Kingdom of the Netherlands separated themselves and established an independent Belgium. The northern provinces fought this development but, in the end, did not mourn the loss of Belgium. The northern province *Noord-Brabant* however, had much in common with the southern provinces, especially the Catholic religion. This article examines to what extent *Noord-Brabant* had different views on the developments in Belgium than other northern provinces in the Netherlands. It does so by comparing the views of two Brabantine newspapers with those of two newspapers from other northern provinces on three important occurrences in the struggle for Belgium, namely: the Belgian Revolution in 1830, the Ten Days' Campaign in 1831, and the Siege of Antwerp in 1832. By following the newspapers for a few years, this article shows that the view of the Brabantine newspapers changed from being afraid of losing the southern provinces to siding with the northern provinces on the matter. Additionally, this article adds to the historiography on Dutch nation building in the beginning of the nineteenth century by showing how a formerly generality land struggled with the integration process. It does so by examining how *Noord-Brabant* tries to acquire a position in the new Netherlands after the loss of Belgium.

Chris van den Besselaar

The pioneer phase of Radio Brabant. From experiment to mature media company

Radio Brabant began on 1 September 1976 with the first radio broadcasts for the southeast Brabant region from a studio in Eindhoven. It was then an experiment for two years. In that time, it would be determined whether a regional radio station was a useful addition to the Dutch broadcasting system. The experiment was made possible through the new Broadcast

law of 1967, which stipulated, among other things, that new regional radio stations could be established, separate from the NOS. After the second world war, a number of regional radio stations were already established but these fell under the authority of the NOS. For some time, there had also been interest in the Netherlands to start a regional station but, due to all kinds of circumstances, it was years before all the obstacles were overcome and two new regional broadcasters could start. In addition to Radio Brabant, STAD Amsterdam was also given the opportunity to prove itself.

Within a year, the chosen formula turned out to be a great success. The numbers of listeners were above expectations. Radio Brabant became the most listened to regional broadcaster in the Netherlands. That success was, and is, difficult to explain. Radio Brabant was the first regional broadcaster in the Netherlands, which focused entirely on the daily news and delivered many service messages. There was little room for in-depth background programmes. The large amount of spoken word earned the radio station the name of a spoken newspaper: reliable but conservative. The first director-chief editor was Jacques Grijpink from the KRO in Hilversum. Grijpink firmly believed in the formula he chose, which was guided by the experiences of the 'local stations' in England. With much less financial space than was usual in Hilversum, 13 hours of radio were initially made per week. The popular Hilversum 3 programme could be heard during the remaining hours.

The IVA research institute (affiliated with the then Catholic University of Tilburg) was commissioned to investigate how people listened to STAD and Radio Brabant and whether the new media led to better information provision in both regions. That institute established that Radio Brabant had quickly become an important source of information for many residents in Southeast Brabant. This was true more for the inhabitants in the villages than in the cities, and more for the less educated than for the analytical upper class. The need for regional broadcasting had been clearly demonstrated, according to the IVA. But whether the radio station had also contributed to better information about regional affairs and thus more involvement, the IVA could not assess. The research period was too short for that. This question has never been further investigated in subsequent years. Numbers of radio listeners remained high and responses were generally positive.

Nevertheless, this positive appreciation in the region did not lead to an expansion of the regional radio station. It must be noted that national politicians were never really interested in this and that no strong support for that endeavour was ever received from Hilversum either. In addition, the radio station had to deal with a number of developments in the 1980s, which made growth difficult. The economic situation deteriorated and initiatives for local broadcasters emerged in various places.

Although the success of Radio Brabant made it clear on what scale regional broadcasting had to be operated, in the end politics did not want to go further than one regional broadcaster per province. That broadcaster could rely on a government subsidy, but the necessary supplement to this had to be decided by the province, which had to determine an increase in the license fee. Ultimately, the maximum amount of that license fee was set at ten guilders. That income was insufficient to realize four equivalent broadcasters in the province of North Brabant, as had been intended from the start. It did mean that there were four studios, but most broadcasts were broadcast provincially. The first regional broadcasts from Breda, Tilburg and Den Bosch did not take place until 1989, more than 12 years after the experiment had started in Eindhoven. The pioneering phase of Radio Brabant with its many uncertainties was, by then, over.

Auteurs

Christ van den Besselaar (1946) begon zijn journalistieke loopbaan in 1968 bij het Brabants Dagblad in 's-Hertogenbosch. Nadat hij de studie aan de School voor de Journalistiek in Utrecht voltooid had, ging hij naar het toenmalige Nieuwsblad van het Zuiden in Tilburg. In 1976 maakte hij de overstap naar Omroep Brabant, waar hij tot zijn pensionering in 2008 werkzaam was in diverse functies. In zijn woonplaats Valkenswaard was en is hij actief in de plaatselijke geschiedschrijving.

Judith Geudens (1996) is student geschiedenis aan Universiteit Leiden. In 2018 heeft ze haar bachelor afgerond in de afstudeerrichting van Vaderlandse Geschiedenis. Hiervoor heeft ze een scriptie geschreven waarop het artikel in dit jaarboek gebaseerd is. In 2019 is ze gestart met de master Politics, Culture and National Identities. Daarnaast is ze sinds 2017 redactielid bij het historisch-wetenschappelijk tijdschrift Leidschrift, waarvan de redactie wordt gevormd door gemotiveerde geschiedenisstudenten. Van dit tijdschrift is ze in collegejaar 2019/2020 voorzitter.

Gerard van Gurp studeerde na een loopbaan als natuurkundige bij Philips Research sociale en economische geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Tot zijn historische publicaties behoren onder andere: Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Proto-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1620-1820 (Tilburg 2004); Reformatie in Brabant. Protestanten en katholieken in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1523-1634 (Hilversum 2013) en veel artikelen, alle betrekking hebbende op de geschiedenis van de Meierij van 's-Hertogenbosch.

Peter Alexander Kerkhof is historisch-taalkundige en mediëvist gespecialiseerd in de middeleeuwse taal- en nederzettingsgeschiedenis van Noordwest-Europa. In 2018 promoveerde hij aan de universiteit Leiden op een proefschrift over het taalcontact tussen het Merovingische Frankisch en het Merovingische Gallo-Romaans. Hij is aan verschillende universiteiten werkzaam geweest als docent historische taalkunde en publiceert geregeld over de middeleeuwse plattelandsgeschiedenis. De rode draad in zijn onderzoek is het gebruik van taalhistorische gegevens en inzichten om een venster te bieden op het leven van de gewone middeleeuwer.

Jan G.M. Sanders (1955) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden en volgde daarna de archiefschool. Hij was tot 2004 werkzaam bij het Rijksarchief in Noord-Brabant. Sindsdien is hij verbonden aan het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) als rijksarchivaris in Noord-Brabant en archivaris van de bij het BHIC aangesloten gemeenten en waterschappen. Vanaf 2016 is hij tevens provinciearchivaris van Noord-Brabant. Hij promoveerde in 1990 op een proefschrift over het kartuizerklooster bij Geertruidenberg (1336-1593). Hij heeft meegewerkt aan diverse bronnenuitgaven en publiceerde over Brabantse onderwerpen. Zijn laatste publicaties gaan over de kartuizers van Vught, kloosters, kapittel en Mariabroederschap in 's-Hertogenbosch en de norbertinessen van Oosterhout.

J.W.G. (Hans) Witmer (1951) is bouwkundig ingenieur en is werkzaam geweest als welstands- en monumentenadviseur van verschillende gemeentelijke adviesorganisaties in de provincie Noord-Brabant van 1985 tot eind 2013. In 1983 was hij in tijdelijke dienst bij de afdeling bouwhistorisch onderzoek van de dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch. Eén van zijn onderzoeken heeft toen geresulteerd in het artikel '15e eeuwse schilderijen in het voormalige Sint Geertruiklooster te 's-Hertogenbosch', dat in 1988 gepubliceerd is in het Bulletin KNOB, jaargang 87, nr. 5. Vanaf eind 2013 is hij als vrijwilliger verbonden aan de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de Gemeente 's-Hertogenbosch en heeft hij zijn onderzoeksgegevens uit 1984 van de panden Pensmarkt 13–15 uitgewerkt tot een ontwikkelingsmodel van de stad 's-Hertogenbosch vanaf 1170 tot 1400.

Index

A

Aalst 111
Aarschot 75
Aarts, H. 191
Abbe, Mark van 196, 203
Achtmaal 70, 71
Aertssen van Eersel, Cornelis 106, 107
Aker, Eligius van den 122
Akker, Eddy van den 196
Albrecht, aartshertog 89
Amsterdam 134, 152, 168
Anthonii, Petrus 113
Antwerpen 53, 133, 152, 173, 178, 179, 180, 184
Antwerpen, bisdom 106, 126
Arendonk 71, 119, 125
Arnhem 151
Arnoldi (Palen), Martinus 120
Arnoldi, Petronella 117
Asten 120
Aywaille 74

B

Bakel 71
Bamelroij, Cornelius 113
Bardoul, Johannes 108, 109
Beek (Aarle) 111
Beek 117
België 75, 78
Berchem 49
Berewout de jonge, Arnoud 63
Bergé, H. 192
Bergeijk 117, 125
Bergen op Zoom 67, 68
Bergen op Zoom, Markizaat van 135
Berlicum 125
Besselaar, Christ van den 196, 202, 208
Bierghes 74
Bijsterveld, Frans 199
Bladel 117, 122, 188, 189
Bollen, Willy 196
Bolsward 108
Bonten, Balthasar 109
Boot, D.J. 191
Boxtel 114, 115, 122, 128
Boxtel, Jacob van 26
Brabant, hertogdom 67, 76, 78, 94
Breda 53, 54, 191
Breda, Baronie van 70, 72, 73, 134, 135
Brinkman, Elco 209, 210
Broekhuijzen, Herman 197
Brugge 77
Brussel 50, 162, 165, 166
Budel 117, 125, 135
Bunnens, Judocus 143, 145
Burgmans, Gerard 209

C

Castro, Angel 208
Châtelet 74
Christiani, Arnoldus 114
Christiani, Judocus 118
Cloetz, Hendrik 94
Coeverincx, Gijsbertus 102
Coffermans, Henricus 121
Coptiten, Willem 51
Coudewater 119
Coursel, Michiel van 145
Cranendonk, Baronie van 135
Cromvoirt 51
Cuijk, dekenaat 92, 94
Cuijk, Jan van, heer van Grave 49

D

Dael, Jacobus 104
Dam, Douwe van 211, 212
Den Dungen 124
Den Haag 168, 179
Deuteren 22, 50
Deventer 151
Dhont-Bijsterveld, Tony 196
Dicbier, Jan 51
Dilen, Lucas 102
Dillen, Peter 201
Dolman, Dick 204
Dommelen 118, 120, 125
Donders, Lout 196, 203
Dongen, André van 196, 203
Donk 117
Doorn, H.W. van 187, 192, 194
Doorne, Gielis van 51
Dordrecht 21, 168
Dormaal 58
Duurseind 49

E

Eerschot (Sint-Oedenrode) 116
Eersel 49
Eijsden 57
Eindhoven 133-153, 160, 177, 187-212
Eliaert, Johannes ab 122
Ellezelle 74
Ercken, Anthonius 126
Esch 122
Essen-Wullems, Els van 187, 196, 202
Eynthoven, Huub van 199

F

Farnese, Alexander, hertog van Parma 134
Fexe-le-Haut-Clocher 76
Filips II, koning van Spanje 89, 105
Franssen, Lucia 114
Frederik Hendrik, prins van Oranje 134
Frederik, prins der Nederlanden 162, 165
Funcke, Rob 196, 200, 202

G

Gardeniers-Berendsen, Til 203, 204, 206
Geel 104
Geertruidenberg 102
Geffen, Petrus van 102
Gelre 21, 22, 57, 59, 60
Gemert 111
Gemert, Petrus Anthonii van 118
Gemonde 120
Gent, bisdom 118, 126
Genus, Catharina 117, 125
Gerwen 119
Gestel (Eindhoven) 114, 135
Gestel, Franciscus van 102, 108
Ghisberti, Petrus 119
Gobits, Nol 197
Gozewijn van de Steenweg 23
Grand-Rechien 74
Greveraet, Wernerus 107
Griendt, Peter van de 201
Grijpink, Jacques 193, 196, 197, 199, 200, 201, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212
Grinsven van Geffen, Petrus van 104
Grinsven, Wil van 191
Groningen 167
Grood, Ed de 206
Grubbenvorst 79
Grunsven, Frans van 206

H

Haarlem 134, 152
Haes, Willem de 143, 145
Hagen, Johannes van der 134
Haller, Michael 102
Ham, Willem A. van 11-13
Hannut 58
Harten, J.D. van der 189, 191
Hauconius, Johannes 108
Haven, Johannes 117
Heeren, Valerius 116, 117, 120, 125
Heesbeen, Wim 196, 209
Heesch 120
Heeze 117, 126, 141, 177
Heijmselmans, Jacobus 111
Heisterkamp, Th. 191
Helmond 22, 152, 160, 203
Helvoirt 117
Hendrik I, hertog van Brabant 29, 30, 56, 57, 59, 63
Hendrik III, hertog van Brabant 53
Hendrik VI, keizer 60
Herentals 114
Herselt 76
Hertogenbosch 's- 15-65, 89-131, 133, 134, 137, 138, 140, 152, 164, 168, 169, 170, 174, 175
Heusden 106
Hilvarenbeek, dekenaat 92

Hintham 22, 57
Hoeven, Anneke Andriessen van der 141
Holland, graafschap 21, 22, 57, 60, 94, 134
Hoof, Frans van 196, 203
Hoogendoorn, Gijs 201
Houten (Houdt), Nicolaus van den 102
Hubrechts, Laurentius 107, 108, 111, 113
Hurck, Willem van den 138

I

Ibanez, Juan 208
leper 75
Isabella, aartshertogin 89
Izegem 76

J

Jan I, hertog van Brabant 15, 49, 50, 53
Jan II, hertog van Brabant 50
Jan III, hertog van Brabant 19, 21, 22, 30, 52
Janssen, Elisabetha 114
Janssen, Gualtherus Theodori 114
Johan Willem Friso van Nassau-Dietz 135
Johanna, hertogin van Brabant 22, 63, 64
Johannis, Maria 114
Johannis, Matthias 118
Johannis, Petrus 114
Jongh, Andreas de 141, 142, 143, 144, 145, 148
Jongh, Hendrick Jans 141
Joordens, Johanna 113
Jupille 74
Justitianus, keizer 91

K

Kamerijk, bisdom 89
Karel V, keizer 89, 94
Kasterlee 75
Kelders, Jan Hogaert 108
Kempen, Brabantse 71
Kessel, Thedoricus van 118
Klaassens-Postema, E. 196
Klaassens, Ab 196
Klein, George 196, 209
Klompé, Marga 189
Kosto, A. 206
Kruijs, G.E.G. van der 189
Kuijpers, Paul 192

L

Laurentii, Anna Johannis 120
Leemputte, van 104
Leende 119, 141
Leensselius, Ambrosius Francisci 120
Leiden 168
Leonardi, Henricus 114
Leopold van Saksen-Coburg, koning der Belgen 171
Leuven 100
Liedekerke, Aleid van 53
Liempde 71
Lier 75
Limbourg 75
Limburg (België) 75
Limburg (Nederland) 78, 79
Linders, Michiel 196
Lithoijen 49

Lodewijk Napoleon, koning van Holland 161
Lodewijk XIV, koning van Frankrijk 135
Loemelensis (van Lommel), Laurentius Mathiae 120
Loon, P. van 191
Luik 74
Luik, bisdom 89, 92, 108
Luxemburg 173, 178
Luyben, Johannes 157, 169, 182
Lysscepe, Beatrijs 23
Lysscepe, Gijs (Gijsbert, Gijsbrecht) 22, 23
Lysscepe, Gijsbert 23, 26, 27, 28, 31
Lysscepe, Gijsbert junior 23
Lysscepe, Gijsbrecht
Lysscepe, Jan († 1317) 23
Lysscepe, Jan († 1352) 23
Lysscepe, Katharina 23
Lysscepe, Katharina e.v. Gijsbert Lysscepe 23
Lysscepe, Oda 23
Lysscepe, Truda 23
Lysscepe, Trude 23

M

Maanen, Cornelis Felix van 163
Maarheze 135
Maasakkers, Gerard van 199
Maasland 111
Maastricht 173, 178
Maria Louise van Hessen-Kassel 135
Marx, Cornelius 118, 120
Masius, Gijsbertus 97, 109, 111, 125, 127
Maurits, prins van Oranje 140
Mechelen, aartsbisdom 97, 104, 105, 109, 112, 126
Meer, Lambertus Henrici van der 113
Megen 108
Meierij van 's-Hertogenbosch 22, 49, 52, 54, 71, 79, 104, 133, 134, 135, 136, 137
Merevortius, Michael 111, 118
Merksem 79
Merode, Johannes van 118
Messaudi, Abdelkarim 208
Metsius, Laurentius 97, 102, 106
Meynsfort, Johanna a 120
Mierlo 119
Mill, Arnoldus Johannis van 114
Misteli, J.M. 192, 194
Moerdijk 169
Mol 104
Molius, Willem 21, 29, 31, 38, 41, 44, 45, 46, 56, 58, 59
Monickx, Rogerius 114
Moorsel, Dirck van 145
Mug, A. de 191

N

Nederland 77
Neerheilissem 75
Neerloen 125
Neerven, Wil van 198
Netersel 117
Nijmegen 48, 152
Nozza, Mario 196
Nuenen 196

O

Oerle 119
Oetelaer, Johannes Emberti ab 115
Oevel 101
Oirschot 111, 117, 118, 119
Oisterwijk 71, 124, 140
Oomen, S.I. 192
Oomen, S.J.I. 189
Oost-Vlaanderen 75, 77
Oostmalle 76
Ophasselt 75
Opheylissem 75
Ophovius, Michael 103
Orthen 58
Oss 22, 49
Oss, Gulielmus van 114
Oss, Maria van 114
Oudenbosch 162
Oudenhoven, Jacob van 19
Ouweeneel, Bram 203

P

Pareren, Roland van 196
Petri, Cornelius 102
Pousen, Walter 111
Princenhage 70, 73

R

Rasen, Henricus 118
Ravenstein, Everardus Johannis van 102
Ravenstein, Everardus van 103, 104
Ravenstein, Judocus van 100
Renne, Gerard van der 145, 151
Rijsingen, Adriaen van 141, 142, 145, 146, 150, 151
Rijswijk, Trudy van 202, 203
Roels, H. 189
Roessel, Nol van 198, 199, 207
Rommen, Anthonius 122
Rompotius, Johannes 117
Ronse 75
Roosendaal 67, 68, 69, 70, 71, 77, 79, 80, 191
Rotterdam 168, 169
Rovers van Geffen, Nicolaas 105
Rozendaal, Arie van 199
Ruien 75

S

Sanden, P.J.A. van der 206
Schampers, G.J.A. 192, 194
Scherpenheuvel 122
Schijndel 71
Schilder, Gerard 27
Schonenberg, Kees 197
Schoonvorst, Jan van 140
Siebert, Sebastiaan 150, 151
Sies, Ben 189, 190, 206
Sijbers, Thieu 199
Sint-Michielsgestel 113
Sint-Oedenrode 71, 73, 77, 115, 120, 122, 198
Soerendonk 111, 126, 135
Sombeke 75
Son 211
Sonnius, Franciscus 97, 99, 101, 102, 105, 106

Speetjens, G.G.I.M. 191, 192
Steenweg, Gozewijn van de 23
Steiger, J.H.M. 191
Sterre, Cornelius van der 103
Steyaert, Martinus 112
Stratum 135
Strick, Jan 203
Strijp 135
Swaen, Gertrudis 118
Swinkels, Laurens 199

T

Terouani, Mohammed 208
Teteringen 70, 73
Thimister 74
Thulden, Franciscus 120
Tiel, F.J. van 204
Tielt 115
Tielt, dekenij 118
Tieman, Paul 197
Tijssen, P.W. 189
Tilburg 58, 71, 140, 160, 161, 191
Tijpoets van Diest, Johannes 99, 100, 102
Tongelre 119, 125
Tongerlo 101
Turnhout 71

U

Ulrichs, Jacob 19
Utrecht 134, 151, 168
Utrecht, bisdom 89

V

Valkenswaard 117, 120, 125, 141, 201
Veer, Louis van der 196, 209
Veldhoven 117
Veldhoven, Gery van 191, 192, 193, 194, 205, 206
Ven, Aelbert van de 145, 149
Verheyden, Petrus 125
Verhoeven, Jan 196
Verreept, Henricus 102
Verschuuren, Johan 199
Versfelt, Johan 174
Vessem 117
Vlaanderen 77
Vlaanderen, graafschap 67, 75, 76, 81
Vladeracken, Arnoud van 111
Vlijmen 51
Volckart jr., Wouter 49
Volkel 202
Voocht, Heyman 106
Vorselaar 75
Vreede, Pieter 161
Vrij, Sjoerd de 200
Vroenhout 69, 79, 80
Vught 107, 114

W

Waalre 117, 120, 141
Waalwijk 164
Wagner, Traudi 196
Wal, Nico de 194
Walder, Margaret 196
Waleffes, les 76
Wallonië 72, 74, 76, 77, 79
Waremmé 76
Wemmel 76
Wenceslas, hertog van Brabant 22, 52
Werff, Y.P.W. van der 191
West-Vlaanderen 75
Westrem 75
Wilbers, Wil 192, 194, 208
Willem I, koning der Nederlanden 158, 161, 162, 163, 164, 166, 171, 173, 174, 178, 181, 182, 183, 184
Willem II, koning der Nederlanden 163, 172, 179
Willem III, prins van Oranje 135
Willem IV, prins van Oranje 135
Willem V, prins van Oranje 160
Wit-van Roon, Els de 198
Wittenberg, Dick 196, 202
Woensel 135
Woensel, dekenaat 92
Woubrechtgem 75
Wouw 67, 68, 69, 80
Writer, Koenraad de 63

Y

Yildiz, Oran 208

Z

Zandhoven 71
Zeeland, graafschap 94
Zevenbergen 102
Zoerle (Westerlo) 119
Zoesius, Nicolaas 102, 103, 109, 111, 125
Zonhoven 76, 79
Zoniënwoud 50, 75
Zuidewijn-Capelle 141
Zwieten, B.L.A. van 201
Zwolle 152

